GEOGRAFIA

CZYLI

OPISANIE

NATURALNE, HISTORYCZNE I POLITYCZNE

KRAIOW I NARODOW

We czterech częſciach świata zawieraiących ſię,

Z DOŁĄCZENIEM

GEOGRAFII ASTRONOMICZNEY

Przez X. Franciſzka Siarczyńſkiego

K. W. P. K.

TOM III.

W WARSZAWIE 1794.

w Drukarni XX. Piiarów.

GEORAFII

TOM III.

ZAWIERA:

XIĘGA IV.

O Państwach w śrzodku Europy leżących bliższych południa.

ROZDZIAŁ I.

Rzeczpospolita Szwaycarska.

Granice i rozległość Szwaycar.

Szwaycary, u Niemców *Schweitz*, u Francuzów *Suisse*, po Łacinie *Helvetia*, na południe z Włochami, na wschód z temiż i z Państwem Niemieckim, na północ z tymże Państwem Niem. na zachód z Francyą graniczą; w swey rozległości maią mil Geograf. kwadratowych 955. szerokości mil 50. długości około 75.

Położenie, powietrze i płody kraiowe.

Położenie kraiu iest naywyższe w Europie, większą część iego zaymuią góry, przegradzane wązkiemi dolinami. Rzeka tu żadna obca nie wchodzi, ale stąd rzek naywięcey wypływa. Od zachodu góra *Jura* opa-

suie Szwaycary, niższa iest od Alpów, wierzch ma okryty śniegiem przez 8 miesięcy. Między Jurą i Alpami kray otwarty pola, łąki i winnice zawiera, do brzegów Renu przytyka. Góra *S. Gotarda* łączy pasma gór innych, i ma wysokości naywiększey 15000. stóp Franc. *Alpy* zaymuią kraiu na mil 70, rodzą drzewa wysokie, zioła rozmaite, gips i marmur gdzie niegdzie się znayduie. Przeplataią ie doliny głębokie, skały przepaściste i ieziora. Wierzchy gór, w czasie pogody błyszczą się od lodu i śniegu, z których stopniałych w lecie zebrane potoki obalaią chaty po pagórkach i w dolinach stawiane. Część nayżyznieysza Szwaycar od Gienewy do Rodanu pod Jurę, i od Hr. *Neufchatel* do Soloturny i ieziora Konstancyeńskiego rozciąga się. Tu podług różności ziemi, rozmaite urodzaie widzieć się daią. Na górach lasy, na wzgórkach winnice, obok i pod niemi pola orne, niżey łąki do iezior przytykaią. Owóce tu są małe, ale soczyste, na gruntach kamienistych naysmacznieysze, i nayprędzey dożrzewaią. Mało iest kraiów, w którychby powietrze tak było odmienne, iak w Szwaycarach. Góry, które czynią tak niewygodne położenie

kra-

kraiu, i przykrą odmianę zimna z ciepłem przynoszą, są dla żyznych pastwisk naywiększym Szwaycar bogactwem. Nabiał iest pospolitym pokarmem i maiątkiem mieszkańców. W czerwcu wypędzaią trzody na góry, które tam się pasą i zostaią, aż do zimy, pod dozorem ludzi zwanych *Sennen*, to iest baczów. Ci doią, robią masło i ser. Sér przednieyszy *Zieger*, pośledni *Ceret* zowią. Ostatni mieszaią z ziołami i mocno solą dla dłuższey konserwacyi. Pastusi drobią go do mleka, lub serwatki, co się zowie u nich *Suffi*, to iest *Zentyca*, i tym się żywią. Serwatkę zwaną *Schotten* piią za napóy i wieprze karmią. Na Alpach mieszaią mleko słodkie z serwatką, z tego robią massę zwaną mlecznym cukrem *Milch-zucker*, którą doktorowie, iako bardzo zdrową, zalecaią. Sér iest ważnym obiektem handlu Szwaycarskiego, nayzachwaleńszy w Europie, a naylepszy iest *de Gruieres*. Na Alpach żywi się bydło rogate nadzwyczayney wielkości; R. 1682. zabito wołu, który ważył 3000. funtów. Konie też chowaią w wielu mieyscach, które zakupuią Francuzi pod kawaleryą. Owiec niewiele trzymaią, gdyżby niemogli im na zimę dostarczyć paszy, po-

trzebuiąc iey wiele dla większego bydła. Znayduią się w Szwaycarach rozmaite minerały, ziemie wapienne, glinki, marmury, porfiry, gips, alabaster, kryształ, saletra, węgle ziemne, siarka kopalna i t. d. Są też szyby srebrne, miedziane, i innych gatunków. W piasku rzek Renu, Emmaty, Aary, Addy, Reuss i Goldbach znayduią odrobinki złota. Solne zupy niewystarczaią potrzebom mieszkańców, równie iako i zboża. Chociaż tu wiele lnu i konopi sieią, iednak się niemi obeyść fabryki kraiowe nie mogą. Między dzikiemi zwierzętami daią tu się widzieć szczególne gatunki wielbłądów, lisów, wilków i t. d. Także ptaki drapieżne w Alpach gnieżdzące się z rodzaiu wielkich orłów; są one osobliwszey wielkości, gdyż ich skrzydła rozciągnione wynosiły na stóp 14. W wielu mieyscach na wodach mineralnych, ciepłych i zimnych nie zbywa.

Ludność. W kraiu tak górzystym niedawno zliczona ludność wynosiła 1,847,500. to iest na milę kwadratową 1,934. miast wszystkich 102. Kantony Soloturny i Appenzell są nayludnieysze, Uri naymniey ludny.

Kil-

Kilka ięzyków w Szwaycarach iest w używaniu, iako to: Niemiecki; Francuzki, Włoski i Romanski, który z Łacińskiego i Włoskiego się składa, a do Łaciny iest bardzo podobny. Religia Katolicka iest panuiącą w nie których kantonach; w innych Reformowana czyli kalwińska iako to: Zurich, Berna, Schaffhuza, i Bazylea; w miastach też: S. Galla, Mûhlhausen i Biennie. W Genewie są Lutrzy. Schweitz, Uri, Unterwalden, Zug, Opactwo S. Galla i Walezya są zupełnie katolickie; w reszcie katolicy z reformowanemi są zmieszani. W umieiętnościach, iako i naukach wyzwolonych wydały Szwaycary wiele sławnych mężów, wielu biegłych kunsztmistrzów. Kwitną też w tym kraiu rękodzieła i fabryki. Handel niemniey iest ważny co do towarów wywoźnych, iakiemi są: Sér, masło, skóry, płótna, owce, konie, i nieco wina, i produkta fabryczne; iako i co do towarów przywoźnych, które są: zboża, len, wełna, wina, sól, azyatyckie i amerykańskie produkta.

Języki. Religia. Nauki, Handel.

Rząd, co do szczególnych miast i Prowincyy iest rozmaity, co do powszechnego związku iest republikantski, Stany zgromadzaią się przez swych

Kształt Rządu.

swych deputowanych na Seymy ordynaryine i extraordynaryine. Ordynaryyny i ieneralny seym odprawia się corok, w poniedziałek po S. Piotrze i Pawle w Traunfeldzie, i trwa miesiąc ieden, gdzie naradzaią się o interessach do całey Rzplitey należących. Prowincyy i miast 13. każde z nich po 2 deputowanych na seym wysyłaią; naystarszy deputowany z Zurychu pierwsze mieysce zasiada. Tam audyencye i odpowiedzi daią Posłom zagranicznym, dla swych reprezentantów u Państw obcych piszą instrukcye, i t. d.

Siła zbroyna.

Szwaycary nie utrzymuią woyska regularnego, ale każdy mężczyzna od roku 16 iest zapisany, i obowiązany uczyć się żołnierki, i za danym znakiem stawić się, na swym mieyscu. Każdy kanton ma swóy szczególny Arsenał prócz ieneralnego Arsenału w stolicy. Wszyscy więc Obywatele będąc w obowiązku woyskowym od R. 16. do 60. lat, w przypadku potrzeby brać się do broni powinni. Tym końcem, aby w postrachu niebezpieczeństwa cały kray mógł bydź ostrzeżony, na górach i pagórkach, w tey odległości aby iedno mieysce z drugiego następnie widziane

dziane bydź mogło, są utkwione słupy z suchego i smolnego drzewa i pęki słomy, aby płomień z drzewa w nocy, a dym z słomy w dzień był łatwiey postrzeżonym. Tych znaków w dzień i w nocy warty pilnuią i maią rozkaz, skoroby woysko nieprzyiacielskie uyrzały, lub na inney górze ogień dał się postrzedz, aby natychmiast zapalały swe znaki, a tak całe Szwaycary w momencie prawie pod bronią bydź mogą.

Rzeki. Jeziora.

Rzeki większe w Szwaycarach są: *Ren*, która ze 3 źrzódeł w Gryzonów kraiu wypływaiących, a potém następnie łączących się powstaie, i podług pierwszeństwa zbiegu górny, śrzedni i dolny Ren się zowie. *Reuss*, ma początek z góry *la Fourche*, płynie poprzek skał wązką doliną, wpada do ieziora i znowu z niego pod Lucerną wychodzi, nakoniec z rzeką Aarą się miesza. *Aar* wytryska z góry *Grimsel*, rośnie rozmaitym ściekiem, przebiega ieziora *Brienz* i *Thoun*, potém z rzekami *Emmat*, *Sane* i *Reuss* się łączy. *Rhone* po Łac. *Rhodanus*, Rodan bierze początek z góry *la Fourche*, i pędem szumnym z pośrzód skał wypada, zabiera drobne rzeczki, przechodzi iezioro Gienewskie,

i do Francyi upływa. *Tessin* po Łac. *Ticinus* z góry S. Gotarda wypłynąwszy, wbiega do ieziora *laco di Como*, lub *lac Majeur* zwanego, z niego do rzeki *Po* poniżey. Padwy uchodzi. Z pośrzód rzek maiących w Szwaycarach początek żadna nie iest przyiemnieysza i spławnieysza, iak *Ziel*, która iezioro Neufchatel z jeziorem Bienneńskim połącza, podobna iest do kanałów Hollenderskich. Oprócz pomnieyszych iezior, które pod górami leżąc ściekiem stopniałych lodów i śniegów się napełniaią, są inne wielkie, iako: *Gienewskie*, *Neufchatel*, *Bienne*, *Zurych*, *Thoun*, *Brienz* i iezioro od 4 miast leśnych zwane.

Starożytni mieszkańcy.

Kray Szwaycarski dawney Gallii Belgickiey iest częścią, a właściwych Helwetów oczyzną; cztery odzielne narody wśrzód tych gór siedziały. *Tigurini*, gdzie teraz *Zurich*. *Tugeni* około miasta i krainy *Zug*. *Ambronici* po nad rzeką *Amma*, a dziś Emmat zwaną. *Urbigeni* gdzie *Orbe* stolica była Helwetów. Szwaycar nazwisko w wieku czternastym od mieysca wsławionego pierwszym wybiciem się na wolność narodu tego z panowania Austryi, początek swóy wzięło.

Rzeczpospolita Szwaycarska składa się z 13 wolnych stanów, czyli Rzplitych połączonych przymierzami i poprzysiężonym związkiem, szczególne iednak ustawy maiących. Interessa, które się całey Rzplitey tyczą, pismem, lub przez deputacye na zgromadzeniach i seymach rozstrząsane bywaią. Kantonów 13. podług swego porządku są następuiące: *Zurich*, *Bern*, *Lucern*, *Uri*, *Schwitz*, *Unterwalden*, *Zug*, *Glaris*, *Basel*, *Freyburg*, *Solothurn*, *Schafhausen* i *Appenzell*. Pierwsze ośm, staremi kantonami się zowią dla tego, iż wprzód wiekiem zostawały w związku, niżeli 5 innych do niego przystąpiły. Cztery kantony *Uri*, *Schwitz*, *Unterwalden* i *Zug* kantonami lub miastami leśnemi, *Waldstädten* się zowią. Tu także liczyć należy 13 grodów, które pod opieką Rzplitey zostaią; 1. Rzplitych, czyli Stanów wolnych sprzymierzonych z całym związkiem Szwaycarskim, lub nie którémi kantonami; Stany te sprzymierzeńcami Szwaycarskiemi się zowią; 2. Stany szczególne, czyli miasta wolne.

Podział na Kantony.

1. Kanton Zurychski, między Szwabią, kantonem Szafhauzeńskim, Szwiceńskim i Cugeńskim i Hrabstwem Badeńskim położony, naywię-

I. Zurich.

kszy

kszy iest po Berneńskim. Osiadły iest od samych Reformowanych Ewanielików. Rząd z Arystokracyi i Demokracyi mieszany. Jezioro Zurych iest nayrozleglèysze w Szwaycarach, ma 10. mil wzdłuż, a milę wszerz. Mieysca znacznieysze. — *Zurich*, niegdyś *Tigurum*, MS. Kantonu i pierwsze w Szwaycarach, nad ieziorem tegoż imienia, gdzie z niego *Limmat* wypływa, w żyzney i wygodney okolicy, po Bazylei nayludnieysze i nayhandlownieysze w Szwaycarach, liczy domów 1300. i do 12000. mieszkańców; ma Kollegium Akademiczne, bibliotekę publiczną, gabinet osobliwości i ciekawości naturalnych, towarzystwo Ekonomiczne i Fizyczne. Kościołów celnieyszych w mieście iest 4. z nich pryncypalny *Gross-Münster* z Kapitułą Kanoników, Ratusz wspaniały, dom sierot, gdzie przeszło 100. ubogich dzieci żywi się i uczy, na końcu miasta wielki arsenał dobrze opatrzony na 5 innych dzielący się, w jednym z nich iest posąg Wilelma Tella uzbroionego na kształt dawnych Szwaycarów. Arsenał ten iest naylepszy w Szwaycarach, zawiera obszerne magazyny i t. d. *Lindenhof* i rynek ozdobiony lipami i fontaną wytryskuiącą w górę na

815. stóp są naypięknieysze mieysca do przechadzki. Fabryki w tém mieście iako i w okolicy są bardzo znaczne, materyy wełnianych, krepy, kałamayki, muszlinów pończoch iedwabnych, taffty, axamitu, materyy iedwabnych, cyców, chustek, cywek złotych i srebrnych i t. d. Właściwi poddani miasta dzielą się na 19. grodów wewnętrznych i 9 zewnętrznych. Pierwsze są po większey części blizko miasta po nad ieziorem i Limmatem. Z tych znacznieysze: *Horgen* nad ieziorem Zurich, między nim i rz. *Sil* z dobrym portem i komorą. W okolicy zdróy siarczysty znayduie się. *Schoren* i *Kilchberg* wsie parafialne z fabryką faiansu. *Lauffen* grod, gdzie zamek na skale blizko Renu naprzeciwko Schaffhausen. W tym mieyscu iest katarakta Renu, który ze skały na 40 łokci głęboko spada. Po niżey iest inna, którą też *Lâchen* zowią, gdzie Ren między 2 skałami płynie i stawia przeszkody zegludze. Lecz między temi 2 mieyscami bieg Renu iest spokoyny i spławny, przeto wyłożone ładunki blizko zamku *Wâhrt*, minąwszy lądem te mieysca znowu na statki składaią. Okolica dobre wina czerwone wydaie. Grod *Kyburg* ma zamek na górze,

rze, który mostem długim z fortecą i miastem tegoż imienia się łączy. Stąd początek wzięła familia i Hrabstwo niegdyś znaczne *Kyburg*, którego tytułem ieszcze dom Austryacki się szczyci. Między *Embrach* i *Rorbus* iest wielki las sosnowy, którego część trzecią straszny wicher R. 1739. obalił. *Eglisau* nad Renem, miasto na Niemieckiey, zamek na Szwaycarskiey stronie. *Bülach* miasto w żyzney okolicy, i w wina obfitey. Dwa miasta zostaiące pod opieką i władzą miasta Zurich: 1. *Winterthur* nad rz. *Eulach*, w Hrabstwie Kyburgskim wrówninie bardzo miłey, naprzód R. 1467. zastawem, a potem w udzielną possessyą przez miasto *Zurich* obięte, samo sobie wielką radę i sąd stanowi. O pół mili leży wieś *Oberwinterthur* z swym grodem. Miasto iest dobrze zabudowane, bogate w zamożne fabryki, ma wiele snycerzów, zegarmistrzów, Ruśnikarzów, ślusarzów &c. Są też tu dwie cieplice: *Loesli* i *Goldbad*. Przy wsi *Klottin* na łące bagnistey iest staw zwany *Guldene-Brunnen*, którego woda głęboka na pół stopy, ani przybiera, ani opada nigdy, ani w naytęższey zimie niemarźnie. *Breinten-Landberg* zamek blizki wsi *Turbenthal* należy do fami-

lii

lii *Landenberg*, która tu innych zamków i włości do 70. posiada. 2. *Stein* w mieyscu, gdzie Ren z ieziora *Zelle* z strony Szwabii wypływa. R. 1484. poddało się zupełnie pod opiekę miasta Zurich. *Hohenklingen* zamek tu należy, stoi na górze wyższey nad miasto, w którym teraz dzień i noc warta pilnuie. Przybycie okrytego statku trąbą ogłasza, a wystrzeleniem z armaty, ieźli więcey nad 4 osób konnych zbliżaiących się postrzeże, znak sukna wywieszonego nad bramą okazuie im, którędy do zamku wiechać maią.

II. Berne

2. Kanton Berneński otoczony iest kantonami Uri, Unterwalden, Lucern, Hrabstwem Badeńskim, Szwabią, kantonem Bazylei, i Soloturny, Francyą i powiatem miasta Gienewy. Jest naywiększy i nayludnieyszy ze wszystkich kantonów, zaymuie trzecią część kraiów Rzplitey, ale składa się w trzeciey części z Alpów i gór po części bezludnych. Jezioro Gienewskie, po Niem. *Genfer See*, po Łac. *Lacus Lemanus*, którego strona wschodnia Lauzańskim ieziorem się zowie, do tego kantonu większą częścią należy. Przezeń płynie Rodan, i przy Gienewie z niego wypływa.

Na

Na zachód z strony Francyi iest *Jura*, po Niem. *Jurten* lub *Leberberg*, po Łac. *Jurassus*, pasmo gór od Renu blizko Bazylei do Rodanu ciągnące się, Szwaycary od Burgudyi dzieli, naywyższa z nich *Dolas* się zowie. Kanton *Fryburg* iest prawie cały w kantonie Berneńskim zawarty. Równiny rodzą obficie zboża i owoce, na górach są żyzne pastwiska, skąd mnóstwo bydła, i obfitość nabiału. Naypięknieysze i nayurodzaynieysze krainy są: kraina *Vaud*, prowincye wdłuż ieziora Bienneńskiego, Neyburgskiego i Gienewskiego leżące. W stronie naywyższey kantonu są góry lodowate naymniey na mil 40. od zachodu do wschodu rozległe, a które są częścią pasma dzielącego kanton od Wależyi. Mieszkańcy są wszyscy kalwini; rząd Arystokratyczny. *Bern* MS. kantonu, założone R. 1191. leży nad rz. *Aar* spławną, która ie ze 3 stron oblewa. Pod górą *Haldenberg* przy moście kamiennym, iest tak ścieśnione miasto, iż niema tylko iednę ulicę, rozszerza się coraz bardziey pod górę do 400. stóp wysokości, tak iż tam ma do 5 ulic rownoległych. Wszystkie zaś ulice Berneńskie są ozdobione arkadami i sklepieniami po

pod

pod któremi od iednego końca miasta do drugiego iść można. Srzodkiem ulice przerzyna struga wody czystey. Wielka ulica na pół mili długa iest naypięknieyszą, ma z obudwoch stron ciągnące się bez przerwy pałace iedne nad drugie wspanialsze, ozdobne kolumnami, przysionkami, fontannami, statuami i galeryami. Srzodek iey niemniey ma ozdób. Na wzgórku iest piękna płaszczyzna, z którey daie się widzieć miasto i bystry bieg Aary. Celuie inne miasta Szwaycarskie wspaniałością gmachów publicznych, magazynów, zbroiowni, szpitalów, teatrów, łaźni, placów do przechadzki i bogactwem mieszkańców, których liczba do 12,000. wynosi. Dwa tu osobliwie Kościoły są przepyszne, ieden w guście teraźnieyszym z bardzo piękną facyatą, drugi Gocki, ale bogaty i okazały. Prócz Biblioteki publiczney, szkół i towarzystwa ekonomicznego, są tu ieszcze fabryki i rękodzieła materyy iedwabnych i wełnianych, pończoch, cyców, axamitów i faiansów, założonych powiększey części przez wypędzonych Francuzów. Poseł Angielski rezyduie w Bernie. W fossach mieyskich utrzymuią zawsze niedzwiedzi. Powiat

oko-

okoliczny miasta zawiera: *a.* 4 grody czyli juryzdykcye wewnętrzne. *b.* Część kantonu Niemiecką z 41 grodami, *c.* Część Francuzką z 4 juryzdykcyami. *d.* 4. Miasto wolne w Argawii pod zwierzchnością Berny.

Habsburg stary zamek nad Aarą, gniazdo niegdyś Hrabiów Habsburskich, od których dom Austryacki pochodzi. Niżey zamku są cieplice *Schinznaen*, i mineralny zdróy wody lekarskiey na rumatyzmy, rany i wrzody zadawnione. *Aarburg* małe miasto obronne przy uyściu Wigery do Aary. Jest tu arsenał opatrzony w to wszystko, czego tylko do obrony fortecy potrzeba. *Langenthal* nad rzeczką znaczne i ludne. Kwitnie handlem płócien, które tu z okolic do lechów zwożą, i potem sprzedaią. W roku 1765. liczba sprzedanych w tym mieście do 11.000. sztuk wynosiła. Płótna malowane, wstążki, tasiemki, materye wełniane, iedwabne, bawełniane, bydło, konie, skóry wyprawne są także obiektem handlu mieyscowego. Sera corocznie do 1400. cetnarów przedaią. W okolicy są zdroie mineralne siarczyste, a w ruinach medale Rzymskie znayduią. *Nidau* handlowne nad ieziorem

Bien.

Biennenskim, grunta ma urodzayne i blizko szyby kamienne. *Cerlier* lub *Erlach* nad tymże iezîorem przy wbiegu rz. *Zil*, pod górą *Jolimont*, wina tu się obficie rodzą, ale liche. *Arberg* przy naywiększym w Szwaycarach gościńcu nad Aarą. *Emmenthal*, czyli dolina *Emmon* zaięta pasmem gór i pagórków, które się zniżaią ku Argawii. Wyborne pasze masła i sera obfitość sprawuią. Handel i dobre gospodarstwo bogatemi czynią mieszkańców. Znayduią się, którzy do 600,000. liwrów maią. To iednak ich szczęścia nie stanowi. Domy drewniane, ale wielkie, wygodne, i równie wewnątrz, iak zewnątrz czywste. Ale z bogactwy wciska się zbytek, a za zbytkiem, zepsucie obyczaiów. Kraina *Hasli* w Weislandyi, z gór tylko i dolin się składa. Góry wydaią zioła i korzonki osobliwsze, znayduią w nich kamienie, glinki porcellanowe i farbierskie, rudę żelazną mieszaną z siarczystą, a nadewszystko zas szyby kryształu, którego sztukę iednostayną znaleziono ważącą do 700. funtów, szacowaną 10,000. czerw. zł. Góra *Grimsel* na pograniczu Walezyi łączy się z górą *la Fourche*. Przez Grimsel idzie droga, którą nieieżdzą tylko w lecie, i w ten

i w ten czas nawet śniegi i lody czynią ią przykrą i niebezpieczną. Ponieważ w przeciągu mil 4 niemasz na niey żadnego domu, przeto dla ratunku i wygody podróżnych zbudowano na wierzchołku dom pod imieniem Szpitala; W nim co lat 5 stanowią dozorcę, który tu od połowy marca, do S. Marcina mieszka. Ubogich darmo przyimuią i żywią, bogatsi opłacaią wygody. Na południe względem szpitalu dolina na mil 10 się rozciąga wzdłuż gór, gdzie rzeka Aar bierze początek. Na wysokiey i pustey górze *Engsteln* iest małe iezioro, z którego *Engstlenbach*, lub *Gentelbach* wypływa, a potym do Aary wpada. Blizko ieziora zpod skały wytryska zdróy, którego woda podług iednych iest ciepła, podług drugich iest bardzo zimna, dla tego *Wanderbrunnen* się zowie. Zaczyna tylko płynąć wieczór, ustaie rano, a wzimie bynaymniey nie płynie. *Brienz* wieś przy iezłorze tegoż imienia długim mil 3. szerokiem na milę, otoczonym górami. Stąd odewsi zwany iest przedni gatunek serów Szwaycarskich. W okolicy znayduią się szyby marmurów w różnych kolorach, i zupy solne. *Lauterbrunn* wieś parafialna w dolinie w pośrzodku

gór

gór słynie rudą żelazną, i delikatną ziemią czarną, którey zamiast tuszu Chińskiego używać można. Tu *Plettschbach*, czyli *Staubach* struga wezbrana deszczami formuie kaskadę na 1,100. stóp pionowo spadaiącą. *Grindelwald* wieś bierze nazwisko od doliny, opasana iest lasem. Skąd widzieć można wznoszące się w około wysokie góry śniegiem i lodem okryte, iako; *Schreckhorn*, *Wetterhorn*, *Viescherhorn*, *Mettenberg*, *Scheideck*, *Eiger*, *Nadlen*, *Jungfrau* i inne, z których nayznacznieysza tegoż iest co wieś imienia. Na wierzchu iest staw obszerny wody zlodowaciałey w łożysku marmuru czarnego z strefami białemi. Z ieziora, iako też z śniegów i lodów stopniałych wody spływaiące z góry spadzistey formuią rozmaite kształty lodowate, na formę piramid, obelisków, i głazów kryształowych wysokich nie kiedy do 50 stóp, o które obiiaiąc się promienie słoneczne sprawuią przedziwny widok. Mimo tak wielkich gór żywi się w dolinie przeszło 4,590 sztuk bydła, na którey siać i zbierać zboże w przeciągu 3 miesięcy można. *Simmenthal*, lub *Siebenthal* dolina długa na mil 13, ale bardzo wązka, z obu stron pasmem gór skalistych ścieśnio-

 na,

na. Wzdłuż doliny płynie rz. *Simmen*, i zabiera spadaiące zgór liczne potoki. Wiazd do doliny iest niebezpieczny z przyczyny wiszącey straszney skały, od którey zwłaszcza na wiosnę odrywaiące się sztuki padaią na drogę. Strugi dzielą dolinę na wyższą i niższą i ta ma mil 7 wzdłuż, mieszkańcy sieią żyto, przenicę i owies. Ale żniwa niewystarczaią ich potrzebom. Nabiał i kartofle są naypospolitszym ich pokarmem. *Wimmisburg* iest mieysce główne; powyżey stoi zamek. Niedaleko są góry *Stockhorn* i *Nisen*. Pierwsza kończy się na opoce prostey i prawie okrągłey do 2000. stóp wysokiey. *Nisen* ma kształt piramidy wyższa iest nad *Stockhorn*, *Reutigne* i *Erlenbach* wsie parafialne sławne targami końskiemi, na których bywa wielu kupców zagranicznych; przez nie wchodzi do kraiu co rok przeszło 2 milliony. *Simmenthal* dolina wyższa, iest ludna i rozległa, obfita w osobliwości naturalne. Mieszkańcy są ludzcy i dobroczynni. Każdy gospodarz iest stolarzem, tokarzem i t. d. przeto porządni są w wszelkie naczynia drewniane, domy ich nawet są gładkiemi tarcicami obite i t. d. *Sanen*, lub *Gessenai* powiat ograniczony doliną długą na mil 10. ale wązką. Rzeka *Sana* stąd wypływa-

waiąca daie iey nazwisko. Ma pasze bardzo żyzne. Naywiększy handel prowadzi na sery wyrównywaiące w dobroci Gruierskim. Dzieli się na 2 części: Niemiecką i Francuzką, których mieszkańcy zwyczaiami, prawami, charakterem i ięzykiem się różnią. Pierwsza iest prawie wolna od wszelkich danin, druga podlega prawom i ciężarom. Pospolitym pokarmem mieszkańców iest mleko, w które drobią chleb (opatruią się zaś w niego na 6 miesięcy) a częstokroć zamiast chleba, sera używaią; żyią długo.

Kraina Walonska, po Franc. *les Pays Romans*; po Niem: *die Wälschen Lande* zaymuie tę część kantonu, w którey ięzykiem Francuzkim mówią, i powiat Weldeński, po Franc. *le Pays de Vaud*, po Niem: *das Land Waadt*, po Łac. *Comitatus Veldensis*, przytyka do ieziora Giénewskiego i Hrabstwa Neufchatel. Zawiera 13. grodów i mieysca celnieysze: *Aigle*, lub *Aelen* włość częścią w górach, częścią w równinie; na górach robią masło i Séry, równina wydaie dobre wina i kasztany. Tu iest iedyne mieysce, gdzie się wody słone znayduią, warzą z nich sól, lecz ta i

dla

dla kantonu Berneńskiego niewystarcza, przeto ią z Burgundyi, Bawaryi i Tyrolu sprowadzaią. *Neuville* piękne miasteczko słynie szybami marmurów różnego koloru. *Vevay*, lub *Vivis* nad ieziorem Gienewskim dla fabryki skór i handlu znacznego bogate; liczy dusz 3000. *la Tour de Peis* nad tymżę ieziorem. *Lausanne* w położeniu przyiemnym, od iezìora o pół mili, iest na 3 wzgórkach, dosyć wielkie i dobrze zabudowane, rządzi się własnemi prawami; ma Akademią, drukarnie i t. d. *Morges*, lub *Morsee* miasto osiadłe blizko ieziora Gienewskiego z portem, w którym 200. statków stanąć wygodnie może. Składem iest wszelkich towarów z Szwaycar i Niemiec do Francyi, lub na powrót idących. *Aubonne* o 3 ćwierci od ieziora miasto w kształt amfiteatru zabudowane, z zamkiem maiącym daleki i nayprzyiemnieyszy widok. Okolica nadbrzezna między rzeką *Aubonne* i miastami *Nyon* i *Coppet* długa na mil 3. zwana *la Côte* wydaie bardzo dobre wina czerwone mogące się konserwować dłużey nad lat 20. *Yverdon* po Łac. *Ebrodunum* przy uyściu rz. Orby, która obiegłszy dwoma korytami miasto, wpada blisko do ieziora *Neufchatel*.

Więcej

Większe koryto służy miastu za port, w którym liczne zawsze daią się widzieć statki napełnione winem i innemi towarami. Za miastem znayduie się zdróy wody mineralney zdatney do kąpieli i napoiu. *Milden* po Franc. *Moudon*, *Petterlingen* po Franc. *Payerne* miasteczka przy rz. Broye. *Wifflisburg* po Franc. *Avanche* blizko ieziora Murter.

Jezioro *Joux* zebrane z wód zpośrzód skał wypływaiących, dzieli się na większe i mnieysze. Przyległey doliny mieszkańcy są sami zegarmistrze, kamieniarze, i inni rzemieślnicy pracowici i przemyślni. Cztery miasta wolne w Argawii pod zwierzchnością Berny są następuiące: *Bruck*, po Łac. *Pons Arulæ* nad rz. Aarą dobrze zabudowane o pół mili od zbiegu rzek *Reuss* i *Aaar*. Ma kollegium Akademiczne i publiczną Bibliotekę. *Lenzburg* nad Aarą miasto kwitnące fabryką cyców i handlem. *Arau* nad tąż rzeką w okolicy miłey i urodzayney; utrzymuie różne rękodzieła, iako to materyy bawełnianych, nożów, wstążek, pończoch wełnianych, szlafmic, garbarnie i t.d. *Zopfingen* po Łac. *Tobinium* nad rz. *Wigger* w położeniu wesołym; tu

kwi-

kwitną fabryki bawełniane, muszliinowe, wstążek, kwiatków i t. d.

III. Lucern. 3. Kanton Lucerneński leży między kantonami Bern, Zug, Schwitz, i Unterwalden, iest naypierwszy i naymocnieyszy z katolickich kantonów, liczy przeszło 100,000. mieszkańców. Część ieziora wielkiego zwanego iezziorem 4 miast leśnych, lub 4 kantonów do Lucerny należy, i iezioro Lucerneńskie iest tylko iego odnogą; z niego wypływa nayznacznieysza rzeka *Reusz*. Góra *Pilat* o 7 wierzchołkach, żyznieysza iest nad inne góry równey wysokości będące. Na teyże górze iest iezioro uformowane z ścieku wód śnieżnych z mieysc wyższych spływaiących. Rząd kantonu iest Arystokratyczny. Zawiera miasta: *Lucern* po Łac. *Lucerna* MS. przy uyściu rz. *Reusz* do ieziora. Ta dzieli miasto na 2 nierówne części połączone z sobą 4 mostami. Słynie Lucerna handlem znacznym, składem wielkim towarów, które stąd kupcy do Włoch i po za Włochy przez górę S. Gotarda prowadzą. Wylew potoku *Krienbach* i ogień często niszczyły to miasto, 1765. R. nieliczyło iak 500. mieszkańców. Nuncyusz Papieski zawsze w Lucernie rezydu-

ie.

ie. Do zwierzchności miasta należą. 1. Juryzdykcyy czyli Landwóytostw 15. z mieyscami znacznieyszemi: *Ruszweiler* gdzie są wody lekarskie; *Willisau* nad rz. Wiggerą, *Wollhausen* i *Rothenburg*. 2. Dwie włości wolne i miasta: *Sempach* nad ieziorem tegoż imienia. *Sursee* przy rz. *Sur* z drugiey strony ieziora Sempach. 3. Opactwo Cysterskie S. Urbana nad rz. Rattą.

IV. Uri.

4. Kanton Ureński graniczy z kraiem Gryzonów, z kantonami Glarus, Berna, Unterwalden, Walezyą i Schwitz. Tu daią się widzieć naywyższe w Szwaycarach góry, zawsze lodem i śniegami okryte, na których w rozległości mil 10. ani drzewa, ani zioła żadne nie rosną. Na południe iest góra *S. Gotarda* bardzo wysoka, z którey rzeki *Reusz* i *Tessin* wypływaią. Przez nię idzie droga do Włoch wszędzie prawie na 6 stóp szeroka i brukowana. Wzdłuż tey drogi bieży krętym nurtem rz. *Reusz*, dla czego przeieżdzać trzeba często przez mosty, które są kamienne powiększey części. Naydłuższy i naywyższy most diabelskim zowią. Droga iest bezpieczna ieźdzą przez nię pospolicie konno, a niekiedy i poiazdem,

iazdem, lubo zdarza się w zimie, że podróżni w głębokich wąwozach śniegiem zawianych grób znayduią. Za mostem diabelskim prowadzi droga wykuta w opoce na 300. stóp długa, i tyle tylko szeroka, że i konie minąć się mogą, zawsze iest wilgotna i dla ścian bardzo wysokich, ciemna. Na wierzchołku góry znayduie się klasztór Kapucynów, w którym dwóch Xięży mieszka dla przyimowania zacnieyszych podróżnych, służących zaś ich mieszczą w przyległym szpitalu. Wyborne pastwiska w poniższych dolinach żywią tysiące bydła. Ludność kantonu do 30,000. wynosi. Mieszkańcy są katolicy, rządzą się demokratycznie. W całym kantonie niemasz miasta żadnego.

Altorf naycelnieysze miasteczko w blizkości rzeki Reusz, która o pół mili uchodzi do ieziora. Jest dobrze zabudowane, ma ulice szerokie, domy piękne i obszerne, arsenał, fabrykę do polerowania kryształu, magazyn zbożowy. W okolicy znayduie się kopalnia marmurowa. Zgromadzenia obywatelów bywaią o pół mili stąd w *Botzlingen*. W tym to miasteczku *Grister* Gubernator Austryacki wystawić kazał wśrzód rynku

słup,

słup na którym swóy kapelusz zawiesił rozkazuiąc, aby każdy przechodzący mieszkaniec przed nim się kłaniał, a to pod karą śmierci. Niechciał uczynić tego Wilelm Tell, za co naznaczył mu karę Gubernator, aby do iabłka położonego na głowie syna z łuku wystrzelił, grożąc mu powieszeniem, gdyby miał chybić. Powolny okrutnemu rozkazowi oyciec nieszczęśliwy strzelił do iabłka i trafił. Lecz Gubernator widząc dwie strzały u Tella, zapytał go na iaki koniec drugą brał strzałę? Przeciwko tobie, odpowiedział Tell, gdybym pierwszą trafił był w syna. Na ów czas okuty został w kaydany, lecz los zdarzył iż w krótce i on i naród od srogości tyrana oswobodzony został.

Pod zwierzchnością kantonu zostaią. 1. Dolina *Livinen*, po Łac. *Vallis Lepontina*. Zawiera wsi 8. leży z południowey strony pod górą S. Gottarda, obłana rzeką Tessin, obfituie w żyzne pastwiska, lasy kasztanowe, zboże, wino, zwierzynę, granaty, kryształ, i wody mineralne. Liczy mieszkańców 12,000. którzy są trzeźwi i mocni, mówią Włoskim ięzykiem zepsutym. Mieysca znaczniey-sze *Faido* gdzie Landwóyt mieszka, i

Ir-

Irnis po Włosku *Giornica* nad rz. Tessin. 2. Dolina *Ursere* pod opieką kantonu, składa się ze 4 wiosek. Jest to mieysce szczególne w Szwaycarach, ciągnie się wzdłuż na mil 4. wszerz tylko pół mili. Otaczaią z dwóch stron góry wysokie i styrczące nakształt piramid; z nich nie które tak są spadziste, iż się na nie wedrzeć iest niepodobna, tak zaś są gołe, iż ani ziółka uyrzeć na nich niemożna. Ani na górach, ani w dolinie żadne drzewa nie rosną; mieszkańcy do opału używaią krzewiny *Brensch* zwaney. Nieznaią tu ani wiosny, ani iesieni. Lato nie trwa iak 3 miesiące, zima zaś ostra i długa. Pastwiska iednak są wyborne, masłem i dobrym sérem żywią się i handluią prości i poczciwi mieszkańcy.

V. Schwitz.

5. Kanton *Szwiceński* ma na około kantony Glarus, Uri, Lucern, Zug i Zurich. Mieszkańcy w liczbie 21,000. wyznaią religią katolicką, rząd demokratyczny sprawuią. Prowincya ta równie iak i Uri niema miasta żadnego, dzieli się na 6 kwater, czyli powiatów.

Schwitz główne miasteczko dało początek, nazwiska narodu Szwayca-

rów,

tów, leży między wysokiemi górami, ozdobne pięknemi i wielkiemi domami, wspaniałym kościołem, z Klasztorami, szpitalem i arsenałem dobrze opatrzonym. *Brunnen*, ludne i dobrze zabudowane nad ieziorem, sławne, iż tu R. 1315. 3 kantony Schwitz, Uri i Unterwalden zawarły z sobą wieczysty związek, który przyłączeniem się innych kantonów utworzył Rzplitą. *Art* nad ieziorem Zug. *Ingenboll* na przyiemnym wzgórku. *Morgarten* góra, przy którey trzy kantony rzeczone R. 1315 nad woyskiem Leopolda Xżęcia Austryackiego zwycięztwo odniosły. Włości *Küsznacht* i *March* podległe są zwierzchności kantonu. Pod iego także opieką zostaie opactwo Benedyktyńskie *Ensiedlen* z miastem tegoż imienia nad rz. *Sil*. Słynie opinią wielkich bogactw, ma swoię drukarnią, posiada 7 włości i wyspę *Aufnau* na iezriorze Zurychskim. Opat niepodległy tylko Papieżowi iest oraz Xiążęciem Rzeszy Niemieckiey.

VI. Unterwalden.

6. Kanton Unterwaldeński po Łac. *Subsilvania*, w naszym ięzyku właściwie *Podlasie*, na północ ma iezioro i kanton Lucerny, z innych stron kantony Uri i Bern. Rządzi się de-

demokratycznie, zawiera do 20,000. Mieszkańców, Religii Katolickiey, obfituie w owoce, drzewo, bydło i pasze. Las *Kernwald* dzieli go na 2 części: 1. Dolina wyższa, *Das Thal ob dem wald* ma główne mieysce *Sarnen* przy ieziorze nad rz. Aa. *Kern* Parafia, w którey iest dolina *Melchthal* sławna, iż tam Mikołay *Flue* przepędziwszy wiek swóy na urzędach, obrał sobie na starość życie pustelnicze; lecz dowiedziawszy się, iż poróżnieni współziomkowie gotowali przeciwko sobie woynę domową, wyszedł z swey pustyni, i powagą swey cnoty, zgodę i iedność obudwom stronom przywrócił. Mieszkańcy czczą iego iako świętego pamiątkę. 2. Dolina niższa, *das Thal unter dem Wald*. W niey *Stanz* naycelnieysze w kantonie miasteczko, o milę od ieziora.

VII. Zug.

7. Kanton Cugeński otaczaią kantony Schwitz, Uri i Zurich. W niektórych mieyscach znayduią się lasy kasztanowe, żyzne pasze, mnóstwo bydła, owoce wyborne i zboża się rodzą. Prócz miasta *Zug* iest góra i iezioro rybne tegoż imienia. *Bar* ludne miasteczko. *Walterschweil* znaczne zdroiami wody lekarskiey. Pięć powiatów, czyli wóytostw podległe

są

są władzy kantonu. Rząd demokratyczny, Religia katolicka, mieszkańców do 20,000.

VIII. Glarus.

8. Kanton Glareński leży między Hrabstwem Sargans, kraiem Gryzonów, kantonami Uri i Schwitz. Od wschodu, południa i zachodu opasuią go bardzo wysokie góry. Od południa zaczynaią się owe Szwaycarskie lodowate góry, iako to: *Glärnisch*, *Blattenberg*, *Freyberg* i *Tödtberg* iedna z naywyższych i prawie nieprzystępna, podległa trzęsieniom ziemi bardziey, niż inne w kraiu okolice. Tu zbieraią Herbatę Szwaycarską i robią sér sławny *Schabzieger*, lub *Basci-Rafiles* zwany, do którego mieszane zioła daią mu smak i zapach osobliwszy. Ludność wynosi do 15,000. którzy w większey części są Roformowani Lutrzy, w mnieyszey katolicy. Handluią masłem, sérem, końmi, i owcami. Kozy naypięknieysze na Freyburgu chowaią się.

Kraina Glarus zawiera 15 powiatów. *Glarus* niegdyś *Glarona* miasteczko główne nad rz. *Linth*, ma przednie bléchy płócien. Do niego należy Hrabstwo *Wardenberg* i miasto pod górą leżące bez kościoła.

IX. Basel.

9. Kanton Bazyleyski, między kantonem Soloturny i Biskupstwem Bazyleyskim. Przystąpił do związku Rzplitey Szwaycarskiey R. 1501. Zawiera mieszkańców do 30,000. wszyscy religii Luterskiey. Rząd arystokratyczno demokratyczny. Dzieli się kanton na 7 grodów. *Basel* po Łac. *Basilea*, po Franc. *Bâle*, MS. nad Renem dzielącym ie na miasto wielkie i małe, połączone mostem na 600. stóp długim. Ze wszystkich miast Szwaycarskich iest naywiększe, lubo nie bardzo ludne. Zawiera 6 rynków, 220 ulic, 99 fontan, 31 młynów, 2 papiernie, 2 szlufiernie, 2 tartaki. Prócz *Münster* są 4 parafialne kościoły, w nich daią się widzieć wyborne malowania i pyszne nagrobki literatów, między któremi celuie Erazma. Francuzi odprawuią swe nabożeństwo w klasztornym kaznodzieyskim Kościele. *Universitas* tuteysza ma ogród botaniczny, bibliotekę z pięknym zbiorem ciekawości, historyi naturalney, malowań, medalów i starożytności. Prócz tego iest w tymże mieście towarzystwo fizyczne, doktorskie i literatów pracuiących nad wydoskonaleniem ięzyka Niemieckiego. Plac S. Piotra wysadzony drzewami iest naypięknieyszym mieyscem

scem do promenady publiczney. Wszystkie zegary Bazyleyskie godziną prędzey idą niżeli gdzie indziey, tak gdy tu iest godzina 12. gzie indziey iest dopiero 11. to zaś zachowuią na pamiątkę spisku przeciwko wolności miasta uknowanego, który chybił uprzedzeniem wyznaczoney godziny. Na bramie Reńskiey daie się widzieć głowa owego herszta, która za ruchem machiny ukrytey obracaney wodą, raz ięzyk wywiesza, drugi raz chowa. Szlachty tu niecierpią, a chcący mieszkać w mieście niemoże używać swych tytułów. Bogata mieszkańców liczne rękodzieła, i fabryki wstążek, materyy iedwabnych, cyców, p ńczoch, papiernie, farbiernie i piękne blechy. Handel Bazylei nie tylk na mieyscowe, ale i na obce towary iest bardzo znaczny. Ratusz zdobią przednie ma owania Holbeina. W okolicy znayduią się żelazne i miedziane hamernie. Powiat mieyski zamyka 7 wóytostw i te mieysca znacznieysze. *S. Jakob* ćwierć mili od Bazylei nad rz. *Birs*, sławne zaszłą potyczką między Francuzkiemi i związkowemi woyskami R. 1444. *Rieben* wielkie i dobrze zabudowane miasteczko o milę od Bazylei. *Wallenburg*, lub *Waldekburg* przy górze *Hauenstein*, która iest początkiem góry

ry *Jura*, gdzie zaczęto kuć w skale drogę dla wygody podróżnych. *Homburg* zamek obronny na skale pod górą; po wyżey iest *Ramserbad* zdróy wody mineralney leczącey zatwardzenia, choroby zaskórne i osłabienia nerwów. Miasteczka: *Liechstall* nad rz. *Ergetz*; *Sissach*, niegdyś Hrabstwo.

X. Freyburg. 10. Kanton Freyburgski, cały prawie iest zawarty kantonem Berneńskim, i powiększey części przykro górzysty. R. 1481: wszedł w związek z innemi kantonami. Liczy mieszkańców 72,000. Ci są religii Katolickiey, rządzą się arystokratycznie, mówią po części Niemieckim, po części Francuzkim ięzykiem.

Freyburg z dodatkiem *in Uchtland*, Fryburg w Ultonii, dla różnicy od Fryburga w Bryzgawii, MS: wielkie i osiadłe nad rz. Saną, częścią na opokach, częścią w dolinie stoi, tak dalece iż przechodząc miasto, nieustannie lub iść do góry, lub z góry na dół zstępować potrzeba; nie których zaś ulic spadzistość tak iest przykra, iż ani konie, ani poiazd utrzymać się na nich nie może. Kościół metropolitalny S. Mikołaia iest gmach Gocki piękny i obszerny.

Wie-

Wieża, którey szerokość cały front Kościoła zaymuie, iest iedną z naywspanialszych i naywyższych w tym rodzaiu. Tyle iest w niey schodów, ile dni w roku. Powiat mieyski, pròcz okolicy dawną krainą *Alte Landschafft* zwaney, 19. Landwóytostw zawiera i te mieysca znacznieysze: *Bonn* sławne uczęszczaną cieplicą maiącą 3 źrzódła wody mineralney. O milę od Fryburga w wielkiey opoce daie się widzieć iaskinia Magdaleny, sławna pustynia wykuta z kamienia od iednego Pustelnika Jana *Dupré de Gruyes* z pomocą iednego służącego. Klasztór ten pustelniczy zawiera Kościół długości 63. wysokości 22. szerokości 36. stóp maiący. Przy nim dzwonnica 70. stóp wysoka, zakrystya którey wzdłuż i wszerz iest stóp 22. także 2 wielkie sale, z których iedna ma wdłuż 93. wszerz 22 stóp kilkanaście izb, kuchnia, od którey komin wyprowadzony iest w górę na stóp 90. dwie piwnice na stóp 40. głębokie, w których iedney iest zdróy wody czystey, rozmaite schody, kurytarze dobrze oswiecone, oddrzwi gładko okrzesane, równie iako ściany i sklepienia, wszystko to wykuto w skale ciągłey z piękną architekturą, powątpiewać każe, aby to mogło

 bydź

bydź dziełem 2 osób w przeciągu lat 25. zrobionym. Przed bramą pustyni iest mały ogród na iarzyny i kwiaty. Przed kilką laty mieszkał w niey Slęzak rodem będący ze wsi z pod Karnowa, który iey wiele ieszcze ozdób przyczynił. *Plaseyen* nad rz. Sense. *Montenach*, lub *Montagni*, *Romont* po Łac. *Rotundusmons*; *Ruco* po Fr. *Rue*; *Wippingen* po Fr. *Wuippens*; *Corbers* po Fr. *Corbie*, *Boll*, *Griers*, po Fr: *Gruyere*, *Stâffis* po Fr: *Estavayé* są małe miasteczka zamki swe maiące.

XI. Solothurn.

11. Kanton Soloturnski, otaczaią kantony Bazylei i Berny i Biskupstwo Bazyleyskie. Mieszkańcy, których ludność czyni do 45,000. są religii Katolickiey, lubo i kalwini znayduią się. Rząd arystokracyi z demogracyą mieszany. Soluturna przystąpiła do związku Szwaycarów R. 1481. Grunt iest dosyć dobry i żyzny osobliwie w równinach, wydaie zboża, owoce i wina naylepsze w okolicy *Gôsgen* i *Dorneck*. Znayduią się też lasy dostateczne i kilka cieplic. *Solothurn*, po Franc: *Soleure*, po Łac. *Solodurum* MS. górą Jura, nad rz. Arą, która ie przedziela na 2 części. Jest naydawnieyszym miastem w Szwaycarach, dobrze ufortyfikowane,

ozdo-

ozdobne Kościołami, z których *Münster* zwany iest naycelnieyszy, pałacem rezydencyonalnym Posłów Francuzkich, domem skarbowym i t. d. Tu składaią towary idące z Francyi do Szwaycar, iako to sól, wino i inne.

Kray Kantonu dzieli się na 11. Landwóytostw, z których 8 iest z tey strony, 3 z tamtey strony góry Jura. W nich *Calsthal* główne mieysce doliny tegoż imienia. *Clus* przy ciasnym wąwozie między górami. *Olten* nad Aarą miasteczko.

XII. Schafhausen.

12. Kanton Szafuzeński, leży nad Renem między Landgraff twem, Nellenburg, Thurgau, Baar, Stühlingen i Hrabstwem Thengen. Mieszkancy są sami tylko reformowani Ewanielicy, weszli w związek Rzplitey R. 1501. rząd gmin i szlachta sprawuią.

Schafhausen, po Franc. *Schafhouse*, po Łac. *Scaphusium* przy Renie, między górami, dolinie żyzney w wina i owoce. Nowy most na Renie iest piękney sztuki, wspiera się na iednym pilastrze w śrzodku będącym, ma wzdłuż przeszło 360. stóp. Kościół S. Jana ma bydź naywiększy w Szwaycarach.

Mie-

Mieszkańcy znaczny handel prowadzą, utrzymuią fabryki cyców, płócienek, pończoch iedwabnych, i chustek. Wielka część furmanką się bawi, przewożeniem towarów z Konstancyi, Bregenz i t. d. a które składaią przed miastem na ląd z przyczyny blizkiey kaskady na Renie, skąd ie przewożą do *Lauffen*, i tam na statki ładuią.

Powiat kantonowy składa się z 10. wóytostw. Mieysca znacznieysze są *Neukich* i *Hallau*.

XIII. Appenzell

13. Kanton Appencelski, graniczy z krainą Rheinthal, Hrabstwem Toggenburg i Opactwem S. Galla, Część iego zaymuią wielkie i wysokie góry, które przeplataią żyzne doliny. Naywięcey tu się rodzi lnu pięknego i w osobliwszym gatunku. Wód mineralnych i siarczystych bardzo wiele znayduie się; naysławnieysze są *Gonter*, *Bainblanc* i *Frogen*. Mieszkańcy w wielkiey liczbie są zegarmistrze i rzemieślnicy z żelaza, stali i drzewa różne sztuki wyrabiaiący, gust szczególny maią do muzyki. Kobiety p zędą tak piękne i cienkie nici, iż ich funt przedaią po zł: 16 i drożey. Kupuią ich też wie-

le.

le z Rheithalu, Thurgawii i Szwabii. Fabryki Krepy, barchanu, i materyi z mieszaney przędzy kilka tysięcy osób zatrudniaią. W *Herissau* są wyborne rękodzieła i blechy. Tkaczów wielka iest liczba; stąd corocznie wywożą po kilka tysięcy sztuk pięknego płótna do Włoch, Francyi, Hiszpanii i Niemiec. Wychodzi też z tego kraiu corok mnóstwo koni, krów, wołów karmnych, drzewa, węgli i serów. Kanton ten przystąpił do związku Szwaycarskiego roku 1513. rządzi się demokratycznie. Podzielony iest na 28. *Roden*, czyli zgromadzeń, z tych 20. są religii reformowaney, 8. Katolickiey.

Appenzell, po Łac. *Abbatiscella*, MS. nad rz. *Sitter* wielkie, ludne i dobrze zabudowane, handel naywiększy na płótna prowadzi. *Urnäschen* przy rz. tegoż imienia.

II. Następuiące 21. grodów, czyli Landwóytostw, i 2 miasta wolne należą wspólnie do niektórych kantonów.

1. Dwanaście pierwszych kantonów posiadaią wspólnie 4. grody następuiące. *a.* *Lugano*, czyli *Lavis*, nad

Lugano. Mendris Locarno. Meynthal.

nad ieziorem tegoż imienia przy granicy Medyolańskiey. *b. Mendrisio* na południe ieziora Lugano. *c: Lokarno*, czyli *Lungaris* nad ieziorem *Lago maggiore* po Włosku, *Lacus Verbanus*, zwanym między Lugano, Medyolanem i Meynthal. *d. Meynthal*, po Włosku *Valmaggia*, blizko Państwa Medyolańskiego. Tu miasteczka *Cevio* i *Maggia*.

Thurgau. 2. Do 8. kantonów należą grody: *a. Thurgau*, leży o granicę Hrabstwa Toggenburg, po nad ieziorem Konstancyeńskim, którego część zawiera. Ma nazwisko od rz. *Thur*. Powiat cały iest ludny i dobrze osiadły. Mieszkańcy w 2. częściach są kalwini, w trzeciey katolicy. Niegdyś było Landgrafstwem, opanowane od Rzpltey R. 1460. podlega władzy kantonów Zurich, Bern, Lucern, Uri, Schweitz, Unterwalden, Zug, i Glarus. Te koleyno co 2. lata stanowią Landwóyta, który mieszka w *Frauenfeld*. Nie które mieysca udzielnie do 8. kantonów należą, niektóre zaś powiększey części własnych osobnych maią swieckich, lub duchownych Panów, Miasta: *Frauenfeld*. po Łac. *Gynopedium* nad rz. Murk główne Turgawii, z zamkiem; *Bischofzell*, po Łac. *Episcopicella* na górze,

rze, pod którą rz. Sitter płynie i do Tur wbiega, należy do Biskupa Konstancyeńskiego. Do tegoż i *Arbon* nad ieziorem Konstancyeńskim położone. *Ermattingen* przy iezıorze Cellenskim. Tamże *Steckborn* Biskupa Konstancyenskiego. *Diessenhoffen* lubo pod opieką 8. kantonów zostoie używa iednak dawnych swobód. *Haubtweil* do Opata S. Galla. *Rheinau* po Łac. *Augia Rheni* między Szafhuzą i Eglizau nad Renem. Posiada ie Klasztór Benedyktynów tu będący.

b. Rheinthal między Renem, iezıorem Konstancyeńskim i kantonem Appenzell. Mieszkańcy są powiększey części Ewanielicy, należą do Jurysdykcyi kantonów Zurich, Lucern, Schweitz, Glarus, Uri, Unterwalden, Zug, Appenzell i Bern. Te koleyno osadzaią swego wyboru Landwóyta dwóletniego w Rheineck. Dzieli się na górną i dolną okolicę, zamyka 5. sądów. Opat S. Galla nayznaczniey-sze z tey krainy bierze dochody. Tak młodzi, iako i starzy naywięcey się tu bawią przędzeniem. Len tuteyszy równie iest delikatny iak w Appenzell. Wiele kobiet, prócz przędzenia wyszzywaią sztuki muszlinowe, które zakupuią kupcy Appencelscy i świę-

Rheinthal.

Swiętogalscy. Wina też dobre rodzą się. Znayduie się tu sławna szyba kryształu żółtego, szarego, białego przezroczystego i twardego. *Rheineck*, MS. nad Renem małe, ale dobrze zabudowane. Położenie nad Renem uchodzącym o pół mili do ieziora Konstancyeńskiego ułatwia handel mieszkańcow, którzy są pracowici i przemyślni rzemieślnicy, w samych Szwaycarach odbyt znaczny na swe towary maiący. Handluią naywięcey płótnem, kartonem, muszlinem, i innemi produktami fabryk mieysco-wych, i po innych miastach iako to w Weronie, Bergamie składy swe i sklepy maią. Od kilku lat wiele do-mów nowych przybyło. Za miastem daie się widzieć piękny Pałac *Löwen-hof* w guście Włoskim. *Altsteten* ma-łe miasto, w nim Opat S. Galla ma swą iuryzdykcyą. *Berneck*, w którego okolicy udaią się dobre wina.

Sargans. c. *Sargans* blizko Renu, z kan-tonem Glarus, Hr. Toggenburg i kra-iem Gryzonów graniczy. Kray iest górzysty ale obfity w bydło i pasze. W wysokiey górze *Gunzen* znayduie się troiaka minera. Jedna iest ruda czerwona, druga czarna, trzecia zwa-na *Meliwerk*. Wszystkie 3. razem w pe-

pewney proporcyi zmieszane i stopione wydaią stal czystą; z dwoch zaś tylko rud żelazo się robi. Niezbywa także na wodach mineralnych, między niemi naysławnieysza iest cieplica *Faviere*, czyli *Pfefferbad*, wypływa struga z głębokiego mieysca w pośrzód gór wysokich blisko rz. *Taminę*, idzie podziemnemi kanałami pod rzekę w poprzek iey, aż do domu kąpielnego, do którego wielu cudzoziemców uczęszcza. Niemniey ta woda iest zdrowa używana za napóy. Wywożą iey wiele do Szwaycarskich Prowincyy, do Niemiec, Włoch i Francyi. Niegdyś kray ten był Hrabstwem, które R. 1485. dziedzice Hrabiowie Werdenberg kantonom Uri, Zurich, Lucern, Schweitz, Unterwalden, Zug i Glarus przedali; Te zaś kantony do wspólnictwa Bernę R. 1712. przypuściwszy koleyno Landwóytów w Sargans stanowią. Mieszkańcy są częścią lutrzy, częścią katolicy. Sargans dzieli się na krainę górną i dolną; w górney *Sargans* MS. z zamkiem, niedaleko Renu. *Ragatz* nad Taminą. *Pfeffers* sławne cieplicą i klasztorem Benedyktynów, których Opat iest Xięciem Rzeszy Niem. W dolney: *Wallenstadt*, po Ł. *Rivavilla*, które przy iezziorze tegoż

imie-

imienia na mil 4. długim, ale wązkim leży. *Flumbs* nad rz. *Seetz*. Tu także należy włość osobna *Wartau*.

Die obern Freyen Aemter.

d. Wolne powiaty wyższe, po Niem: *Die obern frayen Aemter*, linią R. 1712. od *Lunkhofen* do *Farwangen* prowadzoną oddzielone od niższych. Te, o których mowa, leżą z południowey strony linii, maią mieszkańców katolików, zostaią pod władzą 8. rzeczonych iuż kantonów, które w nich na przemian Landwóyta stanowią. Graniczą z Hrabstwem Badeńskim, kantonami Lucern, Zug i Bern. Mieysca znacznieysze: *Muri* gdzie bogate Opactwo Benedyktynów, a Opat iest Xżęciem Rzeszy Niem: *Hitzkirch* ma kommanderyą Teutońskiego zakonu, *Reichensée* nad ieziorem Baldeck, do miasta Lucerny należy. *Meyenberg* miasteczko.

Baden.

3. Powiaty, które wspólnie 3. kantony posiadaią. *a*, Hrabstwo *Baden* między rzekami Renem, Aar i Reusz, graniczy na wschód z kantonem Zurich. Od roku 1712. zostaie pod opieką 3. kantonów: Zurich, Bern i Glarus. Mieszkańcy, którzy po większey części są katolicy, sami sobie wóyta obieraią. *Baden*, lub *Ober Baden*, po

Łac.

Łac. *Vicus Thermarum*, lub *Aquae Helveticae*. MS. nad rz. Limmat. ma 2. zamki stary i nowy, w ostatnim Landwóyt mieszka. Po obu stronach Limmatu o ćwierć mili od miasta są owe zdawna sławne cieplice. Rachuią w nich przeszło 200. łaźni bardzo ciepłych i wody dostatek maiących: Łaźnie są wszystkie osobne i sklepione, nad niemi izby gościnne. Z pomiędzy wielkich łaźni naylepsza iest zwana *S. Verenenbad*, przeznaczona dla ubogich. W tych każdy darmo brać kąpiel może. Tu się zgromadza mnóstwo chorych i próżniaków, bardziey zabawy, iak zdrowia szukaiących. Woda nie we wszystkich zdroiach równie iest ciepła. Cieplеysza wychodzi z pod skały, która iest także ciepłą. Wszędzie iest, lubo nie w równym stopniu napoiona hałunem, siarką i saletrą. W maiu naywięcey zawiera mineralności. Leczy bole i zawroty głowy, słabości żołądka i piersi, gorączki, suchoty i zatwardzenia. Tu R. 1714. stanął traktat między Cesarzem Niemieckim i Królem Francuzkim. Kraina podległa rządzowi 8. kantonów żadnego znacznego mieysca niema. W części zostaiącey pod iuryzdykcyą. Biskupa Konstancyeńskiego są miaste-

steczka: *Klingnau* nad Aarą. *Zurzach* po Łac. *Cortiacum*, wielkie i piękne nad Renem, sławne dwoma corok iarmarkami, na które nie tylko z Szwaycar, ale z Niemiec i Francyi kupcy zjeżdzaią. *Kayserstuhl*, gdzie most na Renie.

Die unter Freyen Aemter.

b. Niższe powiaty wolne, po Niem: *Die untern Freyen Aemter*, iest ich 9. leżą w pograniczu wyższych Powiatów i Hr. Badeńskiego, pod zwierzchnością kantonów Zurich, Bern i Glarus, bez żadnego miasteczka.

Bremgarten.

c. Miasto *Bremgarten* przy Hr. Badeńskim, pod opieką tychże kantonow, na rz. Reusz, mieszkańcy sami katolicy.

Melligen.

d. Miasto *Melligen* otoczone Hr. Badeńskim, nad tąż rzeką, i do tychże kantonów należy.

Bellenz.

e. Bellenz, lub *Bellinzona* między kraiem Gryzonów i Medyolańskim, z miastem tegoż imienia.

Riviera.

f. Riviera, lub *Polese* o granicę Bellinzony.

Bollenz.

g. Bollenz, lub *Palenzesthal*, po Łac. *Vallis Breunia*, w kraiowym ię-

zyku

zyku *Valledi Bregno* ku Gryzonom. Wszystkie te trzy krainy do kantonów Uri, Schwitz i Unterwalden należą.

4. *a.* Kantony dwa Zurich i Bern posiadaią miasto *Rapperschweil* z powiatem, po Łac. *Ruperti Villa*, na wzgòrku nad ieziorem Zurychskim, na którym ma most długi 1550. stóp, i port wygodny. Zamek bliski dobrze obronny, mieszkańcy katolicy.

Rapperschweil.

b. Gaster powiat, po Łac. *Castra* niegdyś włość *Windeck* zwana, R. 1438. dom Austryacki dał ią zastawem kantonom *Schweitz* i *Glarus*, dotąd przy nich zostaie, i w ich pograniczu leży. Oba kantony na przemian stanowią Landwóyta. Mieszkańcy są katolicy.

Gaster.

c. Utznach blisko ieziora Zurich; przedtym Hrabstwo, było zastawione R. 1438. kantonom Schwitz i Glarus, a R. 1469. zupełnie im iest sprzedane. Rząd i Religia też co i w pierwszym.

Utznach.

d. Gambs przy Hrabstwie Foggenburg, Landwóytostwo, które R. 1497. kantonom Schwitz i Glarus z zacho-

Gambs.

wa-

waniem swych wolności poddało się. Landwóyt Gasterski w nim rządzi.

Schwarzenburg. e. *Schwarzenburg* Landwóytostwo iest między kantonami Bern i Fryburg, do których od R. 1448. należy. Mieszkańcy są lutrzy, mówią ięzykiem Niemieckim.

Morat. f. *Morat*, lub *Murten*, Landwóytostwo, które Berna i Fryburg od R. 1475. posiadaią. Mieszkańcy są katolicy, częścią po Francuzku, częścią po Niemiecku mówią. Tu miasto i iezioro tegoż iest imienia, na północ Fryburga.

Grandson. g. *Grandson* przy iezlorze Neuenborgskim Landwóytostwo i miasto od R. 1484. do Berny i Fryburga należące. Język prosty Francuzki, Religia luterska panuie.

Echallens. h. *Echallens*, po Niemiecku *Tscherlitz* Landwóytostwo, które kanton Berny otacza, i z Fryburgiem wspólnie posiada od R. 1484. Mieszkańcy częścią lutrzy, częścią katolicy. Tu *Orbe* miasteczko znayduie się.

Z powyższych Landwóytostw iest 7. które Włoskiemi się zowią, bo

iuż

iuż w kraiu Włoskim leżą; są te: *Lugano*, *Mendrisio*, *Locarno*, *Meynthal*, *Bellinzona*, *Riviera* i *Bollenz*. Mówią w nich po Włosku, i każda wieś prawie i osada ma swe szczególne rzemiesło i handel, którym się bawią mieszkańcy. Ci, zwłaszcza na wiosnę, wychodzą gromadami do obcych kraiów, a osobliwie do Włoch dla zarobku; domowe gospodarstwo zostawuią żonom, do których w pewnym czasie powracaią, i znowu na robotę idą, dzieci swe nawet zdatne do pomocy zabieraią.

III. Dwa stany wolne pod opieką 4. miast leśnych (*Waldstädte.*) *a. Engelberg* Opactwo Benedyktynów między kantonami Bern i Uri z włością wolną tu należącą. Opat iest udzielny i pisze się Panem wolnego Państwa Engelberg. Jest to właściwie dolina na 4. mile rozciągaiąca się, otoczona wysokiemi górami, iako to *Hennenberg*, *Wallenstok*; a naywyższa z nich iest *Tiflisberg*, tę miano długo za niedostępną, obfituie zaś w bydło, pasze, sarny i bobaki, które tu iedzą. Ciekawi Historyi naturalney wiele tu osobliwości znayduią. Kraina ta ma marmur czarny w prążki białe, ziemię witryoliczną, kamie-

Engelberg.

mienie łupne, kryształy sześciograniane, borax, kredę czarną, ziemię mączną wapienną, i źrzódło peryodyczne *Kaltbrunn*, które zaczyna się sączyć w maju, a ustaie w iesieni.

Gersau, *b*. Mała Rzplita Gersawska między kantonami Schwitz i Lucern, na brzegu północnym ieziora. Liczba wszystkich mieszkańców wynosi do tysiąca dusz, którzy od niepamiętnych czasów żyią wolni i nikomu niepodlegli. Jest to naymnieysza Rzplita w Europie, ma ziemi wzdłuż mil 2. wszerz na milę. *Gersau* MS.

IV. Jedenaście mieysc sprzymierzonych z Rzplitą Szwaycarską.

Opactwo S. Galla. 1. Te które na Seymach Rzplitey głos i mieysce maią, są trzy: *a*. Opactwo *S. Galla*, które z miastem tegoż imienia w iednychże murach iest zawarte. Kray położony nad iezioręm Konstancyeńskim rodzi wiele pięknego lnu i konopi. Mieszkańcy prządzeniem i robieniem płócien się bawią. Opat Benedyktyn iest Xiążęciem Rzeszy Niem. i przy obięciu rządu dopełnia obrządku lennego dla Cesarza w osobie iego Posła. Jest

sprzy-

sprzymierzonym kantonów Zurich, Lucern, Schwitz i Glarus. Prócz włości w Państwie Niemieckim posiada: 1. Krainę dawną *Alte Landschaft* zwaną, która w części nad iezíorem Konstancyńskim leży, ma mieszkańców katolików, wzdłuż mil 9. wszerz 5. W niey miasta: *Wyl*, *Korschach* gdzie płótna cienkie tkaią i równie pięknie iak w Hollandyi blechuią. II. Hrabstwo *Toggenburg*, ma długości mil 10. szerokości 3. mieszkańcy powiększey części lutrzy podlegaia władzy Opata, ale maią swe wolności i sądy, są dobrzy tkacze, naywięcey około przędzy i płócien pracuią. *Lichtensteig* MS. nad rz. Thur.

Hr. Toggenburg.

b. Miasto *S. Galla* iest między 2. górami nad rz. *Steinach*. Dzieli się na górne i dolne; iest bardzo ludne, kwitnie licznemi tu i w okolicy blechami, warsztatami płócien, gazy, muszlinów, barchanów, i obszernym handlem swych towarów. Od R. 1454. zostaie w związku z kantonami Zurich, Bern, Lucern, Schwitz, Zug i Glarus. Zamek i włość Fürglen w Turgawii do tego miasta należy.

Ms. S. Galla.

c. Miasto *Biel*, po Franc. *Bienne* nad rz. Schusz, która stąd o sto kro-

Biel.

ków do ieziora Bielskiego wpada, a przez p łączenie z ieziorem Murat, Neuburg i rz. Aar wygodne dla handlu położenie miasta sprawuie. Taż woda służy młynom, rozmaitym fabrykom, hamerniom i t. d. Tu wyrabiaią wiele narzędzi i sztuk z żelaza, miedzi, srebra i złota. Garbarnie także w tym mieście są liczne, skąd tysiące skór co rok do Włoch wywożą. Niemniey handluią mieszkańcy drzewem z lasów góry Jura, produktami pospolitemi Alpów, miodem i t. d. Biel lubo iest sprzymierzone z Berna, Fryburgiem i Soloturną, iednak Biskupa Bazyleyskiego za swego Xiążęcia uznaie.

2. Ośm sprzymierzonych stanów, które ani mieysca, ani głosu na Seymikach nie maią.

Rzplita Gryzonòw.

a. c. Trzy ligi Rzplitey Gryzonów, po Niem: *Graubündner*. *a.* Wyższa czyli szara liga, *Ligue Grise*, po Niem: *Graue Bund*. *b. Cadée* czyli liga domu Bożego, po Niem. *Der Bund des hauses Gottes*. *c.* Liga 10. juryzdykcyi, po Niem. *Der Bund der Zehgerichte*. Każda liga składa się z kilku małych stanów, a wszystkie 3 ligi formuią iednę Rzplitą rządzącą się właściwie

wie demokratycznie, w szczególności zaś każde zgromadzenie ma swóy rząd szczególny, prawa i nieiaką udzielność. Deputowani od każdego zgromadzenia miewaią corocznie ziazdy na końcu sierpnia w pierwszey, drugiey, lub trzeciey lidze podług kolei. Obrady takowe trwaią 3. niedziele, na nich deputowani niestanowią nic ostatecznie, ale uchwały swych naradzeń donoszą zgromadzeniom swoim, które na nowo roztrząsaią, i większością głosòw decyduią. Po czym każde zgromadzenie na ziazd przyszły posyła swą decyzyą, a wynikła większość decyzyi zgromadzeń stanowi rezolucyą stanów. Prócz tych ziazdów bywaią generalne seymy całego narodu, ale rzadko. Na nich każdy obywatel maiący lat 16. ma głos dla dania swey rady, równie iako i na obradach zgromadzeń. Każda liga ma swego rządzcę, który w pierwszey *Landrichter*, w drugiey *Prezydent*, w trzeciey *Landesamtmann* się zowie. Liczba mieszkańców wynosi do 250.000. Ci wszyscy są Protestanci, prócz małey części Katolików. Są weseli, mężni, dumni i gorliwi o swą wolność. Nazwisko *Grisons* pochodzi od wyrazu Francuzkiego *Gris* szary, ponieważ pierwsi

tego

tego kraiu mieszkańcy szarych sukman kraiowey fabryki na odzienie używali. Prowincya ta, część kraiu niegdyś zwanego *Rhætia*, graniczy z Tyrolem, Włochami, kantonem Uri i Glarus. Klima tu iest różne, z iedney strony piękne winnice, zielone łąki, z drugiey gory okryte śniegiem i lodem, i dolina wązka *Rheinwald* widzieć się daią. Od granicy kantonu Uri do Renu nie uyrzy tylko stosy lodu, przepaści okropne, nikczemne chaty, a w lecie pasące się trzody owiec. Język Niemiecki iest tu pospolity, którego i w kancellaryach używaią, znaczna część mówi zepsutym ięzykiem Włoskim.

a. Liga szara, składa się z 8 grodów, odbywa swe corocznie obrady we wsi *Truns*, na ieneralnym seymie ma 28. głosów. Mieysca znacznieysze: *Jlanz*, Ms pod gorą Mandaun, między rz. Renem i Glenner, mieysce seymów co trzeci rok. Tu wiele osób zwłaszcza kobiet z wołami znayduie się. *Disentis* nad Renem bliższym, który blizko z śrzędnim się łączy pod *Reichenau*. Wsławia to miasto Opactwo Benedyktynów, którego Opat iest Xżęciem Rzeszy Niem: ma wiele przywileiów, a między innemi bi-

bicia pieniędzy. *Rezuns* zamek, od którego włość biorąca nazwisko do domu Austryackiego należy. *Tusis*, po Włosku *Tossana*, po Łac. *Tuscia* nad Nollą, wielki skład przewoźnych towarów. Dolina *Schams* rozciąga się po obu stronach Renu dalszego. Znayduią się w niey rudy żelaza, miedzi, antimonium, ołowiu i srebra. Tędy prowadzi walny gościeniec do Włoch. W bliźkości leży *Rheinwald*, gdzie rzeka Ren dalszy zbiera się z wielu strumyków wypływaiącey z góry lodowatey *Vogelberg* od pustego mieysca *Paradis* na mil 2. ciągnącey się. Zima tu trwa statecznie 9. miesięcy. Główne mieysce iest *Splûgen*, po Łac. *Speluga* pod górą *Splûgerberg*, zawiera przeszło 200. domów, i skład towarów na górę *Splûger*, lub *S. Bernarda* do Włoch, lub z Włoch idących.

b. Liga Domu Bożego naypewniey to nazwisko od Biskupstwa Kureńskiego wzięła, zawiera 10. i pół grodów, miewa corok ziazdy w *Chur*, i tamże seym Rzplitey co trzy lata, a na nim swych głosów 23. Graniczy z Tyrolem. *Chur*, po Włosku *Coira*, po Franc. *Coire*, po Łac. *Curia Rhaetorum*, MS. ligi i całey Rzeplitey, nad

nad rz. *Plassur*, która o pół mili poniżey do Renu wbiega. Tu komora celna transportu towarów z Włoch do Niemiec, i z Niemiec do Włoch. Dzieli się miasto na 2. nierówne części. Mnieysza część iest katolicka, która z katedrą, mieszkaniem Biskupim i Kapituły z 6. Kanoników złożoney iest obwiedziona murem z wieżami, w mieyscu wzgórzystym *Hof* zwanym. Biskup należący do Metropolii Moguncki ey iest Xiążęciem głos maiącym na seymie Rzeszy Niem: posiada zamek *Fürstenau* w *Domleschgerthal* i włość *Fürstenburg* w Tyrolu, ma prawo bicia monety. Większa iest protestancka, ma oddzielny rząd, swe prawa, 2. Kościoły; szkołę Łacińską i Collegium filozoficzne założone R. 1703. *Pusclaw*, po Łac. *Pesclavium*, w kraiowym ięzyku *Poschiavo* w dolinie od tego miasteczka zwaney. *Engadin* wielka i ludna dolina, dzieląca się na górną maiącą przyiemnieysze położenie, i dolną obfitszą w urodzaie. W niey: *Schuls*, lub *Scoul* na granicy Tyrolu nad rz. Inną, gdzie iest zdróy wody słoney, którą tak piią iak gorzką. *Saint Maurice*, lub *San Morizzo*, wieś sławna wodami kwaśnemi, które miane są za naylepsze w Szwaycarach, a nawet i w Europie.

c. *Liga* 10. *Juryzdykcyi*, iest naymnieyszą, ma 7 grodów, i 15. głosów na seymie. Ziazd lig co 3 lata bywa tu w okolicy *Davos* wsi nawet niemaiącey. *Meyenfeld* wolne i osiadłe miasto, do wszystkich 3. lig należy, opasane iest wysokiemi górami, służy za skład towarów. *Prettigau*, po Łac. *Rhætia vallis*, dolina obfita w pasze naylepsze w kraiu Gryzonów. *S. Luciensteig* wazki gościniec Niemiecki obronny szańcem. *Churwalden* kraina i Klasztór tegoż imienia.

Trzy Prowincye podległe zwierzchności Rzplitey Gryzonów są:

Weltlin.

1. *Weltlin*, po Franc. *La valtaline*, po Łac. *Vallis Telina*, graniczy z Państwem Medyolańskim i Weneckim. Dolina ta, którą rz. *Adda* wzdłuż przerzyna, a góry wysokie od półnoey zasłaniaią, iest nayżyznieyszym kraiem w Szwaycarach, wystawia oku nayprzyiemnieyszy widok pól, łąk, winnic, i pagórków okrytych owocowemi drzewami. Wino czerwone które się tu rodzi, iest kosztowne, ma tęgość, smak i zapach osobliwszy, konserwować się może wiek cały. Niemasz w Waltelinie żadne-

dnego miasta, ale miasteczka są znaczne i piękne. Religia tylko katolicka panuie. *Tirano* MS. ludne i porządne, handel mierny prowadzi, miewa corok wielki iarmark na bydło, leży nad Addą. Z drugiey strony tey rzeki iest wspaniały z marmuru białego Kościół *Al la Mandona*. *Morben* znaczne miasteczko nad rz. *Bitte*, z przeciwney strony *Borgo Salvo* i *Novu Mirandola* leżą. *Sondert*, *Ponte*, *Delebio* i *Trabona* piękne miasteczka.

Worms. II. *Worms*, lub *Bormio*, prowincya położona o granicę Wałteliny. Powietrze tu iest bardziey zimne, niżeli ciepłe. Wino się tu nie rodzi, i owoców mało, ale zboża tak wielka obfitość, iż go nie mogą spotrzebować mieszkańcy. Pasze też także są dobre, iż kray ten do 7000 krów, mnóstwo owiec i kóz utrzymuie. Miód znacznym także iest produktem. Rudy żelazne w kilku mieyscach znayduią się. Mieszkańcy są religii katolickiey, na 5 zgromadzeń się dzielą. Stąd rz. Adda początek swóy bierze. *Worms* MS. nad rz. *Fradolfo* blisko do Addy uchodzącą. *S. Martinsbad* sławny zdróy wody z natury ciepłey.

III.

III. *Chiavenna*, lub *Cleven* przy Waltelinie Xstwie Medyolanu, Hrabstwo. Góry i doliny tego kraiu są urodzayne i ludne, ale dolina S. Jakuba iest mniey zamieszkana. Wydaie obficie owoce wszelkiego rodzaiu, wina, pasze żyzne, ale zbóż nie wiele. Dzieli się na 5 grodów. Mieszkańcy grodu *Pleurs* rozwożą po całych Włoszech naczynia kamienne, które robią blisko wsi *Carotto*. Jest to gatunek kamienia łupanego zwanego *Lovezzi*, *Labetes*. Wyrabiaią z niego garki, miski, i inne naczynia używalne, iako to kałamarze i moździerze. Kolor iego iest zielonoczarny, iest miękki i warsztwowy. Wziąwszy iego bryłę z kopalni okrągłą, maiąca w około na 18, a wgrubź do 15. calów, kładą ią na warsztat obracaiacy się za pomocą kół młynu wodnego, tam nożycami i narzędziami żelaznemi obrabiaią ią podług formy, którą ma mieć naczynie. Wiele takowych naczyń używaią do kuchni, ponieważ utrzymuią długo ciepło, woda w nich przy ogniu wre prędzey niżeli w innych, nierozpadaią się ani tłuką, niedaią żadnego złego smaku potrawom, i ieżeli można wierzyć ludowi, nie cierpią trucizny. Religia tu tylko katolicka.

Chiavenna

Chia-

Chiavenna MS. nad rz. *Maira*. Tu i w przyległym *Dalebbio* są 2. młyny, w których wiele iedwabiu preparuią.

Halden-stein.

Haldenstein Baronia o pół mili poniżey Koiry blizko Renu, pod górą *Calanda* z wsią tegoż imienia. Jest to włość wolna, nikomu niepodległa, lecz tylko pod opieką 3. lig zostaiąca. Dziedzic iey P. *Salis* ma prawo bicia monety pod stęplem Imperii.

Wallis.

d. Wallis, po Franc. *le Vallais*, po Łac. *Valesia*, między kantonem Berny, ieziorem Gienewskim, Sabaudyą, Piemontem i Xztwem Medyolańskim. Kray Wależyi iest właściwie doliną długą mil 34. szeroką od mili iedney do 12. Ciągnie się od wschodu do zachodu, to iest od źrzódła Rodanu, zwanego u kraiowców *Rotten*, wzdłuż płynącego, aż do Gienewskiego ieziora. Zewsząd, prócz zachodu, otaczaią ią góry po większey części śniegiem okryte. W lecie upały przykre, w zimie ostre mrozy panuią, iednak wydaie wiele zbóż, owoce wszelkiego rodzaiu i wyborne wina muszkatelowe. Winnice wszystkie są na skałach, tak iż ledwie ich korzenie ziemią są okryte.

te. Z wielką pracą i niebezpieczeństwem rznięte są w górach kanały dla sprowadzenia potrzebney wody na pola łąki i winnice. Zniwa tu zaczynaią się w maju, a kończą w Październiku, naprzód zaś wgłębi doliny, na końcu pod górami śnieżnemi. Okolice *Sion*, *Siders* i *Grundis* rodzą migdały, figi, grenaty i inne delikatne owoce. W ogrodach zbieraią wiele szaffranu. W stronie południoweу daie się widzieć góra S. *Bernarda* wysoka i rozległa, na którey iest spólna granica Piemontu i Walezyi. Z niey po iedney stronie wypływa źrzódło rzeki *Dori Baltea*, z drugiey *Drance*. Tędy iest pospolity do Włoch gościniec w zimie dla śniegów i zawiewów niebezpieczny. Na samey gorze między styrczącemi wierzchołkami kryiącemi się w obłokach iest Klasztór zakonników, gdzie przyimuią wszelkich iakiegokolwiek bądź stanu i religii podróżnych, i tak w opatrzeniu wygód, iako też w okazaniu dalszey drogi wszelką im ludzkość i uczynność wyrządzaią. Blizko znayduie się iezioro wody czystey, które w zimie aż do dna zamarża. Corocznie w całych Szwaycarach iałmużnę na ten Klasztór zbieraią. Niektórzy uczeni są w mnie-

manin,

maniu, iż przez tę górę Annibal do Włoch przechodził, iuż to z powodu starożytnego icy nazwiska *mons Penninus*, iako też że tu medale Kartagińskie znalezione były. Dowodzą nadto napisem wyrytym na kamieniu ściany drogi wykutey w skale, prowadzącey do *Yurée*. W Walezyi i w górze S. Gotarda naypięknieyszy kryształ skalny znayduie się, także kamień łupny *Lavezzi* i Amiant. R. 1714. oderwawszy się część góry *Gemmi* przywaliła przeszło 60. chałup, zabiła osób 15. sto lub więcey rogatego bydła, mnieyszego bardzo wiele, gruzy rozproszone zaległy milę kwadratową ziemi. Mieszkańcy, którzy wszyscy są katolicy, są powiększey części grubianie nieokrzesani, nieochędożni i bez żadnego oświecenia. Zycie mieszkańców w gnuśności i nieochędostwie pędzone iest zapewne przyczyną pomnażaiącego się tu rodu ludzi niedołężnych i niemych od urodzenia. Ci leżąc naywięcey, przewracaiąc obłąkane oczy, ściągaiąc ramiona, chwieiąc głową, wydaiąc wrzask piskliwy i nieprzyiemny, przerażaiący widok sprawuią. Zdaią się niedoświadczać żadnych potrzeb, ani nieczuć naysilnieyszego bodźca przyrodzenia, który w czło-

wieku

wieku zapał ku rozpładzaniu się wznieca. Jednak mocnieysi między niemi i zdrowsi żenią się i miewaią potomstwo niemniey zdrowego ciała, iak duszy. Rodzice takowych niedołęgów, maią wielkie o nich staranie, ponieważ mniemaią, iż są przeznaczeni do szczęśliwości, iako niebędący w stanie grzeszenia. I to niechędostwa Walezyiczyków, iako też wody i pokarmów iest skutkiem, iż powszechnie nadrastaią im gardła, czyli wole wiszące u gardła, a co tu przez nałóg poczytuią za wdzięk piękney urody, wole te często duszność sprawuią, i śmierć przynoszą. Tam gdzie nie są tak powszechne, lud iest silny i mężny, i nieraz się zdarza widzieć takich, którzy lat sto przeżywszy niestracili śrzedniego wieku czerstwości. Walezyiski kray dzieli się na górny i dolny, ale górny panuie nad dolnym. Rzplita górney Walezyi składa się z 7. powiatów *Zenten*, czyli dziesiętnic, z tych 6. demokratycznie, siodma to iest *Sion* arystokratycznie się rządzi. Każda dziesiętnica ma swych wodzów woyskowych. to iest Chorążego i Kapitana. Ludność Walezyi do 100.000. wyniesie; woyska w potrzebie może mieć 10,000. Mieszkańcy są katolicy,

tolicy, mówią ięzykiem Niemieckim, Włoskim i zepsutym Fracuzkim. W górney Walezyi: *Sitten*, po Fran. *Sion*, po Łac. *Sedunum* MS. nad rz. tegoż imienia niedaleko Rodanu. Tu iest katedra i mieszkanie Biskupa, który Hrabią i Wóytem Walezyi się pisze, na obradach kraiowych prezyduie, ale Landshauptman zapytania o decyzyą czyni. Posiada 3. zamki, z których ieden wyższy iest nad drugi, drugi zaś nad trzeci. *Leuck* miasteczko na wzgórku blizko rz. *Dola* uchodzącey do Rodanu. W iego parafii z górki *Asp* wypływa zdróy wody lekarskiey zimney i siarczystey. O mil 2 w dolinie otoczoney przykremi górami, w poprzek których bieży Dola, iest *Leuckerbad* sławna cieplica maiąca wody tak gorące, iż iaie w nie wrzucone ugotować się może. Bywa bardzo uczęszczaną w lecie od dalekich nawet cudzoziemców. R. 1719. połowę wsi z ludzmi, domami i innemi budynkami śniegi zasypały. W zimie tak wielkie tu mrozy i śniegi panuią, iż mieszkańcy w kray dalszy wynosić się muszą. *Münster*, *Aernen*, *Brûg*, *Raron*, *Siders* miasteczka. W dolney Walezyi: *S. Moritzen*, po Franc. *S. Maurice* miasteczko dobrze zabudowane między

2. gó-

z, górami, sławne katarakta Rodanu zwaną *Pissevache* który z strasznym szumem o 800. stóp z góry spada. Mieysce to, równie iako i *Pleurs* dnia 25. sierpnia R. 1618. upadkiem góry przywalone zostało, przez co blizko 22,000. ludzi z domami i całym swym maiątkiem zginęło. *Martinach*, po Franc. *Martegny* dwoiste pod tym nazwiskiem mieysce, iedno miastem, drugie iest fortecą, o ćwierć mili oddalone i rozłączone rzeką *Dransa*, która biorąc początek z góry S. Bernarda w biega do Rodanu. W tey okolicy rodzi się dwoiaki gatunek win przednich zwanych: *Coquempin*, i *Vin de la marque*. Jest tu też skład towarów od S. Maurycego i ieziora Gienewskiego przychodzących. Tu i w przyległych mieyscach daie się widzieć naywięcey owych niedołęgów niemych, i ludzi maiących wole od gardła wiszące. Mnieysze miasteczka: *Grundis*, po Franc. *Gontey*, po Łac. *Contegium*, *Montey*, po Łac. *Monteolum*.

e. *Muhlhausen*, miasto wolne, leży na pograniczu Sundgawii i wyższey Alsacyi nad rz. Jllą o mil 6. od Bazylei, w miłey i urodzayney równinie. Mieszkańcy których tu liczą

Muhlhausen.

4,000. są protestanci, i z kantonami protestantskiemi w związku zostaią, utrzymuią fabryki pończoch, cyców, Kałamaiek, płócienek i handel na swe towary zyskowny prowadzą. Miasto posiada 2 wsi bliskie, i ogółem ma dochodu do 20,000. reichtalerów.

Neufchatel. Valengin.

f. Neufchatel i *Valengin*, po Niem. *Neuenburg* i *Wallangin*, pierwsze Xięztwo, drugie Hrabstwo, graniczą z Biskupstwem Bazylei, kantonem Berny i iezioram dwoma *Biel* i *Neufchatel*. Długość kraiu czyni mil 9. szerokość dwie mile. Jest pod zwierzchnością terrytoryalną Króla Pruskiego, iednak uważać można obie prowincye, iako sprzymierzone z Szwaycarami, dla dawnego związku, w którym dziedziczni ich niegdyś Panowie z kantonami Berny, Lucerny, Fryburga, i Soloturny zostawali. Mieszkańcy są w większey części protestanci, mówią ięzykiem Francuzkim. Ostatnia dziedziczka Joanna *de Baden* wniosła ten kray w dom męża *de Longueville* Xcia Aureliańskiego R. 1514. Xżę Nemurski R. 1694. wziął na Xztwo Inwestyturę, iako maiący za sobą siostrę Jana Ludwika ostatniego z domu Xiążąt *d'Orleans-Longueville*, ale następcom prawo posia-

siadania zaprzeczone zostało. Odezwał się Król Pruski z pretensyą którą mu Utrechtski traktat utwierdził, za poprzednim R. 1707. przyznaniem stanów kraiowych iako należącemu do sukcessyi Xiążąt *d'Orange*. *Neufchatel*, po Łac. *Neocomum*, MS. Xztwa w przyiemnym położeniu na 2. wzgórkach, nad brzegiem ieziora tegoż imienia. Liczy 6,000. mieszkańców którzy wszyscy są bardzo bogaci, i millionowe maiątki maią; domy ich lepsze są i okazalsze w większey liczbie, niżeli domy kupców Lipskich i Hamburskich. Bogactwa swe winni są usilney pracowitości i pilnemu przykładaniu się do rzemiosł, sztuk i handlu, a nadewszystko iż nie są uciążeni podatkami i samokupstwem, co w innych kraiach przemysł tłumi, i handel o upadek przyprawia. Zegarmistrzostwo przyprowadzone tu iest do nayw iększego stopnia, nadto kwitną tu fabryki żelazne, miedziane, cyców, płócienek, obiciów papierowych i skór. Wsie *Lode*, *la Chaux de fond* i ich okolice słyną rękodziełami i handlem. Zawieraią przeszło 6,000. dusz. W *Sa Chaux de fond* R. 1782. znaydowało się przeszło 400. zegarmistrzów, 550. osób robiących Koronki, blizko 50. Jubilerów i wiel-

ka liczba kupców. Z tey doliny corok wychodzi do 8,000. zegarków tak srebrnych iak złotych, mimo mnóstwa sztuk osobnych, które tu zakupuią do różnych kraiów Europy. Wielu iest między artystami, którzy maią swe biblioteki, i zbiory historyi naturalney. Nie mało też było takich, którzy się szczególniey biegłością w malarstwie, muzyce, rzeźbiarstwie i mechanice wsławili. *Lauderon* miasteczko nad iezior em Bielskim. *Budry* nad rz. Reusz słynie wybornym win gatunkiem, który iego okolica wydaie. *Valengin*, główne Hrabstwa.

Rzplita Gienewska.

— g. Rzeczpospolita *Gienewska* sprzymierzona iest z kantonami Zurich i Bern. Gienewa, po Franc. *Geneve*, po Niem. *Genf*, miasto iest dosyć wielkie, dobrze zabudowane i obronne, stoi na wzgórku, w mieyscu gdzie Rodan z ieziora Gienewskiego wybiega, a poniżey rz. Arwę zabiera. Dzieli Rodan Gienewę na wielkie i małe miasto, a między temi z. częściami, iest na rzéce wyspa osiadła i mostami z niemi się łącząca. Położenie miasta iest bardzo przyiemne, zewszech stron widać wodę okrytą batami i łodziami; okolicę

lice zdobią piękne domy wieyskie, ogrody, winnice, i promenady publiczne, w mieście przepyszne gmachy, ulice wielkie i szerokie osobliwie wzdłuż jeziora, domy z wystawami wspaniałemi pokrytemi dachem na wielkich pilastrach, które się aż do szóstego piątra wznoszą. Kwitnie tu handel drobny w rozmaitym gatunku. Giemewa ma sławną Akademią (a) szkołę rysunków, arsenał dobrze opatrzony, bibliotekę publiczną i rozmaite rękodzieła. Ostatnie zamięszanie tey Rzplitey wielu bogatych kupców, biegłych artystów i rękodzielników z miasta wypędziło, ci się przenieśli do Niemiec i Francyi, co znacznie handel Gienewski zmieyszyło. Liczba mieszkańców wynosi przeszło 27.000. między któremi 9,400. samych zegarmistrzów i mnóstwo iubilerów znayduie się. Używanie kamieni drogich, sukni garnirowanych i ekwipażów, równie tu iako i w całych Szwaycarach iest zabronione. Miasto to niegdyś było Cesarskie i Biskupie, ale po przyięciu od mieszkańców kalwinizmu, z pod ich władzy na wolność się wybiło, i przy niey się utrzymało po

60.

[a] Pierwszemi w niey Professorami Teologii byli Kalwin i Teodor Beza.

60 letniey prawie woynie z Xżęta-mi Sabaudyi, którzy ie pod moc swą zagarnąć chcieli. Rząd Rzplitey iest demokratyczno arystokratyczny, sprawuią go szlachta i mieszczanie. Z nich składa się rada 200, rada 25. i rada 60. osób i w tych 3. radach iest właściwie rząd. Do nich należy podawać materye zgromadzeniom publicznym do decyzyi. Zbytnie poniżenie reszty klass mieszkańców stało się przyczyną R. 1782. rewolucyi, która rząd przedtym arystokratyczny do demokracyi zbliżyła pod gwarancyą Francyi i kantonów Berny i Fryburga. Jeszcze to o Gienewie wspómnieć należy, że iest oyczyzną sławnych Klerka, Boneta, Huecyusza i Jana Jak: Rousseau. Jezioro Lemańskie, czyli Gienewskie po Łac. *Lacus Lemanus*, iest żeglowne, opada w zimie, lubo niemarżnie, a w lecie do 10. stóp się wznosi. W tym wieku postrzeżono w nim gatunek osobliwszy ryb żarłocznych zwanych *Moteilu*. Przez nie rz. Rodan przebiega.

b. Część dóbr świeckich Biskupa Bazyleyskiego dla tego tu mieysce właściwe znayduie, iż wraz z swym Biskupem którego rządowi podlega, iest z 7. kantonami katolickiemi

sprzy-

sprzymierzoną, część zaś większa od Rzeszy Niemieckiey zawisła. — Miasto *Bienne*, lub *Biel* o którym się iuż wyżey mówiło; lubo iest pod rządem Biskupa, iednak do związku Rzplitey należy, i na iey seymach ma mieysce. *Neuenstadt*, po Franc. *Neuve ville*, lub *Bonne ville* nad ieziorem Bielskim z zamkiem na górze, sprzymierzone iest z Berną. — Włość *Erguel* zaymuie klin wązki ziemi ciągnacy się od ieziora Bielskiego ku granicom Nefszatelskim, i prócz 3 wsi, cała na górze *Jura* się mieści. Mieszkańcy są rośli, mocni, pracowici i weseli. Zyią po prostu, zatrudniaią się naywięcey chowem bydła i rzemiosłami, a szczególniey robieniem zegarków. — Włość *Illfingen* o mil 2. od ieziora Bielskiego. Nadto w górach *Tessenberg* nad ieziorem Bielskim są rozmaite wsie, które Biskup Bazyleyski i miasto Berna równym prawem posiadaią.

Bienne.

Erguel.

Illfingen.

Prócz w tym mieyscu opisanych kraiów, żadnych innych za granicą Rzplita Szwaycarska nie posiada.

Helwetowie roku 57. przed narodzeniem Xtusa od Juliusza Cezara podbici przeszło lat 300. pod panowaniem

Historya Rzplitey Szwaycarskiey.

waniem Rzymian zostawali. Poźniey Burgundowie kray ten zawoiowali, w nim powstały dwa Królestwa Burgundyi, którey część do Francyi przyłączona, część po upadku Królewstwa Arelateńskiego rozebraną była. Rudolf ostatni Król Burgundyi około R. 1032. odstąpił iey Konradowi II. Cesarzowi, i odtąd kray ten do Niemiec przynależał. Mieszkańcy uciśnieni przemocą szlachty sprzykrzyły sobie w bezrządney wolności. Miasta naprzód skoiarzyły związek dla wspólney obrony, i Rudolfowi Habszpurgskiemu poddały się. Doznawały spokoyne iego opieki, ale syn iego Albert Xiążę Austryi wstąpiwszy po oycu na tron Cesarski znieść dawnę wolności sprzymierzonych kantonów i onym samowładnie panować przedsięwziął. Wysyłani od Cesarza namiestnicy, czyli starostowie do sprawowania rządu tey prowincyi uciemiężali lud rozmaitemi sposobami. Znaleźli się mężni i gorliwi obrońcy wolności ziomków, na ich czele Tell przez zabóy srogiego starosty drogę do odzyskania oyczystych swobód spół-rodakom otworzył. Trzy naprzód kantony *Uri*, *Schwitz* i *Unter-Wald* wzięły się do broni R. 1308. wygnały z kraiu swego starostów, i

ich

ich zwolenników, a oswobodziwszy oyczyznę z iarzma Austryackiego, nową Rzplitą utworzyły. R. 1315. weszły w związek wieczysty z innemi kantonami. Nadaremnie dom Austryacki przez półczwarta wieku rozmaite czynił usiłowania dla wrócenia Szwaycarów do podległości panowaniu swoiemu. Wzmagała się Rzplita przystąpieniem do ich związku krain sąsiedzkich, z ich liczby pierwszym był kanton *Lucern*. Roku 1351. kantony *Zurich*, *Glaris*, *Zug* i miasto *Berna* z swym powiatem w tęż ligę się związały mimo oporu domu Austryackiego. Te to 8. kantonów pierwiastkowo przez lat 120. składały Rzplitą, przeto *Staremi* się zowią. R. 1481. *Friburg* i *Soloturna*, 1501. *Bazylea* i *Szafuz*, 1513. *Appenzell*, przyłączyły się do związku Rzplitey, którey nakoniec udzielność, pokoiem Westfalskim R. 1648. państwa w przymierze wchodzące uznały. Wkrótce wprowadzona do Szwaycar Zwingliusza nauka zamieszała spokoyność Rzplitey. Powstały R. 1655. między kantonami rosterki. W kantonie Szwickim ukarano śmiercią różnowierców. Mścić się chciały orężem protestantskie kantony, iuż była wybuchła woyna domowa,

ale

ale za staraniem oboiętnych kantonów i za pomocą Francyi przez umowę w Badzie ugodzoną R. 1656. pokóy przywrócony został. Każdemu kantonowi, i każdemu w szczególności mieszkańcowi wolność sumienia iak naymocniey warowano, i postanowiono, aby spory zachodzące między członkami związku Szwaycarskiego załatwione były przez sąd, i osoby iakie sobie strony poróżnione obrać zechcą. Trwała zgoda i iedność w Rzplitey do R. 1712. Zamieszania dał powód Opat S. Galla przez uciemiężenie mieszkańców Hrabstwa Tokenburgskiego sprzymierzonego z kantonem Glareńskim. Nabył to Hrabstwo Opat od właściwych dziedziców ieszcze w R. 1469. ale z obowiązkiem zachowania obywatelów przy ich prawach i swobodach. Leodegar Opat nie tylko ich wolność cywilną uciskał, ale nawet ich religią protestantską prześladował. Oburzyli się Tokenburzanie, broń podnieśli wsparci od kantonu Berny i Zurychu, kantony Ury, Schwitz, Unterwald i Zug stronę Opata utrzymywały. Wynikła woyna domowa, uspokoiła ią ugoda w Arawie R. 1712. zawarta, przez którą nie tylko Tokenburzanie, Opat S. Galla, ale i in-

inne kantony, zwłaszcza Berneński w pretensyach swych załatwione zostały, a późniey traktatem Badeńskim R. 1718. Hrabstwo Tokenburskie ostatecznie urządzone było. Odtąd nic znacznieyszego w dzieiach Szwaycarskich nie zaszło, prócz odmian niektórych w rządzie wewnętrznym kantonów, i odnowionych podwakroć między Francyą i Rzplitą przymierzów. W R. 1782. wszczęte zamieszki w Gienewie między Magistratem i pospólstwem, pociągnęły odmianę w iey rządzie zbliżonym do demokracyi, gwarantowanym przez Królów Francuzkiego i Sardyńskiego i kanton Berneński, ale zupełna spokoyność Gienewie dopiero roku 1789. przyięciem nowych ustaw żądanych od ludu powróconą została.

Rząd. Trzynaście Szwaycarskich kantonów są udzielne Rzplite, i iedne drugim nidpodległe, ale dla wspólney obróny w iedno ciało nayściśley złączone. W kantonach Zurychu, Berny, Bazylei, Lucerny, Fryburga, Soloturny i Szafuzy rząd iest arystokratyczny, sami tylko mieszkańcy stolicy urzędy posiadać są zdolni. W innych kantonach, iako i w sprzymierzonych krainach rząd demdkratyczny, ka-

każdy mieszkaniec, byle miał lat 16. wchodzi do zgromadzeń ludu i do wybioru magistratów należy. Dzielą się ieszcze powiększey części na szczególne zgromadzenia, z których każde iest względem siebie udzielne, sądzi bez appellacyi sprawy tak cywilne iako i kryminalne, lecz do administracyi interessów publicznych, każde wysyła deputowanego do stolicy. Deputowani składaią radę nieustaiącą stanu. Ziazd całego ludu bywa pospolicie raz, lub 2. razy do roku, odprawia się pod gołym niebem nayczęściey; lud czyni koło, w którego śrzodku prezyduiący z urzędnikami się mieści. Na tym ziezdzie wybieraią urzędników. Pierwszy z nich zowie się *Landmann*, obierany bywa w niektórych mieyscach na rok, w drugich na 2. lata, ten na ziazdach i w radzie prezyduie. Kantony nie maią ani Trybunału ogólnego, ani publicznego skarbu, ani powszechney na cały kray monety. Każdy iest u siebie udzielnym, każdy za granicę nawet wyprawić Posła swego iest mocen. Wspólnym iest tylko wszystkich obowiązkiem bronić się wzaiem przeciw obcey napaści, i iaka gdzie iest forma rządu raz przyięta, taką utrzymy-

mywać. Seym Szwaycarski, który wyobraża ogólny związek Rzplitey, odbywany dawniey w Badzie, teraz w Frauenfeldzie w Turgawii składa się z deputowanych, których 2. lub 3. każdy kanton wysyła, ale ci razem iednę tylko kreskę maią, tak iż 13. kantonów czynią tylko kresek 13. które dawane są podług porządku kantonów. Deputowany Zurychu zawsze prezyduie, do niego się posłowie obcy udaią. Do tegoż kantonu zwoływanie seymu, i obwieszczanie iego uchwał należy. Seym miany bywa pospolicie raz na rok, w poniedziałek po SS. Piotrze i Pawle zaczyna się, rzadko dłużey trwa nad miesiąc. W przypadkach nadzwyczaynych każdy kanton ma prawo domagać się zwołania seymu. W sprawach cywilnych wszystko większość kresek stanowi, lecz w rzeczach tyczących się religii większość ta mieysca niema. Katolickie kantony w Lucernie, Protestantskie w Arawie miewaią seymy osobne. Żadnych woysk regularnych nieutrzymuie Rzeplita Szwaycarska, iednak niemasz kraiu, w którymby był żołnierz liczznieyszy i bitnieyszy. Każdy od lat 16. do 60. obowiązany iest w potrzebie brać się do oręża. W przypadku woyny

ka-

każdy powinien dostarczyć żołnierzy w proporcyi raz ustanowioney wynoszącey liczbę 96. Tak Zurych 14. Berna 20. Lucerna 12. Fryburg 8. Szwitz, Soloturna i Appencell 6. każdy, inne po 4. Nadto Opat S. Galla 10. Biel miasto, S. Galla miasto, Locarno, Baden, i Rhintal po 2. Mendris 1. Val Maggia 1. Powiaty wolne 3. Sargans 3. Turgowia 6. wystawić ludzi są powinne, ogólna liczba czyni 134. Nieznaią w Szwaycarach żadnych poborów, ale każdy kanton i zgromadzenie, przestaią na dochodach publicznych. Z tego powodu, iako też dla łagodności rządu, spokoyności i obfitości nie tylko potrzeb życia ale i wygód, przyznać należy, że niemasz kraiu, w którymby swobodniey iak w Szwaycarach żyć można.

Związek z Państwami obcemi.

Ten iest właściwy duch Narodu prawdziwie wolnego, iż używaiąc w pokoiu oyczystych swobód, nieunosi się żądzą zaboru dziedzin obcych. Niepotrzebuie zatym utrzymywać płatnych ludzi, którychby wystawiał na zaboy dla napaści sąsiedzkiey granicy, wydarcia obcey ziemi, zgwałcenia praw i wolności cudzey: Dla samowładzców tylko, którzy cel ambicyi

bicyi swey nie na tym zakładaią, aby własnych uszczęśliwiali poddanych, ale aby iak nayobszerniey rozpościerali panowanie swoie, iak naylicznieyszym niewolnikom rozkazywać mogli, dla tych więc stało się potrzebą trzymać zawsze zbroyną potęgę. Dla narodu wolnnego iest dosyć, aby sam własney wystarczył obronie. Z takiemi Rzplitami nieszukaią samowładzcy związków, ani one też nawzaiem do nich się nie cisną, chyba przez wzgląd pożytków handlowych, lub przymuszone potrzebą pomocy. Szczęśliwe położenie Rzplitey Szwaycarskiey uwalnia ią od tey potrzeby. Samo ubóstwo górami naieżonego kraiu stało się dla niey dobrodzieystwem. Naywiększe związki ma z Francyą. Jeszcze za Karóla VII. nadane mieli Szwaycarowie znaczne przywileie co do handlu w kraiu Francuzkim, które im w późnieyszych wiekach Dwór Wersalski potwierdzał i pomnażał; Ludwik XIV. R. 1715. za naybliższych i nayściśley z koroną swoią złączonych sprzymierzeńców uznał Szwaycarów. Rzplita wzaiem dozwala Francyi wolnego zawsze w swym kraiu zaciągu, i w przypadku potrzeby 6,000. woyska dostarczyć traktatem R. 1776. przyrzekła. Taż

po-

potencya iest gwarantką wszelkich possessyy i wolnego rządu, nie tylko 13. kantonów i Gienewy, ale oraz i sprzymierzonych wieczyście z tąż Rzplitą kraiów. Rzplita Hollenderska przez umowę R. 1712. mą wolność także zaciągać żołnierza w kraiu Szwaycarskim i trzymać na swym żołdzie z kantonu Berneńskiego 24. kompaniy, licząc w każdey po 150. ludzi. Podobnychże wolności zażywaią w kraiach Rzplitey nie którzy panuiący w Rzeszy, w nadgrodę wolnego handlu, który prowadzą na konie, bydło, nabiał, płótna, i t. d. wyprowadzaią z Niemiec zboża, sól, korzenie, materye i. t. d. Od dawna zwykli Szwaycarowie przyiaznym Państwom pod pewnemi warunkami zezwalać w swym kraiu werbunku. W ów czas wolno iest każdemu zaciągnąć się w obcą służbę, ale nie na dłużey pospolicie, iak na lat 3. Za zwyczay potrzebuiące potencye daią im żołd większy, niżeli narodowym żołnierzom Nie mogą oni wychodzić za granicę Państwa, w którym się służyć podięli. Jeśli nie którzy officyerowie Szwaycarscy postapili sobie przeciwnie, nie tylko naganę, ale i karę częstokroć odnosili. Żołnierze wracaiąc się do domów udzie-

laią

laią swym współ-ziomkom nabytey wiadomosci w sztuce woienney.

ROZDZIAŁ II.

WĘGRY.

Granice i rozległość

WĘgry, (w kraiowym ięzyku *Hang Magyar Orszag*) po Łac. *Hungaria*, z kraiami przynależącemi, maią na północ Morawią, Sląsk, Gallicyą i Lodomeryą, na wschód i południe Turcyą, na zachód kraie Austryackie i Wenecyą. Szerokość kraiu przechodzi mil 100. długości mil 240. Cała obszerność mil kwadratowych Geograficznych 4230. wynosi. Takich Siedmiogród 630. Sklawonia, Dalmacya i Kroacya Węgierska 810. Bukowina 181. zawiera, ogółem całe Państwo 5,851.

Położenie, powietrze i płody kraiowe.

Część północna kraiu iest górzysta, i mało ma urodzaynego gruntu, ale obfituie w bogate minerały wszelkiego gatunku, prócz cyny; w żywe srebro, cynober, antimonium, auripigment, siarkę, koperwas, markazyłę, sól kopalną i warzoną, saletrę, magnes, marmury różnych ko-

lorów, alabaster, kamienie drogie, iako to diamenty, rubiny, opale, które w Europie za oryentalne przedaią. Powietrze też tu iest zdrowe. Południowa część iest równa, ciepła i urodzayna w wszelkie zboża, iarzyny, owoce, tytiun, szafran i t. d. Słowem na niczym tu prawie niezbywa, czego tylko potrzeba do wygodnego życia. Lecz powietrze w tey części dla wielości bagnów iest niezdrowe. Zaraza też przychodząca od Turcyi wiele zmnieysza ludności. Bydło rogate pięknieysze nad Polskie. Konie małe, ale szybkie i trwałe do pracy. Łasy wielkie są w części północney, w południowey zbywa na drzewie do potrzeby. Góry niższe i pagórki okryte są wszędzie winnicami. Wina Węgierskie są naylepsze i naydroższe w Europie, a z tych Tokayskie i Edenburgskie celuią.

Ludność. W Węgrzech iest wiele miast *Civitates*, i uprzywileiowanych miasteczek *Oppida*, ale ledwie które iest porządne i kształtne. Między miastami pierwszeństwo maią miasta Królewskie, tak się zowią te, które maią prawo należeć do zjazdów seymowych. Ludność kraiu iest szczupła.

Wę-

Węgry właściwe liczą dusz 3,170,000. Sklawonia 235000. Bukowina 130000, Ogółem 3,535,000. w stosunku rozległości wypada na milę kwadratową 604. mieszkańców.

Język. Religia. Nauki. Handel.

Mieszkańcy tego Państwa podzieleni bydź mogą na 4. narody maiące swe ięzyki, to iest: Węgrów, Słowaków, Wołochów i Niemców. Prócz tych znayduią się także Grecy, Ormianie, Ruś, Uskokowie, Morlachowie, Turcy, Zydzi i Cygani. Kościół Rzymski Katolicki iest panuiącym pod rządem 2. Arcy-Biskupów i 12. Biskupów. Dyssydentów liczba od R. 1781. w którym im znaczne nadano wolności, mocno się powiększyła. Rascyanie, Rusini, Wołosi i Grecy właściwi trzymaią się Religii Greckiey, maią 3. Biskupów i Patryarchę Karłowickiego. W całym kraiu niemasz iak 30. Klasztorów Czernców. Nauki w tym kraiu na nizkim zawsze zostaią stopniu. Znacznieysi Obywatele w obcych kraiach szukać pospolicie wyższego oświecenia zwykli. Język Łaciński, iuż dziś nie tak powszechny, iak dawniey, pospolitym i potocznym nawet używaniem skażony, naywiększy tu ma w całym świecie szacunek.

Naypierwszym iest celem szkolney edukacyi, do którey ieszcze nieco Filozofii i Matematyki łączą. Nauka iednak górnicza lepiey nad inne tu kwitnie. Rękodzieła i fabryki wiele bardzo polepszenia potrzebuią, aby się Węgry* bez obcych towarów obeyść mogły. Pzez co i handel kraiowy wiele na tym szkoduie. Nayważnieysze produkta są: Zboża, któremi zasila Austryą, wina których naywięcey zakupuie Polska, kruszce i rozmaite produkta kopalne, szafran, woły, których corok do 120,000. z kraiu wychodzi, łóy, skóry, wełna, wosk, potaź, wapno, miód, ryby i t. d.

Moneta. Moneta Węgierska te ma gatunki: *Ungrisch*, których 6. czynią grosz. *Gróschel* czwartą częścią, *Kreutzer* zaś iest trzecią częścią grosza. Grosz, lub *Kaysergroschen* waży gr. Pol. 6. Półtorak iest iego połową: *Siebner* 7. graycarów, *Siebenzehner* 17; Złoty Węgierski dwoiaki iest: *Kurtaforint* 50. *Magyarforint* 51. graycarów zawiera. Od R. 1771. biią sztuki o 20. 10. i 5. graycarach. Dukat *Kremnicki* waży tu 4. złł. Niem: i graycarów 12. *Nagy-Bański* mniey dwoma graycarami.

Rząd

Rząd Węgierski iest Monarchiczny, określony iednak, który Kròl i stany państwa sprawuią. Dom Austryacki posiada ten tron od R. 1526. i za dziedziczny R. 1687. iest uznany. Na mocy ordynacyi Preszburgskiey R. 1723. następstwo spada i na kądziel. Stany Państwa składaią się z 4. klass: To iest 1. Prałatów, ta zawiera 2. Arcy-Biskupów, między niemi Strygoński iest Prymasem i ma prawo koronować Króla, 12. Biskupów, 10. Opatów, 9. Proboszczów. Druga magnatów, do tey należą, urzędnicy Królestwa, z których iest naypierwszym Woiewoda, *Palatinus Regni*, Hrabiowie i Baronowie. Trzecia szlachty, czwarta miast Królewskich. Seym się co 3. lata odprawiać powinien. Za Leopolda Cesarza wielu swobód postradali Węgrzyni, powróciła ie Marya Teressa, ale Jozef II. ledwie cień dawnych wolności narodowi zostawił.

Rząd.

Król Węgierski pisze się razem Królem Dalmacyi, Kroacyi, Sklawonii i wielkim Xiążęciem Siedmiogrodzkim. Stefan I. zaszczycony został od stolicy Rzymskiey tytułem Króla Apostolskiego, przy którym Maryą Teressę i iey następców Kle-

Tytuł Panuiącego. Herb Państwa.

mens

mens XIII. R. 1758. utwierdził. Herb Państwa zawiera tarczę wzdłuż przedzieloną. Prawą iey stronę czerwoną 4. srebrne strefy przekreślaią, na lewey stronie są 3 wzgórki, a na naywyższym krzyż stoi.

Dochody publiczne. Potęga.

Dla częstey za Jozefa II. odmiany podatkowania gatunków pewney liczby dochodów naznaczyć nie można. Bezwątpienia iednak daleko są większe, niżeli były w R. 1770. w którym 18,004,153. złł: Niem: czyniły. Woyska Węgierskie naysilnieyszą część potęgi Austryackiey składaią. Kawalerya Węgierska Hussarów, piechota Haydukow ma w kraiu nazwisko.

Rzeki. Jeziora.

Rzeki i ieziora: Naywiększa rzeka Dunay, po Niem: *Donau*, po Łac. *Danubius*, z Niemiec przychodzi, i z Węgier do Turcyi płynie, tam 5 korytami do morza czarnego wbiega; zabiera w się inne kraiowe rzeki: Morawę, *Theis*, czyli Cissę i *Gran*, z gór Karpackich wypływaiące; *Temesch*, Drawę, Raabę i Leithę. Dwa ieziora są obszerne i rybne: *Balaton* zwane *Plattensee* i *Neusiedel*.

Góry.

Góry naywyższe Karpackie, *Krapacks* na pograniczu Morawii, Slą-

ska

ska i Polski się wznoszą, ciągną się w pół krąg na północ Węgier i Siedmiogrodu. Część ich w Starostwie Spiskim iest naywynioślеysza, w czasie pogodnym z Erlau i Krakowa o mil 15. widzieć się daią. Wysokość ich na 4. stopnie dzielić można. Nayniższy okryty iest drzewami wielkości pospolitey, drugi wielkiemi drzewami, trzeci krzakami tylko, a szczyt sam iest skalisty; doliny dzwigaią odwieczne śniegi i lody. Góra *Fatra* w komitacie Liptowskim, *Matra* w Heweskim znayduie się. (b)

Starożytni Mieszkańcy.

Węgrzy zaymuią część znaczną dawney Pannonii, którą na lat 11. przed narodzeniem Chrystusa zawoiował Cesarz Tyberyusz. R. 376. Hunnowie stali się kraiu tego Panami, wypędzeni znowu byli około R. 460. przez Gepidôw, którzy się potym poddali Lombardom. Tym Justyniian Cesarz R. 526. osiadać w tym kraiu pozwolił, lecz gdy R. 568. do Włoch się Lombardowie dostali, Hunnowie w ów czas odzyskali opuszczone prowincye i posiadali ie do R. 794. w którym Karól W. kray ten pod moc swą podbił, ale go nie utrzymał. Spy-

[b] Obszernieysze gôr Karpackich opisanie znaydziesz w Rozdziale o Gallicyi.

Spychali się często z swych siedlisk Hunnowie, Gotowie, Awarowie, Pieczyngowie, Słowianie i inne barbarzyńskie hordy. Morawią Wielką, która się do rzeki Cissy rozciągała Turcy osiedli byli, i właściwie Hungarowie, czyli po naszemu Węgrzyni, iedenże ród z Turkami wiodą. W wieku dziesiątym pod wodzem Toxysem do Europy z Azyi przeszli.

Podział.

Królestwo Węgierskie podług położenia dzieli się na dolne i górne Węgry, lecz w politycznym względzie na 4. wielkie cyrkuły, te zaś na Hrabstwa, *Comitatus*, po Niem: *Gespanschaft* się dzielą. Tych iest ogółem 52.

Węgry dolne.

a. Węgry dolne zaymuią część zachodnią Państwa, i 2. Cyrkuły.

I. Cyrkuł Przeddunayski. 1. Hr. Prezburgskie.

I. Cyrkuł Przed-Dunayski, *Circulus cis-Danubianus*, do niego Hrabstw 15. należy. — Hrabstwo Prezburgskie, *Comitatus Posoniensis*. *Preszburg* (c) po Węg. *Posony*, po Słowiańsku Preszpurek, po Łac. *Posonium*, MS. i Kró-

(c) Znacznieysze i dawnieysze miasta w tym Państwie maią pospolicie troiakie nazwisko: Węgierskie, Słowiańskie i Niemieckie, prócz Łacińskiego.

Królewskie nad Dunaiem, pod górą na którey iest zamek. W okolicy wesołey i obfitey w winnice. Tu iest katedra Arcy-B. Strygońskiego i Pałac iego wspaniały. Przedmieścia są daleko obszernieysze niż miasto i coraz bardziey się powiększaią. W zamku o 500. kroków od miasta leżącym iest skład korony i kleynotów Królewskich, które używane bywaią do koronacyi Królów zwykłey się odprawiać w tyteyszey katedrze od Ferdynanda I. Mieszkańców 27,000. się liczy. *Tirnau*, po Węg: *Nagy-Szombath*, po Sł. Tyrnawa, Królewskie nad rz. Tyrną, dla wielości Kościołów i Klasztorów małym Rzymem zwane. Ma Akademią posiadaiącą sławne *obserwatorium* astronomiczne, *Universitas* zaś stąd do Budy R 1777. przeniesioną została. *Modern*, po W. *Modor*, po Sł. Modera, Królewskie przy górach Karpackich. *Pôsing*, po W. *Bozin*, po Sł. Pozynek z zamkiem blizkim Hrabiów Palfy. *Sanct-Georgen*, po W. *Szânt-György*, po Sł. Swaty-Jur, Królewskie, i *Ratschdorf*, po Węg. *Recze* zalecone są przedniemi winami. *Schutt*, po W. *Czallekies*, po Łac. *Insula Cituorum*, wyspa na Dunaiu, trzy razy nim przedzielona, mieszkaiącą na niey szlachtę

Pre-

Predialistami zowią. Mieysce iey nayznacznieysze *Summarein*, po W. *Schomorin*. — Hrabstwo Nitreńskie. *Nitra* z obronnym górzystym zamkiem i Biskupstwem. *Neuhäusel*, po W. *Erszek Uywar*, po Sł. Nowe zamki, niegdyś sławna twierdza zruynowana R. 1725. *Prywicz*, po W. *Privigye*, i *Grosz Topoltschan*, po W. *Nagy-Topolczan*, po Sł. Welikie Topolcany miasteczka. *Boinitz*, po W. *Boimocz* ma na górze zamek Hrabiów Palfy i cieplicę. *Neustädl*, po W. *Wag Uyhely*, po Sł. Nowe Mesto nad Wahem, gdzie dobre wina czerwone się rodzą. *Pösteny*, sławne cieplicą: którey wody nie są ze zdroiu, ale zbieraią się w doły lub rowy przy rz. Wag kopanych, i są bardzo ciepłe, dosyć iest nogą dół w rzece zrobić, aby tegoż ciepła doświadczyć, pospólstwo kąpie się w rowach, osoby znacznieysze maią na to dom wygodny. *Leopoldstadt* forteca R. 1665. od Cesarza Leopolda ragularnie założona, ale teraz zaniedbana. *Skalitz*, po W. *Szakolcz*, Królewskie, i *Holitsch*, z zamkiem i włością leżą nad rz. Morawą. — Hrab. Treczyńskie. *Trentschin*, Królewskie nad rz. Wahem i blizko zamek na skale stoi. Cieplice Treczyńskie znayduią się we

2. Hr. Nitreńskie.

3. Hr. Tręczyńskie.

wsi blizkiey *Tôplitz*, do nich Czesi, Morawczykowie, Ślęzacy i Austryacy licznie uczęszczaią. W teyże okolicy nie mało iest wód lekarskich, naybardziey zachwalone są w Samarowie. *Sitein*, po W. *Zolna*, po Sł. *Zilina*, *Raiecz*, *Way Bestercze*, po Sł. Bystrycza, *Jllawa*, *Puchow*, *Kiszucza-Uybely*, i *Beczko* są małe miasta. — Hr. Hontskie, *Grosz-Honter*. *Schemnitz*, po W. *Selmetz*-Bania, po Sł. Stawnica, Królewskie i górnicze, sławne szybami złota i srebra, których miner kopalnie podziemne tak są rozległe, iż ledwie za 4. dni przebiedz ie można. Pospolicie 3500. górników zawsze w nich pracuie. Tuteysza Akademia z nauk mineralogicznych słynie. *Dilln*, po W. *Bela-Bania* także miasto Królewskie i górnicze, iako i *Puganz*, po W. *Baka Bania*, po Sł. Bukanetz. *Klib*, po W. *Szebeklib*, po Sł. Sebechleby, *Fraumark*, po W. *Bath* po Sł. Batowce; *Pilsen*, po W. *Bérsôny*, *Sagh* i *Nemethy* miasteczka. — Hr. Hontskie, Klein Honter. *Grosz-Steffelsdorf*, po W. *Rima-Szombath*, po Sł. Rimawska Sobota, nad rz. Rymą. *Teisholz*, po Sł. *Tyszowetz*, miasteczko. *Neustaben*, po W. *Hocnia Stabnia* sławna cieplicami. — Hr. Turockie, którego stolica *S. Martin*, po W.

4. Hr. Hontskie. większe.

5. Hr. Hontskie mnieysze.

6. Hr. Turockie.

W. *Szent-Marton* nad rz. Turoczą. *Szutsan*, po Sł. Sucany nad Wahem. *Moschotz*, po Sł. Mossowce, *Znio*, niegdyś Turocz zwane. — Hr. Orawskie. *Arva*, po Sł. Orawa i *Rubin* miasteczka. — Hr. Liptowskie, *Liptau* pospolicie zwane, niegdyś z Orawskim Komorowskich familii dziedziczne, potém tytułem Xięstwa dla Macieia Korwina nadane. Leży w górach Karpackich, zawiera kopałnie srebra i złota, ktòre za naylepsze w Węgrzech iest poczytane i rownie szacowane z Arabskim. Antimonium zaś w wielkiey się tu obfitości znayduie. *Hradek*, niegdyś *Lipto Uywar* zamek. *S. Niklas*, po W. *Szent Miklos*. *Botza* w głębokiey dolinie. *Teutsch Lipsch*, po Sł. Nemiecka Lipcza, *Rosemberg*. — Hr. Soleńskie. *Neusohl*, po W. *Bestercze Bania*, po Sł. Bańska Bystryca, ponad rz. Granem i Bystrzycą z Biskupstwem założonym R. 1776. od Cesarzowey Maryi Teressy. W bliskości iest na górze miasto *Herrengrund*, mieszkańcy, którzy są sami kopacze, maią domy rozproszone. Mieysce to słynie nie tylko dla rozległych i bogatych miner, ale i zdroiem koperwasowym, z którego wody płynąc rynnami drewnianemi przez sztaby żelazne umyślnie

7. Hr. Orawskie.

8. Hr. Liptowskie.

9. Hr. Soleńskie.

ślnie kładzione, obracaią ie w miedź w przeciągu 2 lub 3. tygodni, gdyby zaś dłużey zostały, rozsypuią się w proch miedziany. Z tey miedzi robią tu rozmaite naczynia, tabakierki, kubki i t. d. *Altsohl*, po Sł. Zwolen, Królewskie nad rz. Granem i Salatną. Ma zamek Hrabiów Esterhazych. *Karpfen*, po W. *Korpona*, po Sł. Krupina, Królewskie w okolicy w wina obfitey. *Ribar* zalecone cieplicą. — Hr. Barschskie. *Kremnitz*, po W. *Kôrmôcz Bania*, po Sł. Kremnica, Król. i naycelnieysze w Węgrzech miasto górnicze, leży w dole między wysokiemi górami, które ie zasłaniaią. Miasto iest bardzo szczupłe, nie ma iak 32. domów, z których 27. do Mieszczan *Kingbürger* zwanych należą. W samym śrzodku iest Kościół. Przedmieścia są dosyć obszerne, na 9. ulic rozłożone. Liczba mieszkańców do 10,208. wynosi. Z nich do 750. osób w kopalni minery złotey pracuie. W przyległych wsiach *Eisenbach*, po Sł. Wihnye, i *Glâschütten*, po Sł. Szkleno zdrowe cieplice znayduią się. W ostatniey w śrzodku pagórka, gdzie zdróy wytryska iest loch urobiony od natury zwany *Schwitzloch*, czyli łaźnią. Tam na ławach 20. osób mieścić się może,

10. Hr. Barschskie

wo-

woda z tego lochu, częścią bokami częścią gòrą do sadzawki umyślney uchodzi. Ciepło w tym lochu tak iest wielkie, iż naymocnieysze osoby na naywyższey ławie ledwie kwadrans wytrzymać potrafią. *Kônigsberg*, po Węg. *UyBania*, po Sł. Nova Bania, Królewskie i górnicze miasto miało dawniey obfite szyby złota. *Klein-Topoltschan*, małe Topolczany. *Bersenburg*, po W. *O-Bars*, po Sł. Tekow, Królewskie. — Hr. Nowogradzkie. *Gats*, po Sł. Halicz, *Loszonc*, po Sł. Luszeniec, Dywin, Szetzeny, *Blauenstein*, po W. *Rekkô*, po Sł. Modry Kamen, są małe miasta z zamkami. Złączone Hrabstwa *Pest*, *Pilisch* i *Sobolt*, a których *Obergespan* iest pierwszym Hrabią Państwa. — *Pest*, wolne, Królewskie nad Dunaiem, iedno z miast naypięknieyszych w Węgrzech. Leży w równinie na przeciw Budy, z którą most ie na łyżwach łączy. Liczy 13,550. mieszkańców. Zdobi ie lazaret wielki o 3. piątrach, wzdłuż i wszerz 300. kroków maiący, wśrzodku tego gmachu iest Kościół. Blizko Pestu iest pole zwane *Rakosz*, na którym Węgrzy zgromadzali się na Elekcyą swych Królów, aż do czasów Ludwika II. Tu znayduią się owe rozległe na kilka mil zarosle, *Retschkemmeter*

11. Hr. Nowogradzkie.

12. Hr. Pesteńskie

kemmeter zwane, nie masz na nich żadnego drzewa, ani wiosek, prócz domów pocztowych. W tych stepach pasie się mnóstwo bydła, które stąd na targi wyprowadzaią. *Waitzen*, po W. *Wacz* nad Dunaiem z Katedrą Biskupstwa. *Ketzkemet*, *Kôrôs* i *Czyglet* miasteczka. *Ofen*, po Węg. Buda, stolica Węgier. i niegdyś rezydencya Królów. Jest obronne, i po licznych oblężeniach, dobyciach i spustoszeniach znowu się dźwiga. Zawiera 21,665. mieszkańców. Zamek Królewski na górze obrócony został na *Uniwersitatem* przeniesioną tu z Tyrnawy R. 1777. pomnożoną gabinetem starożytności i osobliwości naturalnych, *Observatorium* astronomicznym, biblioteką i teatrem anatomii. Na teyże górze iest górne miasto, a niżey leży *Wasserstadt*, ozdobne wśrzodku kolumną S. Tróycy 52. stóp wysoką. Sławne są zdawna Budeńskie cieplice. Wina rosnące na przyległych górach maią kolor ciemno czerwony, i smakiem do Burgundzkich są podobne. *Plindenburg*, po Sł. Wyszegrad, w którego niegdys obronnym zamku kleynoty Królestwa chowano. *Kolocza*, blizko Dunaiu leży, stolica Arcy-Biskupstwa. Tu należą ieszcze 3. wyspy oblane Dunaiem

S.

S. Andreas, *Czepel* i *Haseninsel*. *Eugeniusberg*, czyli przylądek Eugeniusza iest piękna góra nad Dunaiem okryta winnicami, przy równinie na milę rozległey, ozdobney zamkiem niegdyś od Xcia Eugeniusza wystawionym.

13. Hr. Strygońskie.

— Hr. Strygońskie. *Gran*, po W. *Esztergom*, po Sł. Osztryhom, po Łac. *Strigonium*, przy uyściu rz. Gran do Dunaiu. Starożytne i Królewskie miasto, obronne moeną twierdzą na skale stoiącą. Prócz *Raitzenstadt* od Rascyanów i Serbów osiadłego, ma miasta: *S. Thomasberg*, *Jürgenstadt* i *Barakan*, po W. *Parkany* nad półno-cnym brzegiem Dunaiu leżące. —

14. Hr. Backie.

Hr. Backie. W nim miasteczka: *Bacz*, *Baia* nad Dunaiem, *Sombor* Królewskie, *Bathmünster*, po W. *Bachmonostra*, *Szent Maria*, lub *Theressienstadt*. Mieszkań-cy iego są po większey części Ra-scyanie, i maią tu swe Kościoły, tak iako i Katolicy. Przy Cydadelli iest arsenał, warsztat i magazyn do bu-dowy statków. Zołnierze używani na Donaiu tu prawie wszyscy zosta-ią, liczba ich do 1143. wynosi, są religii Greckiey, iako i ich Pułko-wnik. *Pandur* wieś, od której Re-giment Infateryi złożony z Rościa-nów i Serbów pod panowaniem Ma-ryi Teressy wziął nazwisko. — Hr.

Bo-

15. Hr. Bodrogskie.

Bodrogskie. *Neusatz*, po W. *Uywidek* po Łac. *Neoplanta* z katedrą Władyki Greckiego, *Zombor*, oba od R. 1751. są Królewskie. *Tutak* wśrzód obszerney równiny do obozowania wygodney. *Zentha*, przy którym Turcy R. 1647. wielką klęskę ponieśli. — *Klein Cumanien*, po W. *Kiszkunok*, mała Kumania, kray który od Kumanów tu R. 1224. osiadłych spędzonych od Tatarów z nad brzegów rz. Kumy, wziął nazwisko. Znacznieysze mieysca są: *Szent-Miklós*, *Szabadsalass*, i *Phelep Salas*.

Kumania.

II. Cyrkuł. Zadunayski.

2. Cyrkuł Zadunayski, *Circulus Transdanubianus*, część właściwa dawney Pannonii zawiera Hrabstw 11. — Hrabstwo Edenburgskie, *Edenburg*, po W. *Szoprony* między rz. Leithą i Raabą Królewskie, ludne i bogate z warsztatów sukien, które z zyskiem do Sklawonii i Kroacyi przedaie. Co piątek bywaią w tym mieście wielkie targi na bydło rogate, a którego stąd corocznie do 50,000. do Austryi, Morawy i Czech wyprowadzaią. Tu też są główne składy miodu, wosków, wełny, kremortartary, tytiunów, masła topionego, i t. d. Stąd te towary do kraiów obcych wywożą. Okolice Edenburgskie wydaią wina po

1. Hr. Edenburgskie.

Tokayskich naylepsze. Tu R. 1681. wolność Religii w Węgrzech dyssydentom pozwolona. *Rust*, Królewskie nad ieziorem *Neusiedel*, którego mieszkańców naywiększym maiątkiem są winnice. Tysiące beczek wina stąd do Polski, Niemiec i Włoch corok wychodzą. *Eisenstadt*, po W. *Kiszmarton* Królewskie nad Leytą, gdzie dom Esterhazych ma swe groby i pałac. *Kroisbach*, po W. Rakosz do Biskupa Raabeńskiego, *Forchenstein*, po W. *Frakno* z zamkiem górzystym nad rz. Wolką, otoczone gaiami kasztanowemi, w których corok mieszkańcy tysiące korcy kasztanów zbieraią i one do Austryi i Śląska wywożą. *Breitenbrunn*, po W. *Szeleskut*, i *Burbach*, po W. *Fekete-Warosz* maią wiele dobrych winnic i do Xżąt Esterhazych należą. — Hr. Wieselburgskie. *Ungarisch-Altenburg*, po W. *O-War*, po Sł. Stare Hrady, po Łac. *Ovarinum* przy wbiegu Leity do Dunaiu, główne włości Xciu Albertowi *de Saxe* od Maryi Teressy Cesarzowey R. 1766. darowane. *Neusiedel*, po W. *Nezidel*, przy ieziorze tegoż imienia. *Halbthurn*, po W. *Fel-Torony* ozdobne pałacem Królewskim. Inne miasta: *Wieselburg*, po W. *Moson*, *Golsz*, po W. *Golosz*, *Kitsée*, po W. *Kôptseny*, *Karl-*

2 Hr. Wieselburgskie.

Kalburg, po W. *Groszwar*, *Rakendorf* po W. *Raylla*. — Hr. Raabskie. *Raab*, po W. *Gyor*, po Łac. *Jaurinum* dawne i obronne, w mieyscu gdzie rz. Raab i Rabnica do Dunaiu wpadaią, ich wodami zewsząd oblane. Ma domy wszystkie murowane, ulice proste i szerokie, mieszkańców 20,080. Biskupa i Akademią. *Martinsberg* nayznacznieysze w Węgrzech Benedyktynów Opactwo. — Hr. Komorneńskie. *Komorn*, po Sł. Komarno, Królewskie, leży po niżey wyspy *Schût*, przy zbiegu rz. Wag i Dunaiu. Tuż iest forteca iedna z naymocnieyszych w Europie, lubo R. 1763. zachwiana trzęsieniem ziemi, wiele w murach poniosła szkody. *Tata*, po Węg. *Dotys* z zamkiem i zachwaloną cieplicą. — Hr. Stul-Weiszenburgskie. *Stuhl-Weiszenburg*, po W. *Szekes-Feier-War*, po Łac. *Alba-Regalis*, Królewskie w położeniu bagnistym, skąd rz. Sarwitz wypływa. Ma Biskupa od R. 1777. Twierdze iego R. 1702. rozrzucone zostały. Tu niegdyś koronowali się Królowie, i groby swe mieli. *Czykwar* nad Sarwicą przedtym mocne. — Hr. Weszprymskie. *Weszprym* z katedrą Biskupią. Fortyfikacye R. 1702. zniesione były. *Czesnek* i *Papa* maią zamki.

3. Hr. Raabskie.

4. Hr. Komorneńskie.

5. Hr. Stul-Weiszenburgskie.

6. Hr. Weszprymskie.

7. Hr. Saladzkie.

ki. *Palota* i *Waszon* miasteczka. — Hr. Saladzkie, którego tytuł zawsze familia Althan nosi. *Lôwô* i *Egerseg* leżą nad rz. Szalą. *Tapolcza* słynie siarczystym zdroiem. *Strigowa*, po Łac. *Stridonia*, niedaleko rz. Mur. *Czakaturn*, po W. *Czakatornya* główne włości, w którey się naysłodsze wina rodzą. Tu należy *Lezgrad* przy zbiegu rzek Mury i Drawy. — Hr. Schimegskie. *Grenz-Sigeth* przy bagnach i blizko starożytney twierdzy. *Szomogy-War*, po Łac. *Simigium* daie Hrabstwu nazwisko. *Koppan* miasteczko. — Hr. Eisenburgskie, tytuł iego służy domowi Bathyanich. *Gûnz*, po W. *Kôszóg*, po Sł. *Kyseg* Królewskie nad rz. tegoż imienia, w okolicy w zboża i wina obfitey. *Sleinik*, po W. *Szalonok* z zamkiem na wysokiey opoce. *S. Gotthard*, po W. *Szent-Groth* pamiętne porażką Turków R. 1664. *Stein am Anger*, po W. *Szombathely* po Łac. *Sabaria* ludne nad rz. *Gûnz* ma Biskupa od R. 1777. *Szarwar*, *Robonz*, *Gûszingen*, po W. *Nemet-Uywar* i t. d. — Hr. Tolneńskie. Miasta nad Dunaiem: *Tolna*, *Paksz*, i *Fôldwar*. *Szekszard* nad Sarwicą. *Simonsthurn*, *Dombowar*. — Hr. Baranyenskie. *Fûnfkirchen*, po W. *Pets*, po Sł. pet-Kostelu znaczne katedrą

8. Hr. Szymegskie.

9. Hr. Eisenburgskie.

10. Hr. Tolneńskie.

11. Hr. Baranieńskie.

Bi-

Biskupstwa. *Pets-Waradya*, *Sziklos* z zamkiem na przepaścistey górze. *Darda*, *Mohacz* niedaleko Dunaiu pamiętne porazką Węgrów, w którey Ludwik II. Król poległ R. 1526. i znowu Turków R. 1687.

Węgry górne.

B. Węgry górne zawieraią część wschodnią Państwa, i na 2. Cyrkuły się dzielą.

I. Cyrkuł Przed-Cissański.

I. Cyrkuł Przed-Cissański, to iest z tey strony rz. Cissy (*Theis.*) *Circulus cis Tibiscanus*, składa się z Hrabstw 13. — Hrabstwo Szaboltskie. *Szaboltz*, niegdyś znaczne, a teraz nikczemne. *Klein-Wardein* po W. *Kis-Warda*, *Mandok*, *Bathor*, *Mada* i *Kallo*. Następuiące są uprzywileiowane hayduków miasteczka: *Wamosz-Pertz*, *Hathaz*, *Beszermeny*, *Dorog*, *Polgar*, *Nanas*, *Szoboszlo*. — Hr. Abauywarskie. *Kaschau*, po W. *Kassa*, po Sł. Koszyce, po Łac. *Cassovia*, forteca i Królewskie miasto nad rz. *Hernath*, lub *Kundert*, ma *Universitatem*, Kościół farny równie wewnątrz bogaty, iak zewnątrz wspaniały i kształtny, i dobrą zbroiownią. Inne miasta są: *Metzenseiff*, *Szepszy*, *Gonz*, i *Szikszô*. — Hr. Torneńskie. *Torna* i *Tornallyo* miasteczka. *Szelicze* wieś, przy któ-

1. Hr. Szaboltskie. 2. Hr. Abauywarskie. 3. Hr. Torneńskie.

rey

rey w górze znayduie się łoch osobliwszy, bo w lecie w nim marżnie, a w zimie iest ciepło. — Hr. Gomorskie, od miasta *Gômôr*, *Rosenau*, po W. *Rosno-Bania*, po Sł. Roznawa nad rz. Sagą, ma katedrę Biskupią i w bliskości kopalnie złota, żywego srebra, miedzi i cynobru. *Czetnek*, po Sł. Stitnik, słynie obfitością rudy żelazney. *Dopsau*, po Sł. Dopsina, w położeniu niemiłym, między górami, ale bardzo ludne. Tu rzeka tegoż imienia niesie z piaskiem grenaty. Na górze blizkiey iest iezioro zarosłe trzciną, a w lesie *Schindelwald* znayduie się zdróy, w którym co 24. godzin woda wzbiera i opada. — Hr. Borszodzkie. *Miskolcz* nad rz. Szynwą. *Keresztes*, *Aszalo*, *Szent-Peter*, *Borszod* i *Onod* z zamkiem. — Hr. Spiskie. *Comitatus Scepusiensis*, po Niem: *Zipser-Gespanschafft* zaymuie część gór Karpackich naywyższą, a w rudy i wody mineralne bogatą. Kray ten, iako część Krakowskiego należał do Polski. Bolesław Krzywousty wydaiąc córkę swoię Judytę za Stefana syna Kolomana Króla Węgierskiego dał mu Spiż dożywociem w posagu i w ten sposób odpadł od korony. Powiat ieden z 13. miast złożony wrócił się był do Polski zasta-

4. Hr. Gomorskie.

5. Hr. Borszodzkie.

6. Hr. Spiskie.

wiony

wiony będąc R. 1412. Władysławowi Jagielle, i chodził późniey pod imieniem Starostwa Spiskiego, ale i ten przemoc Austryi z Gallicyą razem R. 1772. zagarnęła. Miast wolnych 13. do których Jozef II. 3. przydał poźniey są: *Neudorf*, po W. *Jglo*, po Sł. Nowaweś nad rz. Hernath. *Lûblau*, po W. *Lublyo*, po Sł. Lubownia, leży nad rz. Popradem i ma obronny zamek na górze. *Pudlein*, po Sł. Podoliniec, także nad Popradem z Collegium i szkołami XX. Piarów. *Kniesen*, po Sł. Gniazdo. *Bela*, po Sł. Biała. *Matzdorf*, po W. *Mattheocz*, po Sł. Mateiowce. *Georgenberg*, po W. *Szombateli*, po Sł. Spiska Sobota. *Deutschendorf*, po Sł. Poprad, leżą te wszystkie nad rz. *Papper*, czyli Poprad. *Laibitz*, po Sł. Lubica. *Fûlk*, po Sł. Welka. *Michelsdorf*, po Sł. Strasa. *Menhardsdorf*, po Sł. Werbowo. *Durlsdorf*, po Sł. Twarozna. *Risdorf*, po Sł. Ruskinowce. *Kirchdorf*, po W. *Szepes Warallia*, po Sł. Podhrad, z katedrą Biskupią. *Wallendorf*, po W. *Olassy*, po Sł. Wlaszki, po Łac. *Villa Italica*. Inne miasta znacznieysze są: *Leutschau*, po Sł. Leworza, Królewskie, ludne i handlowne. *Kâsmark*, po Sł. Kiezmarek, dobrze zabudowane, Królewskie

skie niedaleko Popradu. *Zipserhaus*, po W. *Szepeswar*, po Sł. Spiski zamek, mocna twierdza na przepaścistey skale. Niedaleko znayduie się zdróy wody w kamień obracaiącey i pieniącey się z bańkami przy wyiściu swym z ziemi. Przy zamku zaś iest łoch w górze, w którym woda iest czysta w zimie, a zmarzła w lecie. We wsi *Rauschenbach*, po Sł. Druzbaki są mineralne, kwaśne, śmierdzące, pieniące i warzące się wody, iako też łożyska swe, rynny i w łaźniach wanny obrastaiące massą kamienną. *Schwedler* i *Schmolnitz*, po W. *Szomolnok* miasta górnicze w gruncie bogatym w rudy miedziane. W *Stoos*, *Krompach* i *Jekelfalwie* rudy obfite żelaza. Powiat Hrabiów Czakich zawiera 13. miast i wsi 12. Miasta są: *Grosz-Schlagendorf*, po W. *Nagy Szalok*, *Millenbach*, *Donnersmark*, *Einsiedel*, *Gölnitz* i t. d. — Hr. Ungherskie. *Ungh-War* z zamkiem na skale przy rz. Ungh. *Grosz-Kapos*, po W. *Nagy-Kapos*. — Hr. Heweskie. *Erlau*, po W. *Eger*; po Sł. Jagier, po Łac. *Agria*, miasto Biskupie z zamkiem nad rz. tegoż imienia, ma zamek, akademią, na przedmieściu 2. cieplice, o milę wspaniały pałac Biskupi *Fourcontrasti* zwany. Wina

7. Hr. Ungerskie

8. Hr. Heweskie

Czer-

czerwone, które się w tey okolicy rodzą miane są za naylepsze i nayzdrowsze w Węgrzech. Inne miasta są: *Gyöngyös*, *Paszts*, *Hewes*, *Szolnok*, *Thur* i *Porozlo*. Kraina strzelców, których też Jazygami i Filistynami zowią, do tegoż Hr. należy i zawiera: *Arok-Szalas*, *Fen-Szarw*, *Szent-Gyorgy*, *Michalitelek* i *Jasz-Bereny*. Także *Wielka Kumania*, po Niem: *Kuner-Land* z tymże Hr. się łączy, w niey: *Madarasz*, *Kolbâsz-Szek*, *Karczak-Uyszalas* i *Kunhelysek*. — Hr. Szaroskie. *Eperies*, po Sł. *Preszów* nad Tarczą, Królewskie. Mieszkańcy zyskowny handel na zboża, wina, płótna i bydło prowadzą. W blizkości miasteczka *Sarosz*, znayduią się z. źrzódła, których woda iest śmiertelną trucizną. *Bardfeld*, po W. *Bartfa*, po Sł. *Bardyów*, Królewskie w podgórzu Karpackim. *Siębenlinden*, po W. *Hethars* dosyć znaczne i ludne. *Salzburg* po W. *Sowar*, niedaleko Preszowa sławne iest kopalnią soli, którey nie używaią w rumach, ale rozpuszczaią i wodę warzą. — Hr. Semplińskie. *Semplin*, nad rz. Bodrogą. *Patak*, *Lelesz*, *Keresztur*, *Uybely*, i t. d. *Tokay*, przy uyściu rz. Bodrogi do Cissy, słynie nayprzednieyszym w Węgrzech winem, które się w tey okolicy

9. Hr. Szaroskie.

10 Hr. Semplińskie.

licy rodzi, a naylepiey na górze *Mezed-Male* udaie się. *Tallya*, *Mada*, *Tarczal*, *Tolczwa*, *Benye*, i *Satorallia* po nad rz. Bodrogą i *Cissą* obfituią w wina wyrównywaiące w gatunku Tokayskim. — Hr. Beregskie, w nim: *Bereg-Szas*, *Helmecz*, *Wary* i *Musay*. *Munkats* po Sł. Monkacz; niegdyś z tytułem Xięztwa, teraz ma zamek na wysokiey opoce, i katedry Łacińskiego i Greckiego Biskupów. — Hr. Sathmarskie. *Szatman-Nemethy* Królewskie nad rz. Samosz *Nagy-Bania*, Królewskie sławne dawną i bogatą kopalnią złota i srebra. Tu bite dukaty znaczone są literami N. B. Podobne szyby znayduią się także w *Neustadt*, po W. *Felsö-Bania*. *Erdöd*, *Nagy-Karoly* i *Maytyn* miasteczka. — Hr. Ugockie, od spustoszałego zamku zwane zawiera miasta: *Nagy-Szolos* i *Halmi*.

11. Hr. Beregskie.

12. Hr. Sathmarskie.

13. Hr. Ugockie.

II. Cyrkuł Zacissański.

2. Cyrkuł Zacissański składa się z Hrabstw 10.

1. Hr. Biharskie.

Hrabstwo Biharskie przedtém z tytułem Xięztwa. *Debreczyn* wolne i Królewskie, iedno z nayludnieyszych w kraiu, liczy dusz 25,460. Handel wiedzie znaczny na bydło, wełnę, zboża, tytiun i wszelkie produkta kra-

kraiowe. Zarosle i stepy otaczaiące miasto rozlegaiące się wzdłuż na mil 15. utrzymuią liczne tysiące rogatego bydła. Niektórzy tu kupcy do 10,000. sztuk go chowaią. W Debreczynie także iest fabryka mydła, które często za Weneckie sprzedaią. *Grosz-Wardein*, po W. *Nagy-Warad*, po Sł. Waradyn Wielki, iest ważną fortecą nad rz. Kórósch, która ie oddziela od Waradynu nowego ze 4 miast składaiącego się: *Puspök Warad*, czyli Waradyn Biskupi, Wołoski Waradyn po W. *Olaszy Warad*, *Katona Waros*, miasto żołnierskie. Inne są: *Telegd*, *Bihár*, *Czatar*, *Boszormeny*, *Miczke*, *Dioszeg* i *Bellyenes*. — Hr. Maramaroszkie, stąd w ięzyku Węg. zwane, iż z Rusią Czerwoną graniczy. *Huszt* z zamkiem obronnym na przepaścistey górze. *Wiszk*, *Tecze*, *Szyget*, i *Hoższu-Mezzo*, które Wołosi *Kempilung* zowią. W tym Hr. obfite kopalnie soli szybikowey znayduią się. — Hr. Kraszneńskie zawiera: *Somlio*, *Kraszna* i *Nagy-Fallu*. — Hr. Solnockie, w nim: *Czylagi-Czech* i *Hadad* oba z zamkami. *Szylay* i *Tasznad*. — Hr. Czongradzkie. *Szegedyn* nad Cissą, miasto Królewskie. *Szenta* zamek spustoszały, gdzie R. 1697. Austryacy Turków porazili. *Wasarhely* i t. d.

2. Hr. Maramaroszkie.

3. Hr. Kraszneńskie.

4. Hr Solnockie.

5. Hr. Czongradzkie.

Hr.

6. Hr. Czanadzkie. — Hr. Czanadzkie. *Czanad* ma Biskupa, *Mako* do niego należy, oba są nad rz. Maroszą. — Hr. Aradzkie od

7. Hr. Aradzkie. bywszego zamku *Alt-Arad*, po W. *O-Arad*. *Neu-Arad*, po W. *Uy-Arad* ma zamek mocny i 2. przedmieścia. *Radna* nad rz. Maroszą do Xżęcia Modeny należy. — Hr. Bekieskie z miastami: *Bekes* dobrze zabudowane i ludne, nad rz. *Kôróscb*, *Gyula* przedtém znaczne. — Hr. Sarandzkie, ma miasteczka: *Szymand*, *Borôs - Jeno*, *Halmagy*, *Brad* i *Zarand*. — Powiat Kiewarski od zamku pustego *Kôwar*, w nim miasteczka *Berkesz* i *Kapnik*. Ostatnie słynie obfitą srebra i złota kopalnią.

8. Hr. Bekieskie.

9. Hr. Sarandzkie.

10. Pow. Kiewarski

III. Bannat Temezwarski.

C. Bannat Temezwarski powstał z dawnych Hrabstw: Temezwar, Torontal, Haran i Karasz. Od R. 1739. iako oddzielny kray od Węgier, miał swą szczególną rządową podług praw Austryackich administracyą, ale R. 1779. do Cyrkułu Zacissańskiego przyłączony został. *Temezwar* obronna forteca nad rz. Begą, miasto dobrze zabudowane, powietrze tu iednak niezdrowe dla posady nizkiey i błotnistey, lubo blizkie bagna iuż są opuszczone. Ma katedrę Biskupa Greckiego. Przedmieście zwane *Fabriken*-

briken-Vorstadt bierze nazwisko od kwitnących rękodzieł, które się tu znayduią. Magistrat miasta dzieli się na Niemiecki i Rascyański i osobne maią Ratusze. Dwie kompanie kupieckie prowadzą wolny handel we wszystkich portach Austryackich i niemniey znaczny we Włoszech. Inne fortece są: *Panczowa* nad rz. Temesz z miasteczkiem obwiedzionym wałami, *Neu-Palanka*, po W. *Uy-Palanka* nad Dunaiem, *Lippa* nad rz. Maroszą. Miasteczka: *Beczkerek*, *Becze*, *Weszes*, *Luges*, *Karansebes*, *Czakowar* i *Almas*. Mieysca nowych Kolonistów: *Grabacz*, *Hatzfeld*, *Czadat*, *Alt-i Neu-Jecza*, *Billied*, *Szakelhas*, i *Schöndorf* i t. d. Część dolna Bannatu zowie się *pograniczem żołnierskim*, graniczy z Wołoszą, Serwią odzieloną Dunaiem, Hr. Bodrogskim, Sklawonią i z Bannatem Temezwarskim. Lubo kray iest po części bagnisty, wewnątrz iednak ma grunta żyzne, ale od Wołoch są góry wysokie, w których iest dostatek miedzi, ołowiu i żelaza. Mieszkańcy pogranicza tego przyległego Turcyi zastępuią mieysce żołnierzów, toż w części Kroacyi i Sklawonii. Dniem i nocą tak w czasie pokoiu, iako i woyny pilnuią granic. Pod czas woyny biorą

żołd,

żołd, w pokoiu bawią się rolnictwem pod dozorem swych Officyerów i wyięci są od dziesięcin i podatków.

IV. Jlliryk.

D. Jlliryk Węgierski, leży na południe Węgier, rozciąga się od Dunaiu aż do morza Adryatyckiego, między rz. Drawą, Sawą i Unną. Zawiera 3. Królestwa Sklawonii, Kroacyi i Dalmacyi, które za Króla Władysława I. do korony Węgierskiey przyłączone zostały. Stany Jlliryyskie wysyłaią także swych deputowanych na seym, maią swego Gubernatora, który się *Bann* zowie, i deputacyą nadworną w Wiedniu.

1. Sklawonia.

I. Królestwo Sklawonii Węgierskiey, leży między Sawą, Drawą, ma za granicę Dunay na wschód, Kroacyą na zachód. Mieści kraiu blizko 100. mil kwadratowych, dzieli się na Bannat i Generalat. Prócz Słowaków, Wołochów, i innych nacyy tu osiadłych, są także *Klementynami* zwani, lud odzieniem i obyczaiami różniący się. Zyią z rolnictwa i chowu bydła.

a. Bannat. Hrabstwo Werowickie. *Essek* MS. nad Drawą, na którey, iako i bagnach przyległych ciągnie

gnie się most drewniany długi na milę. Leży na prawey stronie Dunaiu. Ma 182. domów mieyskich, ale żołnierskich, i publicznych budynków liczba iest większa, iako i na przedmieściach, gdzie domów iest przeszło 400. Mury ie czynią obronnym. *Walpe*, blizko Drawy, od którego Hrabstwo zwane było. Werowica, lub *Werôtsche* przedtym znaczne. *Erdöd* nad Dunaiem do Hrabiów Palfy należy. Hr. Syrmińskie, niegdyś Xięztwo. *Jllok*, lub *Uylak* z zamkiem na górze. *Schalankemen* na przeciw Cissy do Dunaiu, pamiętne porazką Turków R. 1691. *Sirmium* niegdyś miasto i stolica Jlliryku blizko Mitrowicy leżała nad Sawą, dziś ledwie są slady. Hr. Possegskie. *Posseg* MS. Sklawonii nad rz. Oryawą, miało *Universitatem*. R. 1776. obrocone na Collegium. Grunta tu są żyzne. Tytiun wyborny się rodzi.

b Generalat R. 1775. na 3. Regimenta podzielony został: Gradyskański, Broodzki i Peter-Waradyński, każdy 16. kompaniy Fizylierów, prócz Huzarów i Artylleryi zawiera, każda kompania ma swóy dystrykt i pewną wsiów liczbę. Mieszkańcy więc są żołnierze, mieszczanie i chłopi.

Brod obronne dobrze nad rz. Sawą miasto. *Gradyska*, wielkie, ludne, równie mocne i nad tąż rz. leży, na Słowackie i Kroackie się dzieli. *Ratscha* po niżey uyścia Dryny do Sawy. *Mitrowicz*, lub *Demitrowic* niedaleko Sawy. *Paterwardein*, po Węg. *Peter-Wara*, nad Dunaiem naymocnieysza po Esseku forteca. Tu R. 1716. Turków Austryacy zbili. *Karlowitz* nad Dunaiem, ma katedrę Sklawońskiego Patryarchy Greckiego. Sławne tu zawartym R. 1699. pokoiem. *Semlin* forteca. Ma 2. Kościoły Kat: i 2. Fary Greckie. Znayduie się tu dom Kwarantany, iakie też są w Mitrowicy, Brodzie i Gradysce. Kwitnie obszernym handlem. Będąc położone w równey prawie odległości od Wiednia i Konstantynopola iest głównym składem wszelkich towarów z Niemiec do Turek i z Turek do Niemiec idących. Przeto liczne tu są magazyny. Między Semlinem i Belgradem iest wielkie błonie należące do miasta ostatniego, na którym codzień rano odprawuią się targi na różne towary od Semlinianów i Belgradzanów zwożone. Plac targowy palisadami iest opasany. Kupcy Belgradzcy, którzy nie wysiedzieli kwarantany są z jedney strony,

Sem-

Semlińscy z drugiey i niedotykaią się. Wśrzodku są warty i dozorcy tey ostrożności prawem przepisaney. Gdy kupiec Belgradzki płaci pieniądze, kładzie ie w kubek nalany octem, które dozorca wyymuie i przedaiącemu oddaie.

II. Królestwo Kroacyi rozciąga się od Drawy aż do morza Adryatyckiego, na wschód z Sklawonią i Bośnią, na zachód z Styryą i Karniolą graniczy. Ze wszech narodów Jlliryku, Kroaci, którzy się właściwie *Hrwatami* zowią, naypodobnieyszym do Polskiego mówią ięzykiem. Lud iest bitny, i niemal wszystek w czasie woyny bierze broń i do żołnierki idzie. Roli mało pilnuią, siebie wzaiem kochaią i w każdym razie broni zawsze ieden drugiego. Wina się tu dobre udaią. Naród Kroacki pokrewny Słowaków około 640. osiadł tu po wypędzeniu Awarów za Herakliusza Cesarza. Co do położenia dzieli się Kroacya, przerznięta będąc rzeką Sawą, na Przed-Sawańską i Za-Sawańską. *Cis-Savana* i *Trans-Savana*; Co do rządu na Banat, czyli Prowincyą pod władzą Bana to iest Woiewody, i kray pograniczny Generalatem zwany.

2. Kroacya.

a. Kroacya Przed-Sawańska. Hr. Agramskie. *Agram*, lub *Sagrab* Królewskie nad Sawą z Biskupstwem i Akademią. Sawa niegdyś płynęła pod mury miasta, teraz iest o milę. *Werbowetz*, lub *Goryca* i *Tschasma*, *Czazma* miasteczka, Hr. Sagorskie, gdzie *Krapina* z zamkiem i *Turopole* powiat osiadły od szlachty szczycącey się wielą przywileiami. Hr. Warazdyńskie. *Warasdin* Królewskie miasto i obronne nad Drawą, ma z. rozległe przedmieścia. Między tém miastem i wysokiemi w pobliżkości górami są cieplice. *Luidbring*, lub *Lubrig*, na wzgórze. *Winica* i *Klanec* z zamkami. Hr. Kreyckie. *Kreutz*, po W. *Körös-Wasarhely*, po Łac. *Crisium*, Królewskie z mocną twierdzą, na górne i dolne się dzieli. *Kralowa Welika*, przedtém znaczne miasto. Generalat Warazdyński, w ktòrego obronie zostaią twierdze: Warazdyn, Kreutz, Iwanitz nad rz. Kórösz, S. Georg i Petrina z tamtey strony Sawy.

b. Kroacya Za-Sawańska, którey część dalszą Turcy posiadaią. Do Bana należą: *Sissek* otoczone wałem i fossami przy zbiegu Kulpy i Sawy. Blizko twierdza drewniana stoi.

Chra-

Chrastowie niedaleko Sawy forteca we włości Biskupa Sagrabskiego. Obronne mieysca: *Dubitz*, *Kostanitz* i *Srin* wszystkie 3 ponad Unną; *Kladussa*, *Nowi* rzeką Unną przedzielone na *Kastel-Nowi* i *Tudor-Nowi*. Zamki: *Basin*, *Gradansko* i *Krupa*. Generalat Karlsztadzki, w nim: *Karlstadt*, po Sł. *Karlowice*, lub *Krelewec*, między rz. Kulpą i Koroną, wielkie i ludne, stolica Arcy-Biskupa Greckiego. Protestanci tu nie są cierpiani. *Krisanitz* lub *Tunn*, *Baryllowitz* i *Sluin* miasteczka. *Sichelburg* zamek, w którego powiecie, *Uskokowie* mieszkaią pod rządem swego Kapitana, Nazwisko ich od skoku, czyli prędkiego biegu, lub stąd że uskoczyli, czyli zbiegli tu zpod panowania Tureckiego, i naprzód w Klissie, potém z przyzwoleniem Ferdynanda Cesarza w Zengh osiedli. Ich zboieckie napaści przywiodły Wenetów do woyny z Austryą, która trwaiąc 2. lata, zakończyła się traktatem R. 1618. mocą którego Uskokowie w góry pograniczne Karnioli między rz. Kulpą i Bryganą przeniesieni zostali. Góry te mil 7. wzdłuż, a 3. wszerz się ciągną. Lud iest wzroku srogiego, wysoki, szybki i odważny. Zyią z rabunków i bydłą chowu. Mówią ięzykiem

Wołoskim, są religii Greckiey, maią swego Arcy-Biskupa, Biskupów, Popów i Czernców, nieprzystępuią do kommunii aż w lat 30. niekrzczą się aż w roku 8. lub dziesiątym. *Jessenowitz*, pierwsze miasto pograniczne z strony Turek naprzeciw uyścia Unny do Sawy, osiadłe od kupców Greków, Kroatów, Roscyanów, lub Serbów. Od tego mieysca strzeżeni bywaią podróżni, aby nie wprowadzili zarazy do kraiu. Co 500. króków odległości daią się widzieć wieże, w których straż mieszka, w każdey ieden officyer i 6. ludzi z woyska Generalatu. Wieże podobne są do Chińskich, wspieraią się na 10. słupach drewnianych wysokich do 15. stóp, bezpiecznych przeciw wylewom. Wchodzi się do nich po drabinie.

3. Dalmacya. III. Królestwo Dalmacyi (d) częścią iest dawney Liburnii, leży ku

---

[d] Stary nasz kronikarz Bogufał nazwisko Dalmacyi stąd wywodzi, iż Królowa Saba, o którey przybyciu dla widzenia mądrego Salomona pismo starego zakonu wspomina, przez tegoż kronikarza zrobiona Królową Słowacką, kray ten w dziale iednemu z swych synów oddała, który go zapewne przez wdzięczność nazwał Dalmacyą, to iest *Dała Mać*. Dowód, iak daleko posunąć się może domysł, którym rostropność nie kieruie.

ku brzegom morza Adryatyckiego, z Kroacyą i Bośnią graniczy, od rz. Arw, do rz. Dryny się rozciąga, przeto część iey do Jstryi, część do Albanii się liczy. Północna strona iest bardzo górzysta, zimna i dla chowu tylko bydła wygodna. Obfita w drzewo, miód, wosk, oliwę, owoce, zioła pachnące, wełnę i t. d. Dalmatowie iednegoż z Słowakami są rodu. (e) Dziś Węgry, Raguza, Wenecya i Turcy części swe w Dalmacyi maią, tu o Węgierskiey tylko mowa. *Morlachia* tu położona zowie się kray wzdłuż golfu Weneckiego między Jstryą i Dalmacyą Wenecką ciągnący się. Mieszkańcy są mężni woiownicy, ale poczciwi i ludzcy. Nazwisko Morlaków podług iednych: czarnych Wołochów z Weneckiego *Mauro-Ulachi*, podług drugich: Pomorzanów z kraiowego ięzyka *More-Ulassi*, znaczy. Kray Morlachii od Binodoku do Nowogrodu wzdłuż na mil 25. wszerz na mil 10. się ciągnie. Wsi i miast mała iest liczba. Religia Grecka. Zachodzące kłótnie o granice Morlackie między Austryą i Wenecyą uspo-

[e] Niektòrzy Geografowie maią za właściwych Albańczyków, którzy tu około R. 1647 uszli z pod iarzma Porty, i od gòry Morlach nazwani zostali.

uspokoione zostały przez ugodę R. 1776. obu Państw possyc przedzielone są linią idącą między górami *Holla* i *Postok* do góry *Bilibich*. Mieysca znacznieysze: *Modrusch*, niegdyś *Tediastum* z Biskupstwem, do którego Korbawskie przyłączone zostało. *Ottoschatz* powiatowe. *S. Georg*, *Starygrad*, *Jabłonic*, *Skryfa*, *Citta nova* miasteczka. *Pozzo* wieś, przy którey morze wązkim klinem w ląd wpada. Przesmyk ten od północy ku południowi długi iest kroków 9,000. szeroki od wschodu do zachodu na 7000. Hrabstwo *Lyka* z zamkiem *Ostrowitza*. Włość *Bukary* z miastem i Cytadellą nad zatoką morską *Carnero*. Od kilka lat założono tu znaczne owczarnie owiec Hiszpańskich. Tuż miasto *Porto-Re* portowe i *Tersat* zamek na skale. Hrabstwo *Kornau* ma dosyć wsi i zameczków, ale żadnego miasta. *Zwonigród* powiatowe. *Zengh*, lub *Sein*, Królewskie i wolne, forteca z natury i sztuki obronna, blizko morza, w krainie płonney i górzystey leży. Od Zenghi do Karlsztadu zrobiona iest nowa droga przez wysokie góry, bagna i nieprzystępne przepaści wielkim kosztem i pracą wprost ile bydź mogło na mil 14. prowadzona, zwana *Josephsstrasse*.

Wzdłuż

Wzdłuż tey drogi wystawiono różne domy mieszkalne i zaiezdne, staynie, kuźnie, młyny i Kościoły nawet.

V. Siedmiogrod.

E. Wielkie Xięztwo Siedmiogródzkie. Nazwisko tey Prowincyi Polskie Siedmiogrod, Niemieckie *Siebenbürgen* od bywszych tu niegdyś 7. grodów, czyli zamków. Łacińskie *Transilvania*, to iest Zalesie od położenia iey za lasami gór Karpackich pochodzi. Węgrzy ią zowią *Erdely*, to iest kray górzysty i leśny. Na północ z Węgrami, Polską i Multanami, na wschód z Multanami, na południe z Wołochami, na zachód z Węgrami graniczy Wśrzód kraiu i około pełno iest gór i lasów. Jedna z tych zwana *Büddesch* sławna iest wulkanem wewnątrz palącym się. Leży między *Haronszek* i *Csbik*. Doliny pełne śniegu aż do września, a niektóre i rok cały, od innych gór ią oddzielaią. Od północy iest loch na 2. sążnie wysoki, w nim daie się widzieć ulica ciasna i kręta, którą daley nad 5. kroków, i to schyliwszy się, postąpić nie można. W inney ulicy ściany są pełne szpar nieznacznych, któremi niekiedy płómień siarczysty wybucha. Wchodząc zaraz

daie

daie się uczuć ciepło, które daley coraz większe bydź musi. Ci, co się odważaią zachodzić w nie daley, biorąc przez oddech w siebie dym siarczysty omdlewać zwykli. Ptaki przelatuiące około tego lochu, zaraz nieżywe padaią. Z innych też stron teyże góry podobneż lochy znayduią się. Pod górą dobywa się materya Kleyna, *bitumen*. Kopiąc ziemię wgłąb na 3. stopy, tak smocne śmierdzące wyziewy wychodzą, iż naywytrzymalszy człowiek robotę porzucić musi. Z strony zachodniey znayduie się woda kąpielna siarczysta, która lubo iest zimna bardzo, wre iednak do góry na stopę wysoko, zwłaszcza we 2. zdroiach głównych. Około tey góry iest 15. żrzódeł wody kwaśney mineralney. *Kerzer* góra naywyższa zawsze iest śniegiem okryta. Obfituie Siedmiogród, prócz mnóstwa zdroiów mineralnych, w siarkę, węgle kamienne, sól kopalną, marmury, alabaster, złoto, srebro, ołów, miedź, żelazo, żywe srebro, antimonium, koperwas, saletrę i cynober. Naywiększym bogactwem tey prowincyi iest sól warzona i kopalna Szyby podziemne są zbiorem ogromnych skał solnych, dotąd iescze nie doszli, iak daleko zachodzą.

dzą. Od Wołoch z południa ciągną ku połnocy gór Karpackich, i ku wschodowi gór tychże do Polski. Długość na 120. mil Niem: szerokość od 15. do 22. mil tychże wynosi. Wielka fossa *Kolasch* na 42. sążnie głęboka wydała R. 1772. soli 144,000. bałwanów, a wyższa fossa *Thorda* R. 1777. takichże bałwanów 145,860. każdy bałwan od 80. do 90. funtów ważył. Lubo kray Siedmiogrodu iest górzysty i zimny, w wielu mieyscach długo pod śniegiem, iak w Szwaycarach leżący, iest przecie dosyć żyzny w zboza, wina, iarzyny, i tytiun, którego tu bardzo wiele sieią. Jabłka bardzo są rzadkie, gdzie niegdzie nawet się nierodzą. Siedmiogrodzanie zamiast iarzyn używaią wiele ziół cząbru i żelezniku, które z mięsem iedzą. Maią dostatek koni, bydła, owiec, bawołów i zwierza wszelkiego. Rzeki większe są: *Szamosch* i *Marosch* płynące do Węgier; *Aluta*, po Łac. *Olta* do Wołoch idzie. Lud tu osiadły z 3. narodów się składa: Saxonów zaszłych w ten kray pod czas krucyat. Sykulów, po Niem: *Zeckler* lub *Sikler*, po Węg. *Szekelyck*, przez Attylę tu zapędzonych, od Hunnów idących. Węgrów, z któremi razem Ormianie, Grecy, Rascyanie, Wołosi,

si, Bulgarami tu, a po Węg. *Olobok* zwani, i Multańczykowie się liczą. R. 1766. narachowano tu Ewanielików 270,408 Katolików 93,135. prócz tych, co są w Hermansztadzie i Kronsztadzie, Unitaryuszów 28,647. oprócz w odległości od swych parafiy żyiących, Religie te zabezpieczone są prawem kraiowym. Liczba Wołochów R. 1761. wynosiła 547,243. prócz mnóstwa w powiatach Burcyi osiadłych. Ci iako i Grecy częścią są Unici, częścią Dyzunici. Ormianie z Kościołem Rzymskim trzymaią. Anabaptyści także są znoszeni. Cały kray zawierał miast, miasteczek i wsi 2351. Do R. 1713. Prowincya Siedmiogrodzka własnych Xiążąt miała, odtąd zupełnie do Królów Węgierskich z domu Astryackiego należy, którzy od R. 1722. dziedzicznemi iey są Panami. R. 1765. Marya Teressa Siedmiogrodowi tytuł Wielkiego Xięztwa nadała, a R. 1774. zabraną częścią Mułtan między wielkim i małym Seretem rozprzestrzeniła i upezpieczyła iego granice. Dzieli się na 3. kraie Węgrów, Sykulów i Saxonów, te roku 1786. na 7. powiatów rozdzielone zostały.

a. Kray Węgrów. Hrabstwo Szolnockie wewnętrzne. *Deesch* przy wielkiey i małey rz. Szamoszy zbiegu. Ma szyby solne. *Bethlen* nad wielką Szamoszą, gniazdo Hrabiów tegoż nazwiska. *Retteg*, *Armemenienstadt*, po Węg. *Oermeny-Warosz* miasteczka. Hr. Dobockie od miasta *Doboka*, lub *Dobotza*. *Apaffalwa* gniazdo familii Apalfich którzy Siedmiogrodu Xiążętami byli od R. 1661. do 1713. Hr. Kolockie. *Klausenburg*, po W. *Kolos-War*, po Łac. *Claudiopolis*, niegdyś *Clus* nad małą rz. Szamosz, gdzie dyssydenci kilku sekt i Katolicy mają osobne szkoły. Do dóbr fiskalnych należy. *Kolosch* znaczne kopalnią soli. *Gialu* z zamkiem. *Szamoschfalwa* z 2. Kastelami. Hr. Thordeńskie. *Thorenburg*, po W. *Thorda* rozległe i ludne miasto położone w dolinie nad rz. Araniasz, w bliskości są szyby solne. W tey okolicy nayczyściey mówią po Węgiersku. *Wetz* i *Regen* małe miasta. Hr. Kokelburgskie. *Kokelburg* po Węg. *Kúkóllo-War* obronne nad rz. Kúkóllo, i inne blizko *Szent-Miklos*. Hr. Weisenburgskie. *Karlsburg*, po W. *Karol-War*, po Łac. *Alba-Carolina* obronne twierdzą niedaleko rz. Marosz, przy którey *Weissenburg*, po W. *Feier-War*, po Łac.

Albu-

Alba-Julia leży, ma Katedrę dawną Biskupią należy do dóbr Fiskalnych. Także *Salzburg*, po Węg. *Wis-Akna*, *Grosz-Schlatten*, po W. *Abruc-Banya*, oraz szyby złota i srebra. *Toroczko*, *Klein-Schlatten*, lub *Salakna*, po Łac. *Auraria*, *Körös Banya* i *Ofenburg*, po W. *Ofen-Banya*, słyną obfitością miner złota, srebra, merkuryuszu i żelaza. *Enyed* blizko rz. *Morisch* w równinie, ma w śrzodku zamek. *Blafendorf*, po Węg. *Balasfalwa* miasto Wołoskie z Biskupstwem. *Brad*, i *Borbereg* z zamkiem. – *Winz*, po Węg. *Alwinz* nad rz. Morisch między Mâhlbachem i Brossą. Nad tąż rz. *Nagyag* obfite w drogie minery. Hr. Huniadzkie. *Wayda-Huniad* z zamkiem spustoszonym. *Dewa* piękne i porządne. *Pósteni* obronne służy za twierdzę wąwozu ciasnego między gôrami, po Niem. *Eiserne Thor*, po Węg. *Was-Kapu* zwanego. Dolina *Hatzog*, która na mil 8. do rz. *Syl* i góry *Wolkany* się ciągnie, mieysc 16. zawiera. Do tegoż kraiu należą części zwane *Partes reapplicatæ*, które są: Hr. Szolnockie śrzednie, Krasneńskie i Sarandzkie i powiat Koewar, składaią się z wiosek Wołoskich 269.

b. Kray Sykulów dzieli się na 7. stolic po Niem. *Stuhl*, czyli Powia-

wiatów. 1. *Zschiker-Stuhl.* W nim: *Szentmiklos*, *Kassoni*, *Schomlis* i *Zschik-Szereda.* 2. *Kesdische-Stuhl* do którego *Kesdy-Szent Lelek* na wysokiey skale obronne, *Kesdy-Wasarhely* i *Berezk* dobra fiskalne. 3. *Orbaische-Stuhl*, gdzie *Papolos* i *Sabola* znaczne kopalnią soli. 4. *Oderhelyer-Stuhl*, zawiera *Kersztur*, *Bardatz* z szybami solnemi, i *Oderhellen*, po Węg. *Udwarhely.* 5. *Maruszen-Stuhl*, w nim *Neumarkt*, po Węg. *Marosz-Wasarhely*, po Łac. *Agropolis* niedaleko rz. Maroszy. 6. *Sepser Stuhl*, w którym są: *S. György*, *Kóróspatak*, *Bikfalwa*, *Hiefalwa*, i *MiklosWar.* 7. *Araniascher-Stuhl* od rz. Araniasch, z małemi miastami: *Bagyon*, *Szent-Michaly*, *Warfalwa*, i *Felwinzi.*

c. Kray Saxonów składa się z 9. Powiatów (*Stuhl*) To iest w *Alteland*, czyli kraiu dawnym 4. *Hermanstad*, *Scheuker*, *Reps* i *Letschkirche.* W *Weinland* i *vor dem Walde* iest 5. *Schäsburg*, *Medwisch*, *Mühlbach*, *Reismarkt* i *Bros.* *Hennanstadt*, po Węg. *Szeben*, po Łac. *Cibinium* MS. Xięztwa, obronne, Królewskie i ludne, leży w obszerney równinie nad rz. Cibiną. Od R. 1770. ma wielki Cesarski dom sierot. Jest także rezydencyą Gubernatora, kamery Królewskiey, Trybuna-

appellacyynego, generalney kommendy i Hrabiego Saxonów. Zdobią miasto porządne budowle, opasuią podwóyne mury i głębokie fossy. Mieysca znacznieysze: *Heltau*, po Węg. *Nagy-Dissnod*. *Roschinar* z Biskupstwem Wołoskim, *Hamlesch*, po Węg. *Omlas*, *Tolmatsch*, *Szelist*, *Reisd*, *Schâsburg*, po W. *Szeges War* w dolinie wązkiey nad rz. Kökel ma zamek na wzgórze, *Medwisch*, po W. *Medgies*, nad tąż rz. w głębokiey dolinie. *Berthelm*, *Hetzedorf*, *Reichesdorf*, *Meschen* i *Markschelken* miasteczka. *Mûhlbach*. po Węg. *Szâss-Szebes* nad rz. tegoż imienia miasto Królewskie. *Reismarkt*, po W. *Szeredahely*, *Broos*, po W. *Szâss-Waros*, po Łac. *Saxopolis* niedaleko rz. Marosch leży. Powiat *Burzeland*, po Węg. *Barczassak*, po Łac. *Burcia*, w nim *Kronstadt*, po W. *Brasso*, po Łac. *Corona*, wielkie, ludne, handlowne i dobrze zabudowane. Leży pod górą przepaścistą, na którey stary zamek stoi, iest zamieszkane od samych Niemców, ale na 3 rozległych przedmieściach mieszczą się Bulgarowie, Ormianie, Węgrzy, Sykulowie i Saxonowie. Miasteczka: *Rosenau*, *Merenburg*, lub *Marienburg*, po W. *Fôldwar*, *Tartlan*, po W. *Prasmar*, *Nosen*, lub *Bistritz*, po W.

Be-

Besztercze w równinie nad rz. Bystrzycą, ma szkoły Luterskie i katolickie pod rządem XX. Piarów. Wzgórki otaczaiące okryte są pięknemi winnicami.

Od czasu, iak Węgry dostały się pod panowanie Domu Austryackiego, mianowicie od Leopolda Cesarza, który wszelkie swobody i przywileie Narodowe zniszczył, przestał ten naród bydź wolnym, iakim się bydź szczycił za Królów obieralnych. Utracił zatém swą konstytucyą rządową. Odtąd rząd iego, prawa i związki z obcemi zawisły od rozkazów i woli panuiącego samowładzcy. O tych więc artykułach nic w tém mieyscu do wspomnienia nie mamy.

Dzieie Węgrów.

Wnuk Toxysa wodza Hungarów, czyli Węgrów przybyłych w wieku 10. do kraiu Wielkiey Morawii, a syn Geyzy, Stefan S. pierwszy Król Węgierski wiarę Chrześciańską przyiął. Poszedł naród za iego przykładem. Familia Stefana panowała następnie do R. 1301. w którym zmarły ostatni domu tego potomek Jędrzey III. tron wolnemu obiorowi narodu zostawił. Karól Martel syn

Ka-

Karola Króla Neapolitańskiego i Maryi córki Stefana IV. Króla Węgierskiego częścią przez elekcyą, częścią tytułem dziedzictwa osiągnął koronę, R. 1383 Cesarz Zygmunt Król Czeski wdarł się na tron przez prawo, które do niego miała ze krwi żona iego. Ale znowu R. 1438. za panowania Władysława tron Węgierski został obierczym, aż do R. 1526. W ten czas po zeyściu Ludwika Króla w młodych leciech poległego na woynie Tureckiey pod Mochaczem, naród względem wyboru następcy podzielonym został. Jedni Ferdynanda brata Cesarza Karóla V. drudzy Jana Zapolskiego Woiewody Siedmiogrodzkiego żądali. Powstała krwawa woyna, do którey Jan Turków na pomoc wezwał, i trwała do R. 1535. Utrzymał się Ferdynand, Zapolskiemu iednak warowano tytuł i to, co zdobył. Odnowił woynę R. 1565. syn Zapolskiego Jan Zygmunt, wsparty od Turków, i obie strony przez lat 8. nieskładały zaciętego oręża. Znowu R. 1591. wszczęta woyna trwała lat 15. krótko mówiąc w tym całym wieku Węgry stałego pokoiu niemiały. Turcy naywięcey korzystali z zamieszek Węgierskich. Gdy R. 1670. odkryto spisek 4. Panów

Wę-

Węgierskich chcących poddać Kroacyą Turkóm, zgładzono przewodzców, i nie przepuszczono nikomu, nakogokolwiek spólnictwa podeyrzenie padało. Stefan Tekeli stracił wolność, dobra i 3. córki. Syn iego Emeryk stanął na czele Malkontentów, miał po sobie Siedmiogrodzanów i Turków, ciągnał woynę od R. 1672. przez lat 10. gdy Turcy R. 1682. iuż otwartą nieprzyiaźń Cesarzowi wypowiedzieli, oblegli Wideń i całey Austryi staliby się byli Panami, gdyby szczęśliwą odwagą Jana Sobieskiego Króla Polskiego straciwszy 48. tysięcy ludzi, niezostali odparci od stolicy Niemieckiey. Woyna iednak nieustawała do R. 1699. w którym ią traktat Karłowicki ukończył. W czasie tey woyny Leopold I. Cesarz wymógł na Węgrach, iż zgromadzone stany w Prezburgu uznały dom Austryacki za dziedziczny tronu swego równie na miecz, iako i na kądziel spadać mogącego. Ta była Epoka upadku wolności Węgierskiey. Odtąd nie zgromadzały się stany, tylko dla przyięcia propozycyy i rozrządzeń Cesarzów a swych Królów. R. 1701. nowe powstały burze. Rakocy wnuk Xiążęcia Siedmiogrodu wsparty pieniędzmi obcey potęgi obrał się wo-

dzem malkontentów, którym długo szczęście sprzyiało. Ale nakoniec los przeważył na stronę Austryi. Rakocy i Berezyni schronili się do Polski. Stanął pokóy R. 1711. Przytłómiony naród nowym aktem R. 1715. następstwo tronu oboiey płci domu Austryackiego przyznał i utwierdził, i nieraz krew swą w podeymowanych woynach z Turkami dla Austryi przelewał. Po traktacie Passarowickim R. 1718. nie długo wytchnąć Węgrom Turcy pozwolili, posłużyło im szczęście, ale w czasie zawierania pokoiu R. 1739. swych zdobyczy Cesarzowi odstąpili, przy Belgradzie się iednak utrzymali. Za panowania Jozefa II. uciśniony naród podatkami i przykrym rządem okazywał skłonność do zrzucenia z siebie iarzma samowładztwa, ale zamysły wcześnie uprzedzone i stłumione wybuchnąć niezdołały. W ostatnią woynę z Portą wplątane Węgry w którey naymnieyszey części własnego interessu niemiał naród, w straconych tysiącach ludzi, w wyniszczonych poborami maiątkach, w spustoszoney ziemi, nieoszacowaną szkodę poniosły, a mimo zwycięztw, pokóy Szystowski ani chwały Monarsze, ani poddanym pożytku nieprzyniósł.

BUKOWINA.

Bukowina.

Kray ten R. 1774. zabrany Porcie, czyli Xztwu Multańskiemu od R. 1777. należy zupełnie do domu Austryackiego, ma granice na północ z Królestwem Gallicyi, na południe i wschód z Multanami, na zachód z Xztwem Siedmiogrodzkim. Podług teraźnieyszego stanu dzieli się na 2. części większe: górna, czyli północna Dystrykt Czernowicki zaymuie, i od Dniestru do Seretu zachodzi; dolna lub południowa ciągnie się ku granicom Siedmiogrodu i Dystryktem Soczawskim się zowie. Dystrykty znowu podzielone są na cyrkuły, czyli *Okoły*. Rząd w tym kraiu iest równie militarny, iako w generalatach Sklawonii i Kroacyi. Rzeki większe są: Dniestr, Pruth i Bystrzyca, o którey twierdzą iż wysypuie piasek złoty.

Kray po większey części iest górzysty, i góry prawie zewsząd granice iego opasuią. Między wielą tu lasami, las Bukowiną także, u Niem: *Bukowinerwald* zwany pamiętny iest klęską Polaków, którą powiększaią baieczne powieści mieszkańców, iako Stefan Hospodar Multański zabrawszy na tey woynie w niewolą wielką liczbę Polaków, użył brańców do uprawy ziemi

mi i zasiania iey żołędzią, skąd to pole na mil 2. długie, a na milę szerokie w las dębowy zamienił. Mieszkańcy maią dostatek bydła, koni, owiec i zboża do potrzeby.

Czernowice, u Niem: *Tschernowitsch*, MS. Bukowiny niedaleko Pruta, znaczne i ludne, odtąd iak się pod panowanie Austryackie dostało, powiększone iest wielą nowo wystawionemi domami. Tu naypierwsza iest szkoła narodowa Niemiecka założona szczególniey dla edukacyi dzieci żołnierskich. *Wisnica* nad rz. Czeremeszą naprzeciw Kutych miasta Gallicyi. *Soczawa* w Bukowinie dolney, wiele ieszcze dotąd pozostało śladów dowodzących dawney miasta tego wielkości, bo daie się tu widzieć wielki zamek rezydencyonalny, ale pusty, inny zamek mocny na górze, 17. wielkich ruin, po większey części wspaniałych Kościołów, i mnóstwo zapadłych lochów i piwnic. Ponieważ położenie Soczawy iest bardzo wygodne dla handlu, przeto rząd do podźwignienia iego wszelkich starań przykłada. Tym końcem R. 1779. osadził tu 200. familiy Multańskich, 131. Ormiańskich, 80. Greckich, 116. Zydowskich.

ROZ-

ROZDZIAŁ III.

I.

RZECZPOSPOLITA RAGUZAŃSKA.

Rzplita Raguzańska.

PAństwo Rzeplitey Raguzańskiey zawiera szczupłą część Dalmacyi położoną między Dalmacyą Turecką i morzem Adryatyckim, nadto wyspy: Agostę i Melitę. Mieszkańcy pochodzą z rodu Słowaków, których ięzykiem mieszanym z Włoszczyzną mówią. Rząd iest Arystokratyczny nakształt Weneckiego, prócz że Xżę, który się Rektorem zowie obierany bywa co miesiąc z pomiędzy Szlachty Senat z 60. osób się składa. Zostaie pod protekcyą obcych Panów, którym się spłaca. Sułtanowi Tureckiemu haracz coroczny z podarunkami do 25,000. cekinów wynosi, Rzplitey Weneckiey 10,000. cekinów, a Królowi Neapolitańskiemu 12. sokołów corok posyła. Religia Katolicka pod rządem, Arcy-Biskupa panuie, Ormianie i Mahometanie są cierpiani. Grunta lądowe są płonne, ale na wyspach urodzayne. Kray podlega trzesieniu ziemi, którym w R. 1762. prawie zniszczony został.

Ragusa, niegdyś *Rausis*, MS. ozdobne i mocne. Ma port wygodny, dobre rękodzieła, i wielu kupców bogatych. Mieszkańców 6,000. liczy. Forteczka S. Wawrzeńca broni wstępu do portu. Bramy miasta w lecie 3. godziny, a w zimie przez półtory tylko są otwarte. Straż trzyma Gwardya Węgierska. Cudzoziemców w mieście niecierpią, i przez noc ich strzegą. Dawna Raguza, niegdyś *Epidaurus* nikczemnym iest teraz miasteczkiem. *S. Croix*, czyli *Gravosa* iest port wygodny i bezpieczny przy uyściu rz. Ombli do morza. Tu maiętni Raguzanie maią swe pałace i piękne letnie domy. — *Sabioncello* półwysep, którego strona północna prawie iest bez ludna, w południowey części iest 5. miasteczek, a na wschód leży miasto *Stagne* ludne i obronne, znaczne dla katedry Biskupstwa, i portu dobrego.

Melada, lub *Melita*, inna wcale od Malty, wyspa w położeniu bardzo miłym, obfituie w cytryny, pomarańcze, wina, ale zbóż ma nie wiele. Zawiera 6. wsi, i kilka portów, z których w stronie półnecney iest naywiększy. Sławne tu iest Opactwo Benedyktynów główne kongregacyi

Me-

Meliteńskiey. Długość naywiększa wyspy na mil 10. wynosi. *Agosta* i *Cazola* małe wysepki do tey także Rplitey należą.

II.

RZPLITA POLICANSKA.

PAsmo gór, które od góry Massor po między rzekami Klissą, Duarą, aż do uyścia rzek Karnowicy i Cettiny się ciągnie, *Poglizana* ma nazwisko. Mieszkańcy od tychże gór Policanami się zowią, i składaią właściwie Rzeczpóspolitą zostaiącą, pod opieką Rzplitey Weneckiey. Dzielą się na 3. klassy. Pierwsza zawiera 20. familiy idących z rodu zacney szlachty Węgierskiey, którzy sie tutay w czasie rewolucyy kraiowych schronili, druga iest daleko liczniey-sza i szczyci się pochodzeniem od szlachty Bosniackiey. W trzeciey reszta pospólstwa się mieści. Wszyscy ci górale Poglizany, których liczba do 2,000. wynosi zgromadzaią się co rok na dzień S. Jerzego, dla uczynienia elekcyi swych magistratów. Nay-wyższego swego Rządzcę wielkim Hrabią zowią. Góry od nich zamieszkane nie maią miast, leżą w Dal-

Poglizana.

macyi obok Morlachii. Kraiopisarze i wędrownicy ile ich ludzkość i gościnność w przyięciu obcych wychwalaią, tyle dzikości i barbarzyństwa w ich prawach, zwyczaiach i postępowaniu znayduią.

ROZDZIAŁ IV.

FRANCYA.

Nazwisko, położenie i rozległość kraiu.

FRancya ma nazwisko od Franków, którzy tu z dolnych Niemiec swey oyczyzny przyszedłszy w początku wieku piątego, opanowali rozległe od Renu, aż do uyścia Ligery prowincye. Niegdyś *Gallia*, po Francuzku *la Gaule* od Gallów iey pierwszych mieszkańców się zwała. Podług niniejszego granic swych stanu, na północ odnoga morska *la Manche*, od Anglii ią dzieli, i z Niderlandem Austryackim graniczy; na wschód ma Niemcy, Szwaycary, Sabaudyą i Piemont, na południe morze śrzodziemne i góry Pireneyskie, na zachód Ocean zachodni. Długość kraiu naywiększa od południa ku północy wynosi mil 212. szerokość od wscho-

wschodu do zachodu 121. Rozległości ma mil geograficznych kwadratowych 10,000.

Powietrze i płody ziemi.

Powietrze zdrowe i umiarkowane, lubo w prowincyach północnych górzystych bardziey zimne. Zima choć pospolicie bardzo łagodna trwa 4. lub 5. miesięcy. Prowincye południowe i nad morzem śrzódziemnym leżące mniey są zdrowe, niżeli inne. W powszechności niezbywa Francyi na niczym, co do potrzeb i wygód życia należy. Lata dobre więcey zbóż wydaią, niżby w kraiu spożyte bydź mogły, ale zdarzony nieurodzay lub czas woyny dla braku dostatecznych w magazynach zapasów wielką drożyznę sprawuią. Win różnych tak wielka iest w całym kraiu obfitość, iż w nie wszystkie prawie Państwa Europy, a zwłaszcza północne opatruie. Szampańskie miane są za naylepsze. Burgońskie, osobliwie z okolic *Vougeot* i *Beaune*, smak i kolor przedni maią. Brzegi Andegawskie i Aureliańskie bardzo wiele win rodzą. Piktawskie białe dosyć są podobne do Reńskich. W Burdegali i Gaskonii dolney białe wina i czerwone zbieraią. Drugie pod nazwiskiem *de Grave* przewiezione smak ostry

ostry na łagodny zamieniaią. Z Akwitanii Pontak, z Landgwedocyi Muszkatel wina wychodzą, z ostatnich zwane *de Frontignac* i *Lumel* celuią. Wzdłuż Rodanu między *Valence* i *S. Valliere* rodzi się wino czerwone przyiemne, lubo nieco ostre, zwane *vin d'hermitage*, winem pustelniczém, miane iest za nayzdrowsze. Prowancya Malwazye, i wina *de Roquemor* i *de Claret* wydaie. Wina *Alsackie* czerwone i białe, zwłaszcza *les Gentils* maią powszechny szacunek. Sole morskie i zdroiowe, Oliwy wychodzące z Prowancyi i Langwedocyi, szafran, len, iarzyny, owoce, kapary, cytryny, pomarańcze, figi, granaty, są znacznym i obfitym produktem Francyi. Daią się tu widzieć lasy oliwne, pomarańczowe i kasztanowe. Jedwabiu naywięcey w prowincyach południowych zbieraią. Bydła rogatego iest dostatek, ale koni dobrych mało, natomiast maią wiele mułów i osłów. Niezbywa na lasach, i torfie w prowincyach północnych. Znayduie się też złoto, minery srebra, miedzi, ołowiu, żelaza, koboltu, cynobru i t. d. Alsacya ma rudy stalowe; w Hannonii są węgle ziemne, a saletra prawie wszędzie, iako i zdroie mineralne w ka-

żdey

żdey prowincyi. Marmury Francuzkie są piękne, z kamieni drogich niemasz innych nad agaty, turkusy i perły.

Ludność Francyi w śrzód wieku 17. wynosiła do 24. millionów, na początku 18. wieku liczono 19. a teraz okładem 18. millionów dusz. Stosuiąc do rozległości 10,000. mil kwadr. 1,800. dusz na mili kwadratowey się mieści. Biorąc zaś i inne kraie korony Francuzkiey, zawieraią ogółem 27,521. mil kwadr. a ludzi razem z osadami 24,800,000. W tey proporcyi 905. dusz na milę kwadr. wypada.

Ludność.

Religia Katolicka Rzymska była zawsze panuiącą. Po smutnym zdarzeniu nieszczęśliwego *Calas*, Protestanci więcey tu mieć wolności zaczęli, w Alsacyi dopuszczono im nawet publicznego nabożeństwa. Zydzi w niektórych tylko mieyscach są znoszeni. Znaydowało się we Francyi 19. Arcy-Biskupstw, rachuiąc i Aweniońskie, które do Papieża należało, Biskupstw 114. Opactw męskich 800. Panieńskich 32. kapituł Kanoników 670. Kanoniczek czyli Panien szlacheckich 24. i ogółem klasztorów ordynaryynych 15,000. Niedawno liczono we

Religia. Nauki. Rękodzieła. Handel.

Fran-

Francyi osób duchownych 366,264. a dochody ich szacowano 122,563,100. liwrów. (f) Umieiętności, nauki wyzwolone i rzemiosła przywiedzione we Francyi ledwie nie do naywyższego doskonałości stopnia, przytém gust wyborny, przyiemność obyczaiów, i żywość wrodzona dowcipów sprawiedliwy zaszczyt Francuzóm w całym swiecie przynoszą. Kwitną tu wszelkie fabryki i rękodzieła, zwłaszcza iedwabne, lecz ze szkodą Państwa dla zaniedbanego w części rolnictwa. Handel Francyi sięgaiący wszystkich części świata; przy takiey obfitości produktów naturalnych i rękodzielnych, przy tak wygodnym położeniu dla przyległego morza, rzek i kanałów spławnych iest bardzo ważny, i podług wielu kalkula-

cyi

(f) Podług nowey Konstytucy niema Francya panuiącey Religii. Każdemu wolno iest tak wierzyć, nauczać i czcić Boga, iak mu własne każe sumienie. Dobra duchownym odięto, płacę pastanowiono, zakony zniesiono. Xięży sądom swieckim poddano, żony mieć pozwolono, i t. d. Duchowni, którzy na takową Konstytucyą przysiądz wzbraniali się, oddaleni od swych funnkcyy, prześladowani, nakoniec wygnani z kraiu zostali. Zgromadzenie Narodowe nowy podział diecezyi stosowny do podziału departamentów ułożyło, to iest: ponieważ Francya dzieli się na 83. departamentów, przeto i Biskupstw 83. postanowiono, między temi 10. metropolitalnych.

cyi, coroczny wywóz towarów szacuią do 150. millionòw liwrów. Wina 15. millionów, wódki 5. sole 10. przynosić zwykły.

Moneta. Co się tycze pieniędzy Francuzkich, tych są następuiące gatunki. Miedziane: Denar (*denier*) tych 3 składaią *Liard*, a 12. *sold*. Srebrne *Liwra* (*livre*) zawiera soldów 20. a równa się Pol: złł. 1. i gr. 18. Mały talar (*petit ecû*) idzie po 3. liwry, wielki talar (*gros ecu*) idzie po 6. Liwrów. *Louisd'or*, Luidor iest sztuka złota ważąca liwrów 24.

Tytuł Panuiącego. Herb Państwa. Panuiący pisał się dotąd Królem Francyi i Nawarry, podług zaś nowey Konstytucyi ma się pisać *Królem Francuzów*. Dawa mu się też tytuł Króla Chrześciańskiego (*Christianissimus*. Od Karola V. zwanego mądrym, naystarszy syn Króla Francuzkiego dziedzic tronu *Delfinem* się zowie, ponieważ Humbert ostatni Xiążę Delfinatu pod tym warunkiem kraiów swoich R. 1343. Filippowi synowi śrzedniemu Króla Filipa Walezyusza odstąpił, aby nazwiska iego i Herbu używał. Herb Francyi są 3. lilie.

Kształt Rządu.

Rząd Państwa iest Monarchiczny i następny, korona iednak podług konstytucyi Salicką zwaney nie spada na kądziel. Władza panuiącego prawami określona zostaie, i powagą Zgromadzeń Narodowych. Zgromadzenia te niegdyś nie miały inney mocy iak przełożenia swego zdania, i pokorney remonstracyi, ale i te od półtora wieku iuż były ustały. Niepomyślne wewnętrzne okoliczności kraiu przywiodły panuiącego Ludwika XVI. iż R. 1788. przywrócił zaniedbany przywiley Narodowi, który zebrany z reprezentantów 3. stanów: Duchowieństwa, Szlachty i pospólstwa, trzecim stanem zwanego, zamiast polepszenia interessów kraiowych, w większe ie daleko uplątał zamieszanie. Przypuszczony stan trzeci w liczbie wyrównywaiącey dwom pierwszym stanom, zamiast rostropnych śrzodków dla utwierdzenia tak znakomitego dla siebie zaszczytu, stawszy się nieiako panem władzy prawodawczey, chwycił się gwałtów. Dały się widzieć krwawe sceny, skarb bez pieniędzy, woysko bez podległości, Kròl bez powagi, naród, mimo uczynioney powszechney konfederacyi (iakiey dzieie nie maią przykładu) na dniu 14. czerwca

wca R. 1790. został bez iedności. W mnóstwie utworzonych praw nowych pisanych duchem filozofii trudno iest opisać, iaki iest stan ninieyszy rządu, a trudniey ieszcze zgadnąć iaki będzie.

Dochody publiczne.

Stan dochodów skarbu Francuzkiego w R. 1789. był następuiący: z Arendy generalney 150,107,000. liwrów, z poczty 12,000,000. Z administracyi ceł i t. d. 5,220,000. Z dóbr i lasów 50,000,000. z loteryi 14,000,000. z Paryża i Prowincyy 110,586,000. z Podatku *Vingtieme* 46,035,000. z Prowincyy zwanych, kraiem stanu, *Pays d'Etat* 24,556,000. Z mennic 500,000. z prowizyi od stanów Amerykańskich 1,600,000. z prowizyi od Xżąt Niemieckich 300,000. ogółem: 414,904,000. Stan zaś wydatków stałych był następuiący: na dwór Króla i familią 25,000,000. dla braci Królewskich z familią 8,240,000. na interessa zagraniczne 7,480,000. Na departament woienny 99,160,000. Marynarstwo i osady 40,500,000. na mosty i drogi 5,680,000. na czynsze stałe i *rentes viageres* 162,486,000. na pensye 29,560,000. na wsparcie Hollendrów do Francyi schronionych 830,000. na podarunki i iałmuzny 3,038,000.

3,038,000. na żebractwo 1,144,000. na nagrody dla handlu 3,864,000. i t. d, prócz prowizyi opłacaney od długów kraiowych wynoszących 102,152. millionów.

Potęga. Woyska lądowe składaią się z głów 2,228,497. to iest woysko dworu Królewskiego zawiera 81. Regimentów infanteryi, 11 Szwaycarskich, 8 Niemieckich, 3. Irlandzkich, a 2. Korsykańskie i 7. Artylleryi. Kopaczów i Inzenierów są 2 Korpusy, Kawaleryi Regimentów 31. Dragonii 24. Huzarów 6. Strzelców 6. tychże Królewskich 6. Prowincyonalnych 14. Grenadyerow 1. garnizonowych batalionów 8. do *Connetablie* i *Marechaussée* kompanii należących 34. Nadto Inwalidy, i szkoła Rycerska. Potęga morska pod rządem 2 Departamentów wschodniego i zachodniego, liczy 266. okrętów woiennych, a z tych 83. są liniowe, 103 dywizyy nadbrzeza strzegących, 7 Regimentów w osadach, 2. szkoły marynarskie, 5 zbroiowni, 15. portów i t. d. (g)

Kray

(g) W ninieyszym stanie Francyi, niepodobna iest oznaczyć rzetelney potęgi Państwa tego, zwłaszcza iż ią powiększaią teraz Gwardye Narodowe zawieraiące 28 dywizyy, niemogące

Starożytni Mieszkańcy.

Kray niegdyś zwany *Gallia* zawierał to, co dziś pod imieniem Francyi, Hollandyi i Niderlandu się mieści: Dzielił się na Gallią z tey strony Alpów *Cisalpina*, i z tamtey strony *Transalpina* leżącą; Pierwsza, część Włoch zaymowała, druga iest właściwą Gallią, czyli Francyą, miała za granice Alpy od Włochów, Ren od Niemiec, góry Pireneyskie od Hiszpanii, Ocean i morze Niemieckie. Dzielono ią na Gallią *Braccata* od rodzaiu sukni, i *Comata* od włosów zapuszczonych, które mieszkańcy nosili, zwaną. *Braccata* czyli Narbonenska tam, gdzie teraz są Languedocya, Delfinat, Prowancya i Sabaudya, leżała. W niey znaczniejsze były narody: Allobrogowie po nad iezior em Genewskim, w Delfinacie *Segalauni*, Katurygowie, w Prowancyi Gawatowie, Saliowie, w Langwedocyi *Gabali*, Helwiowie i t. d. *Comata* na Celtycką, Akwitańską i Belgicką się dzieliła. Celtycka, czyli Lugduńska między Matroną, Sekwaną,

bydź w stałey i pewney liczbie. Potęga, na którą z dobywa się dziś Naród Francuzki przeciwko zmówionym mocarstwom na obalenie swey Konstytucyi, iest nieiako ostatnim wysileniem, po którym długa niemoc następować zwykła.

ną, Ligierą, Oceanem i Akwitanią była, miała osiadłe narody: *Osismii* w Bretanii nadmorskiey, *Turones*, gdzie miasto dziś *Touraine; Andes* w Xztwie Andegawskim, *Aulerci*, *Lexobii* i t. d. w Normandyi; *Senones* w Szampanii, *Tricassii* w Burgundyi, *Segusiani* w Prowincyi Lugdunskiey, *Carnates* w Xstwie Aureliańskim, *Ædui* w Burgundyi i t. d. Akwitania dawna teraz Gaskonią się zowie. Jey były narody: *Ausci*, gdzie teraz *Armagnac*, *Vasates* gdzie miasto *Bazas*, *Torbelli* gdzie Torbe, *Cadurci* gdzie Prowincya *Quercy*, *Petricorii* gdzie *Perigord*, *Arverni*, gdzie *Auvergne* w Prowincyi Narboneńskiey, *Lemovices* gdzie *Limosin*, *Bituríces* gdzie *Berry*, *Pictones* gdzie *Poitou*, *Sanctones* gdzie *Saintoges*, i t. d. Belgickiey Gallii opisanie przy Rzplitey Hollenderskiey się znayduie.

Podział. Dawniey Francya dzielona była na 12. Prowincyy: 1. Wyspa Francuzka *Isle de France*, 2. Pikardya *Picardie*, 3. Szampania *Champagne*, 4. Burgundya *Bourgogne*, 5. Delfinat *Dauphiné*, 6. Prowancya *Provence*, 7. Langwedocya *Languedoc*, 8. Akwitania *Guienne*, 9. Aurelian *Orleans*, 10. Bretania *Bretagne*, 11. Normandya *Normandie*, 12. Lugduńska Prowincya

wincya *Le Lyonnois*. Przydać do nich trzeba 1od. Alsacyą *Alsace*, 2. Hrabstwo Burgundyi *Franchecomté*, 3. Lotaryngią *Larraine*, 4. Flandryą Fracuzką *la Flandre Francoise*. 5. Wyspę Korsykę *Isle de Corse* na morzu śrzódziemnym. Rzeczone wszystkie Prowincye 40. wielkorządztw generalnych zawieraią. (h)

[h] W niepewności, iaki koniec nińieysza rowolucya Francyi mieć będzie, iaki los padnie tey woyny, którą iey wypowiedziały związane przeciwko narodowi Francuzkiemu Mocarstwa, trzymałem się dawnego podziału kraiu, sądziłem iednak rzeczą potrzebną umieścić i ten podział Francyi, iaki ustanowiony został uchwalą Zgromadzenia Narodowego. Podług tey uchwały Francya dzieli się na 10. Prowincyy, czyli Metropoliy, a te 83. Departamentów zawieraią. Departamenta znowu na dystrykty, czyli powiaty są podzielone.

I. *Metropolia Północno-Wschodnia* (*du Nord-Est*)

Departamenta:	*Miasta stołeczne:*	*Prowicye przedtym:*
1. Marne.	Rheims.	Champagne.
2. Ardennes.	Sedan.	
3. Meurte.	Nancy.	Lorraine.
4. Móselle.	Metz.	
5. Meuse.	Verdun.	Barrois.
6. Aisne.	Scissons.	Soissonnois.
7. Nord.	Cambrais.	Flandre. Hainaut.

I. Wielko. rządztwo Paryzkie.

I. Wielkorządztwo Paryzkie. Paryż, po Franc. *Paris*, po Łac. *Parisii*, lub *Lutetia Parisiorum*, stolica Państwa nad Sekwaną, która ią na 2. czę-

II. Metropolia Paryzka.

Departamenta :	*Miasta stołeczne :*	*Prowincye przedtym:*
1. Paris.	Paris.	Jsle de France.
2. Seine & Oise.	Versailles.	
3. Seine & Marne.	Meaux.	
4 Aube.	Troyes.	Champagne.
5. Eure & Loire.	Chartres.	Beauce.
6. Loiret.	Orleans.	Orleanois.
7. Yonne.	Sens.	Bourgogne.

III. Metropolia Centralna (Centrale)

1. Cher.	Bonrges.	Berry.
2. Loir & Cher.	Blois.	Blaisois.
3. Indre & Loir.	Tours.	Tourraine.
4. Nyevre.	Nevers.	Nivernois.
5. Vienne.	Poitiers.	Poitou.
6. Indre.	Châteauroux.	Berri.
7. Creuse.	Gueret	Marche.
8. Allier.	Moulins.	Bourbonnois.

IV. Metropolia Południowa (du Sud.)

1. Garonne.	Toulose.	Languedoc.
2. Aude.	Narbonne.	
3. Tarn.	Alby.	
4. Lot.	Cahors.	Querci.
5. Aveiron.	Rhodez-	Rouergue.
6. Arriege.	Pamiers.	Couserans & Foix.
7. Pyrenées Orientales.	Perpignan.	Roussillon
8. Hautes Pyrenées.	Tarbes.	Bigorre.
9. Bassés Pyrenées.	Oleron.	Basques & Bearn.
10. Gers.	Auch.	Gascogne & Armagnac.

części dzieli. Jedno iest z miast naywiększych, naywspanialszych, nayludnieyszych i naybogatszych w Europie. Liczą tu przeszło 790,000. dusz,

---

V. *Metropolia Wschodnia (de l'Est)*

Departamenta:	*Miasta stołeczne:*	*Prowincye przedtym:*
1. Doubs.	Besançon.	Franche - Comté.
2. Jura.	S. Claud.	
3. Haute Saone.	Vosoul	
4. Coté d'or.	Dijon.	Bourgogne.
5. Bas Rhin.	Strasbourg.	Alsace.
6. Haut Rhin.	Colmar.	
7. Vosgues.	S Diey.	Lorraine.
8. Haute Marne.	Langres.	Champagne.

VI. *Metropolia Południowo - Wschodnia (du Sud Est)*

1. Isere.	Grenoble.	Dauphiné.
2. Ardeche.	Viviers.	
3. Rhone & Loir.	Lyon.	Lyonnois.
4. Ain.	Belley.	Bresse.
5. Saone & Loir.	Autun.	Borgogne.
6. Puy de Dome.	Clermont.	Auvergne.
7. Cantal.	S. Flour.	
8. Haut Loir.	Le Puy.	Velay.

VII. *Metropolia nadbrzezna morza śrzódziemnego.*

1. Bouches de Rhone.	Aix.	Provence.
2. Var.	Freius.	
3. Basses Alpes.	Digne.	
4. Hautes Alpes.	Embrun.	Dauphine.
5. Drome.	Valence.	
6. Lozere.	Mende.	Gevaudan.

dusz, 875. ulic, 105. uliczek, 23,560. domów od 4. do 7. piater, 500 domów gościnnych, powiększey części wspaniałych i przepysznie ozdobnych,

Departamenta :	*Miasta stołeczne :*	*Prowincye przedtym:*
7. Gard.	Uzes.	Languedoc.
8. Herault.	Besiers.	
9. Corse Jle.	Bastia.	Corse.

VIII. Metropolia nadbrzezna odnogi la Manche.

1. Seine inferieure.	Rouen.	Normandie.
2. Eure.	Evreux.	
3. Calvados.	Bayeux.	
4. Manche.	Coutances.	
5. Orne	Soez.	
6. Somme.	Amiens.	Picardie.
7. Pas de Calais.	Arras.	Artois.
8. Oise.	Beauvais.	Jle de France.

IX. Metropolia północno zachodnia (du Nord Ouest.)

1. Jlle & Vilaine.	Rennes.	Bretagne.
2. Morbihan.	Vannes.	
3. Coté du Nord.	S. Brienne.	
4. Finistere.	Quimper.	
5. Loire Inferieure.	Nantes.	
6. Mayénne.	Laval.	Maine.
7. Sarte.	le Mans.	
8. Mayne & Loire.	Angers.	Anjou.

X. Metropolia południowo Zachodnia (du Sud Ouest.)

1. Gironde.	Bordeaux.	Guienne.
2. Lot & Garonne.	Agen.	

bnych, 4. zamki, 4. pałace Królewskie, 12. przedmieściów, 30 rynków, 51 Parafiy, 72 Klasztorów i 7 opactw panieńskich, 3 opactwa i 5 Klasztorów męzkich, około 400. Kościołów, 8 cmentarzów za miastem, 16 szpitalów, 10 domów szpitalnych dla panien i niewiast, 12. seminaryów, Universitas 1. złożona z 43 Kollegiów, 6 Akademiy umieiętności i sztuk wyzwolonych, 3 dla nauki młodzieży, 7 bibliotek publicznych, 16 mostów z których iest 10. kamiennych, 16 bram, 4 łaźnie publiczne, 16 mieysc do publiczney przechadzki, 5 ich iest za miastem, i 13,000. karet, nie licząc karyolek. Sekwana kilka wysep oblewa, z nich nayludnieysza, ale i nayniezdrowsza

Isle

Departamenta:	*Miasta stołeczne:*	*Prowincye przedtym:*
3. Correze.	Tulle.	Limosin.
4. Haute Vienne.	Limoges.	
5. Charente.	Angouleme.	Angoumois.
6. Charente Inferieure.	Saintes.	Aunis & Saint.
7. deux Sevres.	S. Maixent.	Poitou.
8. Vendée.	Luçon.	
9. Landes.	Dax.	Marsan. Chalosse.
10. Dordogne.	Perigueux.	Perigord.

Podział na Wielkorządztwa, którego się trzymam, stosowny iest do Edyktu Ludwika XVI: wydanego R. 1776. w nim oświadcza, iż Francya dzielić się powinna na 39. wielkorządztw generalnych, z tych 18. są pierwszey, 21. drugiey klassy. 32. Wielkorządztw zawieraią Prowincye całe, a 7. nie maią prawie więcey prócz miasta.

Isle du Palais się zowie. Ulice tu są tak ciasne, i domy tak wysokie, iż słońce dochodzić nie może do izb mieszkańców, przeto i w dzień zwłaszcza rzemieślnicy światła używać muszą na dole i na pierwszym piątrze mieszkaiący. Kościół katedralny Arcy-Biskupi iest naywiększy i naywspanialszy w całey Francyi, zawiera 45. kaplic, drogiemi obrazami, galeryami wielkiemi na kolumnach kamiennych, posągami Królów, posadzką z marmuru, nadgrobkami i t. d. ozdobny. Kościół S. Sulpicego zaczęty R. 1646. a skończony R. 1745. przez Proboszcza X. Languet z funduszu loteryi przeznaczonego na ten koniec od Ludwika XIV. godzien iest widzenia. Kościół S. Genowefy nowo stawiany w kształt krzyża Greckiego, 340. stóp wzdłuż maiący, otoczony kolumnami, uchwałą zgromadzenia narodowego R. 1791. d. 4. kwietnia na groby wielkich mężów iest przeznaczony. Inny iest Kościół stary S. Genowefy przedniey sztuki rzeźbą i malowaniami sławny. *Louvre* pałac na nowy i stary się dzieli, ma pomieszkania na podziw kosztowne i okazałe. Tu 5. akademiy zgromadzać się kilka razy na tydzień zwykło. 1^od. akademia języka Francuzkie-

go fundowana od *Richelieu* Kardynała pod Ludwikiem XIII. składa się z 40. towarzyszów. 2re. Akademia Królewska napisów i nauk wyzwolonych postanowiona od Ludwika XIV. R. 1663. 3. Akademia umieiętności wzięła początek od tegoż Króla R. 1666. 4. Akademia Krol: malarstwa i rzeźby założona R. 1648. 5. Akademia Architektury R. 1671. wprowadzona. Są ieszcze prócz tych 2. Akademie w Paryżu, iedna muzyki i tańców, druga Chirurgii założona R. 1741. *Observatorium* Królewskie iest gmach wielki czworościenny, maiący regularnie obrócone strony ku 4 częściom świata, wysoki 14 sążni, dzielący się na 2. piątra, wierzch ma płaski, z niego cały horyzont widzieć dobrze można. Tak zaś iest dobrze sklepiony, iż ani drzewa, ani żelaza do spaiania murów nieużywano. Fundamenta są bardzo głębokie dla lochów podziemnych kutych w skale na 100. stóp głęboko, i pod miasto się ciągnących, zstępuie się do nich po schodach o 171. stopniach. Swiatło z wierzchu płaskiego *obserwatorii* dochodzi. Wewnątrz iest przeszło 50 kurytarzów na 4. stopy szerokich. W końcu znayduie się sala także w skale kuta maiąca śrzednicy 4. sążnie,

żnie, z iey sklepienia sączy się ciecz iakowyś, który potym lodowacieie nakształt talku przezroczystego. Sale w tym gmachu są piękne i wielkie, pełne modelów, machin i narzędzi matematycznych. Zamek Królewski zwany *Cours la-Reine* zawiera mnóstwo kosztownych osobliwości, i kaplicę złotą dla wielkich bogactw zwaną. Między innemi rzeczami znayduie się tu statua S. Piotra ozdobiona 9,013. dyamentami, i 224. rubinami. Zamek *Luxemburg* na przedmieściu tegoż imienia, nad który lepiey zbudowanego i okazalszego prócz *Louvre* niemasz w Paryżu i we Francyi. Tu iest galerya obrazów malowania sławnego Rubensa, i dwa razy na tydzień otwierana bywa. Szpital Królewski Inwalidów znaczny piękną architekturą, dobrym porządkiem, wielkim ochędostwem i zbiorem rzeczy kosztownych. Mieści się w nim 4000, łóżek, apteka i skład bielizny godne są widzenia. Szpital generalny zwany *Salpetriere* podobnieyszy do pałacu, zawiera 10,000. osób mieszczonych podług płci i wieku. Sala dla Panienek iest utrzymywana w naywiększym ochędostwie. Liczba ich do 3000. wynosi, wszystkie uczą się pisać, czytać i robót kobiecych.

Część

Część gmachu służy za dom poprawy, w śrzodku trzymaią szalonych. Jest też tu 100. izdebek dla ubogich niemogących pracować. Dom szkoły militarney postawiony od Ludwika XV. stoi na przeciw pola marsowego, które wsławił akt federacyi narodu Francuzkiego odbyty dnia 14. lipca R. 1790. Zamek *Bastille* dawna forteca, obrócona na więzienie publiczne, w czasie rewolucyi R. 1788. przez wzburzony lud zruynowana i zniesiona została. Z pomiędzy mostów *Pont-Neuf* pięknością i wielkością celuie. Zdobi go posąg konny bronzowy Henryka IV. na podstawie marmuru białego czyny iego wyrażaiący. Most na 12. arkadach stoi, 3. poiazdy iedne naprzeciw drugim minąć się na nim mogą, długi iest 170. szeroki 12. sążni. W końcu iest dom Królewski zwany *la Samaritaine*, zawiera machinę hidrauliczną, przez którą Sekwana rurami wody do *Louvre*, *Thuilleries* i innych mieysc dostarcza. Most Ludwika XVI. rozpoczęty R. 1787. gdy dokonany zostanie, ozdoby Paryża pomnoży. Rynki nayznacznieysze są: *Place Royale*, wśrzodku iego iest statua konna z bronzu Ludwika XIII. na podstawie marmuru białego napisy maiąca.

Pla-

Place de Louis le Grand, lub *des Victoires*, ozdobiony iest statuą Ludwika XIV. któremu geniusz zwycięztwa wieniec na głowę kładzie, przy podstawie 22 stóp wysokiey, 4 więźniów iest przykutych, dzieło drogie, wspaniałe i przedniey sztuki, kosztem Pana *Aubusson de la Feuillade* wystawione. (i) Inny posąg iest tegoż Króla od miasta postawiony, który biegli w sztuce rzeźbiarskiey wyżey cenią nad Marka Aureliusza w kapitolium Rzymskim. W końcu przy Tuilleries iest plac Ludwika XV. i posąg iego, lecz wcale martwy bez czucia. *Place Dauphine* otaczaią 3 rzędy domów równey budowy. Mieysca przechadzki publiczney nayznamienitsze są: *Tuilleries*, pola Elizeyskie *Champs Elises*, ogrody Luxemburgskie, *Boulevards* i *Vauxhall*. Ogród Królewski roślinny iest ieden z naypięknieyszych w Europie, na iego utrzymanie łoży Król 13,000. liwrów. Przy nim znayduie się gabinet bar-

dzo

(i) Już ani slad niepozostał tak pięknych dzieł rąk naybiegleyszych w swey sztuce. Wzburzony i rozhukany lud Paryski, a upoiony zakosztowaną wolnością, aby niezostawił żadney w pośrzodku siebie pamiątki despotyzmu, poobalał i pokruszył posągi swych Krolow, metal przelać na armaty kazał.

dzo wielki historyi naturalney, i biblioteka złożona z wybornych Xiąg Fizycznych, botanicznych i t. d. Rękodzieła i fabryki Paryskie słyną we 4 częściach świata. Fabryka obiciów *des Gobelins* (k) iuż do naywyższey doskonałości przyprowadzona niema nic równego. Kwitną też tu i inne fabryki iedwabne, wełniane i faiansu. Fabryka założona przez Kolberta R. 1665. wydaie lane ze skła zwierciadła iedne z naywiększych i naypięknieyszych w Europie. Han'el ieduak Paryża iest mnieyszy niżeli Lugdunu i innych miast nadmorskich. *Chaillot* wieś zwana *Fauxbourg dela Conference* ma huty skła kryształowego i fabrykę iedyną w Europie obiciów axamitnych Perskim i Tureckim podobnych. *La Meute* i *Madrid* 2 zamki letnie Królewskie przy lasku. *Vincennes* zamek znaczny zawiera fabrykę porcellany.

II. Wielkorządztwo Wyspy Francuzkiey.

II. Wielkorządztwo wyspy Francuzkiey *Isle de France* składa się z powiatów: *Brie Françoise*, *Soissonnois*, *Laonnois*, *Noyonnois*, *Beauvaisis*, *Vexin François*, *Mantois*, *Thimmerias*, *Hurepoix*, *Gatinois François*, i Xięztwo Waden-

[k] Od Gobelinów sławnych farbiarzow familii ma nazwisko.

deńskie *Valois*. *Saint Denis*, S. Dyonizy, małe miasto o mil 2 od Paryża w równinie miłey przy zbiegu rz. *Crould* i *Mordaret* do Sekwany uchodzących, winno swóy początek starożytnemu i bogatemu dawniey Opactwu XX. Benedyktynów, których wielki Kościół 11 kaplic i groby Królów zdobią. Po prawey ręce choru iest sala, która prócz kleynotów koronnych zawiera skarb za naybogatszy na świecie miany. *Montmorency* główne Xztwa *d'Enguien*. (1) *Lagny*, po Łac. *Latiniacum*, nad rz. Marną. *Beaumont*, i *Lusarches* małe miasta. *Corbeil*, po Łac. *Corbonium ad Sequanam* po obudwóch stronach Sekwany przy uyściu Essony leży. *Rosoy* i *Ville neuve S. George* oba nad Sekwaną. *Gevres*, lub *Fresmes* Xięztwo. *Soissons*, *Augusta Suessiónum*, wielkie, ludne, liczy 12,000. dusz, główne całego wielkorządztwa i Biskupstwa. Leży nad rz. *Aisne* i ma akademią Francuzką.

W ie-

---

(1) Lubo zgromadzenie Narodowe w zamiarze zbliżenia wszystkich do równości, zniosło wszelkie próżney chluby zaszczyty w tytułach Xiążęcych, Parowskich, Hrabiowskich, Margrabiowskich i t. d. służących Familiom, urzędom, lub dobrom, iednak gdy o ich utrzymanie gra idzie, a tey los niépewny, przeto w opisaniu Francyi podług dawnego stanu ie zachowałem.

W iego powiecie miasta: *Brenne*, lub *Braine* z tytułem Hrabstwa, *Vailli*, *Pont à Verre* oba nad rz. *Aisne*, *Coeuvres* główne Xztwa *Etrées*. *Humieres*, lub *Mouchi le pierreux* z tytuł: Xztwa. *Laon*, po Łac. *Laodunum* położone na górze, z pod którey rz. *Ardon* wypływa, w okolicy w dobre wina obfitey, główne swey dyecezyi, którey Biskup był drugim Xiążęciem i Parem Francyi. *Corbigny* i *Crepy en Laonnois* miasteczka. *Coucy*, po Łac. *Codiciacum* dawna Baronia do Xżąt Aureliańskich należy. *Prémontre* Opactwo naycelnieysze Zakonu Norbertanów. *Noyon*, po Łac. *Noviomagus* dawne miasto, dosyć wielkie, piękne i ludne na rz. *Verse* do *Oise* uchodzącą. Biskup tyteyszy był Hrabią i Parem Francyi, ma pałac wspaniały i dochodów 25,000. liwrów. Mieszkańcy na zboża, skory wyprawne, płótna konopne i lniane handel z Paryżem przez rz. Oise prowadzą. Tu się Kalwin urodził, Hilderyk II. iest pochowany, Karól W. koronowany, a Hugo Kapet obrany był Królem. *Chugny*, po Łac. *Calveiniacum* nad rz. *Oise*, która tu bydź spławną zaczyna. *Beauvais*, po Łac. *Bellovacum* dawne i piękne, ma 15,000. dusz, słynie wielą rękodziełami, fabryką obiciów,

ser-

serży i sukien. Chór w katedrze iest wysokości nadzwyczayney, bo ma wzwyż stóp 146. wszerz 36. Biskup Bellowaceński był Hrabią i Parem Francyi *Clermont* nad rz. Brech z tytułem Hrabstwa. *Fitzjames*, lub Warti, i *Cagny*, czyli *Boufflers* nad rz. *Terain* są Xięztwa. *Pontoise*, ma zamek, most kamienny nad rz. *Oise* i od niego nazwisko. *Magny*, *Chaumont* i *la Roche Guyon* nad Sekwaną, ostatnie z tyt: Xztwa. *Mante*, po Ł: *Medunta*, i *Meulan* oba nad Sekwaną. *Dreux*, po Łac. *Durocasses* nad rzeczką *Blaise* uchodzącą do *Eure* z zamkiem. *Montfort l'Amauri* miasto i Xztwo. *Versailles*, Wersal o mil 4 od Paryża rezydencya Królewska naywspanialsza w Europie, zamek się dzieli na stary i nowy, dla wielości przepysznych ozdób, mnóstwa przedniey sztuki posągów, galeryi obrazów co do piękności i liczby, nic równego niemaiącey godzien podziwienia. Ogrody przyległe zawieraią to wszystko, cokolwiek przemysł niezmiernym kosztem wsparty wynaleść w tym rodzaiu może. Zwierzyniec zaś iest tak rozległy, iż w nim zamki, wioski i liczne roskoszne domki się mieszczą. R. 1789. w którym Król od d. 6. Października przestał mieszkać

w Wer-

w Wersalu, liczono w nim dusz do
80,000. Była to nikczemna wioska
za Ludwika XIII. którą ten Król ku-
pił R. 1630. za 20,000. talerów. Lu-
dwik XIV. na utworzenie tego miey-
sca nieżmierne skarby wysypał. Sa-
me ogrody kosztowały przeszło 200.
millionów. Te z zwierzyńcem prze-
ciąg na 2 mile rozległy mury otacza-
ią. O cwierć mili od Paryża iest za-
mek letni Hrabiego Artezyi zwany
Bagatelle w przeciągu 3 razy 24 go-
dzin wystawiony z napisem *Parva*,
sed apta. Dolne mieszkanie zaymuie
sala iadalna, z niey schody z drze-
wa akaap wyrobione prowadzą na
wierzch okryty namiotem w same
znaki woienne przybranym. Ogród
samemi drzewami Indyy wschodnich
iest zasadzony. *Marly le Roy* miaste-
czko na wzgórku o mil 2 od Wer-
salu, ma mieszkańców 1500. i zamek
Królewski, który mieści to wszystko
cokolwiek miłego w zwierzyńcach,
ogrodach, kaskadach, fontanach,
rzeźbie, malarstwie i innych ozdo-
bach widzieć można. Tu się znay-
duie sławna machina hidrauliczna
zwana *Marly*, przez którą woda z
odnogi Sekwany do Wersalu idzie.
Machina ta o 14. kołach obraca ró-
żne wagi, pompy do liczby 225. któ-

re na 60. stóp w górę się wznoszą. Utrzymywanie roczne kosztuie 50,000 talerów. *Saint-Cyr*, wieś o milkę od Wersalu z Opactwem przedtym zakonnic założonym R. 1686. przez Ludwika XIV. W nim 50. zakonnic Professek i 36. Konwiersek mieszkały pod regułą S. Augustyna. Zakonnice obowięzuią się ślubem dawać edukacyą 250 pannom szlachetnym, których rodzice na usłudze Królewskiey życie, lub siły stracili. Panienki te uczą się różnych nauk i robót. Dzielone są na 4 klassy, pierwsza wstęgę niebieską, druga żółtą, trzecia zieloną, czwarta czerwoną nosi. Nieprzyymuią tylko Panny, któreby ze 4 stopniów z oyca dowiodły swego szlachectwa; i to ani przed rokiem siodmym, ani po roku 12. Nie mogą dłużey w edukacyi zostawać iak do R. 21 i 3 miesięcy, wychodzące, które chcą iść do zakonu, darmo są przyimowane do fundacyy Królewskich, maiące się żenić odbieraią w posagu po 400. pistolów, lub ieśli trwaią w swym stanie, do rodziców odsyłane bywaią. *Poissy* nad Sekwaną, gdzie piękny i wielki most iest na teyże rz. *S.t Germain en Laye* z starym i nowym zamkiem Król: *Ruel* pałacem i ogrodami ozdo-

bne,

bne, oba nad Sekwaną. *S. Cloud* niegdyś *Nogent* na wzgórku przy Sekwanie, erygowane na Xztwo Parowstwo R. 1674. dla Harlay Arcy-B. Paryskiego, do którego należy. Xżę Aureliański miał tu pałac ieden z naypięknieyszych w Europie, który teraz panuiąca Królowa nabyła. Tu iest fabryka piękney porcelany. W tym mieście Henryk III. od Jakuba Klemensa R. 1583. zabity został. *Chateau neuf en Thimerais* główne oddzielney krainy i *Senonches* Hrabstwo. *Meudon* w powiecie *Hurepoix* o mil 2 od Paryża słynie wielkim pałacem Królewskim, który co do piękności, bogactw i wspaniałości wyrownywa Wersalskiemu. Tu daie się widzieć zbiór kosztowny posągów i bustów starożytnych i poznieyszych z marmuru i bronzu, Oranzerya iedna z naypięknieyszych, i t. d. *Montlebery* miasto i Hrabstwo. *Dourdan* nad rz. Orge. *Arpaion*, *Rambouillet*, *Chevreuse*, i *Vaux le Villars* miasta i Xztwa. *Melun* w pow. Gatyńskim na kępie i po obu stronach Sekwany. *Fontainebleau* położone wśrzód wielkiego lasu z wspaniałym zamkiem Królewskim zawieraiącym 900 pokoiów, dzieli się na 4 korpusy, każdy ma swóy ogród, galerye i t. d. *Nemours* nad rz. Loing

z tyt: Xztwa do Xcia Aureliańskiego należy. *Estampes* nad rz. *Juine* także z tyt: Xztwa. *Beaumont* Xztwo. *Moret*, *Pont sur Yonne*, *Chateau Landon*, *Milly* i *Courtenay* małe miasta. *Vé*, po Łac. *Vadum*, główne Xztwa *Valois* do Xcia Aureliańskiego należącego, przedtym było Hrabstwo *Crespy*. W nim są: *Senlis*, po Łac. *Augustomagus*; lub *Silvanectes* z Biskupstwem na rz. Nonettą wśrzód lasu, *Chantilly* z pięknym zamkiem domu Xżąt Kondeuszów, *Verberie* nad rz. *Oise*, i *Compiegne* nad tąż rz. *La ferté Milon* nad rz. *Ourgues*, *Villiers-Cotterets*, *Creil*, i *Pont S. Maxence* miasta.

III. Wielko-rządztwo Pikardyi.

III. Wielkorzadztwo Pikardyi, zawiera powiaty: *Thierache*, *Vermandois*, *Sansterre*, *Amienois*, i *Ponthieu*. W nich miasta: *Guise* nad rz. *Oise* Xztwo domu Kondeuszòw. *Vervins* z tyt: Margrabstwa nad rz. Serrą, sławne traktatem R. 1598. *Ribemont* i *la Feré* leżą przy zbiegu rzek *Oise* i *Serre*. *S. Gobin* iest zamek i inne budowy służące do sławney fabryki zwierciadeł. Leią tu szyby aż na 105 calów długości, a 60 szerokości, przewożą ie stąd do Paryża do zamku *Gobelins* i tam ie poleruią. *La Capelle*, *Montcornet*, *Aubenton* i *Marles* są

są małe miasta. — *Saint Quentin*, po Łac. *Augusta Veromanduorum*, leży nad Sommą, i iest obronne. Słynie fabryką cienkich linonów i batystów, których w czasie pokoiu wyprzedaią rocznie blizko za 2 milliony, i Opactwem bywszym XX. Benedyktynów czyniącym do 25,000. liwrów. *Aam* nad Sommą z mocnym zamkiem. *S. Simon* Xięztwo. *Peronne* obronne miasto zwane dziewicą *Pucelle*, iż nigdy dobyte nie było. Znayduie się tu lenność szczególna, którey właściciel, gdyby Król wieżdzał do miasta, powinien mu ofiarować konia srebrnemi podkowami podkutego. Ma on wiele przywileiów, między niemi, iż naczynia użyte do stołu Królewskiego w tym mieście, do niego należą, iż mu się wszyscy szynkarze piwni, i kupcy maiący tu swe sklepy opłacać powinni, iż w czasie iarmarku wolno mu iest w sklepie żelaznym wybrać sobie ieden nóż, iednę brzytew, i t. d. w sukiennym ieden postaw, i t. d. W Peronnie Król Karól prostak zwany w więzieniu życia dokonał. *Raye*, po Łac. *Rauga*, *Mont didier*, *Mons-Desiderii* i *Bray* nad Sommą miasta. *Cravecoeur* i *Nesle* Margrabstwa. *Amiens*, po Łac. *Samarobriva* stołeczne Pikardyi nad rz.

Som-

Sommą, mocne, dawne i wielkie, liczy przeszło 45,000. ludzi, z których prawie 30,000. w różnych fabrykach, iako to: axamitów, felpów, plisiów, kamlotów i wszelkich materyy wełnianych lub włosiennych zawsze pracuie. Katedra tu Biskupia iest iedną z naypięknieyszych we Francyi. Ma akademią, i znaczny handel na tasiemki, obicia, kamloty i inne materye prowadzi. Jedna fabryka mydła przynosi tu rocznie około 1,652,000. liwrów. *Doulens*, po Łac. *Donimum*, nad rz. *Autie* z 2 cytadellami. *Conti* z tytułem Xztwa służącym familii pokrewney domu Burbońskiego. *Poix* Xztwo należy do Xżąt Bouillon. *Corbie* i *Picquigny* oba nad Sommą. *Abbeville* główne krainy *Ponthieu* nad Sommą na kilka łożysk się dzielącą, zawiera 20,000. mieszkańców, słynie fabryką sukien, które są iedne z naylepszych w Europie; Tu też robią adamaszki, płótna i materye rozmaite, broń i łobicia. Fabryki te wydaią rocznie za millión liwrów. *Abbeville* było niegdyś folwarkiem tylko Opactwa w *S. Riquiet*. *S. Vallery* miało Opac. Benedyktyńskie, leży przy uyściu Sommy. *Montreuil* mocne miasto na wzgórku. *Rue* i *Crotoy* pamiętne po-

tyczką

tyczką tu zaszłą R. 1346. *Cressy*, *S. Paul*, Hrabstwo. *Gamaches* Margrabstwo. — Do tegoż Wielkorządztwa należy kray, który odzyskanym *le pays reconquis* zowią, przeto iż go Francuzi R. 1558. odebrali Anglikom, w których ręku przeszło 200 lat zostawał. W nim: *Guines* miasto i Hrabstwo, *Ardres* Xztwo, *Courtebonne* Margrabstwo. *Calais* dobrze obronne i portowe nad częścią zatoki morskiey *la Manche* zwaną *Pas de Calais*. Ma Cytadellę, arsenał dobrze opatrzony i 8,000. mieszkańców. Handel tu iest znaczny na wina, wódki, sole, konie, skóry i inne towary, które kanałem rzniętym R. 1681. i kilką innemi do *S. Omer*, *Gravelines*, *Ypres*, *Bruges* i Dunkierki prowadzą. W czasie pokoiu stąd 2 razy na tydzień statki pocztowe do Anglii do *Douvres*, i stamtąd tyleż razy tu przychodzą. Kalet wytrzymał wielkie oblężenie R. 1347. od Edwarda III. Króla Angiel. Na wieży miasta zawieszone dzwonki dzwięk osobliwszy sprawuią. O ćwierć mili od Kaletu iest *Nieuvelet* twierdza regularna.

IV. Wielkorządztwo Bulońskie, z miastami: *Boulogne*, po Łac. *Gesoriacum* przy nyściu rz. *Lianne* do kana-

IV. Wielkorządztwo Bulońskie.

łu

łu *la Manche*, handlowe, portowe, fabryczne, z Biskupstwem, ma do 12,000. dusz. *Etaples*, po Łac. *Stapulæ* ma port dla małych okrętów u wbiegu rz. *Canche*. Oba miasta na śledzie i inne ryby handluią. *Ambleteuse* nadmorskie. *Bournonville* nad rz. *Lianne* i *Tingry* Xztwo.

V. Wielkorządztwo Artezyi.

V. Wielkorządztwo i Hrabstwo Artezyi. *Arras*, po Łac. *Atrebatæ*, MS. nad rz. *Scarpe*, regularną fortyfikacyą i Cytadellą miana za naylepszą we Francyi, zwaną zaś piekną nieużyteczną *la belle inutile*, wzmocnione. Słynie fabryką pięknych obiciów, liczy 22,000. mieszkańców. *Bugnoy* Hrabstwo. *Bapaume*, *Hesdin*, nad rz. *Canche*, mocne miasta. *Humiere* Xztwo. *Saint-Paul* obszerne Hrabstwo. *Heuchin*, *Risquebourg*, *Lisbourg*, i *Renti* Margrabstwa. *S. Omer*, po Łac. *Audomaropolis* nad rz. *Aą* iest obronne, ma katedrę Biskupstwa, bywsze Opactwo Benedyktynów, i fabrykę tabaki. *Aire*, piękne i mocne miasto. *Bethune*, *S. Venant* nad rz. Lis, są miasta murami i twierdzami wzmocnione.

VI. Wielkorządztwo Szampanii

VI. Wielkorządztwo Szampanii, zawiera kraie, czyli powiaty: Szampanii górney i dolney, *Chalonois*,

Remois, *Retelois*, *Argonne*, *Pertois*, *Vallage*, *Bassigny*, *Senonois* i *Brie Champenoise*. Miasta: *Troyes*, po Łac. *Augustobona* nad Sekwaną, fabryki ma bardzo znaczne, w których przeszło 600 robotnikow pracuie, to iest sukien, atłasów, barchanów, bawełnic, i t. d. Papier i świece Troieńskie maią powszechny szacunek. Handel niemniey wielki prowadzi, na swych fabryk produkta, iako też płótna konopne, lniane i bawełniane, czapki, skóry, szpilki i t. d. ma do 30,000. dusz. Jest główne swey diecezyi i prowincyi. *Piney* pod nazwiskiem *Luxemburg* na Xztwo Parostwo podniesione zostało. *Isle d'Aumont*, i *Beaufort Montmorency* Xztwa. *Plancy* Margrabstwo, *Anglure*, *Arcis*, i *Rameru* leżą nad rz. *Aube*. *Mery* nad Sekwaną. *Chatillon* z tytułem Xztwa Parostwa, *Epernay* sławne naylepszym w całey Szampanii winem, i *Ay* są nad rz. Marną. *Vertus* Hrabstwo Parostwo. *Chalons* nad Marną, po Łac. *Cetalaunum* główne krainy i Biskupstwa, słynie wielością fabryk. *Rheims*, *civitas Remorum* iedno znaydawnieyszych i naysławnieyszych miast we Francyi nad rz. *Vesle*, zaszczycone iest katedrą lubo starożytną, bo ieszcze w wieku 12 wystawioną, ale dotąd do-

brze

brze utrzymywaną i wspaniałą, w którey Królowie Francuzcy koronować się zwykli. (m) Arcy-B. Remeński był pierwszym Xciem i Parem Francyi. Słynęło tuteysze Opactwo Benedyktynów i *Universitas*. Handel miasta zależy na winach, piernikach, materyach iedwabnych i bawełnianych. Liczy przeszło 10,000. mieszkańców. Rynek zdobi statua Ludwika XV. *Fismes* nad rz. *Vesle*. *Chateau Portien* nad rz. *Aisne* z zamkiem i tyt. Xztwa. *Rocroy* mocne miasto na pograniczu Hennegawii. Małe miasta: *Cormicy*, *Maubert fontaine*, i *Aubigny*. *Avaux la ville* Hrabstwo. *Sillery* Margrabstwo. *Retel* po Łac. *Registeste* główne powiatu i Xztwa Parostwa, które do Mazarynich domu należy. *Attigny*, nad rz. *Aisne*. *Mezieres* obronne, *Charleville* i *Doncbery* nad rz. Mozą. *Sainte-Monebould* w krainie *Argonne* zwaney dawne z tyt. Hrabstwa, gdzie też są: *Moujon*, *Beaumont*, *Grand pré* Hrabstwa, *Ville-Franche* i *Montfaucon*. *Vitri le François*, i *S. Dizier* w pow. *Pertois* nad Marną.

Vassy

[m] Sławna ampułka do koronacyi Królów używana, nic innego nie iest, tylko flaszeczka z wązką szyyką napełniona likworem zsiadłym czerwonawym; o zesłaniu iey cudownym z nieba starożytne iest mniemanie.

Vassy nad rz. *Blaise*, *Joinville* nad Marną przy górze z zamkiem główne Xztwa należącego do Xżąt Aurelianu; *Brienne* nad rz. Aube stare Hrabstwa Parostwo, *Bar* nad tąż rz. Hrabstwo, *Clairvaux* ma nowy wspaniały Klasztór i Kościół przedtym Cystersów przedniey architektury, *Chateauvilain* z tyt: Xztwa leżą w pow. *Vallage*. *Langres* główne pow. *Bassigny*, leży na górze, ma katedrę, któréy Biskup był Xciem i Parem. Tamże: *Montigny-le Roi* blizko źrzódła rz. Mozy, *Chaumont* na górze oblaney Marną, *Vignory* Hrabstwo, *Coiffy*, *Clemont*, *Andelot*, i t. d. *Sens*, po Łac. *Agendicum* nad Yonną, ma Arcy-Biskupa i powiat, w którym są: *Joigny*, po Łac. *Joviniacum*, nad Yonną z tyt: Hrabstwa, *S. Florentin* i *Tonnere* oba nad rz. Armason, *Ville neuve l'Archeveque* nad Wanną, *Ville neuve le Roi* nad Yonną, *Bray*, *Nogent* i *Pont* nad Sekwaną, *Pontigny*, *Chablis* i *Ancy le franc*. W pow. *Brie*, którego część do wyspy Francuzkiey należy, są miasta: *Meaux*, po Łac. *Meldæ* z Biskupstwem, piękną katedrą, i tytułem Hrabstwa. Handluie winami, serami i wełną. *Chateau-Thierry* nad Marną główne Xięztwa Parostwa. *Coulomiers* nad rz. Morin. *Provins* z Hrab-

Hrabstwem. *Sezanne*, *Dommartin*, i *Montmirail*.

VII. Wielkorządztwo Sedańskie.

VII. Wielkorządztwo Sedańskie. *Sedan*, miasto bardzo obronne na pograniczu Luxemburga z mocnym zamkiem i dobrym arsenałem. Fabryki Sedańskie sukien zwłaszcza czarnych i serży są zachwalone. Liczba mieszkańców do 18,000. wynosi. Oyczyzną iest Turenniusza. *Mouzon* i *Chateau Regnaud* Xztwo nad Mozą.

VIII. Wielkorządztwo Burgońskie.

VIII. Wielkorządztwo Burgońskie, czyli Burgundyi niższey, dzieli się na powiaty: *Dijonnois*, *la Montagne*, *Auxerrois*, *Auxois*, *Autunois*, *Charollois*, *Chalonois* i *Maçonois*. *Dijon*, po Łac. *Divio*, MS. dawne, wielkie i bogate, nad rz. *Ouche*, która ie przerzyna, w równinie miłey od zachodu pasmem gór otoczoney, gdzie pełno winnic i wsi osiadłych. Ma Biskupstwo, Universitatem, Akademią sztuk i umieiętności, szkołę rysunku dla 150 uczniów, 15 placów publicznych, 2266 domów, i 25,000. mieszkanców. Plac Królewski w półkoła zdobi posąg konny z bronzu Ludwika XIV. Niemasz miasta w Europie, któreby zewnątrz okazalszy widok miało dla mnóstwa i rozma-

itości

itości wież, dzwonnic, kopuł, dachów, piramidòw. Od Dyżonu aż do Chalon rozległa okolica wydaie naylepsze wina Burgońskie sławne pod imieniem win *de Beaune*, *Nuits*, *Pomar*, *Volnay*, *Chambertin* i t. d. Pod Dyżonem iest zniesiona bogata Kartuzya, w którey Kościele znayduią się groby dawnych Xżąt Burgońskich. Niedawno stany Burgońskie dokończyły kanałów 3 łączących rz. Saone z Ligerą, tę z Sekwaną, Sekwanę z Renem, a stąd ułatwiły troiaką kommunikacyą z morzem. *Auxonne*, i *Verdun* nad rz. Saone miasta z tyt. Hrabstwa. *Citeaux* sławne przedtym Opactwo zakonu, który stąd wziął swóy początek i nazwisko Cystersów. *Chatillon* i *Bar*, oba nad Sekwaną, *Arc in Barois* Xztwo Parostwo, i *Aiguy le Duc* miasta w pow. *la Montagne* zwanym. *Auxerre*, po Łac. *Antissiodorum* nad Yonną główne Biskupstwa i powiatu. W nim: *Seignelay*, *Crevant* i *Coulanges* nad Yonną, *Vermanton* małe miasta. *Semur in Auxois* na wysokiey skale nad rz. Armason. *Avalon* małe lecz mocne. *Tanlay* Margrabstwo. *Montbas* nad rz. *Braine*, opasane murami bez fortyfikacyi i bronne starym, lecz mocnym zamkiem. Okoliczni mieszkańcy maią ie

za

za bardzo dawne miasto, i początek iego od Bardów, którzy filozofami i poetami u dawnych Gallów byli, wywodzą. *Noyers* z tyt: Hrabstwa. *Flavigny*, *Arnay le duc* i *Saulieu*. *Autun*, po Łac. *Augustodunum*, iż znacznym miastem było za Gallów dowodzą ruiny dawnych gmachów, dziś Kościół S. Marcina ie zdobi, ma Biskupa i powiat (n). *Bourbon l'Ancy* o półmili od Ligiery, w okolicy iego znayduią często stare pieniądze, gruzy, cegły rozmaitych figur, kawałki mar-

---

[n] W tuteyszym Kościele duchowni odprawiali niegdyś corocznie dwoch świąt dziwaczne obrządki, to iest: Swięto *osła*, czyli *Króla głupich*, i *laski nowego roku*. Na święto Osła przebrani ludzie po arlekińsku prowadzili na wozie w śmiesznym stroiu siedzącego Króla głupich, graiącego rolę Balaama. 10. Kanoników w ubiorze stosownym do dziwacznych obrządków poprzedzało idącego osła przykrytego kappą złotą, a za niemi lud cały w processyi śpiewał następuiącą strofę.

Orientis partibus
Adventavit asinus
Pulcher & fortissimus,
Sarcinis aptissimus:
Ohé, Sire. Ane, hé, hé.

Laska nowego roku była zabytkiem zabobonu Druidów. Ten, któremu się ta laska dostała, odbierał gałązkę dębową, na znak pierwszeństwa przy obrządkach nowego roku. — Biskup Augustoduński ma przywiley noszenia stóły Papieskiey.

marmurów, kolumn, kapitelów i t.d. które starożytność miasta oznaczaią. Na przedmieściu iego *S. Leger* sławne są cieplice. Wielka łaźnia opasana murem w okrąg z posadzką marmurową, iest ieszcze budową Rzymian. *Mont-Cenis* między 2 górami z tyt: Baronii. *Semur in Briennois*, *Charolles*, *Chalon* nad rz Saone z Biskupstwem, są miasta główne swych 3 powiatów. *Maçon* powiatowe i Biskupie. Okolica słynie przedniemi winami białemi, które się pienią iak Szampańskie, ale są od nich daleko tęższe. *Clugni*, było sławne Opac: Benedyktynów czyniące 45,000. liwr: W którym miał bydź zakonnikiem Kazimierz syn Mieczysława II. potym Król Polski Mnichem zwany. *S. Gengour*, *Turnus* nad rż. *Saone*, i *Marcigny* blizko Ligiery. *Arcy* nad rz. *Cure* sławne poblizką iaskinią na 300 sążni wzdłuż, lecz wchód wązki maiącą. Z boku i wierzchów kapiąca woda kryształowa obracaiąc się w kamień przezroczysty i bardzo twardy utwarza bryły różnego kształtu godne podziwienia. Daią się tu widzieć 6 kolumn wydrążonych wysokich do 6, a szerokich od 8 do 10 stóp, które blisko siebie stoią, ale się nie łączą, gdy w nie kto uderzy,

la-

laską, dzwięk miły wydaią, przeto są zwane organami. Daley iest mieysce obszerne salą zwane, ma sklepienie z ziemi tęgiey koloru kawy paloney, ozdobna rozmaitemi figurami, które skamieniałe krople wody formuią. Znayduie się też tu iezioro wody bardzo czystey. Wewnątrz powietrze iest umiarkowane, i nie wilgotne.

Na południe Burgonii leżą 4 krainy do tegoż wielkorządztwa należące. — *a. Bresse* z miastami *Bourg*, nad rz. *Rossousse* ozdobne Kościołem przedtym Augustynianów, w którym piękne groby domu Sabaudzkiego widzieć się daią. *Baugé* z Margrabstwem. *Bouligneux*, *Montrevol* i *Coligny* Hrabstwa. *Villars*, *Pont d'Ayn*, Margrabstwa. *Pont de Vaux* Xięztwo. *Montiuel* główne pow. *Valbonne*. — *b. Bugey* i miasta: *Belley* MS. ma dyecezyą, którey Biskup był Xciem Rzeszy Niem: *Nantua*, między wysokiemi górami należało do XX. Benedyktynów. *Seissel*, nad rz. Rodanem, która tu spławną bydź zaczyna. *S. Sorlin* Markizat, do niego miasto *Lagnieu* nad Rodanem. — *Gex*, ma główne miasto tegoż imienia, tuż przy Gienewie pod górą Jura położone. *Ferney* ozdobne zamkiem wysta-

Bresse.

Bugey.

Gex.

stawionym od Pana *Voltaire*, osadzone przez niego rzemieślnikami, a nay-większą liczbą zegarmistrzów, przedtym wioską tylko było. *Le fort de l'Ecluse* twierdza obronna na skale góry Jura nad Rodanem. *Versoy* Margrabstwo. — *d.* Xztwo *Dombes* położone wzdłuż rzeki Saone, było przedtym udzielne, R. 1681. spadło na dom Xżąt *Maine*, ale R. 1762. Hrabia *d'Eu* odstąpił go Królowi. *Trevoux* Ms. na wzgórku, dawniey mieysce Parlamentu. *Toissey*, *S. Trivier*, *Marlieux* małe miasta. Tu ieszcze się liczy mała kraina z miastem *Chezery* i wsiami 17, którą Ludwik XV. R. 1760. domowi Sabaudzkiemu zastawił.

Dombes.

IX. Wielkorządztwo Delfinatu składa się z powiatów: *Graisivaudan*, *Champsur*, *Briançonois*, *Embrunois*, *Gapençois*, *le Royanez*, *les Baronies*, *Viennois*, *Valentinois*, *Diois*, i *Tricastin*. *Grenoble*, po Łac. *Gratianopolis* MS. nad Iserą po wyżey wbiegu rzeki *Drac*. Ma arsenał nakształt Cytadelli, twierdzę małą zwaną *la Bastille*, Biskupstwo, szkołę artylleryi i 20,000 mieszkańców. Handel Gracyanopolu na likwory i rękawiczki swey fabryki i we Francyi i w obcych kraiach odbyt ma wielki. Pod mostem na

IX. Wielkorządztwo Delfinatu.

rze-

rzece *Drac* daie się słyszeć echo powtarzaiące głos z dwóch syllab do 12 razy. O kilka mil iest wieś *Chartreuse* Kartuzya, przedtym Klasztór generalny zakonu Kartuzów dzielącego się na 16. Prowincyy i liczącego 173. Klasztorów. Mieysce iest górzyste okropnemi skałami opasane, do przystępu trudne, zarosłe wielkiemi sosnami, wąwozami, parowiskami i ścieszką przedzielone prowadzącą do rzeki *Guyermort*, ta z szumem płynąc okropność mieysca powiększa. Na około Klasztoru znayduią się liczne zabudowania, iakoto drukarnia, szpichrze, piwnice, kuźnie, młyny, folusze, officyny fabryczne do użytku i wygody Mnichów służące. W Klasztorze godne są widzenia biblioteka wielka, i sala ozdobiona portretami wyborney sztuki. Przychodnie wielkiey ludzkości w przyięciu od Kartuzów doznawali. Między ciekawościami naturalnemi Delfinatu iest źrzódło palace się, *la fontaine ardente*, co raczey ziemia paląca się zwać należało, bo w rzeczy samey iest to kawał ziemi suchey na wzgórku o mil 3 od Gracyanopola przy wiosce *S. Barthelemi*, długiey na stóp 8 a na 4 szerokiey, która na półtory stopy wysoko płomień

mień czerwono niebieski wybucha, papier, słomę, drzewo i cokolwiek się położy, trawi, prochu iednak do strzelania nie zapala. Nic się w tym mieyscu nierodzi. Zapach siarki mineralney na 15 kroków w około słyszeć się daie. Lubo ogień ten po deszczu gwałtownym, lub długim gaśnie, ale znowu się roznieca, a ziemia choć się pali, z massy swey iednak nic nietraci. *S. Bonnet* miasteczko i *Lesdiguieres* Xztwo są w pow. *Champsur*. *Briançon*, *Brigantis*, dawne miasto, obronne mocnym zamkiem na skale, w okolicy obfitey w mannę, którą na drzewach morwowych zbieraią, daie nazwisko krainie, przez którą trakt wielki na Alpy z Francyi do Włoch prowadzi. *Embrun*, po Łac. *Eburodunum* leży na opoce przepaścistey oblaney rzeką *Durance*, główne iest powiatu i diecezyi, którey Arcy-Biskup był Xciem, posiadł połowę miasta, z tyt: Hrabstwa, Baronią *Beaufort* i przyległe miasto *Gailles tre*. *Mont-Dauphin* mieysce obronne. *Gap* z Biskupstwem, *Pont de Royan* z Margrabstwem maią swe powiaty. Baronie z wielkie *Mevillau* i *Montauban* z miastami *Nions* i *Buy*, i Margrabstwem *Montbrun* osobny powiat składaią. *Vienne*, po Łac.

Vienna Allobrogum nad Rodanem, szczyci się starożytnością, katedrą Arcy-Biskupa, który się Prymasem Gallii pisał, Synodem generalnym R. 1311. Utrzymuie liczne fabryki płócien, papierów, skór, i rozmaitych robót z żelaza, stali i miedzi, przeto ma wiele kuźni i hamerni. *Roussillon* Hrabstwo, *Pusignan* Margrabstwo, *Hostun* Xztwo Parostwo. Miasto małe: *la tour du pin*, *Quirieu*, *Cremieu Varpilliere*, *S. Vallier* i *Tain* nad Rodanem gdzie wina sławne *de l'hermitage* się rodzą. *Romans* i *S. Marcellin* bardzo piękne miasto nad Iserą. *Valence* główne, powiatu, Xięztwa i Biskupstwa, iedno z miast naydawnieyszych, handlowne na skóry i wełnę. *Chebeuil* z tyt: Xztwa. *Crest* z zamkiem. *Montelimart* miasto ludne, handlowne położone przy gościńcu z Lugdunu do Prowancyi w okolicy bardzo roskoszney, gdzie zdaie się iż natura wszystkie piękności dla iey przymilenia i ozdoby zgromadziła. *Tauligna* i *Dieu le fit* miasteczka. *Pont de Beauvoisin* połową do Sabaudyi, połową do Delfinatu należy. *Die*, po Łac. *Dia Vocontiorum* powiatowe nad rz. Dromą należy do swego Biskupa z miastem *Saillans*. *S. Paul Tricastin*, lub *trois chateaux*

ma

ma swóy powiat, w którym *Donzere* Xztwo było Biskupa Wiwareńskiego.

W Prowincyi Delfinatu leży Xięztwo Arauzykańskie, po Franc: *Orange*, po Niem: *Oranien*. R. 806. dał ie był Karól W. Wilelmowi zwanemu *au Cornet* w nadgrodę wypędzonych Saracenów. Lecz dom Xżąt *d'Orange* dopiero od Bosona w R. 930. ród swóy prowadzi. Tyburcy III. otrzymał od Fryderyka I. Cesarza Króla Arelateńskiego prawo tytułu i korony Xiążęcey. Ludwik XI. i Karól V. konfiskowali byli toż Xztwo, ale ie znowu właścicielom powracali. Filibert umieraiąc odkazał ie siostrzeńcowi swemu Renatowi *de Nassau*, ten Wilelma IX. dziedzicem zostawił. Ow to Wilelm założył początek Rzplitey Hollenderskiey i był Królem Angielskim. Po śmierci Wilelma Henryka było wielu pretendentów, lecz Parlament R. 1700. dziedzictwo Xciu Kondeuszowi, panowanie koronie Francuzkiey przysądził. *Orange*, po Łac. *Arausio* MS. leży nad rz. *Meijne* i *Aigues* niedaleko Rodanu, ma *Universitatem*, Biskupstwo przedtym, znaczną liczbę dobrych fabryk, okolice są żyzne, wydaią zboża, wina dobre, oliwę, szafran i wszelkie o-

Orange.

woce,

woce, obfituią też w iedwabniki. Kray Xięztwa ma wzdłuż mil 7 wszerz 5.

X. Wielko-rządztwo Prowancyi.

X. Wielkorządztwo Prowancyi na wyższe i niższe się dzieli, nad morzem śrzódziemnym leży. *Aix*, niegdyś *Aquæ Sextiæ* MS. zawiera katedrę Arcy-Biskupią, Universitatem, Akademią, bram 8, rynków kilka i ogrodów publicznych, a w śrzodku miasta plac *Cours* zwany ozdobny pięknemi fontanami, mieszkańców 22000. Otaczaiące miasto wzgórki wydaią przednie oliwy, wina i owoce. R. 1704. odkryto na przedmieściu zaniedbane, sławne zaś w starożytności wody mineralne kąpielne. Margrabstwa: *Bouc*, *Alein*, *Rians*, *Salon*, *Roquevaire*, *Pertuis*, *Graveson*, *Vins*, *Breganҫon*, *Entrecasteaux*, *les Arcs*, *Grimaud*. Xięztwo *Lambesc*. *Berre*, gdzie wiele soli warzą. *Arles*, *Arelatum* *dawniey*, nad Rodanem. Od tego miasta zwane było Królestwo Arelatenskie tytularne, kray iego pod imieniem Hrabstw Prowancyi i *Forcalquier* zaiął i do korony przyłączył Ludwik XI. około R. 1480. Daiące się widzieć ruiny dowodem są przeszłey wielkości i okazałości Arelatu. Teraz ma Akademią i Arcy-Biskupa,

któ-

który się Xciem Mondragonu pisał. *Marseille*, po Łac. *Massilia*, miasto bardzo handlowne wgłębi odnogi morskiey, otoczone od morza kilką wyspami, od lądu górami i wzgórkami, które piękne domy wieyskie przyozdabiaią. Ma do 100,000. mieszkańców, Biskupa, 11 Szpitalów, port wolny, kilka łaźni publicznych, kompanią handlu Afrykańskiego, maiącą prawo kupczenia na brzegach Barbaryi z wyłączeniem innych, *Observatorium*, Akademią umieiętności, Akademią malarstwa, rysunku, rzeźby i muzyki, gdzie uczą darmo. Miasto na stare czyli górne, i nowe czyli dolne się dzieli. Srzodkiem między niemi idzie długa na milę ulica, wysadzona drzewami służąca przechadzkom publicznym zwana *Cours*. Po bokach domy piękne z przysionkami i kolumnami, wszystkie iedneyże symetryi, gdzie niegdzie ławy z kamienia do spoczynku, w pośrzodku fontany dodaią ozdoby tey ulicy. Port iest naybezpiecznieyszym na morzu śrzódziemnym, zawiiaią do niego okręty z wszystkich części świata, przeto i na giełdzie wszystkie niemal narody widzieć można. Nayznacznieyszy tu iest handel wschodni. Ale względem przyby-

byłych ze wschodu i Barbaryi wielką zachowuią ostrożność, pamiętni srogiey klęski poniesioney przez zarazę R. 1720. Jest dom wielki murowany, do którego cudzoziemców prowadzą, niektórzy z nich kwarantanę wysiadywać muszą. Prócz warsztatu do budowy galer, kilku obszernych magazynów, i innych gmachów publicznych, są tu liczne fabryki, rafinerye cukru, warsztaty materyy lamowych, iedwabnych i wełnianych, obiciów i t. d. Kwitną też tu rozmaite rękodzieła, robią doskonale około koralów, pommady, parfumów, wódki lawandowey i t. d. R. 1776. weszło do portu Marsylii okrętów 1541. wyszło 1663. *Martigues* miasto na iezioize tegoż imienia, które przez kanał z morzem śrzódziemnym się łączy. Okolica obfituie w produkta ciepłych kraiów, iako to: wina, oliwy, czerwiec, mirty, terebinty, nardy, storaxe, akacye i t. d. Mieszkańcy żadnego podatku nie płacą, ale się bawią naywięcey połowem ryb, koralów, konchów i innych produktów morskich. Cech takowych rybaków sprawia corok na morzu igrzysko bitwy przy odgłosie trąb i kotłów, na co mnóstwo się ludu zgromadza. *Toulon* miasto mocne, lu-

dne do 22,000. dusz, z portem wybornym dla okrętów woiennych. Arsenał marynarski iest naywspanialszy we Francyi. W Tulonie robią wszystko cokolwiek do wystawienia, opatrzenia i uzbroienia okrętu woiennego służy. Tu też są szkoły matematyki, rysunku, taktyki i t. d. Snycerze, stolarze, kowale, slusarze maią swe oddzielne i wielkie warsztaty. Magazyn wielki, plac założony armatami, mozdzierzami, bombami, granatami i t. d. obwiedziony kanałem służącym kuźniom, a brzegi iego obsadzone są porządnie kotwicami, sala niezmierna żaglów, i lin, ludwisarnia, sala rozmaitey broni, warsztaty bednarskie, okrętowe i t. d. godne są widzenia. Inne mnieysze miasta: *S. Cannat*, *le Ciotat*, *Jonquieres*, *Ferreries*, *Aubagne*, *Beaux*, *Tarascon* nad Rodanem, *Orgon*, *Brignolles*, *Barjoux*, *Draquignam*, *Losques*, *Aulps* i t. d. *Luc* i *Carces* Hrabstwa. *Freius*, po Łac. *Forum Julii* obronne nad rz. *Argent*, *Grasse* i *Vence*, są miasta główne swych diecezyy Biskupich. *Antibes* i *Cannes* portowe. W Prowancyi górney: *Senez*, *Riez* do swego Biskupa pod tytułem Hrabstwa przedtym należące, *Glandeves* zniszczone wylewem rzeki, *Digne*

zna-

znaczne zdroiem wody mineralney, *Sisteron* nad rz. *Dûrance* obronne cytadellą, *Apt*, którego się Biskup Xżęciem pisał, lubo Panem iego nie był. *Greoux*, *Oraison*, *Mizon*, *Peyruis* Margrabstwa. *Sault* dolina i Hrabstwo. *Villars* Xztwo Parostwo. *Forcalquier*, stołeczne przedtym Hrabstwa, którego dotąd Król Francuzki w tytułach swych używa. Inne miasta są: *Castellane* nad rz. Verdon, *Moutiers*, *Seyne*, *Colmars*, *Grignan*, *Manosque*, *Cadenet* i *Saignon*.

Hrabstwo Wenessyńskie, *Vénaissin*, które też Xztwem Awenionskim zowią, położone iest nad Rodanem na północ Prowancyi. Ta szczupła kraina, równie iako i Prowancya, była częścią Państw Raymonda VI. Hrabiego Tulozańskiego, gdy z powodu woyny Albigeńskiey, niektóre kraie w sekwestr zabrane mu zostały; w ówczas Prowancyą oddano w moc Papieżów, którzy Hrabstwo Wenessyńskie zatrzymali, lecz ie R. 1234. powrócić musieli, a Joanna córka Raymonda VII. Karólowi Xciu Andegawskiemu go puściła. Filip śmiały Grzegorzowi X. R. 1274. go odstąpił. Miasto zaś Awenion odzielnie od Joanny Królowey Neapolitań-

skiey

skiey Klemens VI. Papież za 60,000. czer: zł. nabył. Lubo nie kiedy dzierżawa ta stolicy Rzymskiey zaprzeczana i zaymowana bywała, zawsze iednak po zagodzeniu sporów wracano ią Papieżom. W czasie nnieyszey rewolucyi zgromadzenie Narodowe odsądziwszy od tey possessyi Dwór Rzymski, mieszkańców za wolnych uznało. Awenion, *Avignon*, Ms. piękne miasto nad Rodanem, rezydencya Arcy-Biskupa liczą tu 7 bram, 7 parafiy, 7 Kościołów Kollegiackich, 7 szpitalów, 7 Klasztorów. Kościół katedralny iest prawie okryty złotem i srebrem, bogate i wspaniałe Mausoleum Jana XXII. Papieża widzieć się daie. W tym mieście 7 Papieżów przez lat 72 mieszkanie swe mieli.

Do Prowancyi ieszcze się liczą wyspy przyległe na morzu: 1. *Hieres*, Hieres, po Łac. *Stoecbades*, zowią się od miasta na wzgórku blizko morza leżącego w okolicy żyzney i miłey. Są zaś 3: *Parquerolles*, *Portoroz*, i *Titan*, czyli *Lavant*, składaią Margrabstwo, maią wygodne stanowisko dla okrętów i miłe zawsze powietrze nakształt nieustanney wiosny. Tu nayp pięknieysze ogrody, naylepsze we

Fran-

Francyi owoce, zioła lekarskie nayrzadsze, właściwe prawie tylko Egiptowi, lub Grecyi, i zupy solne nayobfitsze znayduią się. — 2. *Jsles de Lerins*, po Łac. *Insulæ Lerinæ* leżą o mil 2 od Antibes, z tych 2 większe *S Marguerite* i *S. Honorat* się zowią. Pierwsza na pół mili szeroka, nieco dłuższa, ma garnizon, Gubernatora, dom Inwalidów, i więzienie publiczne w Cytadelli. Druga iest troche mnieysza.

Jsles de Lerins.

XI. Wielkorządztwo Langwedocyi.

XI. Wielkorządztwo Langwedocyi, leży po nad morzem śrzôdziemnym, kray iest pełny gór, z których *Cevennes*, po Łac. *Cebennæ*, są naywyższe. Lud iest zdrowy, pracowity, tak iako i w Prowancyi, a Duchowieństwo nigdzie nie było bogatsze iak tutay. Szacowano iego dochody do 25 millionów liwrów. Znayduią się tu, iako i w Prowancyi poczty do których osłów używaią. Te przywykłe tylko biec od iedney stacyi do drugiey daley się popędzić żadną miarą niedaią. Same powracaią nazad. Męczyzni i kobiety używaią poczty takowey, bo iest wygodna i bardzo tania. Z wielu kanałów, które ułatwiaią handel tey Prowincyi nasławnieyszy iest kanał Królewskim

lewskim zwany, wykopany z rozkazu Ludwika XIV. a dla swey rozległości, zawad przekonanych, i pożytków, które przynosi między naywiększemi dziełami mieścić się może. Łączy on Ocean z morzem śrzódziemnym, tak iż wodą z iednego morza na drugie płynąć można, niekrążąc iak dawniey około Hiszpanii. Zaczyna się od ieziora *Thau*, maiącym kommunikacyą z morzem śrzódziemnym i ciągnie się do Garumny poniżey Tulosy, a zatym iest długi mil Franc. przeszło 40. Garumna zaś do Oceanu wpada. (o) Langwedocya wyższa zawiera powiaty: *Toulosain*, *Albigeois*, *Lauraquais*, i *Comingés*. Niższa ma powiaty: *Sault*, *Fenouilledes*, *Usegais*, *Cevennes*, *Gevaudan*,

[o] Kanał ten godzien Rzymian rozpoczęty był R. 1666. od Piotra Pawła *Riquet*, dokończony R. 1682. Franciszek *Andreossy* rodem Włoch plan iego podał. Szeroki iest stóp 32. Dzieło to kosztowało ogółem 12 millionów, trzeba było rznąć góry, inne znosić, kopać lochy pod ziemią, zasypywać doliny; Nadto aby wody niebrakowało w kanale wykopano oddzielne łożysko maiące wzdłuż sążni 200, a wszerz przeszło 150. I aby znowu to łożysko nie wysychało zrobiono inne wiçksze w *S. Ferreol*, długie 1200, szerokie 500, głębokie 120 sążni. Łożysko to zamykaią 2 góry, a z trzeciey strony grobla zawieraiąca rury, którémi wody płyną do niższego łożyska.

dan, *Vivarez*, *Velay* i Hrabstwa: *Razez* i *Carcassonne*. *Toulose*, MS. Langwedocyi i Arcy-Biskupstwa, nad Garumną, co do swey rozległości, większe nad Paryż, ale mało ludne, gdyż niemasz dusz nad 60,000. i nie tak handlowne, iakby bydź mogło przy wygodnym swym położeniu. Mieszkańcy więcey lubią nauki, niżeli handel. Przeto kwitnie tu Universitas i 3 Akademie. Naywiększy handel w Tulozie iest wełny Hiszpańskiey. Sławny iest tuteyszy Kościół Franciszkanów grobami, w których pochowane ciała bez zepsucia długo się utrzymuią. W okolicy Tulosy znayduią się 2 młyny, każdy o 16 kamieniach, i struktury osobliwszey, koła w nich leżą płaskiem, i lubo się nieustannie obracaią, hałasu iednak żadnego, iaki zwykł bywać we młynach nieczynią, każdy z nich miele na dzień 50 korcy, i przynosi rocznie 40,000. talerów. *Castel-Sarazin*, nad Garumną, *Buzet*, *Hauterive*, *S. Sulpice*, *Grisolles*, *Montgiscard*, *Montesquieu*, *Verseuil*, są małe miasta. *Alby*, po Łac. *Albiga*, nad Tarną, główne powiatu i diecezyi, którey Arcy-Biskup był panem miasta. Tu Concilium miane R. 1176. potępiło sektę Albigensów. *Gaillac* nad Tarną, która

tu bydź żeglowną zaczyna. *Cordes*, *Guepie*, *la Penne*, *Realmont*, *Rabasteus* nad Tarną, *Castres* z Biskupstwem, *Ambres* z Margrabstwem, *Laurec*, *Montredon* małe miasta. *Castelnaudari*, *S. Papoul*, *Lavaut* z Biskupstwem i *Rieux* także przy zbiegu rzek Rise i Garumny, *Puylaurens*, *Revel*, *Soureze*, *Villepinte* w kranie *Lauraquais* leżą. *Valentine* nad Garumną, *S. Beat* całe prawie marmurem zabudowane i iest mocne, *Mirepoix* nad rz. Lers z Biskupstwem maiące tytuł Margrabstwa, *Cintagabelle*, miasta do pow. *Cominges* należą. W diecezyi Mirepoix znayduie się zdróy zwany *Fontestorbes*, to iest zdróy przerywany, dla tego iż płynąc z impetem przez 9, lub 10 miesięcy, od końca sierpnia do listopada nie kiedy tylko wybiega. Jest inne źrzódło w diecezyi *Nismes* między *Sauve* i *Quissac* także periodyczne i mieneralne. *Limoux* główne Hrabstwa, *Alet* Biskupstwa w pow: *Razez*. *Quillan* nad rz. *Aude*; *S. Paul de fenouilledes* maią swe pow. *Sault* i *Fenouilledes*. *Carcassonne*, stołeczne Hrabstwa, Biskupstwa i powiatu nad rz. *Aude*, ludne do 18,000. dusz, bogate w liczne warsztaty sukienne, na górne i dolne miasto się dzieli. W tymże pow: *Narbonne*, niegdyś *Narbo*

Mar-

Martius, obronne, nad kanałem, który rzekę *Aude*, i wielki kanał z ieziorem *Robine*, a zatym z morzem łączy, położone. Ma Arcy-Biskupa, który się Prymasem pisał. Nie mało znaków starożytności widzieć się tu ieszcze daie. Twierdzą że R. 336. od początku Rzymu założonie było. W katedrze iest Monstrancya tak wielka, iż do iey niesienia 8 Xięży potrzeba. W okolicy zbieraią obficie miody, które maią wielki szacunek, i do lekarstw są używane. *Agde*, po Łac. *Agatha* nad rz. *Heraut* uchodzącą niżey do morza, ma port mały, i Biskupa, do którego należy cło. *Alzonne*, *Montreal*, *La Grosse*, *Leucate* nadmorskie; *Sigean*, *Azille*, *Capestan*, *Rieux* główne Hrabstwa, *S. Pont de Thomiers* nad rz. Jaur z Biskupstwem, *S. Chignau de la Corne*, *Crussy*, *Cessenon*, *Beziers*, po Łac. *Biterræ*, gdzie rz. *Orbe* przez kanał Królewski przebiega, z Biskupstwem, w roskosznym mieyscu w wina, oliwy i zboża obfitym, *Caux*, *Signac*, *S. Louis* przy wybiegu ieziora *Thau*, gdzie się zaczyna kanał Królewski, *Pezenas* z tyt: Hrabstwa, *Florensac*, *S. Tiberi*, *Lodeve* z Biskupstwem do którego należało. *Clermont* nad rz. *Lergne*, zalecone z wybornych fabryk, sukien i kape-

peluszów, są miasta pomnieysze, ale piękne i osiadłe. *Montpellier*, po Łac. *Mons Pessulanus* wielkie, bogate i ludne do 32,000. miasto. Jest tu sławna Uniwersitas, ogród botaniczny, Akademia, Cytadella, katedra Biskupia, blechy wosku, mnogie fabryki barchanu, taffty, kołder wełnianych, skór, płócien, cyców, likworów, parfumów, gryszpanu i t. d. Mieysce zwane *Peyrou* iest iednym z naypięknieyszych placów w Europie do przechadzki publiczney, tak dla położenia swego, iako i rozległego ku morzu, górom Pireneyskim i innym widoku. Powietrze zdrowe, przyiemność tuteyszych kobiet, ściąga do tego miasta wielu cudzoziemców, osobliwie Anglików, którzy tu na konsumpcyą leczyć się przyieżdzaią. W śrzodku stoi posąg konny Ludwika XIV. z bronzu wystawiony kosztem stanów Langwedocyi, ważący 450 cetnarów. W blizkości leży wioska *Boutonnet*, gdzie w skale znayduie się warsztwa na 3 sążnie głęboka pełna rozmaitych petryfikacyy i konchów morza śrzódziemnego. Tu się rodzi w okolicy krzew zwany *Salicot*, sok ma słony i gryzący, popiół z niego do potaziu podobny, używany iest do hut sklannych i mydlar-

ni. O milę ku południowi od Montpelier iest dół wyrobiony od natury, w zimie i z deszczów się napełniaiący, w czasie upałów suchy, woda w nim lubo iest chłodna, wre iednak nieustannie, *Boulidou* po Langwedocku się zowie *Balaruc*, nad ieziorem *Thau* sławne blizkiemi wodami mineralnemi. Nieustannie z nich wapor wielki wychodzi. W dotknięciu zdaią się bydź gorące, iak woda zagotować się maiąca, ale iednak skutków gorącości nie czynią, bo szczaw długo się w nich świeżo utrzymuie, iaie przez 3 kwadranse w nich zostaiąc, żadney niepodlega odmianie, iak gdyby było w wodzie zimney, ale zawieszone tam w naczyniu suchym, wylęga się w tyluż dniach, iak gdyby było pod kurą. Nabrana ze źrzódła woda utrzymuie ciepło przez 8 godzin, przystawiona do ognia poźniey wreć zaczyna, niżeli pospolita, i nie tak głośno. Używaią wód tych za napóy, ale pospoliciey do kąpieli. Są lekarstwem przeciw paralizom, rumatyzmom i innym chorobom. Jezioro *Thau* długie iest mil 12, oddzielone od morza wązką cieśniną, i z zatoką lwią, *de Lion* wybiegiem tylko się łączy zwanym *Grau de Palavas*. Zatoka *Lion*,

nie

nie od Lugdunu miasta odległego bardzo, ale od nawałności niebezpiecznych okrętom, równie iak lew iest niebezpieczny ludziom, tak się zowie. *Frontignan* w końcu ieziora słynie wybornemi winami muszkatelami, i rodzynkami suchemi, które stąd się w skrzyniach po całey Europie rozchodzą. *Lunel* równie w dobre wina muszkatele obfituie. *Ganges* Baronia i miasto w miłey dolinie oblaney rzeką *Herault*. W nim się znayduie wielka liczba bogatych garbarzów, i doświadczaią, że paszone w okolicy barany szczególnieyszy smak maią. *Marquerose*, z Margrabstwem i miastem *Barave* do Biskupa Montpellierskiego należącym, *Mauguio* Hrabstwo; *Pignan* Markizat, *Nismes*, po Łac. *Nemausus* z akademią, Biskupstwem i Cytadellą. Kwitną tu liczne fabryki iedwabne. Przed kilką laty liczono tu 50,000. dusz, warsztatów materyalnych 18,000. wstążek i galonów 12,000. pończoch 2000. Samych materyy iedwabnych wyrabiaią tu do 150 gatunków. Z wielu pozostałych zabytków starożytności nayznacznieysze tu są dom kwadratowy i amfiteatr w zupełney całości utrzymywane. Niedaleko iest most zbudowany od Rzymian dla prowadzenia

nim wody, iest on o 3 piętrach; dolne na 6 arkadach, drugie na 11. trzecie na 35 się spiera, utrzymywało rury wodne, i łączyło wierzchołki 2 gór. Most ma około 200 stóp wysokości. *Beaucaire* starożytne i piękne miasto nad Rodanem słynie wielkim corocznie na S. Magdalenę iarmarkiem, wolnym od wszelkich opłat przez 3 dni, wszyscy więksi kupcy nań się zieżdzaią. *Aigues mortes*, dawniey leżało nad morzem, gdyż Ludwik IX. udaiąc się na krucyatę, tu wsiadał na okręty, teraz o mil 2 od morza, co iest dowodem ustępowania wód morskich. *Sommiers*, nad rz. Vidourle z mocnym zamkiem, *S. Gilles*, *Calvisson*, *Aimargues*, *Peccais* i *Vauvent* miasta małe. *Usez*, po Ł. *Ucetia* główne Biskupstwa i powiatu, ma tytuł Xztwa. W nim: *Aramont*, *Roquemaure*, *Bagnols*, *Vans*, *S. Ambroise* i t. d. miasta. *Alais* w kraiu *Cevennes* z Biskupstwem i tytułem Hrabstwa, słynie obfitością i handlem iedwabiów (p) Tamże *Anduze*, *S. Hippolite*

(p) Jedwab dzielą na następuiące gatunki: *Premiere sorte*, *deuxieme avantagée*, *deuxieme*, *bonne*, *troisieme*, *chique*, to iest iedwab do szycia, *fantaisie*, *tirée des cotes*, ktòry pozostaie od przędziwa, *filoselle-fleuret*, *estrat*, tego używaią do materyy obiciowych.

polité i *Sauve*. *Mende* główne Biskupstwa i pow. zwanego *Gevaudan*. Tu bardzo wiele robią serży. Rzemieślnik naypięknieyszą sztukę na iarmark przynoszący nadgrodę odbiera. *Marvejols*, *Florac*, *Canorgue* i *Langogne* miasta przyległe. *Viviers* stolica powiatu, Biskupstwa i całego kraiu po nad Rodanem leżącego. Biskup pisał się Xciem *de Donzere* i w miasteczku *S. Andiol* mieszka. *Joyeuse* Xztwo, do którego też miasta *Baldiac* i *Rezieres* należą. *Val* miasto małe murowane zachwalone dla zdroiu wód zimnych mineralnych. *S. Laurent* słynie cieplicami. *Pouzin* i *la Voute* nad Rodanem, *Aubenas*, *Argentiere* miasteczka. *Annonai* Margrabstwo i *S. Agreve*, *Tournon* ma zamek, leży na górze oblaney Rodanem. *Audance* małe miasto przy zbiegu rzek Dome i Rodanu. *Le Puy* w pow: *Velay* do swego Biskupa należał. *Polignac* Margrabstwo. *Monistrol*, *S. Didier* i *Issingneaux* małe miasta. *Gabian* w diecezyi Beziers miasteczko nad rz. *Tougue* w mieyscu miłym i obfitym w rozmaite osobliwości naturalne, iako to kryształ graniasty znayduiący się w górce zwaney *la montagne des diamans*, węgle ziemne, koperwas, kamienie gębczaste, różne kon-

konkrecye kleiste i pewny gatunek mydła kopalnego. Wody tuteysze mineralne zalecaią Doktorowie na obstrukcye. Nakoniec kley płynny, czyli oley skalny wypływa z opoki i sączy się w dół od natury wyrobiony, a który skuteczny iest na odmrożenie członków i inne choroby. Jest to iedyny w tym rodzaiu zdróy we Francyi.

XII. Wielko-rządztwo Foix.

XII. Wielkorządztwo *Foix*, przy górach Pireneyskich położone, w rudy żelazne, w szyby marmuru i iaspisu obfituie. *Foix* MS. i Hrabstwo z zamkiem, *Tarascon* i *Saverdun* leżą nad rz. *Arriege*. *Acqus*, lub *Ax*, ma zdroie wody ciepłey. *Mazéres*, przedtym Hrabiów *Foix* mieszkanie. *le Maz d'Azil* nad rz. Rizą, *Lezat* i *Montaut* małe miasta. *Pamiers*, po Łac. *Apamiæ*, kraina górzysta i leśna miasto i Biskupstwo nad rz. Arriege. *Donnezan*, którey nayznacznieysze mieysce *Querigunt*. *Andorre* dolina.

XIII. Wielko-rządztwo Russyllońskie.

XIII. Wielkorządztwo Russyllońskie, czyli Hrabstwo *Rouissillon*, z iedney strony morzem srzódziemnym, z drugiey górami Pireneyskiemi otoczone. *Perpignan*, MS. dobrze

wzmo-

wzmocnione nad rz. Tetą, ma Akademią i Biskupstwo. Niedaleko miasto dawne *Ruscino* leżało. *Salces*, *Salsulæ* stara fortyfikacya na granicy Langwedocyi, która broni wielkiego gościńca z Perpinianu do Narbonny między górami i ieziorem *Salis* idącego. *Collioure*, po Łac. *Caucoliberis* nadmorskie, *Elna*, *Illiberis* nad rz. Tech, nad tąż rz. *Arles* i *le fort des bains* na górze, *Teret* i *Ille*, małe miasta. *Bellegarde* i *Prats de Mouillon* dwa mocne mieysca w dolinie *Spir*. *Millas* Margrabstwo. *Conflans* przedtym Hrabstwo z miastami *Villefranche* i *Prades* nad rz. *Tech*, i krainą *Capsir*. *Cerdaigne* powiat w górach Pireneyskich, gdzie leży obronne miasto *Mont-Louis*. W tym kraiu naywiększe są góry w ciągu Pireneyskim, *Massane* i *Canigon* zwane. Drzew tu iest bardzo mało, przeto są drogie, ale natomiast grunt napodziw żyzny w zboża, owoce, pasze i t. d. Oliwne, cytrynowe, pomarańczowe drzewa rosną iak inne dzikie w lasach. Utrzymuią tu wiele mułów i owiec, wypasaią woły, któremi iako i łoiem handel wiodą. Zbieraią tu corocznie wełny cienkiey na 8,000 cetnarów, do 4,000 grubszey. Wyrabiaią iey naywięcey w Langwedocyi,

cyi, bo tu lud bez przemysłu żadnych fabryk niema.

XIV. Wielkorządztwo Nawarry i Bearny.

XIV. Wielkorządztwo Nawarry i Bearny, zawiera *a.* dolną Nawarrę, która iest częścią Królestwa Nawarry przy górach Pireneyskich, mieszkańcy ięzykiem Biskayskim mówią. W niey *S. Jean pied-de-port* MS. tak nazwane, iż leży pod wąwozem, które w gòrach bramami *Ports* zowią. Obronne iest Cytadellą na skale. Okolice obfituią w rudę żelazną i wydaią wina czyste i zdrowe. *S. Palais* i *la Bastide de Clarence* małe miasta. *b.* i Xięztwo *Bearn*, w którym *Pau* MS. z Biskupstwem, Akademią, fabrykami sukien, płócien i chustek zachwalonych. Łagodność powietrza i ludzkość mieszkańców przyiemne tu mieszkanie sprawuią. Handel szczególniey na szynki, wina i owoce prowadzi. *Lescar* ma swego Biskupa. *Pontac* słynie winami czerwonemi naywiększy szacunek maiącemi u Anglików. *Ortez*, *Nay*, *Sauveterre*, *Navarreins* niegdyś dobre fortece, *Oleron* z Biskupstwem, *Moneins*, *Morlas* i *Lambeye* są miasta mnieysze. *Aiguescaudes* gdzie są zdroie wody ciepłey w dolinie *Ossau*. *Salies* ma zdroie wody słoney wydaiącey sól wyborną,

ną,

ną, bardzo czystą i białą, używaią iey do solenia szynek zwanych *de Bayonne*, co im daie smak szczególny, dla którego tak są powszechnie szacowane.

XV. Wielkorządztwo Akwitanii, *Guyenne* i Gaskonii *Gascogne*. *a.* Akwitania część niegdyś Królestwa, a potym Xztwa pod tym nazwiskiem, zawiera krainy: *Bourdelois*, *Agenois*, *Perigord*, *Quercy*, *Rouerque*, *Bourdeax*, po Łac. *Burdigala* MS. starożytne, wielkie, bogate i ludne, do 100,000 mieszkańców, niedaleko uyścia Garumny do morza Akwitańskiego. Ma Arcy-Biskupstwo, Universitatem, Akademią umieiętności i sztuk wyzwolonych i port dobry, którego brzeg wzdłuż mili otacza rząd pięknych domów przerwany w śrzodku placem, na którym stoi posąg konny Ludwika XV. Naywiększe okręty wniyść do portu mogą. Mieszkańcy naywięcey winem, oliwą i sliwkami handluią. Tu naywiększą częścią odbywa się zagraniczny handel na cukier, indych, kakao, bawełnę i inne towary z wysp S. Dominika i Martyniki przychodzące. Dwa w Burdegali iarmarki są wolne, na ówczas w porcie od 400 do 500 okrętów widzieć

XV. Wielkorządztwo Akwitanii

dzieć można, na które tu ładuią wina, gorzałki, i wszelkie Francuzkie towary. W okolicy Burdegalskiey udaią się sławne wina *de Grave* i *de Medoc* zwane. (q) *La tour de Corduan* zowie się wieża piramidalna na 175 stóp wysoka, 21 sążni szerokości maiąca zbudowana na skale przy uyściu Garumny, służy za latarnię morską. Zeglarze maią ią za naypięknieyszą w Europie. Latarnia na niey będąca z żelaza przedniey roboty i sztuki w ognisku swym mieści 225 funtów węgli ziemnych, które tu w dzień zapalaią po zachodzie słońca, a od których światło zdaleka widzieć się daie. *Ambarez*, *Rions*, *S. Macarre*, *La tete de Buch* z portem *Arcachon*, *Blaye* nad Garumną z Cytadellą, *Anglade* z Margrabstwem, *Bourg* przy zbiegu rz. *Dorgogne* i Garumny, *Libourne* przy zbiegu rz. Lisle i Dordogne, *Castillon* i *S. Emiion* są małe mia-

(q) Wina *de Grave* maią nazwisko od wyrazu Francuzkiego *Gravier*, to iest piasek gruby, bo na ziemi piaszczystey się rodzą. Część ich wielka do Hollandyi wychodzi. Ostre wina *de Pouleu* staią się dopiero dobremi, gdy przeydą za morze, naywięcey ich zabieraią Amerykanie. Wina czerwone *de Medoc* zakupuią Anglicy. Beczka tego wina przedniego zawieraiąca miar szesciokwartowych 32. kosztuie często kroć 600. liwrów. Drugie wino podleyszego gatunku połową iest tańsze.

miasta: *Banaugues* Hrabstwo z miastem *Cadillac*. *Fronsac* miasto i Xięztwo, którego Xżę i Markizat *Coutras* posiada. W Pow. *Agenois* są miasta: *Agen* nad Garumną z Biskupstwem, kwitnie w tym mieście fabryka serży, która zawsze 1100 robotników zatrudnia, do płócien żeglownych iest przeszło 100. warsztatów. *Aiguillon* nad tąż rz. z tyt: Xięztwa, *Valence*, *Clairac*, *Marmande*, *Monflanquin*, *Casseneuil*, *Duras* Xztwo Parostwo i t. d. W pow. *Perigord*, *Perigueux* MS. nad rz. *Jsle* z Biskupstwem. *Bergerac* i *Limeuil* nad rz. *Dordogne*. *La force* Xztwo Parostwo, *Sarlat* z Biskupstwem, *Montignac*, *Terasson*, *Monpazier* i *Eymel* małe miasta. W pow. *Quercy-Cahors*, po Łac. *Cadurcum* MS. nad rz. Lotą ma Biskupa. *Montauban* znaczne katedrą Biskupią i Akademią nad rz. Tarną. *S. Geniez de rive d'olt* oyczyzna sławnego pisarza Raynala. Inne miasta: *Figeac*, *Souillac*, *Martel*, *Usseldun*, *Puy-l'Eveque*, *Luzech*, *Vaillac*, *Roquemadour*, *Gourdon*, *Cadenac*, *Lauzerte*, *Moissac*, *Caylus*, *Mirabel*, *Puy la roque*, *Caussade*, *Realville*, *Molieres*, *la Françoise* i t. d. W pow. *Rouergue*: *Rhodez* niegdyś *Segodunum* MS. leży na wzgórku, nad rz. *Aveiron*, należy do

swe-

swego Biskupa. *Entraigues* Hrabstwo, *Guiolle*, *Villefranche*, *Cassagrettes*, *Marcillac*, *Naiac*, *Sauveterre*, *Peyrusse*, *Milhaud*, *Belmont*, *Vabres* z Biskupstwem, *Severas le Chatel* z tyt: Xztwa, *Róquefort* i t. d. małe miasta. *Cransac* parafia sławna lochami łaziebnemi, i z zdroiami wody mineralney uczęszczanemi przez mnóstwo paralityków, podagryków i t. d. Wody te są siarczyste. Góra, z którey płyną wyziewa nieustannie wapory dymne, a niekiedy i płomień.

Gaskonia.

b. Gaskonia mieści krainy: *Armagnac*, *Labour*, *Landes*, *Chalosse*, *Tursan*, *Marsan*, *Gabardan*, *Condomois* i *Bazadois*. Miasta: *Bayonne*, po Łac. *Lapurdum* MS. Gaskonii, bogate, portowe i bardzo obronne, słynie handlem z Hiszpanią na drzewa, smołę, żelazo, cukier, i inne towary, których Nawarra i Aragonia potrzebuią, ztamtąd zaś na zamian wełnę bierze. Sławne są szynki i czokolaty Baiońskie. Tu wynalezione bagnety wzięły nazwisko *Bayonnete*. Leży przy wbiegu rz. *Adour*, do morza. *S. Jean de Luz* i *Sibourre* są przyległe nad zatoką morską, i *Bidache* Xztwo. *Auch* po Łac. *Augusta* w górnym położeniu przy rz. *Gers* z Arcy-

Bi-

Biskupstwem, liczy 8,000 dusz, utrzymuie zyskowny handel i znaczne fabryki. *Mauvesin*, *Nagaro*, *Barcellonne* nad rz. Adour. *Leicticoure* nad rz. Gers ma swego Biskupa, *Fezenzac* i *Gavre* Hrabstwa. *Mirande* główne Hrabstwa *Astarac*, do którego też Xięztwo *Roquelaure* należy. *S. Bertrand* główne Hrabstwa *Comminges* i diecezyi. *Lombez*, *S. Lizier* nad rz. *Salat* i *Tarbes* są 3 Biskupstwa. *Bagneres* zdawna dla wód mineralnych sławne. *Castelnau de Magnoac* naycelnieysze miasto w Armaniaku wyższym leżącym przy górach Pireneyskich zawieraiącym 4 doliny: *Soule*, *Libour*, *Landes*, *Chalosse*. *Dax*, lub *Acquus*, *S. Sever*, *Aire*, *Atura* miasta leżące po nad rz. Adour. *Mont de Marsan*, *Roquefort*, *Gabaret*, *Monsegur* i t. d. małe miasta *Condom* nad rz. Baise, i *Basas* są główne swych pow. i Biskupstw. *Langon* Margrabstwo nad Garumną.

XVI. Wielkorządztwo Santońskie.

XVI. Wielkorządztwo Santońskie *Saintonge*, i Angulemskie *Angoumois*. Mieszkańcy tey Prowincyi, iako i Gaskończykowie za ludzi leniwych i grubiańskich są miani. *Saintes* Ms. blizko rz. *Charente*, 3 części iego do tuteyszego Biskupa należą. *Pons* nad

rz. *Sevigne*. *Mortagne*, *Talmont*, *Montausier* Xięztwa. *Barbezieux* Margrabstwo. *Soubisse* z tyt: Xztwa. *S. Jean d'Angely* nad rz. Boutonne. *Brouage*, *Jonsac*, *Royan*, *Tonnay* małe miasta. *Taillebourg* miasto, zamek i Hrabstwo. *Angouleme*, po Łac. *Inculisma* leży na górze oblaney rzeką *Charente*, główne powiatu i diecezyi. Prowincya obfituie w rudy żelazne, antimonium, i liczne rękodzieła. *Rochefoucaut* Xięztwo, którego Pan posiada oraz Baronią, *Verteuil*. Xztwo *S. Quentin de Chabonois*, Margrabstwa *Aubeterre* i *Ruffecq*, Hrabstwa *Chateauneuf* i *Montbrun* tu przyległe. *Blanzac* i *Cognac* małe miasta.

XVII. Wielkorządztwo Alneńskie.

XVII. Wielkorządztwo Alneńskie *Aunis*, ponad morzem położone. *Rochelle*, po Łac. *Rupella* MS. nadmorskie i portowe. Ma Biskupstwo, Akademią, i port pewny obronny z wieżami, a w nocy łańcuchem zawarty. *Rochefort* znaczne i regularnie zabudowane, przy uyściu rz. *Charente* do morza, port wygodny kilką twierdzami zasłoniony, z warsztatem do budowy okrętów Królewskich, i arsenałem naypięknieyszym i naylepiey opatrzonym we Francyi. Są też ludwisarnie, i wielkie lin, żaglów i t. d.

i t. d. magazyny. Handel znaczny prowadzi. Wyspa *Oleron*, po Łac. *Uliarus* na Oceanie, grunt ma bardzo żyzny, mieysce naycelnieysze *Chateau de Bourg*, długa mil 5. szeroka 2. mieszkańców na 12,000 liczy. *Re*, po Łac. *Radis* przyległa mil 3 od Rupelli, długości ma mil 4. szerokości 2. Obfita naywięcey w sól i wino. Na niey iest mocne miasto *S. Martin* i twierdze *la Prée*, *Samblanceau* i *Martray*.

XVIII. Wielkorządztwo Piktawii *Poitou*, prowincya nadmorska. *Poitiers*, MS. wielkie i ludne między rz. *Clain* i *Vauneuil*, ma Universitatem i katedrę Biskupstwa. Piktawowie iest lud wesoły, mocny i grzeczny. Grunta dobre wina rodzą, zboża, owoce i pasze. Znayduie się wiele rudy żelaza, antimonium, szyb marmurów pięknych, kryształu, topaziów i t. d. *Lusignan* gniazdo familii tegoż imienia, z którey Gwido był ostatnim Królem Jerozolimy. *Niort*, *S. Maxent* oba nad rz. *Seure*. Xztwa: *Mortemar*, *Tremouille*, *Chatellerault* nad rz. Vienne, *Richelieu*, *Rochechouart*, *Thouars*, *Marcillac*, *Mortagne*, *le Meilleraye*, Roche nad Yoną i *Talmont*. Hrabstwa: *Aulnay*,

XVIII. Wielkorządztwo Piktawii.

Vivonne. Hrabstwa: *Montaigu*, *Noirmoutier* i *Bournezeau.* Mnieysze miasta: *Melle*, *Isle-Jourdain*, *Montmorillon*, *Chauvigny*, *Montreuil-Bonin*, *Mirabeau*, *Partenay*, *Loudun*, *Mauleon*, *Mouilleron*, *Fontenay le Comte* i *Sables d'Olonne* nadmorskie z portem, *Luçon* w śrzód bagnów, ma Biskupa, który był Panem i Baronem miasta.

XIX. Wielkorządztwo Bretanii.

XIX. Wielkorządztwo Bretanii, *Bretagne*, iest właściwie półwysep, ze wszech stron prócz od wschodu morzem oblany, na górną i dolną się dzieli. *Rennes*, niegdys *Condate*, MS. nad rz. *Vilaine* wielkie, mocne i ludne, liczy 25,000 mieszkańców. Zdobi ie wspaniały plac Królewski, na którym stoi posąg konny Ludwika XIV. Przyległe są: *Vitrei*, *Fougeres*, *Antrain*, *la Guerche*, miasta, Chateaubourg Hrabstwo, *Epinay* Markizat. *Nantes* nad Ligerą, bardzo ludne, bogate i nayhandlownieysze we Francyi. Ma Biskupstwo, Universitatem, towarzystwo rolnicze, handlowe i rzemieślnicze, szkołę publiczną hydrografii, matematyki, żeglugi, i rysunku, akademią muzyki, 24 rafineryi cukru, 3 fabryki fajansów, iednę cyców i t. d. do których 12 magazynów należy, przy

war-

warsztatach zaś do 1200 osób różney płci i wieku pracuie. Handel morski bardzo tu iest znaczny, tak z Gwineą, iako też z wyspami i osadami Ameryki. Kupców zbroyne okręty trzymaiących do 200 tu liczą. Port dla wielkich okrętów leży ku *Painboeuf*. W tym mieście Henryk IV. sławnym edyktem Nanteńskim R. 1598. nadał kalwinistom wolność Religii, Ludwik XIV. zniesieniem tego edyktu R. 1685. tysiące użytecznych ludzi z kraiu wypędził. Xięztwa: *Coislin*, *Guémené-Painfaut*; *Rez* z miastami *Machechou* i *Bourgneuf* do domu *Villeroi* należące; *Quentin*, lub *Lorges*. Hrabstwo: *Combour*. Margrabstwa: *Ancenis* i *Chateauneuf*. Miasta mnieysze: *Chateau-Briand*, *Guerande*, *Croisie* nadmorskie i portowe, *Dol* którego Biskup był Panem oraz i Hrabią, *Dinan*, *Montfort*, *Josselin*, *S. Brieux* nadmorskie z małym portem i Biskupstwem do którego należało. *S. Malo* miasto bogate, ludne i handlowne, leży na skale i wyspie *S. Aaron* złączoney przez groblę z lądem. Ma port dobry, arsenał wspaniały, szpital i Akademią marynarską. Maytkowie z tego miasta poczytani są za naybiegleyszych we Francyi. Mieszkancy wysyłaią corok znaczną li-

czbę okrętow na połów wieloryba do wyspy Ziemi nowey *Terreneuve*. W dolney Bretanii: *Treguier* na półwyspie zatoki morskiey, ma Biskupa, który był Hrabią i panem miasta. *Morlaix* handlowne nad rzeką, którą przez wiatr zapędzone okręty, aż tu dochodzić mogą. Xztwo *Penthievre* z miastami *Guingamp*, *Lanion*, *Lamballe*, *Moncontour* i *Jugon*. *S. Paul de Leon* z Biskupstwem blizko morza. *Lesneves* i *S. Renayd* miasteczka. *Brest* małe, lecz mocne miasto, maiące port nayznacznieyszy i naylepszy we Francyi, arsenał dla okrętów woiennych, i Akademią marynarstwa. Port otoczony iest murem, mieszkaniami dla złoczyńców i magazynami opatrzonemi w to wszystko, cokolwiek do uzbroienia iest potrzebnego. Nadto zasłania go mocny zamek na przepaścistey skale naspiżowany armatami. *Ouesant*, po Łac. *Uxantus*, wyspa na oceanie przyległa na mil 3 obwodu maiąca, o mil 4 od brzegów Bretanii, zawiera do 700 mieszkańców. Grunt iey żyzny, wyspiarze obchodzą się własnemi produktami, których im przyrodzenie bez wielkiey pracy dostarcza, niczego z lądu niepotrzebuią. Mowa ich nay więcey dochowała podobieństwa do

starego ięzyka Celtów. Szczerzy i rzetelni aż do podziwienia, prości w swych obyczaiach, ledwie znaią zdradę, kradzież; zabóy, cudzołóztwo i inne występki. Zwyczaie utrzymuią staroświeckie, tak chleb pod popiołem pieką nakształt niegdyś Hebrayczyków. Dzieci ssą do lat 4. Panny same staraią się dla siebie o mężów. Pana więc wraz z krewnemi swemi idzie do mężczyzny, ktorego sobie obrała, niesie do niego wino, chleb, kawałek słoniny i iakie łakotki, ieśli z iey rąk wina wypiie cokolwiek, i pokarmu skosztuie, znakiem iest iż mu się podoba. Jeżeli nie, to przeciwnie. Okoliczne wyspy toż maią nazwisko. W przyległości miasta portowego *Vannes* na odnodze *Morbian* do 300. wysepek naliczyć można. Wyspa *Ars* iest urodzayna w pszenicę i wina. Ma sól, miasteczko i swego Biskupa. Na południe Bretanii leży wyspa *Belleisle* obfita w zboża. Powietrze tu bardzo miłe i łagodne. Chowem bydła i połowem ryb bawią się wyspiarze, których liczba do 5,500 wynosi. Naycelnieysze iey mieysce *Palais* z portem i Cytadellą. Na wyspie *Houac* rodzą się konopie, len i zboża, kobiety zatrudniaią się rolnictwem, a mężczyzni ryby ło-

wią. Wszyscy są dorodni, wzrostu dobrego, siły mocney, i czerstwego zdrowia. Maią swe prawa i zwyczaie szczególne. Naystarszego między sobą obieraią za sędziego. Cudzoziemców przyymuią grzecznie, i żywią darmo. Pierwszy, który cudzoziemca spotka bierze go do siebie i dzień ieden trzyma, drugiego dnia do sąsiada następuiącego prowadzi, i tak daley. *Port-Louis* i *l'Orient* są miasta znaczne dla handlu i swych portów. W pierwszym iest arsenał i prochownia. Drugie iest celnieyszą osadą kompanii Indyy wschodnich, która tu ma swe magazyny i warsztat do budowy okrętów. W nim sprzedawaią się wszelkie towary z Indyi i Chin przychodzące. *Quimper-Corentin* miasto nad rz. *Odu*, ma Biskupa, do którego należało. Xztwo *Rohan* z miastami *Pontivy*, *Hennebon* i t. d.

XX. Wielkorządztwo Normandyi.

XX. Wielkorządztwo Normandyi, przy morzu, czyli kanale dzielącym Francyą od Anglii zawiera powiaty: *le Vexin*, *Caux*, *Campagne*, *Bray*, *Ouche*, *Lieuvin*, *Roumois*, *Auge*, *Bessin*, *Coutantin*, *Avranchin*, *Bocage*, *Houlme*. Miasta: *Rouen*, niegdyś *Rotomagum*, MS. iedno z nayhandlowniey-

szych

szych we Francyi nad Sekwaną, ma Arcy-Biskupa, Akademie umieiętności, nauk wyzwolonych i rzemiosł, towarzystwo rolnicze, i port mogący mieścić naywiększe okręty. Daie się tu widzieć most na Sekwanie, który się wznosi i zniża podług wody na morzu. Dzwonica Katedralna równa się prawie co do wysokości piramidzie Strazburgskiey. Tu iest ów sławny dzwon zwany Jerzy *d' Amboise* od Kardynała i ministra Francyi tegoż imienia. 3 razy do roku bywaią tu wielkie iarmarki, i w czasie ich odbywa się niezmierny handel, na płótna, bawełnice, sukna, materye, pończochy, szlafmice, mydło, krochmal, faianse, konfitury i t. d. których rzeczy liczne w tym mieście są fabryki. Rotomag iest oyczyzną Fontenella. *Louviers* Hrabstwo do Arcy-B. Rotomagskiego należało. Xztwo *Gisors* R. 1759. do korony przyłączone. Margrabstwa *la Lande*, *Appeville*, *Charleval*, *Meillera-ye*, *Quevilly*, *Tyl*, *Rosay*, *Tourny*, *Belboeuf* i *Varneville*. Hrabstwo *Motteville*; *Lions*, *Andelis* i *Vernon* miasta w pow: *Vexin*. *Neufchatel*, *Aumale* po Angielsku *Albemarle* z tyt: Xztwa i *Gournay* w krainie *Bray*. W krainie *Caux*: *Caudebec* nad Sekwaną. *Dieppe* z for-

z fortecą nadmorską, z rafineryami cukru i składem ostrzygów. Liczy do 21,000 mieszkańców, którzy są pracowici i maiętni, bawią się połowem i żeglugą. Stąd bardzo wiele cienkich koronek i rozmaitych z słoniowey kości robot wychodzi. *Arques* nad rz. tegoż imienia. Xztwa: *Langueville*, *Lillebonne*, i *Yvetot*. Margrabstwa: *Cany*, *Cailly*, *Claire* i *Pavilleuse*. Hrabstwa: *Baqueville* i *Eu*. W krainie *Campagne* kilka dystryktów zawieraiącey: *Pont de l'Arche* nad Sekwaną. *Evreux* główne Hrabstwa i Biskupstwa. *Nonancourt*, *Caen*, po Łac. *Cadomus* piekne i handlowne nad zbiegiem rzek *Orne* i *Odon*. Ma Akademią umieiętności, akademią ćwiczeń rycerskich, towarzystwo rolnicze i Universitatem iednę z naydawnieyszych we Francyi. Handel tego miasta na płótna cienkie, żelazo i papier iest bardzo ważny. *Alençon* nad rz. Sarte. *Seez* nad Orną z Biskupstwem. Xztwo: *Harcourt* i Parostwo oraz, i *Damville*. Hrabstwa: *Evreux*, *Illiers*, i *Ivry*, Margrabstwa: *Verneuil*, *Conches*, i *Falaise*. W pow: *Ouche*: *Bernai* i *Aigle* Margr. i *Beaumont le Roger* Hr. W pow. *Lieuvin*: *Lizieux* z Biskupstwem, *Honfleur*, *Orbec*, *Folleville* i t d. miasta.

W po-

W pow. *Roumois*: *Pont Audemer* nad rz. Nille. *Quilleboeuf* nad Sekwaną. *Elboeuf* Xztwo Parostwo, *Annebaut* Margr. i Brionne Hr. W pow. *Auge*. *Pont l'Eveque* nad rz. *Tonque*, *Montgomery* z tyt: Hr. W pow. *Bessin*: *Bayeux* nad rz. *Aure* z Bisk: *S Lo* nad rz. *Vire* i *Fontenailles* Markizat. W pow. *Coutantin*: *Cherboorg*, po Łac. *Cæsarisburgus* starożytne miasto z portem wgłąb zatoki między przylądkiem *Hogue* i *Barfleur*. Mieszkańcy maią znaczne przywileie, i liczne sukien i innych materyy wełnianych fabryki. O cwierć mili w lesie znayduie się wielka huta i fabryka Królewska zwierciadeł, zawieraiąca do 200 robotników. *Grandville* miasto nadmorskie. *Marigny*, *Montmarin*, *Yvetot* i t d. Margrabstwa. W pow: *Avranthin*: *Avranthes* na górze przy ieziorze, które się z morzem łączy. *Mont S. Michel* stoi na opoce nad morską zatoką z sławnym przeszłym Opac. Benedyktynów. *Mortain* główne Hrabstwa. W pow. *Bocage*: *Vire* nad rz. tegoż imienia. *Torigny* miasto i Hr. W pow. *Houlme*: *Argentan* nad rz. Orną główne Margrabstwa. Prowincya Normandyi obfituie w sól białą, kryształ, granity piękne, mnóstwo bydła, koni, minery cynobru,

że.

żelaza i miedzi, owoce wszelkie, lasy i t. d. Normandczykowie mieni są za dowcipnych, kochaiących nauki, biegłych w handlu i rękodziełach, ale są chytrzy i pieniacze.

XXI. Wielkorządztwo Havre de Grace.

XXI. Wielkorządztwo *Havre de Grace* nazwane od miasta stołecznego, toż nazwisko maiącego, które iest wielkie, bogate, ludne i bardzo mocne, portowe przy uyściu Sekwany do morza, ciągłą ulicą z *Honfleur* się łączące, w gruncie błotnistym, przerzniętym rowami, położone. Jest wolne od wszelkich podatków, oprócz pogłównego. W nim Akademia hidrografii, arsenał znaczny, magazyny i fabryki wszystkiego, cokolwiek do uzbroienia i budowy okrętów iest potrzebnego znayduią się. Kwitnie tu handel koronek, płócien cienkich i grubych, materyy różnych iedwabnych i wełnianych, zwierciadeł, żelastw drobnych, kryształów i t. d. Mieszkańcy zaniedbawszy nauki, żeglugi tylko pilnuią. *Harfleur*, *Montivillers* i *Fescamp* są małe miasta.

XXII. Wielkorządztwo Maine i Perche.

XXII. Wielkorządztwo *Maine* i *Perche* zawiera: *Mans*, po Łac. *Cenomanum* nad rz. Sartą, handel wielki na świece i etaminy prowadzi, ma swego

go Biskupa. *Chateau du Loir* nad Ligerą główne swego dystryktu. *Montfort*, *Vibrais* i *Sablé* Margrabstwa, *Suze* Hrabstwo. *Mayenne* Xztwo nad rz. tegoż imienia, *Mamers* nad rz. *Dive*, *Ernée*, *Ambrieres*, *Bonnestable* i t. d. małe miasta. *Laval* Hrabstwo domu *Tremouillé*, i miasto znaczne nad rz. Mayenne. Słynie wielkiemi fabrykami płócien, których niezmierny handel miasto i okolice bogaci. *Mortagne* Ms. krainy *Perche* znaczne warsztatami tkaczów. Powietrze tu iest ostre, ale grunt w wielu mieyscach urodzayny, i naywięcey stąd iay, masła, drobiu codzień prawie do Paryża wywożą. *La Trape* bywsze Opactwo zakonu Cystersów, sławne surowym życia sposobem mnichów, którzy nieprzerwane milczenie zachowuią. Leży między *Seez* i *Mortagne* w dolinie opasaney górami. Praca i modlitwa była iedyną ich zabawą. Jadali na gołych stołach, kładli przed każdego kawałek grubego chleba, dzban wody, i półkwarty iabłeczniku. Do potraw nieużywali ani masła, ani oliwy; sól i woda zgęszczona nieco kaszą była pospolitym sosem. W dni postne zakonu miał każdy po kawałku chleba ważącym 4 uncye, ale w posty Kościelne,

ne, po 2 uncye tylko chleba dawali. Ochędostwo w iedzeniu i mieszkaniu wielkie zachowywali. *Bellesme*, *i la Perriere* miasta dosyć znaczne.

XXIII Wielkorządztwo Aureliańskie.

XXIII. Wielkorządztwo Aureliańskie, *Orleanois*, zaymuie część kraiu Francuskiego nayrozkosznieyszą, rowną wszędzie, w iarzyny, owoce naylepsze, drób, zwierza nayobfitszą. Powietrze iest zdrowe i umiarkowane. Handel ułatwiaią kanały, z tych Aureliański iest naywiększy, łączy Ligerę z rz. *Loin*, teraz iuż spławną aż do Sekwany, długi iest na mil 18. *Orleans*, po Łac. *Aurelianum* Ms. nad Ligierą, do 30,000 mieszkańców liczy, ma bléch wosku, papiernie, huty, cukiernie, fabryki materyy wełnianych i t d. Most w Aurelianie iest przepyszny. Otwór arkady śrzodkowey na 100 kroków zaymuie. Wina, z których tu naylepsze są *Gennetin*, i gorzałki są naycelnieyszym obiektem handlu w Aurelianie. Sławne to iest miasto wytrzymanym oblężeniem od Anglików R. 1428. a od którego *Joanna d' Arc* dziewicą Aureliańską *Pucelle d'Orleans* zwana, ie uwolniła. Tytuł Xztwa Areliańskiego służy Braciom Królow Francuskich, począwszy od Filippa brata Lu-

Ludwika XIV. *Beaugency* z tyt: Hrab. *Pithiviers* i *Jargeau* do Biskupa Aurelianu należące, *Chateaudun* powiatowe, *Vendome*, *Meun*, i *Montoire* leżą nad Ligierą. *La ferté Nabert*, lub *Senneterre*, *Chartres* z Biskupstwem, *Espernon*, *La ferté Aurain*, *Sulles*, *Montargis* i *Chatillon* oba nad rz. *Loing*, i *S. Fargeau* są miasta i Xztwa w tey prowincyi. *Maintenon*, *Gourville*, *Menars*, są Margabstwa. *Chiverny* Hrabstwo. *Blois*, po Łac. *Blesæ* głowne powiatu *Blaissois* leży na wzgórku ciągnącym się do Ligiery, piękne i ludne, ma Biskupstwo, wspaniały zamek i most przepyszny ozdobiony weśrzodku przedziwną piramidą. Położenie iego iest roskoszne, grunt żyzny, powietrze bardzo zdrowe, dla czego w tym mieście Królowie Francuzcy nayczęściey wychowywaią swe dzieci. Mieszkańcy są bardzo obyczayni, wymawiaią naylepiey ięzyk Francuzki, i powiększey części są zegarmistrze i rzemieslnicy. Tu się urodził Ludwik XII. tu Henryk Xżę *de Guise* z rozkazu Henryka III. zabity został, tu Sobieska Królowa Polska R. 1716. życia dokonała. *Gallardon*, *Nogent le Roi*, *Bonneval*, *Pattay*, *Montdoubleau*, *Chambort*, *Romorentin*, *Gien* nad Ligierą z tyt: Hrabstwa,

Briare

Briare nad Ligierą, gdzie się kanał zaczyna łączący Ligierę z rz. Loin i Sekwanę, są pomnieysze miasta.

XXIV. Wielkorządztwo Niwerneńskie.

XXIV. Wielkorządztwo Niwerneńskie *Nivernois*, zawiera: *Nevers*, MS. nad Ligierą, słynie skieł pięknych i naczyń glinianych fabryką. *La Charité* ma Klasztór przedtym Benedyktynów, do których miasteczka *Pouilly* i *Chamlemy* należały. *Clamecy* i *Chatel* nad rz. Yonną. *Vezelay* na górze. *Donzy*, *Antrain*, *Corbigny*, *Decizes* oblane Ligierą, *Luzy* i t. d.

XXV. Wielkorządztwo Burbońskie.

XXV. Wielkorządztwo Burbońskie *Bourbonois*. Xiążęta tey prowincyi wstąpiwszy niegdyś na tron Francuzki dotąd go posiadaią. Xięztwo R. 1523. zabrane przez konfiskacyą od Franciszka I. od Ludwika XIV. R. 1659. Xciu Ludwikowi III. *Condé* w zamian innych dóbr z tytułem Xięztwa Parostwa nadane, dotąd w dzierżeniu Xiążąt Kondeuszów zostaie. *Moulins*, po Łac. *Molinæ*, Ms znaczne, iedno z naypięknieyszych we Francyi, przy rz. Allier i wielkim gościńcu z Paryża do Lugdunu. Most tu niedawno na Allierze wystawiony iest bardzo wspaniały, ulice dobrze brukowane, domy piękne, położenie

nie przytym dla handlu lądowego i wodnego bardzo wygodne. Fabryki nożów tu naydoskonalsze, i handel na nie naywiększy. *Bourbon l'Archambaud* miasto blizko Alliery w dolinie między 4 wzgórkami, na iednym z nich stoi stary czworograniny zamek, słynie cieplicami zaleconemi przez wiele dobrych skutków. Stąd familia panuiąca we Francyi wzięła nazwisko, a Henryk Wielki był pierwszym Królem ze krwi Burbońskiey Liczą tu 2000 mieszkańców, i kilka fabryk etaminów, droietów i płócien. *Montluçon* na skale nad rz. *Cher*, *Aisnay le Chateau*, *S. Amand*, *Herisson*, *Seuvigny*, *Gannat*, *Vichy* nad rz. Allierą zalecone lekarskiemi zdroiami i t. d. są miasta w teyże prowincyi.

XXVI. Wielkorządztwo Lugduńskie

XXVI. Wielkorządztwo Lugduńskie, *Lyonois*, W tey prowincyi lubo powietrze iest umiarkowane, bardziey iest iednak zimne i wilgotne, niżeli ciepłe i suche. Grunta mało urodzayne wydaią przednie wina, sławne pod nazwiskiem: *Condrieu* i *Cote-rotie*. Mieszkańcy są pospolicie pracowici, przemyślni i handlem zaięci: *Lyon*, po Łac. *Lugdunum*, MS. sławne, wielkie, bogate, ludne, han-

dlowne

dlowne i nayznacznieysze po Paryżu. Leży nad zbiegiem rzek: *Saone i Rhone*. Zawiera Akademiy kilka i szkołę Królewską dla młodzieży, piękny arsenał, bibliotekę publiczną i gabinety medalow, cztery place celnieysze, na których iednym stoi posąg konny z bronzu Ludwika XIV. a drugi ratusz wielki ieden z naypięknieyszych w Europie zdobi. Rozległość miasta wyrownywa czwartey części Paryża, ulice są po większey części ciasne, domy dobrze zabudowane, ktorych liczba do 5000 wynosi. Godną widzenia ciekawością w Lugdunie iest zegar na katedrze Arcy Biskupiey, który z kilku stron skazuie godziny i minuty, lata, miesiące, dnie tygodniowe i miesięczne podług teraźnieyszego i dawnego Rzymskiego kalendarza, święta, bieg planet i obrót nieba w dniu każdym, przebieg słońca przez znaki zodyaku, wschód i zachód słońca na dzień każdy, długość dni i nocy, odmiany Xiężyca i t d. Lugdun zawiera mieszkańców 120,000. z których 30,000. pracuią w rozmaitych fabrykach, przy warsztatach wszelkiey materyi, wstąg, gazy, haftow, i t d Handel bogaty rozchodzi się pocałey Francyi, i wszystkich kraiach Europy.

Mont-

Montbrison stołeczne krainy *Forest* w równinie żyzney i wesołey nad rz. *Vigessy*, obfitey w zboża, wina i kasztany. *Roanne*, po Łac. *Rodumna* nad Ligierą, która tu bydź spławną zaczyna. *Feurs* nad tąż rz. Inne miasta: *S. Rambert*, *S. Etienne de furand*, *Chazelles* i t. d. *Ville franche* główne powiatu *Beauidlois* nad rz. Morgon ma Akademią nauk wyzwolonnych. *Belleville* słynie fabryką muslinow i płocien rozmaitych.

XXII. Wielkorządztwo Awerneńskie.

XXVII. Wielkorządztwo Awerneńskie *Auvergne*, kraina górzysta. Mieszkańcy wychodzą stąd corocznie w liczbie kilku tysięcy do Hiszpanii, a z zarobku zebrawszy pieniądze powracaią do kraiu. Góra naywyższa w tey prowincyi zowie się *Mont d'or*, wynosi iey wysokość do 1030. sążni, sławna iest obfitością zioł lekarskich, które się na niey rodzą, i kilką zdroiami mineralnemi mianemi za nay lepsze i nayskutecznieysze we Francyi przeciw rozmaitym chorobom, iako to: pedogrom, rumatyzmom, paralizom, febrom, kolkom, puchlinom i t. d. *Clermont*, po Łac *Augustonemetum*, Ms. piękne i bogate, handluie winem, zbożem wełną, płótnem, materyami, koronkami i papie-

pierem. W okolicy znayduie się zdróy kleiu ziemnego. Tu pierwsza krucyata uchwalona była, którey był wodzem Godefryd Bouillons. *Billom* i *Courpiere* małe miasta do Biskupa Klermontskiego należały. *Riom*, po Łac. *Ricomagus*, *Montferraud* na wysokiey górze, *Riz*, *Thiers*, *Vic le Comte*, *Issoire*, *Brioude*, *Cusset*, *Langeac*, *Besse* i t. d. *Combronde* Margrabstwo. *Montpensier* Xięstwo, należące do Xiążąt Aureliańskich, w którym *Aigueperse*, miasto główne, ma w bliżkości zdróy wody wrzącey nieustannie, lubo w dotknięciu zimney. Trucizną iest dla zwierząt ią piiących. *S. Flour* główne diecezyi, którey Biskup był Panem miasta. *Murat*, *Corlat*, *Mauriac*, *Chaudes-Aigues*, *Alanche*, *Marcolles* i t. d.

XXVIII. Wielkorządztwo Lemowiceńskie.

XXVIII. Wielkorządztwo Lemowiceńskie *Limosin*, obfituie w rudy żelazne, ugier, antimonium, szyby marmurowe, węgle ziemne i mnóstwo kasztanów. Powietrze w tey prowincyi zimne, grunt nieurodzayny, mieszkańcy do nauk i rzemiosł sposobni. *Limoges*, po Łac. *Lemovicæ* Ms. zle zabudowane, oyczyzną iest Marmontella. Ulice ma ciasne i kręte. Zdobi ie katedra Biskupa, do którego

mia-

miasta *S. Junien* i *S. Leonard* należały. *Pompadour* Margrabstwo. *Tulle* Biskupie. *Ventadour* Xięztwo z miastami *Ussel* i *Donzenac*. *Turenne* Vice-Hrabstwo, teraz do Króla należące.

XXIX. Wielkorządztwo *la Marche*. *Gueret* Ms. blizko źrzódła rz. *Gartempe*. *Grandmont* miało sławne Opactwo. *Bourganeuf*, *Abun*, *Bellegarde*, *Bellac*, *Dorat* i t. d. mnieysze miasta.

XXIX. Wielkorządztwo la Marche.

XXX. Wielkorządztwo Bituryceńskie. *Berry*, *Bourges*, po Łac. *Biturica*, Ms. przy zbiegu rzek *Aure* i *Auron*, zawiera katedrę Arcy-Biskupią, Universitatem i sławną wieżę *Grand-Tour*, w którey nie kiedy publicznych więźniów osadzaią. Tu *Bourdaloue* się rodził. *Sancerre* nad Ligierą główne Hrabstwa. *Issoudun* znaczne miasto. *Charrost*, *Chateauroux*, *Deols* są Xztwa. *Vierzon* Hrabstwa. *Argenton* i *le Blanc* po nad rz. *Creuse*. *Chatillon* nad Ligierą. Xztwo *Boisbelle*, lub *Henrichemont* od miast tegoż imienia zwane, do Xcia *Sully* z domu *de Bethune* należy.

XXX. Wielkorządztwo Bituryceńskie.

XXXI. Wielkorządztwo Turońskie, *Touraine*, dla łagodności powietrza,

XXXI. Wielkorządztwo Turońskie.

trza, i rozmaitych przemian w pięknym położeniu, łąk, pól, lasów i t. d. ogrodem Francyi się zowie. Urodzaie tu nie wielkie, nadbrzeża rzek Ligiery i *Ches* przednie wina wydaią. *Tours*, po Łac. *Cæsarodunum*, lub *Turoni* Ms. starożytne, wielkie i bogate, prócz wielu fabryk iedwabnych i sukiennych, zdobi ie sławna i bogata katedra Arcy-Biskupia, którey Król iest pierwszym kanonikiem od niepamiętnych czasów. *Savonieres* małe mieysce o mil 2 od *Tours*, gdzie się znayduią lochy podziemne, zwane *Gouttiéres* od wyrazu *gouttes krople*, które się sącząc i w naywiększe upały lodowacieiąc formuią rozmaitych kształtów przezroczyste figury. *Amboise* nad Ligierą, gniazdo sławney familii tegoż imienia, ma stary zamek, i liczne rękodzieła, tu Ludwik XI. R. 1469. order S. Michała postanowił. *Loches* nad rz. *Indre* Hrabstwo i miasto z zamkiem stoiącym na skale. *Chateau-Renaud* Hargrabstwo. *Mombazon*, *Luynes* Xięztwa Parostwa. Małe miasta: *Bleré*, *Montrichard*, *Buzançois*, *Beaulieu*, *Champigny*, *Ligueil*, *Chinon* i t. d.

XXXII. Wielkorządztwo Andegawskie.

XXXII. Wielkorządztwo Andegawskie, *Anjou*; Prowincya obfita w roz-

rozmaite produkta, mieszkańców ma usilnych w pracy, ale bez przemysłu. *Angers*, po Łac. *Andegavum*, Ms. słynie wielością fabryk; katedrą wspaniałą, 7 blechami wosku, Akademią i t. d. Inne miasta: *La flechè* nad Ligierą, *Craon*, *Baugé*, *Treves*, *Lude*, *Segré*, *le Pont de Cé* i t. d. Xięztwa *Brissac*, *Vaujour*, i *Beaupreau*. Margrabstwa: *Chateau-Gontier* i *Jarze*. Hrabstwa: *Durtal*, *Vibers*, *Montrevaux*, *Chemillé*, *Passavant*.

XXXIII. Wielkorządztwo Salmurskie *Saumurois*. *Saumur*, po Łac. *Salmurus* Ms. nad Ligierą mostem pięknym i wspaniałym i zamkiem ozdobne. Oyczyzną iest sławney Pani *Dacier*. *Richelieu* główne Xięztwa założone od Kardynała i ministra tegóż imienia. *Mirebeau* powiatowe, z miastem *Moncontour*.

XXXIII. Wielkorządztwo Salmurskie.

XXXIV. Wielkorządztwo Flandryi, *la Flandre*, zaymuie część Niderlandu zdobytego pod Ludwikiem XIV. R. 1667. i zawiera: 1. Flandryą właściwą: *Lille*, lub *Ryssel* Ms. wielkie, ludne, handlowne i mimo piękney Cytadelli, bardzo obronne nad rz. żeglowną *Deule* położone. Kwitną tu znaczne rękodzieła, i do-

XXXIV. Wielkorządztwo Flandryi.

starczaią wielkiemu handlowi prowincyi sukien, kamlotów, i innych wszelakich materyy wełnianych, iedwabnych, bawełnianych, płóciennych, w rożnym kształcie i gatunku; koronek iedwabnych, srebrnych, złotych, nicianych, galonów, wstąg, naycieńszych nici do szycia, obiciów szpalerowych, skór złotem wybiianych, safianów i t. d. Prócz tego znayduie się tu wiele artystów i rzemieślników, i właściwie Ryssel iest magazynem wszystkich miast sąsiedzkich. Około miasta iest na 200 wiatraków do wybiiania oleiu służącego malarzom, mydlarzom i t. d. Szpital zwany Hrabiną *Hopital Comtesse*, iest bardzo piękny, i opatrzony w wszelkie wygody dla chorych, którym ieść na srebrnych naczyniach daią. *Douay*, po Łac. *Duacum*, bogate, mocne, maiące Universitatem nad żeglowną rz. *Scarpe*. *Cassel* obronne miasto na górze. *Berg S. Winox*, lub *Wynoxbergen* w górnym położeniu oblane rz. Kolmą. Stąd kanał prowadzony iest do Dunkierki. *Bourbourg*, lub *Brukburg*, nad Kolmą. *Gravelines* mocne miasto blizko uyścia rz. *Aa* do morza północnego. *Armentieres* nad rz. *Lys*. *S. Amand* nad rz. *Scarpe*. *Comines* w czę-

ści

ści leżącey za rz. *Lille*. *Orchies*, *Marchiennes*, *Watten*, *Bailleul* i t. d. II. Hrabstwo Kameraceńskie. *Cambray*, po Niem: *Kameryk*, po Łac. *Cameracum*, miasto wielkie i bardzo obronne fortyfikacyami i Cytadellą, ozdobne Katedrą Arcy-Biskupią, na którey daie się wi zieć zegar w guście Lugduńskim. Dzwonnica piramidalna co do wysokości ledwie ustępuie Strazburskiey. Naysławnieysze tu są warsztaty płócienne, inne zaś sukienne, mydlane, i skórzane fabryki mniey są znaczne. *Chateau Cambresis* główne Hrabstwa z zamkiem okazałym do Arcy-B. Kameraceńskiego należące. III. Część Hrabstwa Hannonii, po Franc. *Hainaut*, po Niem. *Hennegau*. W nim: *Valenciennes* nad spławną w tym mieyscu rz. *Schelde*, lub *Escaut*, Skaldą. Ma dwie sławne manufaktury materyy wełnianych i batystów. W śrzód miasta iest wielki rynek, do którego 10 ulic się schodzi, na nim stoi posąg pieszy Ludwika XV. *Landrecy* nad Sambrą, *Quesnoy*, *Buchain* i *Condé* nad Skaldą, są miasta murowane i twierdzami obronne. *Chimay* Xięztwo. IV. Część Hrabstwa Namurskiego. *Charlemont* i *Maubeuge* oba miasta mocne, słyną robotą pięknych koronek. W ostatnim

tnim iest kapituła Kanoniczek, któ-re z 32 głów szlachectwa dowodzić powinny. *Givet S. Hilaire* z iedney strony Mozy, z drugiey *Givet Notre Dame*. V. Dystrykt Dunkierki: *Dunkerque*, po Niem: *Dunkirchen* mocne miasto portowe, przy morzu. Mocą traktatów Utrechtskiego 1713. Akwizgrańskiego 1749 i Paryzkiego 1763. fortyfikacye Dunkierki miały bydź z ziemią zrównane, a port zawalony. *Mardyk* wieś nadmorska z sławną niegdyś fortecą, gdzie Ludwik XIV. po traktacie Utrechtskim kosztowny port założył, i kanałem z Dunkierką połączył.

XXXV. Wielkorządztwo Meteńskie

XXXV. Wielkorządztwo Meteńskie. *Metz*, po Łac. *Metæ* Ms. wielkie i kardzo mocne nad Mozellą przy uyściu rzeki Seille. Ma Biskupa, Akademią umieiętności i sztuk wyzwolonych, 36,000. mieszkańców, 3 szpitale, dosyć znaczne manufaktury sukien, pończoch i skór. Metz iest ieдyne miasto we Francyi, w którym Zydzi swą synagogę maią. Oddzielne iest Biskupstwo, czyli dobra świeckie Biskupa Meteńskiego, które zawieraią miasta *Vic* nad rz. Seille, *Rambervilliers* nad rz. *Mortagne*; *Richecourt* lub *Rikingen* z Hrabstwem,

stwem, *Baccarat*, nadto kilka włości i Kasztelaniy. Tu należą: I. Dystrykt *Barrois*, czyli część Xztwa Barru, z miastami: *Longui* nad rz. *Chiers*, *Jametz* nad rz. *Loison*, *Dun* i *Stenay* przy Mozie. II. Część Xztwa Luxemburskiego, w którym: *Thionville*, *Diedenhofen* obronnne miasto nad Mozellą: *Damvilliers* w okolicy bagnistey. *Marville* nad rz. *Ostin*. *Carignan* Xztwo i *Montmedy* oba nad rz. *Chiers*. III. Xztwo *Bouillon* z bardzo pięknym miastem tegoż imienia nad rz. *Semois*, ma zamek bardzo obronny, i do Xcia *de Bouillon* należy. IV. *Saarlouis* mocna twierdza nad rz. *Saar* główne mieysce Dystryktu wsie tylko zawieraiącego. V. Dystrykt *Verdunois*, gdzie: *Verdun*, po Łac. *Verodunum* starożytne, ludne i bardzo obronne miasto nad Mozą na 2 części ie dzielącą; mieszkańcy znaczny odbyt maią z przedaży anyżu, konfitur tak do Paryża, iako i obcych kraiów. Powiat Biskupa Werduńskiego, który był oraz Xciem Rzeszy Niem. i Hrabią Werdunu, z dóbr rozmaitych się składa.

XXXVI. Wielkorządztwo Lotaryngii, *Lorraine* i Baru *Barr*. Prowincya ta niegdyś pod imieniem Królów,

XXXVI. Wielkorządztwo Lotaryngii.

lów, a potym Xżąt swych Panów udzielnych miała, do R. 1735. w którym między Ludwikiem XV. i Karólem VI. Cesarzem stanął pokóy kończący woynę, między Cesarzem, Francyą, Sardynią i Hiszpanią, mocą którego Stanisław Leszczyński Król Polski teść Ludwika XV. otrzymał dożywotnie posiadanie Lotaryngii. Po iego zaś śmierci przypadłey R. 1766. oba Xztwa do korony Francuzkiey powróciły. *Nancy* Ms. wielkie i piękne, obronne Cytadellą o ćwierć mili od rz. *Meurthe* w wesołey równinie. Zdobią ie piękne i wspaniałe budowle, katedra Biskupstwa postanowionego R. 1778. Akademia i Universitas, plac Królewski z posągiem konnym Ludwika XV. zamek, Kościoły i t. d. Zawiera mieszkańców 29.468. Swiece i wódki tuteysze powszechny maią szacunek. *Luneville* między rz. *Meurthe* i *Vezouze* położone poniżey się łączącemi. Ma szkołę Kadetów, fabryki faiansu, krochmalu i pudru z kartoflów, wspaniały zamek od Stanisława Króla, równie iak i miasto pięknie ozdobiony, *Plombiéres* słynie cieplicami bardzo zdrowemi, fabryką drótów różney grubości, papiernią i t. d. *Dieuse* starożytne, gdzie są zu-

py

py solne nayznacznieysze w Lotaryngii, *S. Marie aux mines* przy rz. *Leber* sławne srebrnemi i ołowianemi szybami. *Puligni* nad rz. Madon z włością. *Vaudemont*, *Neufviller*, *Blamont* po Niem: *Blankenberg*, *Bitsch*, *Saarverden*, *Forbach*, są miasta i Hrabstwa. *Bayon*, i *Nomeny* nad rz. *Seille* Margrabstwa. *Rosiéres aux Salines* ma obfite zdroie wód solnych. *Mirecourt* nad rz. Madon, *Epinal* nad Mozellą, *Moyenvic* i *Marsal* nad rz. Seille, *Finstingen* po Franc. *Fenestrange*, *Puttlingen* po Fr. *Puttelange*, *Guémûnde* nad rz. Saar, *Fouguemont* i t. d. *Pfalzburg* główne Xięztwa. *Bar le Duc* główne Xztwa Baru nad rz. *Orney*, fortyfikacye miasta i zamku za Ludwika XIV. zniesione zostały. *Bourmont*, *la Marche* i *Chatillon* nad rz. Saone leżą. *Clermont* blizko rz. *Aire*, i *Hatton-Chastel* Margrabstwa. *S. Michel* nad Mozą. *Ligny* Hrabstwo. *Pont à Mousson* nad Mozellą główne Margrabstwa.

XXXVII. Wielkorządztwo Tulońskie, *Toulois*. *Toul*, Ms. w miłey i żyzney dolinie nad Mozellą. Dobra Biskupa Tulońskiego, który był oraz Hrabią Tulońskim i Xciem Rzeszy Niem: osobny powiat składaią.

XXXVII. Wielkorządztwo Tulońskie.

XXXVIII.

XXXVIII. Wielkorządztwo Alsacyi.

XXXVIII. Wielkorządztwo Alsackie, *Alsace*, po Niem: *Elsas* leży razem z prowincyą związkową *Sundgau* po nad Renem, zawiera miast Król: z twierdzami 14, innych miast i miasteczek 87, dymów 88,700. Mieszkańcy mówią pospolicie ięzykiem Niemieckim, w niektórych zaś mieyscach Romaneskim, różniącym się od Francuzkiego, Religią Luterską i Katolicką wyznaią. Prowincya Alsacyi zostaiąc naprzód pod panowaniem Królów Niemieckich, przeszła pod rząd Xżąt i Landgraffów, potym zaś R. 1268 w prowincyą Rzeszy Niem. obrócona była. Traktat Monasterski R. 1648 przysądził ią Ludwikowi XIV. który przestał na Alsacyi Austryackiey, ale wkrótce i reszta za Pana go uznała; miasto też Strazburg wolne Niemieckie poddało się dobrowolnie Królowi, z kondycyą aby przy swych przywileiach utrzymane było. Dzieli się Alsacya na górną i dolną. *Colmar* Ms. górney Alsacyi, w mieyscu pięknym, zdrowym i obfitym nad rz. *Lauch* i *Fecht*, zawiera 15,000 mieszkańców, między któremi iest 6000 lutrów, handluie naywięcey na zboża i wina wyborne i długo się utrzymuiące; posiada Baronią: *Hohen-Landsberg* i miasto *Heilig-*

Krantz,

Krantz. *Neu-Breisach* i *Mortier* twierdze blizko Renu leżące. Hrabstwo *Harburg* i włość *Reichenweyer* należą do Xcia Wûrtemberg. *Rapoltstein*, po Franc. *Ribaupierre* iest włością Pfaltzgraffów Zweybrûcken, zawieraiącą miast kilka. *Kaisersberg*, *Turingheim*, lub *Turkheim*. *Mûnster* miasta Królewskie. *Herlisheim* i *Sulzbach* do Schauenburga należą. *Ruffach*, *Sulz* i *Egisheim* są Biskupa Strazburskiego. *Murbach* dawne Opactwo Benedyktynów czyniące przeszło 40,000 liwr. sekularyzowane R. 1759 i kawalerom Alsackim z dobrami oddane. *Straszburg*, po Łac. *Argentoratum* Ms. dolney Alsacyi, obronne murami i fossami otoczone. o ćwierć mili od Renu nad rz. *Jll* i *Brusch* leżące, główne iest diecezyi, którey Biskup ma tytuł Landgrafa Alsacyi i iest Xciem Rzeszy Niem: maiącym na seymie głos i mieysce. Katedra iest nayprzednieyszym dziełem Architektury Gotyckiey. Wieża iey naywyższa w Europie, bo 574 stóp wysokości maiąca, kształtem piramidalnym zbudowana, przepyszny chór Kościelny, wielka i piękna kaplica S. Wawrzeńca, zegar tak co do wytworu molowania, i rzeźby, iako i co do doskonałości sztuki mechani-

cżney

czney godne są podziwienia. Ubiór dany od Ludwika XIV. na wielki ołtarz szacowany iest 600,000. talerów. Lutrzy maią tu 7 Kościołów. Znacznieysze gmachy w Straszburgu są: Szpitale woyskowy Francuzki, i mieyski Niemiecki, w których się 800 osób utrzymuie, dwa domy dla sierot, dom podrzutków, szpital dla zarażonych szpetną chorobą, iako to trądem, świerzbą, i t. d. lazaret za miastem dla złożonych łożną chorobą, dom wystawiony R. 1768. w którym żebraków i włóczęgów zamykaią i opatruią, ogród botaniczny, gabinet anatomii, Biblioteka publiczna, prócz darowaney miastu R. 1764 od P. Schâ flin z nauki i cnoty sławnego, wraz z gabinetem osobliwości, medalów i starożytności, szkoła artyllervi i rysunku; reitszul, szkoła babienia, obserwatorium i t.d. arsenał, w którym wiele broni starożytnych i osobliwszych widzieć się daie, ludwisarnia, kilka koszar wspaniałych, i magazynów, dom teatralny, i 13 placów publicznych. Z mieysc do przechadzki nayznacznieysze iest zwane *le Broglio.* Liczy Strazburg 50,000 mieszkańców, oprócz 6000 żołnierzy garnizonu. Położenie miasta, liczne fabryki, z któ-

których naywiększa iest tabaczna, porcellany, rafinerya cukru, rękodzieła pięknych haftów i koronek utrzymuią wielki handel Straszburga. Tu roku 1436 Jan Gutemberg rodem z Kolonii druk wynalazł. *Fort-Louis* na wyspie oblaney Renem, *Landau* nad rz. *Queich* twierdze Królewskie. *Lauterburg* blizko Renu z dobrami okolicznemi do Biskupstwa Spireńskiego należy. *Lichtenberg* i *Ochsenstein* obszerne włości Landgraffów Hessen-Darmstadt po obu stronach Renu. *Fleckenstein* Baronia Xżęcego domu Rohan-Soubise. *Hagenau* Królewskie nad spławną rz. *Moter*. *Zabern*, po Franc. *Saverne* w piękney okolicy nad rz. *Soor*, ozdobne Biskupów Straszburskich pałacem. Pod miastem był wąwóz, *Zabersteig*, który Ludwik XV znosząc, dla wygody handluiących rozpoczął R. 1728. drogę szeroką stóp 36. długą przeszło 1825 prętów z 17 mostami, ułatwił przeiazd przykrey góry, zniżaiąc iey spadzistość za każdym prętem na 4 cale. *Dachsburg* Hrabstwo Graf von Leiningen Hartenburg. *Rossheim* nad rz. Magel, *Ebenheim* nad rz. Ehn, miasta Królewskie. *Lützelstein* Hrabstwo do Xztwa Zweybrücken należy. *Klingenthal* blizko Ehenheim sławne

miey-

Sundgau.

mieysce dla Królewskiey fabryki broni i koperwasu. — *Sundgau* kraina należąca do Alsacyi zamyka: *Belfort*, lub *Beford* Ms. nad rzeczką *Savoureuse* ufortyfikowane kształtem Vaubana. Powyżey iest zamek, w nim znayduie się garnizon inwalidów i chwytanych włóczęgów. Do Belfortu miasto *Dattenried*, po Franc. *Dele*, i włości lenne *Blumenberg*, po Franc. *Florimont*, *Munsterol*, po Franc. *Montreuil*, *Granweiler* i Baronia *Froberg* należą. *Huningen* nad Renem, *Landseron* na pograniczu Szwaycarskim są mocne twierdze. *Pfirt*, po Franc. *Ferrete* główne włości. *Montbeliard* o mil 3 od Belfortu miasto główne Xięztwa, które od R. 1397. do domu Wûrtemberg należy, i iest w części pod władzą Rzeszy Niem: w części pod panowaniem Francyi. Zamek nowy, wielki Kościół Luterski i Ratusz na nowo postawione, są naycelnieyszą miasta ozdobą. Jest też tu Collegium, szpital, dom miłosierny i t. d. Katolicy w osobney części miasta mieszkaią i maią swóy Kościół. Lubo ta kraina należy do Xcia Wûrtemberg, magistrat iednak mu niepodlega, i podług praw i przywileiów swych się rządzi.

XXXIX.

XXXIX. Wielkorządztwo Burgundyi, *Franche-Comté* położone w kraiu nadto mroźnym podczas zimy, a w lecie, podległym upałom. Jesień tu bywa naypięknieyszą porą roku. Ziemia rodzi dosyć zboża i owoców, także minery miedzi, ołowiu i żelaza zawiera. *Besançon*, po Łac. *Vesontio* Ms. nad rz. *Doux*, wielkie, piękne i mocne. Ma Arcy-Biskupstwo, sławną Universitatem, Akademią sztuk i umieiętności, towarzystwo militarne i uczone, szkołę artylleryi, bibliotekę publiczną z zbiorem medalów, i t. d. Liczą w tym mieście 20,000 mieszkańców, oprócz garnizonu. Znaczne są pod miastem 2 strumienie, które się potym schodzą, ieden *Bougeaille*, drugi *Craye* się zowie. Woda strumienia *Craye* tę ma własność, iż kamienie przez które w nurcie swym przebiega, inkrustuie, czyli okrywa massą kamienną, nawet dostrzeżono, iż rury maiące otworu szerokości na 2 stopy i kilka calów, któremi prowadzona była do kuźnic, we 2 lata obrośnięte były wewnątrz massą twardą i ciężką na półtora cala grubą. Woda zaś z *Bougeaille* przeciwny skutek czyni, gdyż w niey inkrustacye przez *Craye* sprawione rozpuszczaią

XXXIX. Wielkorządztwo Burgundyi.

się

się i kruszą, a po złączeniu obudwóch strumieni woda skutki swe traci. *Dole* wielkie i piękne nad prawym brzegiem rz. *Doux* w równinie miłey i żyzney. *Quingey* i *Omans* nad rz. *Louve.* O milę od *Quingey* iest iaskinia długa i szeroka, przybrana od natury w kolumny, statuy, kształty rozmaite kwiatów, festonów i t. d. tak, iż ią niektórzy *salą starożytności* nazwali. Przy *Omans* o mil 3 od Bezansonu iest studnia naturalna bardzo głęboka, która przepełniona z deszczów, zalewa okolice, i wyrzuca rybki zwane cieniami *Umbres*, które nikną po opadnieniu wody do rz. *Louve.* Bliżko *Leugné* wsi o mil 3 od *Beaume les Nones* daie się widzieć loch na stóp 35 głęboki, a 60 szeroki, wszędzie iasny. Jeżeli w nim mgliste powietrze, deszcz na iutro pewny, ieżeli czyste, pogodę znaczy. Ze sklepienia naturalnego w tym lochu, wiszą sztuki lodu, i piękny widok sprawuią, ale naywięcey tu iest lodu ze strugi, która tym bardziey marżnie, im dzień iest cieplejszy. *Salins*, mieysce znaczne dla zdroiów wody słoney obwiedzionych murem nakształt twierdzy 140 sążni wzdłuż, 46 wszer. W okolicy alabaster, iaspis i marmur czarny znayduią.

duią. *Arbois* słynie przedniemi winami, które tu się rodzą. *De la Roche* Hrabstwo. *Vesoul*, *Luxeuil*, *Jussey* i t. d. małe miasta.

Kraie zagraniczne Francyi.

Francya znaczne kraie zagraniczne posiada, iako to: w Europie wyspę Korsykę, w Azyi *Pondicheri* i *Kerkal* na pobrzeżu Koromandelskim; *Chandernagor* w Bengali, *Mahé* w Malabarze, i wiele innych osad i fortec na brzegach Jndyy wschodnich, prócz licznych faktoryy, które w rozmaitych mieyscach utrzymuią Francuzi; w Afryce wyspę *Goreę* i kilka fortec na pobrzeżu Gwinei, wyspy Maurycego i Burbońskie na morzu Indyiskim; w Ameryce wyspy *Martynikę*, *Gwadalupę*, *S. Łucyi*, *Marygalantę*, *Deseadę*, *S. Bartłomieia*, część wyspy *S. Dominika*; małe wyspy *Antylskie*, które razem wynoszą na 3,000 mil kwadratowych, wyspę *Kaiannę*, i znaczne osady na pobrzeżu *Gwiany*, wysepki *S. Piotra* i *Mikelon* na południe *Ziemi nowey*.

Historya Francyi.

Gallowie, od których kray Gallią nazwany, byli naydawnieysi iego mieszkańcy. Na lat 200 przed Jezusem Chrystusem horda Belgów w nim osiadła. Część wielka kraiu południowego pod imieniem Gallii Nar-

 boń-

bońskiey zawoiowana została od Rzymian R. 108 teyże ery. Cezar R. 57 wszedłszy do Gallii podbił Helwetów i Belgów, nakoniec całego kraiu stał się Panem. R. 400 po nar: Chrystusa P. Honoryusz Cesarz Gotom osiąść w części południowey Gallii pozwolił. W 6 lat przywędrowali Wandalowie, Alanowie i Swewowie, którzy potym do Hiszpanii przeszli. R. 413 Burginowie z Niemiec opanowali Gallii prowincye nad Renem; ale Frankowie naród Niemiecki osiadłszy w sąsiedztwie około R. 420 ich wypędzili, a pod Childerykiem rozpościeraiąc zwycięztwa swe, od iedney granicy do drugiey, kray cały zaięli. Syn iego Klodoweusz Królem ogłoszony, pierwszy wiarę Katolicką przyiął, Gotów i Rzymian z Gallii zupełnie wyrugował. Czterey iego synowie rozebrali kray na prowincye, które naymocnieyszy z nich Lotaryusz I. w iedno ciało połączył, ale znowu między swych synów podzielił. Utworzyły się dwa państwa *Austrazyi* i *Neustryi*, czyli wschodniey i zachodniey Francyi, pod oddzielnym panowaniem. Pepin wsławił się pomyślną woyną we Włoszech z Lombardami, na których zdobyty Exarchat Biskupom Rzymskim wie-

czy-

czystym dziedzictwem ustąpił. Karól wielki syn Pepina, wierze i naukom sprzyiał, w Niemczech, Hiszpanii, we Włoszech szczęśliwie woiował, Lombardyą podbił, i dzwignął Cesarstwo zachodnie, które potomkom zostawił. Nastąpił roku 814 Ludwik I. po nim Karól II. Ludwik II. i III. i Karloman, tyle tylko wspóminani w dzieiach, że panowali. Za ostatnich uformowało się nowe Królestwo Burgundyi. R. 880. Normandowie lud północny zaczęli pustoszyć Francyą, oblegli nawet Paryż, który iż Odo obronił, tron w nagrodę obiął. Za Karola III. osiedli Normandowie w Neustryi, a część ta od nich Normandyi wzięła nazwisko, później Bretanią i inne prowincye zaięli. Ludwik V. skończył Karóla W. familii panowanie R. 987. Hugo Kapet przez uleganie możnym Panom utrzymał się na tronie, i synowi Robertowi następstwo zapewnił. Ten starszemu synowi Henrykowi I. koronę zostawił, młodszemu Xztwo Burgundyi oddał. Za Filippa I. Normandowie przeszedłszy na wyspę Brytanii zawoiowali Anglią. Miał z niemi do czynienia Ludwik VI. który uskromiwszy zuchwałych lenników, władzę tronu osłabioną utwierdził.

Syn iego Ludwik VII. zachęcony od Papieża, z którym wprzód miał spory, wyszedł z woyskiem swym na krucyatę, ale ta wyprawa nie powiodła się. Rozpoczął woynę z Anglikami, ale dopiero następca Fillip II. R. 1204 Normandyą i inne posiadane przez nich prowincye odzyskał, *Jana bez ziemi* Króla Angielskiego i *Ottona IV.* Cesarza poraził. Jeszcze i Ludwik VIII. przeciwko Anglikom woiował, i syn iego Ludwik IX. który *Henryka III.* Króla Brytanii zwyciężył. Lecz w dwóch wyprawach na krucyatę był nieszczęśliwy, w pierwszey w niewolą wzięty został, w drugiey z zarazy powietrzney umarł. Kościół go dla cnotliwego i przykładnego życia między Swiętych policzył. Filip III. R. 1270 z Saracenami, z Królami Kastylii i Aragonii toczył woynę. Ani Filip IV. nie użył pokoiu, maiąc do czynienia z Anglią i zbuntowaną Flandryą, którą do posłuszeństwa przymusił. Ludwik X. Filip V. i Karól IV. bracia następnie panowali. Ostatni skończył epochę rządow familii Hugona Kapeta, bo po bezpotomnym iego zeyściu roku 1327, brat stryieczny Filip VI. tron zasiadł i zaczął familią Walezych: opierał się Anglikom, Delfinat do

Ko-

Korony przyłączył. Był to wiek nieustannych z Anglią walek. Tenże Filip VI. pod *Poitiers* zbity od Anglików, sam się w ręce nieprzyiacioł dostał. Kray w nieładzie i zamieszaniu wewnętrznym, wystawiony na łupiestwa obce, boie domowe, odetchnął pod Karolem V. który sprawiedliwość urządził, przemoc Panów uskromił, Królów małoletność do lat 14 oznaczył, odstąpione za poprzednika Królowi Angielskiemu Edwardowi III. Akwitanią, Piktawią, Santonią i inne powiaty za rzrzeczenie się pretensyi do Normandyi, odzyskał wszystkie opócz Kaletu R. 1372. Karól VI. musiał walczyć z stryiami swemi i zbuntowanemi Flandrami, których pokonał. Ale nastąpione pomieszanie zmysłów wystawiło kray na nieszczęścia; powstały wewnątrz partye Burginionów i Armaniaków, te się wzaiem niszczyły. Użył tey pory Henryk V. Król Angielski wygrawszy bitwę pod *Azincourt* R. 1415. utracone prowincye, i sam Paryż w moc swą obiął, i Królem Francyi był uznany. Ale pod Karólem VII. los woienny nachylił się na stronę Francuzow, mężna Joanna *d'Arc* wsławiła się nieporównaną odwagą. Anglicy utracili wszystkie swe possessye we Francyi,

oprócz

oprócz *Gwines* i *Calais*. Francya zacząwszy utrzymywać woyska stałe, płatne i ćwiczone bezpiecznieyszą od nieprzyiacioł była. Ludwik XI. Burgundyi część po śmierci ostatniego Xiążęcia zabitego na woynie Szwaycarskiey zagarnął, część drugą Cesarz Maxymilian na mocy ożenienia się swego z dziedziczką otrzymał, roku 1477. Hrabstwa Artezyi i Prowancyi także przyłączone, iako i Brytanii Xięztwo za Karóla VIII. Ten woiował o tron Neapolitański, obiął go i utracił. Ten był los i następcy Ludwika XII. lubo Xięztwo Medyolanu i Królestwo Neapolitańskie zawoiował, odstąpić ich iednak musiał. Był to Król dla sprawiedliwych i łagodnych rządów powszechnie od narodu kochany. Franciszek I. ambicyi swoiey w dobiianiu się o koronę Cesarską przypłacił wielką klęską odniesioną pod Pawią, gdzie i sam w niewolą się dostał. Francuzi winni mu są zaszczepienie użytecznych nauk i rzemiosł i wiele dobrych ustanowień. Z tymże Karólem V. Cesarzem walczył i Henryk II. wszedłszy w ligę z Maurycym Elektórem Saskim, trzy miasta w Lotaryngii zyskał i pokóy z Cesarzem nie bez pożytku zawarł. Znowu na się Hi-

szpa-

szpanią i Anglią obruszył, opierał się mężnie, i traktatem roku 1558. powrót do Francyi Kaletu otrzymał. Rzucone nasienie błędów Kalwina padało Francyą na okropne klęski. Fakcye Gwizyuszów i Burbonów dwóch potężnych familiy naród dzieliły. Ostatnia oświadczyła się za Kalwina nauką dla ziednania sobie Niemieckich Xiążąt pomocy. Stąd za Franciszka II. wynikła woyna domowa okropne na kray ściągnęła skutki. Ledwie odkryty spisek życie Króla ocalił. Powiększyły się zamieszania wewnętrzne pod Karólem IX. Prześladowaniem pełnym srogości chciano wytępić, lub nawrócić Hugonotów, tak zwano uczniów sekty Kalwina, a gdy moc w równey sile, rozkazy w niepokonaney stałości odpor znalazły, użyto zdrady i wykonano ią z wściekłością naydzikszą, gdy z namówy Dwóru Koliniego Admirała i samych zacnieyszych przeszło 2,000 w iednym Paryżu wyrznięto w dzień Sgo Bartłomieia, skąd rzezią Sgo Bartłomieia nazwano. Henryk III. brat bezdzietnego Karóla porzuciwszy tron Polski, na który był wezwany, obiął koronę Francuzką, którey dzwigać nie umiał. Toczył z Hugonotami woy-

nę

nę wspierany posiłkami Króla Hiszpańskiego Filipa II. Obawiaiąc się potęgi Xiążąt Gwizyuszow strasżney iuż samemu tronowi, zgromadziwszy stany Państwa, zgładzić ich rozkazał, ale i sam wkrótce zabity został R. 1589. Korona Francuzka po zgasłey na Henryku familii Walezych przeszła w Dom Burboński. Był pierwszym z niego Henryk IV. miał wiele do zwalczenia przeszkód i nieprzyiacioł, niżeli się uyrzał bezpiecznym na tronie, którego warte były piękne iego serca i rozumu przymioty. Zasłużył przez nie na miłość narodu, którego był oycem. Pokonał przeciwników, prowincye i miasta zbuntowane uskromił, z Hiszpanią woynę pokoiem *Werwińskim* ukończył, Hugonotom edyktem swym w Nantes nadał sprawowania obrządków swey Religii wolność, tam gdzie iey używali; gdy się do większych dzieł zabiera, z rąk szalonego Rawaillaka życie utracił roku 1610. W małoletności Ludwika XIII. rządziła Matka Marya de Medicis. Nie cierpiał syn Regentki tym bardziey, iż nią władał Włoch minister Koncyni. Chciał sam panować Ludwik, zgładził Włocha, a Ryszelego Kardynała za Ministra pierwsze-

wszego przybrał. Richelieu Królowi pozor władania zostawiwszy, sobie panowanie przywłaszczył; Co przedsięwziął, wykonał: Hugonotów, przez odebranie im Roszelli ich stolicy, poskromił i zgnębił: Dom Austryacki, iuż to otwartą woyną, iuż podsycaniem skrytym nieprzyiacioł, osłabił. Mimo zmowy Panów Fràncuzkich na zgubę iego, do czego Matka i żona Królewska wchodziła, Richelieu do śmierci przy urzędzie swym utzymać się potrafił. On przygotował Francyą do tey wielkości, do którey ią doprowadzili następni Królowie. Małoletniego syna Ludwika XIV. zastępowała Matka przy pomocy pierwszego Ministra Kardynała Mazaryniego. Pierwsze iego lata panowania wsławił Kondeusz odniesionemi zwycięztwami nad Hiszpanią. Lecz Kondeusz zniechęcony od Dworu przeszedł na stronę Hiszpanów; zastąpił z chwałą mieysce iego Tureniusz, a woiuiąc pomyślnie Belgium Filippa IV. do zawarcia pokoiu przywiodł. Nową wkrótce woynę z następcą tronu Hiszpańskiego Karólem II. ukończył traktat Akwizgrański roku 1668. Przezeń Flandrya, a wprzód traktatem Westfalskim Alsacya, Strasburg, i nie-

któ-

które miasta nad Renem Francyi się dostały. Poźniey dziesięcią laty woiuiąc szczęśliwie Hollendrów i Hiszpanów, przez pokoy zrobiony w Nimedze *Franche Comté* zyskał. Jeszcze raz woiował z Hiszpanami opieraiąc się uczynioney przeciwko sobie lidze, i łubo mu szczęście sprzyiało, żądał pokoiu i zawarł go w Ryswiku roku 1697. Nakoniec mimo sił mocnych, których użył Cesarz łącząc się z Angliią, Hollandyą i Portugaliią, aby syna swego na tronie Hiszpańskim osadził, mimo nadwątlonych woynami sił, a wyniszczonych skarbow, Ludwik wnuka swego Filippa V. utrzymał, a prawnukowi Koronę Francuzką zostawił. Panowanie Ludwika Wielkim zwanego zaymuie nayświętnieyszą część dzieiow Francyi. Przez niego zniesiony Edykt Nanteński wypędził z Francyi liczne tysiące przemyślnych i pracowitych Hugonotów. Ponieważ Ludwik XV. nie miał lat zdolnych do rządu, Xiążę Aureliański Filip reiencyą sprawował. Ułatwiwszy w ugodny sposob zatargi z Hiszpanią, Maryą Leszczyńską Polkę za zonę poiął, którey oyca Stanisława, gdy na tronie Polskim utrzymać nie potrafił, dokazał, iż dom

Au-

Austryacki Xięztwa Lotaryngii Leszczyńskiemu Królowi, a domowi Burbońskiemu Neapolitańskiego Królestwa ustąpił. Po zeyściu Cesarza Karóla VI. sukcessya Austryacka zawichrzyła pokoy Europy. Ludwik był za Karolem Elektorem Bawarskim; i tak silnie go wspierał, że w Pradze Krolem Czeskim, w Frankforcie Cesarzem był ogłoszony. Pokoy powszechny traktat w Akwizgranie r. 1748 przywrocił, a Ludwikowi podał porę użycia oręża przeciw Anglii, która na swą obronę Krola Pruskiego do związku wezwała. Francya mimo strat wielkich, w skarbach i ludziach, lubo była wspierana przez Austryą i Rossyą, Kanady w Ameryce Anglikom odstąpić musiała. Syn Ludwik XVI. r. 1774 na tron wstąpił; rządzony tąż polityą, którą i poprzednicy iego względem Anglii, nietylko Amerykanów zrzucaiących z siebie iarzmo Wielkiey Brytanii uznał za wolnych, ale też dla poniżenia zawistney zawsze narodowi swemu potęgi, woynę pięcioletnią z Anglikami na lądzie i morzu w obu świątach toczył, i poty broni nie złożył, poki udzielność nowey Rzeczypospolitey uznaną nie została. Stanął Traktat pokoiu między potencyami współ-

woiuiącemi Anglią, Francyą, Hiszpanią i Hollandyą roku 1783. Rpltey Hollenderskiey ucisnioney napaścią Jozefa II. Cesarza spokoyność przywrócił. Pomnożone wydatki publiczne, skarb wyniszczony, kray niezmiernemi długami wynoszącemi po ukończeniu woyny z Anglią przeszło 3,000 millionow liwrów obciążony, zniewoliły Ludwika XVI. naylepszego z Królow Francuzkich, iż reformę oszczędności od siebie samego zaczął, i zmnieyszył znacznie wydatki Dworu Królewskiego. Aby iednak prędzey i skuteczniey złemu zaradzić, a ludu swego nowemi podatkami nie uciskać, zwołał Stany Królestwa od półtora wieku nie zwoływane, któreby się tym interesem kraiu zatrudniły, i wynalazły sposob zaspokoienia długów zaciągnionych. Trzy Stany Królestwa zgromadzone, niezwykłością mocy sobie pozwoloney napuszone, i oney na dal utrzymania i rozszerzenia chciwe, na określenie władzy Króla targnęły się, i Francyą za Rzeczpospolitą ogłosiły. Królowi zaś powagę tylko pierwszego Urzędnika Narodu, oraz moc odrzucenia lub sankcyowania praw od Zgromadzenia narodowego uchwalonych, zostawiły.

XIĘGA V.

O południowych Państwach Europy.

ROZDZIAŁ I.

HISZPANIA.

Położenie i rozległość Hiszpanii.

W Kraiowym ięzyku *Espana*, po Franc. *Espagne*, po Niem: *Spanien*, po Łac. *Hispania*, na wschód ma wspólne granice z Francyą, od którey górami Pireneyskiemi oddziela się, na północ ma morze Atlantyckie, którego część brzegom przyległa morzem Biskayskim, po Łac. *Oceanus Cantabricus*, się zowie, na zachód morze zachodnie i Portugalią, a ku południowi Ocean Atlantycki i morze śrzódziemne. Kray długi na mil 180, szeroki 160, zawiera mil kwadratowych 8500.

Własność powietrza i ziemi.

Powietrze w Hiszpanii nie iest iednostayne. Prowincye górzyste zimy przykrey doznaią, a przeciwnie

nieznośnych upałów prowincye na południe i w śrzodku kraiu leżące, ale nocy maią chłodne i zimę podobną do iesieni kraiów północnych. Lód tu bardzo iest rzadki, i śnieg tylko na górach widzieć się daie. Rzadko kiedy słońce za chmury zachodzi, i deszcz za osobliwość maią. Lubo w Hiszpanii liczą przeszło 150 rzek, są iednak okolice, których mieszkańcy wody niedostatek cierpią; upały letnie nietylko rzeczki ale i rzeki wysuszaią. Grunt zatem iest bardzo suchy, co iest przyczyną kurzawy trudney do uwierzenia.

Góry. Płody kraiowe.

Niemasz żadnego kraiu w Europie, któryby miał więcey gór, niżeli Hiszpania. Znacznieysze są: góry Pireneyskie, które między Hiszpanią i Francyą, to iest od Fontarabii nad brzegiem Oceanu do Kapu *Crens* przy morzu śrzódziemnym ciągną się, dzielą wyższą i niższą Nawarrę, graniczą Aragonią i Katalonią. Składaią się z wielu gór oddzielnych niezmierney wysokości, maiących własne nazwiska, ale tak ścieśnionych, iż ledwie iest 5 dróg, któremi przez nie z Hiszpanii do Francyi dostać się można. Od nich pochodzą inne góry, które znaczną część

kra-

kraiu zaymuią. W Nawarże są: *Sierra de Andia* i *Jura*, w Aragonii *Jaca* i *Canfranc*, w Katalonii *Puycerda* i *Seny*. Przy *Roncevaux* zaczyna się inne pasmo gór Pireneyskich, ciągnie się na zachód ku brzegom Oceanu do przylądku *Finisterra*. Z nim styka się góra *Jdubeda*, lub *Oca*, idzie od źrzódeł rzeki Ebru, kończy się przy morzu śrzódziemnym w okolicy Tortozy. Z tą i z sobą łańcuchem łączyć się zdaią góry: *Cuença* i *Molina*, *Consuegra*, *Alcaraz* i *Segura*, i *Sierra Morena*. Wierzchy ich okrywaią śniegi do połowy lata trwaiące, spadaiąc zaś bryłami z gór, lub roztopione deszczem, wielkie szkody w polach sprawuią. Grunt, lubo wszędzie urodzayny dla gnuśności mieszkańców mało przynosi pożytku. Tak w Pireneyskich, iako innych tu górach znayduią się rudy żelazne, wapno, miedź, marmur, ołów, amiant, jaspis, alabaster, ałun, antimonium, cynober, kalamina, żywe srebro, szyby złote i srebrne, sól oczkowa, i warzonka. O mil 3 od Madrytu iest źrzódło wody czystey iak kryształ, zimney iak lód i bardzo słoney, która w łożysku i na brzegach zostawia sól przezroczystą i purguiącą bez żadney

 pre-

preparacyi. Ałun surowy przedaią Francuzom. Obfituią także w saletrę, maią wiele cieplic, wód mineralnych, mastykowe drzewa, które są bardzo pospolite w Hiszpanii, Sumak, którego gałęzie, liście i korę mielą i przedaią garbarzom, lukrecyą mało tu maiącą szacunku, terpentynowe drzewa, z których robią tabakierki zakupywane do obcych kraiów, pewny gatunek sitowia zwany *Esparto*, z którego plotą rozmaite rzeczy, a naywięcey sznury i liny pływaiące po wodzie trwalsze nad konopne, od kilku nawet lat znaleziono sposób prząść ie, iak len, i z tey przędzy robią cienkie płótna; zioła lekarskie i farbierskie, mech skalny, ale bardziey używaią przywoźnego z wysp Kanaryiskich. Prowincye południowe, rodzą mnóstwo Kaparów, manny tak wiele, iż ledwieby nie dla całey Europy dostarczyć mogli, cynamon podleyszy od Indyiskiego, daktyle które ani tak smaczne, ani tak słodkie nie są iak Barbaryiskie, drzewa korkowe, wszelkie delikatne owoce i wina bardzo przednie. Obfituie także w kmin, anyż, i w Hiszpanii tylko rosnące ziele Solnik, *Soude de Barille* zwane, wszystkim kraiom potrzebne. Sławne

są

są trzody owiec Hiszpańskich, iest ich tu dwoiaki gatunek, i te co grubszą wełnę daią, i te co cieńszą, zawsze pod gołym niebem zostaią, w lecie w góry, w zimie na równiny ie pędzą. Naycieńsza iest wełna z tych, które się w górach paszą. W powszechności wełna Hiszpańska w miękkości i cienkości wszystkie inne wełny w Europie przechodzi; nie iest ani długa, ani biała ani tak dobra do wyrobku iak wełna z owiec prowincyy Niemieckich północnych. Niektórych bogatszych Hiszpanów trzody do 70,000 owiec zawieraią, liczą pospolicie w Hiszpanii owiec do 5 millionów. Trzoda iedna wielka składa się zwyczaynie z 10,000 owiec, ta zaś na 10 mnieyszych trzód się dzieli. Jeden człowiek zwykł zawiadywać całą trzodą, i miewa własnych owiec do 500. Ten powinien znać się na chorobach tych zwierząt i umieć ie leczyć, trzyma owczarzów 50 i tyleż psów, do każdey mnieyszey trzody iest 5 pastuchów, których naystarszy bacza płaci, żywi, sądzi, karze, lub odprawia. Na 25,000 osób rachuią w Hiszpanii, którzy tylko do chodowania, strzeżenia i paszenia owiec należą. Niedawnego czasu sprowadzono tu kozy

z An-

z Angoli. Dawniey Królowie Hiszpańscy wielkie trzody owiec trzymali, resztę ich wynoszącą 40,000 Filip II. Margrabiemu Iturbita sprzedał. Dochód z owiec przynosił do skarbu Królewskiego przeszło 2 milliony złł: Pol. Wełnę, którą Hiszpania cudzoziemcom przedaie, szacuią na rok do 2 millionów talerów. Funt nayprzednieyszey przedaie się prawie po 6. złł. W całey Hiszpanii iest owczarń 25, zwanych *Piles*, z których celna wełna wychodzi, podleysza od tych *Cavalieres* się zowie, iey czoło to iest *prima*, funt po 4 zł: się płaci, naytańszey, iaka iest Nawarska, funt mało iest droższy nad złł: ieden. W Andaluzyi, Asturyi i Nawarze znayduią się dobre konie, i wielka liczba mułów, ale mało bydła rogatego. W Hiszpanii południowey w okolicy *Ronda* iest pewny gatunek kotów Hiszpańskiemi zwanych, mnieyszych od kotów wonnych, iakie są zybety, i niemasz ich nigdzie więcey w Europie iak tu i w Turczech. W niektórych prowincyach zbieraią czerwiec *Kermes* (a).

Mie-

(a) *Kermes*, czyli *Karmazyn*, po Łac. *Coccus tinctorius*, u nas pospolicie Czerwiec zwany, dla tego iż w czerwcu zbierany bywa, są to robaczki osiadaiące na korzeniu ziela Kosma-

Mieszkańcy Sewilli suszą go na matach, pył czyli proszek czerwony zbieraią i moczą w occie winnym i i z tego się pastel formuie. Kermes Hiszpański lepszy iest w gatunku od Barbaryiskiego. Muchy Hiszpańskie Kantarydy zwane są pożyteczne dla Aptek. Niezbywa ieszcze Hiszpanom i na kamieniach drogich. Lasy góry *Aure* dostarczaią drzew zdatnych do marynarstwa.

Rzeki większe są: *Duero*, ta wychodzi z gòr Idubedy w starey Kastylii, w większey części po między górami się snuie, Królestwo Leonskie i Portugalskie przerzyna i do morza zachodniego wpada. *Ebro*, po Łac. *Iber*, utworzona ze zbiegu źrzódeł zwanych *Fontibres* w górach Santyllany, wpływa szybkim pędem do morza śrzódziemnego i przy uyściu

Rzeki.

czek. Inny iest Amerykański, zwany *Cochenille*, przychodzący przez Kadyx do Europy, są robaczki okrągławe, ktòre ususzone daią farbę ponsową, lub inną czerwoną podług ususzenia. Naywięcey ich iest w Mexyku, żyią liściem drzewa Nopal. Funt takowey farby niekiedy drożey, iak po 6 czerw: złł: się płaci. Dostarcza Ameryka Europie do 800,000 funtòw, Produkt ten nie iest obcy w Polszcze. Czytamy w naszych kraiopismach, iż obcy zakupywali go w Polszcze, zwłaszcza na Rusi.

ściu formuie wysepki *Alfacques*. *Tejo*, po Łac. *Tagus*, poczyna się pod górą *Cuença* na pograniczu Aragonii, płynie rzniętym pomiędzy wysokiemi skałami korytem i zlewa się w Ocean. Od źrzódła do Lizbony ubiega mil 120. *Minho*, lub *Minno*, w Gallicyi przy *Castro del Rey* początek bierze, i gubi się w Oceanie Atlantyckim. *Guadiana*, po Łac. *Anas*, wypływa z iezioria *Laguna de la Guadiana*, niknie w śrzód gór wysokich, a płynąc pod ziemią przez mil kilkanaście, wychodzi na wierzch i rozlewa iezioro *okiem Gwadyany* zwane, nakoniec do Oceanu zachodniego wbiega. *Tinto* ma źrzódło w górze *Sierra Morena*, a uyście do morza śrzódziemnego, od koloru wód żółtych iak topaz, bierze nazwisko. Tę zaś maią własność, iż skupiaiąc, i spaiaiąc piasek rzeczny formuią z niego dosyć twarde kamienie, a to w przeciągu roku. Szkodliwe zaś są korzeniom drzew i roślin, ani ryba, ani owad w nich żyć nie może, owszem gubi robaki w zwierzętach, które ie piią, ale żadne bydle, prócz kóz, iey nie lubi. Traci zaś te osobliwsze własności i odmienia swą naturę, gdy się z innemi rzekami łączy. Rozwożą z tey rzeki wodę po wielu

miey-

mieyscach, i używaią iey iako lekarstwa na rozmaite choroby. *Guadalquivir*, po Łac. *Bætis* wychodzi z gór Segura i w Ocean wpływa.

Ludność.

Podług naypoźnieyszych wiadomości liczy Hiszpania dusz 6,255,663. więc na mili kwadratowey mieści się w Hiszpanii 736 ludzi, ludność zatym tego Państwa mnieysza iest od Portugalskiey. Miast większych, czyli *Ciudades* ma 139. mnieyszych to iest *Villas* bardzo wielką liczbę. Za Ferdynanda VI. w kraiach do korony Kastyliyskiey należących rachowano miast 90, miasteczek 3,407, wsiów 12,648, a ogółem w całey Hiszpanii i wyspach Kanaryiskich miast, miasteczek i wsiów 23,175. Przyczyny nieludności Hiszpanii, kraiu tak obficie od natury opatrzonego, są te: 1. Niepłodność Hiszpanek, rzadko daie się widzieć, aby która po 30 roku rodziła, a powszechnie niemaią więcey dzieci, iak 3 lub 4. 2. Panuiąca rozwiozłość lubieżna w mieszkańcach, a przez nię zarażona krew chorobą weneryczną naypowszechnieyszą w tym kraiu, tak iż niekiedy dzieci nawet napastowane od niey bywaią, a mało Hiszpanów póżnego wieku dochodzi. 3. Mnóstwo

ludzi wyprowadzonych do nowego świata, i wielka liczba bawiących się żeglugą i handlem morskim, z tych iedna część na morzu wymiera, druga w osadach zagranicznych pozostaie, ledwie trzecia do oyczyzny powraca. 4. Niedopuszczanie tolerancyi, i wielość Klasztorów niestosowna do małey ludności kraiu.

Religia.

Zadna inna religia prócz Katolickiey nie iest cierpianą w tym kraiu. Lubo w niektórych miastach handlownych Protestanci maią wolność kupczenia i bawienia się, bez nauczania i sprawowania publicznego obrządków swey Religii. Wykroczenia przeciw panuiącey Religii podlegaią sądóm Inkwizycyi. Po wypędzeniu Maurów z Hiszpanii Ferdynand V. wydał dekret każący ustąpić z kraiu wszystkim Mahometanom i Zydom, aby zaś nieznaleźli się tacy, którzyby stosuiąc się do panuiącey Religii publicznie, żyli prywatnie podług błędów swey nauki, Inkwizycyą ustanowił. (b) Magistratu-

rze

[b] Twierdzą Historycy, że Dekret Ferdynanda V. 170,000 familiy porzucić własną oyczyznę przymusił. Poźniey wyszłych z kraiu 900,000 liczą. Ważna przyczyna nieludności Hiszpanii.

rze tey Duchowney poźniey nadana była obszernieysza władza. Dozwolono iey nietylko Maurów i Zydów, ale wszystkich różnowierców, i samych nawet Katolików pismem, mową lub uczynkiem przeciwko wierze i Kościołowi grzeszących dochodzić, sądownie ścigać i karać. Tym ustanowieniem zasłużył Ferdynand na tytuł Króla Katolickiego, który mu Alexander VI. Papież nadał. W całym Panstwie iest 8 Arcy-Biskupstw, 48 Biskupstw, 2146 męzkich Klasztorów, 1023 Panieńskich. Prócz tego są w Hiszpanii bogate zakony kawalerów, iako to Kalatrawskich, Alkantarskich, Monteskich, S. Jakóba z Kompostelli i Joannitów.

Język. Nauki. Rękodzieła. Handel.

Dwa ięzyki pospolicie są w używaniu w Hiszpanii, to iest: Hiszpański właściwy i Biskayski. Niemożna nie przyznać Hiszpanom dowcipu; są przytym odważni i w przedsięwzięciu stali, lubo bardzo opieszali w działaniu. Umiarkowanie, trzeźwość, suchość temperamentu czyni wytrzymałemi na pracę, głód i pragnienie. Poważność i powolność Hiszpanów wrodzona iest przyczyną przypisywaney im powszechnie dumy. Lud tu iest ciemny i zabobonny, gnuśny i

nie-

nielubiący pracy, iakiey rolnictwo i rzemiosła wyciągaią, dla tego naywięcey między niemi iest rzemieślników Francuzów. Lat dopiero kilkanaście, iak Hiszpani obce kraie zwiedzać zaczęli, szukaiąc w nich oświecenia. Odtąd prawie nauki, handel i rękodzieła kwitnąć u nich zaczęły, lubo daleko ieszcze maią do tego stopnia, w którym bydźby mogły i powinny, w kraiu tak sposobnym i obfitym i tak wygodne położenie maiącym. Wywożą stąd delikatne wina, migdały, rodzynki, figi, kasztany, cytryny, pomarańcze, grenaty, kapary, szafran, miód, wosk, oliwę, cynober, cukier, żywe srebro, sól, saletrę, beryl, wełnę, iedwab, konie, muły i wiele Amerykańskich towarów. Mimo drogich produktów, mimo summ niezmiernych, wynoszących do 15 millionów Piastrów, które iey corok przychodzą z Ameryki, mieszkańcy iednak są ubodzy, gdy Hollendrzy na bagnach i błotach osiedli w bogactwa i wszelkie wygody życia obfituią. Zaczynaiący się dzwigać przemysł tłumiony gnuśnością, lepszy stan kraiowi obiecuie. Dotąd Hiszpania za bławaty Francyi do 10 millionów liwrów, Anglii za materye wełniane

200,000.

200,000. funtów szterlingów corocznie płaciła, lubo tymże Państwom sprzedawa iedwab i wełnę surową.

Moneta.

Naypospolitsza iest Hiszpańska moneta miedziana *Maravedis*, dwie sztuk zawiera *Ochava*, cztery *Quarto*. Naydrobnieysza moneta srebrna iest *Real de Vellon*; tey sztuki są podwóyne *Dos Reales de Vellon*, co tyle waży iak *Real de Plata*; są poczwórne czyli *Piseta*, i t. d. *Peso Gordo* lub *duro* 20 Realów Wellońskich waży. Ten gatunek monety za Hiszpanią Piastrem się zowie. Dukat Hiszpański blizko 42 Realów, a naywiększa w złocie sztuka *Doblon de a Ocho* 300 Realów zawiera. Chcąc poznać wartość właściwą tych pieniędzy, dosyć iest wiedzieć że *Real de Vellon* znaczy groszy Polskich blizko 12.

Tytuł Panuiących. Herb Państwa.

Tytuł panuiących iest krótki: Katolicki Król Hiszpanii. Rzadko kiedy używa długiego, a w tenczas wypisuie wszystkie swe Państwa w 3 częściach świata. Następca tronu Xiążęciem Asturyi się zowie, inne dzieci Królewskie są Infanty lub Infantki. W Herbie mieszczą się znaki Prowincyy składaiących Królestwo Hiszpańskie.

Od

Kształt Rządu.

Od samych prawie początków Państwa tego, rząd iego był samowładny, i dziedziczny nietylko dla płci mezkiey, ale i dla żeńskiey w niedostatku pierwszey. Królestwa Aragonii, Katalonii i Nawarry miały wprawdzie wolności udzielne; nadane im przez wdzięczność za czynioną domowi Austryackiemu pomoc w czasie długiey woyny o sukcessyą Hiszpańska, ale Filip V. zniósłszy ich przywileie, przywiódł ie do równey z innemi poddanemi powinności posłuszeństwa samowładztwu swemu.

Dochody.

Dochody Króla Hiszpańskiego naypóźniey szacowane były 30 millionów Piastrów, prócz z miner; z kopalni bowiem srebrnych grosz piąty, ze złotych dwudziesty na Króla idzie.

Potęga.

Potęga woienna lądowa składa się z 80,000 Infanteryi, 19,000 Kawaleryi, 10,000 gwardyi Królewskiey, 33 batalionów milicyi, i 62 kompaniy Inwalidów. Morska zawiera 72 okrętów liniowych, i 46 fregat, i rozmaitych statków zbroynych.

Geografia dawna.

Hiszpania od położenia swego w zachodniey stronie Europy od Greków

ków *Hesperia*, od Rzymian zaś od rzeki *Ebro*, po Łac. *Iber*, zwana była *Iberia*. Granice iey były na wschód i południe morze śrzódziemne *mare internum*. Cieśnina Gibraltarska *Fretum Gaditanum* i Ocean Atlantycki; na zachod tenże Ocean, na północ morze Biskayskie *Oceanus Cantabricus* i Gallia, od którey ią góry Pireneyskie *Montes Pyrenæi* oddzielały. Długość od przylądku *Cap de S. Vincent Promontorium Sacrum* do rzeki *Salusa* teraz *Salsas* w iey uyściu do morza śrzódziemnego mil 150 wynosiła. Wszerz od przylądku *Capo Finis terræ*, czyli *Promontorium Celticum* do przylądku *de Palos* niegdyś *Promontorium Saturni* tyleż mil liczono. Dzielono ią na 3 Hiszpanie: Hiszpania *Bætica*, *Lusitanica* i *Terraconensis*. Ostatnią, Hiszpanią bliższą *Citerior*, dwie pierwsze dalszą *ulterior* zwano. *Bætica* od rz. *Bætis*, teraz *Quadalquivir*, ktòra ią przerzyna, położona była w południowey stronie, gdzie teraz Grenada, Andaluzya, część Kastylii nowey i Estremadura, od wschodu i południa rzeką *Anas*, teraz Gwadyana, od południa Oceanem i morzem śrzódziemnym oblaną była, kończyła się przy mieście *Almeria*, przedtym *Portus magnus*. Część iey po nad rz.

Bætis i *Gwadyanę*: *Bæturia*, a gdzie lud *Turduli* ku wschodowi mieszkali, *Turditana* się zwała. *Celtici* ku zachodowi osiedli, zaymowali aż Luzytanią. W Betyce były celnieysze miasta: *Stygi*, dziś *Eceija*; *Hispalis*, dziś *Sevilla*, *Corduba*, dziś *Cordova* zwane. *Lusitania* w tych prawie samych granicach mieściła się w których dziś Portugalia zostaie, miała nadto części nowey i starey Kastyllii i miasta: *Ulyssippo* teraz Lizbona, *Augusta Emerita* teraz Merida; Reszta Hiszpanii Tarrakoneńską się zwała, w niey mieszkali *Celtiberi* po prawey stronie Ebru, skąd kray ten zwano *Celtiberia*; ich miasta były *Segobria*, teraz *Segorbe*, *Numantia* z ruynowana od Rzymian, teraz *Almaran*; *Vascones*, siedzieli przy górach Pireneyskich, gdzie część Nawarry z miastem *Pompelona*, niegdyś *Pompejopolis*; *Varduli* w okolicy miasta *Bilbao* przedtym *Flaviobriga*; *Cantabri* gdzie teraz Biskaia, od nich *Oceanus Cantabricus*, wziął nazwisko, *Astures*, gdzie Xięztwo Asturyi; *Gallæci* między rzeką Duero *Durius* i Minho *Minius*, tam miasto *Brigantia* w Portugalii; *Carpentani* w okolicy Toledu *Toletum* i Alcala de Henares, przedtym *Complutum*; za niemi ku południowi byli

Ore-

Oretani. Inne miasta w tey Prowincyi: *Tarraco* teraz *Tarragona*, *Cæsaraugusta* teraz *Saragossa*, *Carthago nova* teraz *Carthagena*, *Saguntum* teraz *Morviedro*. Jacy byli pierwsi tego kraiu mieszkańcy, nic pewnego nie maią historye. Diodor i Strabo zgadzaią się, iż Fenicyanie przypłynąwszy tu morzem śrzódziemném, pierwsi osiedli, po nich osady Greckie przybyły. Po wyiściu z tego kraiu do Azyi właściwych Iberyi mieszkańców, nastąpili Celtowie z Gallii, ktòrzy Celtyberami nazwani byli. Nakoniec Kartagińczykowie pod wodzem Amilkarem większą część Hiszpanii zagarnęli pod swe panowanie, ale ci wypędzeni będąc po nieszczęśliwie odbytey drugiey woynie Punickiey, cała Hiszpania została Rzymian prowincyą, i w tym stanie była do czasów Honoryusza Cesarza, gdy Gotowie i Wandalowie Narody blizkie Germanów zawoiowawszy Hiszpanią, podzielili ią na 3 Królestwa, około R. 400 po narodzeniu Xtusa Pana. Roku 720 Saracenowie i Maurowie lud wędrowny z Afryki zwyciężywszy Wandalów i Gotów, zapędziwszy ich ostatki do prowincyi Asturyi i Legionu, stali się Panami Hiszpanii, i utworzyli w niey 14

Królestw, to iest: Legionu, Katalonii, Nawarry, Kastyllii nowey i starey, czyli Toletańskie, i Balearskie na wyspach Majorce, Minorce i Jwice i t. d. Z czasem 3 tylko z nich znakomitsze pozostały, powiększone przyłączeniem innych przez oręż lub małżeństwa, te zaś trzy były: Kastylii, Aragonii i Portugalii, które pod iednego panowanie przeszły za Ferdynanda VI dziada przez matkę Karóla V. Cesarza, a naprzód dom Austryacki, a teraz dom Burboński tron Hiszpanii posiada.

Podział.

W teraźnieyszym podziale Królestwo Hiszpańskie składa się z tych Prowincyy. 1. Nowa Kastyllia. 2. Estremadura. 3. Gallicya. 4. Królewstwo Legionu. 5. Stara Kastyllia. 6. Biskaia. 7. Nawarra. 8. Arragonia. 9. Katalonia. 10. Królewstwo Walencyi. 11. Królewstwo Murcyi. 12. Królewstwo Grenady. 13. Andaluzya. 14. Wyspy Balearskie.

I. Kastyllia nowa.

I. *Castilla la nueva*, Kastyllia nowa, od niektórych Królewstwem Toletańskim zwana, do korony Kastylliyskiey należy, zawiera 3 Powiaty. 1. *Alcarria*, W nim miasta: *Madrid* Stolica Hiszpanii i rezydencya Królów,

łów, leży w obszerney równinie opasaney górami wysokiemi, nad rzeczką *Manzanares*, która tylko w tenczas ma dosyć wody, gdy stopione na wiosnę śniegi z gór sciekaią, na niey są 2 mosty piękne, z tych Toletańskim zwany od Filippa II. postawiony, iest naywspanialszy. Obwod Madrydu na mil 3 wynosi. Zdobią go ulice pod sznur prowadzone powiększey części szerokie i piękne, maiące po obudwoch stronach ścieszki osobne dla pieszych, domów wiele aż do 7 piąter wysokich, we wszystkich zaś, dolne mieszkania dawniey do Króla należały, od którego ie dziś właściciele okupuią. Liczne place publiczne iako i wiele ulic przyozdobione są fontanami marmurowemi i statuami. *Plazza major* regularnością, obszernością i pięknością otaczaiących go domów inne przenosi. Ma naokoło 1536 stóp, domy w tym okręgu są pięciopiętrowe. Pierwsze piątro wspiera się na pilastrach, które formuią 4 arkady, a po pod niemi iest mieysce promenady publiczney. W Madrycie liczą 3 Akademie umieiętności, a iednę Malarstwa, rzeźby i Architektury, 18 Far, 35 Klasztorów męzkich, 51 Panieńskich, 22 szpitalów, 15 bram,

7338 domów i 140,000 mieszkańców. Kościoły tu, iako i w całey prawie Hiszpanii zbytkuią w bogactwach i drogich ozdobach. Pałac Królewski iest gmach przepyszny na wyższym mieyscu, w nim sala wielka ceremonialna ma wzdłuż 90 stóp, wszerz 36, dach statuy wielkości naturalney otaczaią. Biblioteka Królewska, zbiór portretów i gabinet Historyi naturalney godne są ciekawości. Amfiteatr dla przypatrowania się potyczkom z dzikiemi bykami iest bardzo rozległy. Widowisko tego rodzaiu iest właściwe Hiszpanom. Człowiek ieden, lub kilku razem, na koniu lub pieszo, z włocznią, szpadą, lub puginałem w ręku, walczą z srogiemi zwierzami. Rzecz dziwna, że w wieku szczycącym się ludzkością widok morderstw i okrucieństwa poczytany iest za zabawę godną człowieka! *Prado* iest mieysce publiczne wysadzone drzewami gdzie naywięcey ludzi zgromadzać się zwykło. Za miastem iest ogród Królewski botaniczny. Fabryk znacznych iest kilka. Fabryka obiciá zaymowała niedawno 20 warsztatów. Nayznacznieysza iest fabryka porcellany, w niey przeszło 300 osób pracuie. Między fabrykantami wielu iest Włochów i Francuzów. Szpital pod-

podrzutków dobrym iest opatrzony funduszem, dzieciom tym przyznany iest stan mieyski, i przyięte bydź mogą do Kawaleryi szlacheckiey *Habito*. Niegdyś Madryd pełen błocka i nieochędoztwa, tak iak dziś Berlin, zarażał smrodem powietrze na milę w około. W prowadzeny lepszy porządek, czystość ulic, sprawuią zdrowe powietrze. Za miastem iest zamek Królewski *El Retiro* otoczony wielkiemi ogrodami i gaiami, w nich pustynie, domki, fontanny i t. d. Pokoie są wielkie, ale niewygodne i zle rozrządzone. *Casa del Campo* w zachodniey stronie Madrytu dom letni Królewski wprost naprzeciw rezydencyonalnego zamku. *La Florida* także dom Król. letni w ulicy drzewem wiązowym sadzoney aż do lasu *Pardo*. *Zarzuela*, *Villa viciosa* stare domy Królewskie. *El pardo* zamek Król. o mil 2 od Madrytu nad rz. *Manzanares* w dolinie, przy lesie wielkim dębowym strzeżonym dla łowów Królewskich. *Aranjuez* miasteczko i zamek Król. o mil 7 od Madrytu w dolinie, przy zbiegu rzek Tagu i Xaramy z ogrodem na kępie, zwierzyńcami, grottami i t. d. Gmach iest czworogranny, zawiera portrety Królów Hiszpańskich, i przednie

ma-

malowania. Gdy tu dwór mieszka, ministrowie cudzoziemscy mieszczą się we wsi przyległey *Antigola*. R. 1778 zasadzono tu wielką liczbę wiązów i dębów. Hiszpani mówią: że *Aranjuez* iest cudem natury, a Eskuryal cudem sztuki. Okolica w lukrecyą obfituie. *Toledo*, po Łac. *Toletum* miasto na skale nad Tagiem, która 3 części Toledu oblewa. Jest stolicą Arcy-Biskupa, który iest Prymasem Hiszpanii Katedra iego ma wzdłuż stóp 440 wszerz 200. W znaczney liczbie kaplic, naybogatsza iest S. Maurycego. Ołtarz cały okryty iest złotem i śrebrem. Tabernaculum śrebrne złocone rozebrane bydź może na 700 sztuk. Do dzwigania go potrzeba 30 ludzi: Wewnątrz ukryte iest mnieysze tabernaculum z czystego złota, które tu pierwszy raz z Indyi przywiezione było. Daie się tu widzieć statua srebrna Nayśw. Panny wielkości naturalney otoczona balustradą i 14 lampami także srebrnemi. Drzwi Kościelne są z bronzu i sztukateryi. Przy niey iest biblioteka bogata w nayrzadsze xiążki i rękopisma. Znayduie się w Toledzie Universitas, Trybunał inkwizycyi; 59 Klasztorów, 28 szpitalów, i 20,000 mieszkańców. Naywięcey zdo-

zdobi miasto dawny zamek Maurów, dla swey wielkości i położenia, obrócony teraz na szpital dla ubóstwa, którzy swą pracą zarabiaią na pożywienie, używaią ich do przędzenia iedwabiu, do fabryk materyy różnych, axamitów, chustek. Utrzymuią tu około 200 chłopców i dziewcząt, prócz starych kobiet i męszczyzn. Do szkoły rysunku używani są naylepsi mistrzowie z Madrytu. Szpady dawney fabryki Toletańskiey w wielkim są teraz szacunku, dzisieysze bowiem są daleko podleysze. Robią też w niey głownie, puginały, haki i klamki do pasów dla woyska Królewskiego. Dla braku wody mieszkańcy używaią iey ze ścieków, a maiątnieysi mieszaią ią z rzeczną, którą do miasta na osłach sprowadzaią. *Alcala de Henares*, niegdyś *Complutum* nad rz. Henares, ma Akademią i do Arcy-B. Toletańskiego należy, w okolicy żyzney i miłey. W bliżkości iest zamek *Apalasso* i zdróy wody czystey, którą Królowie Hiszpańscy do użycia tylko swego przeznaczyli. *Trillo* nad północnym brzegiem Tagu niedaleko Madrytu łaźnie wsławione od niedawnego czasu. *Quadalaxara* nad rz. Henarezą, słynie fabrykami zwłaszcza sukien w

ga-

gatunku Hollenderskim podobnych, podług nayświeższego doniesienia znayduie się w niey warsztatow sukiennych 306, innych materyi 350. żywi się przy nich do 24,000 osób oboyga płci, przynosi na rok do 14 millionów Realów. Znaczny dowód, iak wielkie źrzódło bogactw odkryłby dla Hiszpanów ożywiony w kraiu przemysł. *Escalona* nad rz. *Alberche* i *Maqueda* główne Xięztw swoich. *Cogolludo* i *Leganes* Margrabstwa, *Manzanarez* i *Orgaz* Hrabstwa. *Ocana*, *Illescas*, *Bribuega* nad rz. Tajuna, *Hita* i *Buytrago* małe miasta. *Talavera de la Reyna* nad Tagiem sławne dla licznych fabryk iedwabnych, ma 336 warsztatów, 1438 robotników, którzy w większey części są Hiszpani. Robią tu kampanki złote i srebrne, galony, wstążki, pończochy iedwabne, tafty, axamity, materye lamowe złote i srebne, adamaszki i t. d. Naczynia też tuteysze gliniane są zachwalone. *S. Eldefonso* miasteczko na pog aniczu Kastyllii nowcy pod górą Guadarrama ozdobne wspaniałym zamkiem Królewskim z pięknemi ogrodami, fontanami i t. d. Była to niegdyś kraina pusta i płonna, dziś urodzayna i osiadła. W zamku widzieć można zbiór znaczny wybor-

nych

nych malowań i rzeźby. Przyległa huta całey Hiszpanii szkła dostarcza, leią w niey tafle zwierciadłowe na 140 calów długie, a na 80 szerokie. W tey to górzystey krainie znayduie się wieś *San Lorenzo el Real del Escorial* o mil 7 Hiszpańskich od Madrytu, gdzie ów iest sławny Klasztór od Hiszpanów osmym cudem świata zwany. Wystawił go Król Filip II. na pamiątkę odniesionego nad Francuzami zwycięztwa pod *S. Quentin* R. 1557. Na wystawienie iego 28 millionów dukatów wyłożył. Gmach ten czci S. Wawrzeńca poświęcony iest czworogranny, maiący 1000 kroków obwodu, tak iż każda strona długa iest na 250 kroków. Stawiany iest wksztalt kraty, dla pamiątki narzędzia, na którym S. Wawrzeniec był męczony, ale dla niezmierney wielkości figura ta na pierwszy rzut oka widzieć się niedaie. Natomiast w ozdobach zewnętrznych pełno iest takich krat, czyli rusztów z kamienia, żela i bronzu. Zawiera 17 Klasztorów, w których mieszka do 200 mnichów Hieronimitanów, 22 podworzów, blizko 12,000 okien, między niemi 1140 zewnętrznych, przeszło 800 kolumn, około 14,000 drzwi, od których klucze zebrane maią ważyć 7 cetnarów i t. d.

i t. d. Do wystawienia samych murów trzeba było lat 22; użyto do nich naywięcey kamienia, blizko w obfitości znayduiącego się, który iest twardy, mocny, do marmuru szarego podobny. Kościół zbudowany na model S. Piotra w Rzymie ma wzdłuż 364 stóp, wszerz przeszło 230, sklepienie wznosi się w kopułę wzwyż stóp 340. W Kościele iest 48 kaplic i tyleż ołtarzów. Wielki ołtarz iest cały z naypięknieyszego iaspisu z ozdobami bronzu złoconego, o 4 piątrach w kolumny, między któremi stoią statuy przedniey sztuki bronzowe złocone niemaiące prawie szacunku. Tabernaculum maiące diametru półosmey stopy, a 16 wysokości, o 8 kolumnach iaspisowych, z statuami 12 Apostołów pełne ozdób z kruszców drogich i kamieni, zamyka w sobie drugie, mnieysze na 3 stopy wysokie o 4 kolumnach, których kapitele i podstawy są ze złota emaliowanego, wierzch i boki zatkane szmaragdami oprawnemi w złoto, równie iako i drzwiczki z iedney sztuki kryształu. Po obudwoch stronach ołtarza są wspaniałe nadgrobki Karóla V. i Filipa II. Nadto iest 8 organów, z nich ieden z czystego srebra lany. Zakrystyą 108 stóp długa

gą zdobią rzeźby i malowania niepo- równane. Dolny Kościół zwany *Pantheon* przeznaczony na groby Królów i ich familii, do którego się zstępuie po schodach iaspisowych, co do wspaniałości, i bogactw w złocie, srebrze i drogich kamieniach, wart bydź zwany cudem Hiszpanii, a skarbiec Kościelny skarbcem Monarchy. W tym gmachu iest przepyszne mieszkanie Królewskie, iako też i dla dworu; wielka biblioteka, Collegium dla edukacyi młodzieży z kilką salami, apteka, i t. d. Rozmaici rzemieślnicy, i manufakturzyści zaymuią osobno wielki Klasztór, który wraz z domami czyni podobieństwo miasteczka. Ogrodów przy Eskuryale iest kilka, które ozdobione i utrzymywane są dotąd prawdziwie po Królewsku. Daley iest zwierzyniec, który obeymuie ieziora, gaie i mnóstwo zwierza.

2. *La Sierra* powiat, w którym *Cuença* miasteczko główne między górami nad rz. *Xucar*, ma Biskupstwo i sąd Inkwizycyi. *Huete*, niegdyś *Opta*, *Alcaraz* niemaią nic znacznego. *Segura de la Sierra* i *Alarcon* należą do kawalerów S. Jakuba. *Moya* i *Çaracena* są Margrabstwa.

3.

3. *La Mancha*, zaymuie ten pow. część południową Kastyllii. W niey *Almada* miasto sławne, strugą tylko od Królestwa Korduby oddzielone, ma przeszło 300 domów, i bogate szyby merkuryuszu i cynobru, miasto i Kościół na cynobrze stoią. Góra, z którey merkuryusz biorą nie iest wyższa nad 120 stóp, długa 108 sążni, około 60 szeroka. Wewnątrz iey są ogromne kamienie piaszczyste, markazyty, kwartz, i twarda ruda w którey wskruś iest cynober. Z tych szyb, które są głębokie 1400 stóp bywa na rok merkuryuszu 18,000 cetnarów. *Ciudad Real*, piękne i ludne miasto o milę od Gwadyany rzeki, tu sławne są garbarnie, w których wyprawiaią skórki na rękawiczki, leży w dolinie w śrzód roskoszney równiny. *Calatrava*, czyli *El Convento real de Calatrava*, nad rz. Gwadyaną główne mieysce zakonu rycerskiego, do którego należy, iako i blizkie miasto *Almagro*. Kawalerowie Kalatrawscy ustanowieni byli R. 1164 dla woiowania z Maurami. Z dawnych obowiązków zostało im się tylko noszenie krzyża czerwonego na białey sukni. Już się od R. 1540 i żenić mogą, ale tylko raz. Mistrzem zakonu iest sam Król

Hi-

Hiszpański. *Mora* miasteczko i Hrabstwo.

II. Kastyllia stara.

II. *Castilla la vieja*, Kastyllia stara, prowincya mało osiadła, w gruntach powiększey części płonnych, ale tu naylepsza iest wełna w całey Hiszpanii. Rzeka *Douro* dzieli na północną i na południową.

Burgos Ms. prowincyi i Arcy-Biskupstwa, nad rz. *Arlanzon*, na którey tu są 3 piękne mosty z kamienia, iest dosyć ludne, stawiane wkształt krzyża, od R. 1768 iest tu założona kompania dla handlu i rękodzieł. Ulice ma ciasne i krzywe powiększey części, domy zle zabudowane, prócz rynku, pięknych promenad, i fontan. Kościół Katedralny figury kryża miany iest za nayregularnieyszy w Hiszpanii, i tak iest obszerny, iż razem 5 mszy śpiewanych bydź może, bez przeszkadzania iedna drugiey. W Kościele Augustynianów kaplica godna iest podziwienia dla swych niezmiernych bogactw. Sklepienie iey okryte iest blachami srebrnemi, oprócz krzyżów i lichtarzów ze złota lanych, naczyń Kościelnych z tegoż kruszcu pełnych diamentów i pereł, po 2 stronach ołta-

rza

rza stoi 60 lichtarzów srebrnych na 6 stóp wysokich. Tu iest także pałac Arcy-Biskupi, cytadella mocna na górze, dawny pałac rezydencyi Królów Kastyllańskich, szpital bogaty dla pielgrzymów i t. d. Blizko leży wielki Klasztór i Opactwo zwane *Hueglas*, mieszka w nim 150 zakonnic. Xięni ma pod swym rządem 17 innych Klasztorów, 14 miast i 50 wiosek. *Avila*, miasto z Biskupstwem i Akademią, w śrzód piękney równicy opasaney górami nad Adaią rzeczką, zawiera 3,000 domów, fabryki przednich sukien, i na około starożytne fortyfikacye. Pod miastem są szyby solne. *Calaborra*, po Łac. *Calaguris*, miasto Biskupie w górzystém położeniu nad rzeką. *Alfaro*, *Arnedo*, *Logronno* nad Ebrem w okolicy obfitey w wina i delikatne owoce, *Naxerra* główne mieysce Xztwa, leżą w krainie *Rioia*. *Osma* nad rz. *Douro*. *Segovia*, miasto wielkie i bogate, liczy 7,000 domów, 22 Kościołów parafialnych, 24 Klasztorów, 18 szpitalów, ma szkołę, Biskupstwo, mennicę z machiną do niey służącą iedną z naydoskonalszych w Europie, rozmaite fabryki kołder, papieru, faiansu i sukien, które zwłaszcza w czarnym kolorze miane

są

są za naypięknieysze. Sławny wodociąg tuteyszy iest szacownym zabytkiem starożytności. Stawiony on był za Traiana od Rzymian dla sprowadzenia do Segowii wody z mieysca 9 mil ; będącego. Ten wodociąg łączy z góry utrzymuiąc się na 177 arkadach, tak wzniesionych iż w niektórych mieyscach arkady na arkadach, stoią i tam ma wzwyż 102 stopy. Dzieło tak gruntownie iest zrobione z ogromnych kamieni bez wapna, iż lubo tyle trwa wieków, iest iednak dotąd całe, i służy ku wygodzie mieszkańców. *Siguenza*, po Łac. *Seguntia*, miasto obmurowane nad rz. Henarez, ma 700 domów, Katedrę Biskupa, do którego należy, zamek i okolicę żyzną. *Soria* nad rz. Douro; w tym położeniu było sławne w starożytności miasto *Numantia*. *Valladolid*, po Łac. *Vallisoletum*, miasto wielkie nad rz. *Pisuerga*, znaczne iest katedrą Biskupstwa, Akademią umieiętności, i drugą Geograficzną założoną R. 1752. Trybunałem Inkwizycyi i handlem. Zawiera 130 Kościołów, 47 Klasztorów i 4 szpitale. Rachowano w nim 11,000 domów, lecz niedawny wędrownik twierdzi, iż niema dziś nad 4,000 familiy. Ulice Walladolidy są szero-

kie

kie i proste, ale złe utrzymywane, domy niemal wszystkie z gansami i przysionkami. Rynek targowy ieden iest z naywiększych w Europie, okazalszym go czynią piękne iednostayne o 4 piątrach domy z gankami wyzłacanemi, fontanny i t. d. *Pennafiel* nad rz. Duraton, słynie naywybornieyszemi serami w Hiszpanii; *Cuellar*, niegdyś *Colenda*, *Navas del Marques*, *Almazon*, *Fromilla*, *Aquilar del Campo*, główne Margrabstw swych mieysca. *Medinaceli*, stołeczne znacznego Xięztwa. *Monte agudo*, *San Estevan de Gormaz*, *Crunna*, *Castro Xeriz*, *Haro* są Hrabstwa. *Roa* nad rz. Douro należy do Hrabiów Siruela. *Miranda del Ebro*, niegdyś *Deobriga*, małe miasto, obronne, z mostem na rz. Ebrze, która łączy 2 części miasta. *Pedrazza* nad rz. Duraton. *Aranda de Douro*, *Agreda*, *Arebalo*, *Valentia de Don Juan* i *Saldana* miasta mniey znaczne. *Lerma*, nad rz. *Arlanza* ozdobne zamkiem mieszkalnym Xiążąt tegoż imienia.

III. Legion.

III. *Leon*, czyli Królestwo Legionu, które do korony Kastylańskiey należy, bardziey w zboża, niżeli wina urodzayne.

Le-

Leon, za Rzymian zwane *Legio Septima Germanica*, Ms. prowincyi nad rz. Ezlą, prócz wspaniałey katedry Biskupiey, ma kilka Kościołów, i do 12000 mieszkańców. *Astorga*, po Łac. *Asturica Augusta*, dosyć obronne z położenia i sztuki, leży nad rz. Tuertą, iest główne Margrabstwa. *Ciudad Rodrigo*, niegdyś *Merobriga*, nad rz. Agwedą z Biskupstwem, handel niepośledni prowadzi miedzią. *Medina de Rio seco*, niegdyś *Forum Egurrorum*, główne Xięztwa. *Palencia* nad rz. *Carrion* z Biskupstwem. *Salamanca*, po Łac. *Salmantica*, nad rz. Tormezą, zawiera 25 Kościołów farnych, 20 Klasztorów Mnichów, a 11 Zakonnic, 6 szpitalów i około 30,000 dusz. *Universitas* tuteysza iest naysławnieyszą w Hiszpanii zwłaszcza co do nauki prawniczey i Teologii. Składa się z 24 Kollegiów, i ma do 80 Professorów, z których 24 tylko są płatni. Posiada piękną bibliotekę, w którey wielkie Xięgi są do łańcuszków przywiązane. Liczono w niey niegdyś studentów 15,000, dziś ledwie tysiąc. Miasto iest otoczone murami, ulice wązkie i nieporządne, iest wiele domów pięknych zwłaszcza w rynku; most wspaniały z kamienia iest za Rzymian stawia-

 ny

ny długi iest 300 kroków, równie iest dziełem Rzymskiem grobla, która stąd do Merydy i Sewilli prowadzi. *Zamora*, niegdyś *Sentica* nad rz. Douro, dobrze obronne, z Biskupstwem. W skałach bliskich znayduie się minera Turkusowa. *Villalobos*, *Benavente*, i *Majorga* mieysca główne Hrabstw. *Villalpando* do Marszałków korony Kastylańskiey należy. *Sabagun*, *Cea* z tytułem Margrabstwa, oba nad rz. Cea, i *Torquemada*, przedtym *Porta Augusta*. *Duennas*, *Tordesilas* nad rz. Douro, *Simancas*, przy uyściu rz. *Pisuerga* do Douro, *Ponferrada*, są małe miasta. *Ledesma*, niegdyś *Eletisa* nad Tormezą ma tytuł Hrabstwa i cieplice. *Alva de Tormes* i *Pennarada* główne Xięztw. *Medina del Campo*, miasto dosyć znaczne, bogate i handlowne, i zaszczycone szczególnemi przywileiami, iako to, iż wolne iest od podatków, i w swych urządzeniach niepodległe. Okolica iego zowie się *Tierra del Campo*.

W teyże Prowincyi liczy się Xięztwo *Asturyi*, kraina pełna gór, lasów, i kruszców, ale mało osiadła, dzieli się na Asturyą, Owiedanską i Santyllańską.

1. *Oviedo*, MS. położone w równinie między rz. *Ove* i *Deva*, ma Biskupstwo, Akademią i domy dosyć piękne. R. 1775 odkryto żyłę ziemi mydlaney za miastem, mówią, iż iey do prania chust zażywaią. *Navia*, *Aviles*, i *Villa viciosa* miasta małe nadmorskie z portami. 2. *Santillana*, M. główne doliny, która ma tytuł Hrabstwa i do Xiążąt Infantado należy, równie iako i powiat *Lisbana* złożony z pięciu dolin. *Riva de Sella* i *San Martin* miasteczka nadmorskie.

IV. Nawarra.

IV. *Nawarra*, która *górną* się zowie, dla różnicy od *Nawarry dolney* należącey do Francyi. Królowie Francuscy pochodząc od Królów Nawarry przez Henryka IV. wnuka Jana Alberta, maią pretensye do tey prowincyi, i dotąd Królami Nawarry pisali się. Kray iest bardzo górzysty, cały prawie góry Pireneyskie zaymuią, i dla tego iest nieurodzayny, niezbywa mu zaś na pastwiskach, owocach, zwierzach i rudach. Powietrze ma czyste, i mniey gorące, niżeli w dalszey Hiszpanii.

Pamplona, po Franc. *Pampelune*, niegdyś *Pompeiopolis*, Ms. pod górami

nad rz. Argą, iest dosyć wielkie i od innych miast Hiszpańskich porządnieysze, obwiedzione dwoistym murem, obronne wewnątrz zamkiem, zewnątrz mocną Cytadellą, w którey iest młyn wielki konny osobliwszy w swym rodzaiu, dla potrzeby garnizonu w czasie obleżenia, z drugiey strony bagno czyni miasto niedostępnym. Ma *Universitatem* i rynek ozdobiony pięknemi sklepami. W Pampelonie rezyduie Vice-Król Nawarry i rada udzielna decyduiąca bez appellacyi w sprawach tey prowincyi. *Olita* niegdyś rezydencya Królów Nawarry, *Fafala* oba miasta nad rz. *Cidazo*. *Tudela* ma piękne domy po części mieszkane od szlachty, most dobry na Ebrze, która tu spławną bydź zaczyna. *Cascante* nad rz. *Quelles*, *Corella* nad rz. Alhanią, *Estella* nad Egą, *Viana* nad Ebrem, *Sanguessa*, niegdyś *Iturissa* przy uyściu Iraty do rz. Aragony, leżą. *Peralta* w okolicy rodzącey wyborne wina. *Falces* Margrabstwo. *Nage* Hrabstwo. *Ronces Valles* obszerna i obfita dolina.

V. Granada.

V. *Granada*, Królestwo nad morzem śrzódziemnym, kray na podziw urodzayny, w powietrzu zdrowym i dla wiatrów od morza chłodniey-

dnieyszym nad inne południowe prowincye, oblany rzekami, wydaie wino, oliwę, zboże, len, sól, miód, wosk, cytryny, pomarańcze, limonie, grenaty, daktyle, figi, migdały, kapary, galas, drobne rozenki, ale szczególnieyszym iego bogactwem iest iedwab nayzachwaleńszy w Europie, dla tego lasy morwami zarosłe widzieć tu można. Są też i dęby, których żołędzi smak przenoszą nad orzechy. Góry rozrzucone w tey prowincyi naywyższe są między Almeryą, Motrylą i Granadą, ciągną się wzdłuż mil 17, wszerz przeszło 11. zwane *Apulxaras*. Chociaż są płónne, doliny ich iednak, dobre owoce, wina i trzciny cukrowe rodzą. Są zamieszkane od potomków dawnych Marysków, ci lubo są chrześcianie, obyczaie swe iednak maią szczególne, iako też odmienne nięco odzienie, i ięzyk Hiszpański z Arabszczyzną mięszany. Pracowitsi są od Hiszpanów, oni to naywięcey wyrabiaią iedwabiu. Kraina ich zawiera powiatów 11, *Tahas* zwanych, miasto *Cobda*, i 120 mieysc innych, celnieysze są: *Orgiva*, *Urixar*, *Adras*, *Veria* i *Dalias*.

Granada, MS. wielkie, piękne i handlowne, pod górą *Sierra Nevade*,

nad

nad rzekami *Xenil* i *Douro*, z których pierwsza srebrny, druga złoty piasek wysypuie. Niegdyś rezydencya panuiących Maurów, miała mil 8 obwodu i 200,000 dusz, dziś iest stolicą Arcy-Biskupa maiącego, iak twierdzą, 40,000 dukatów dochodu, Trybunału Inkwizycyi i Akademii. Zawiera 41 Klasztorów, i 70,000 mieszkańców. Obwodzą ie mury naieżone wieżami, których liczą 1030. Ma kilka rynków obszernych i domy piękne, z których każdy prawie ma swą fontanę, przeto ma bydź fontan do 10,000. Kościół katedry iest bardzo wspaniały 425 stóp długi i 249 szeroki, zawiera wiele bogactw. Dawny pałac Królów Maurów i drugi Karóla V. co do rozległości i położenia, podziwienia są godne. Pierwszy z ciosu stawiany, obronny wieżami i basztami. Wewnętrzne pokoie, których iest mnóstwo, pełne są marmurów, porfiru, iaspisów, mozayki, hieroglifów, sztukateryi metalowey, wszystko w guście Arabskim. Z dolnego miasta ulicą wysadzaną wiązami idzie się do wielkiego na podziw zamku zwanego *Alhambra*. Prócz rękodzieł iedwabnych, niema żadnych znacznych fabryk. Gnuśny Hiszpan roskoszne w

Granadzie znayduie mieszkanie. *Santa-fe* i *Loia* nad Xenilą. *Albama* miasto w dolinie przy lekarskich cieplicach. *Ronda* ma twierdzę na skale, blizko źrzódła Tagu o mil 3 od Rondy znayduie się na górze przepaścistey fabryka żelaza białego, którey machiny, woda z Gwadyany obraca. *Marbella* nad morzem śrzódziemném, gdzie nayobficiey sardele się poławiaią. *Malaga*, miasto wielkie nadmorskie, otoczone górami, z portem, który dla grobli posuniętym w morze na 1200 stóp staie się iednym z naylepszych na morzu śrzódziemnym. Ma Biskupa, 5,000 domów i 41,000 mieszkańców, między ktòremi duchownych 2,000 rachuią, dwie cytadelle, arsenał, nową giełdę blizko portu, znaczne fabryki tafty czarney, którey wiele potrzebuią Damy Hiszpańskie, lecz więcey wywożą do Indyi. Sławne są w całey Europie wina Malagi, wywóz ich roczny do 500,000 arobów szacuią. Oliwa, migdały, cytryny, pomarańcze, konfitury i t. d. są także ważnym obiektem handlu tuteyszego. Wprowadzaią zaś do Malagi zboża z Sycylii, ięczmień z Barbaryi, płótno, chustki, pończochy, kamlot z Sląska, ser i masło z Hollandyi. W zamku *Ascazaba*

zabą schodzi się miasto co święto i niedziela na widok potyczki kogutów sposobem Angielskim. *Velez Malaga* nad rz. Welezą o małą milę Hiszpańską od morza. *Almunecar* ma port i zamek mocny. *Motril*, niegdyś *Firmium Julium*, miasto nadmorskie w okolicy w trzcinę cukrową obfitey. *Almeria* z Biskupstwem przy uyściu rzeki tegoż imienia do odnogi morskiéy. *Muiacar* i *Vera* blizko morza leżą. *Purchena* nad rz. Almanzorą. *Guadix*, niegdyś *Colonia Acccitana* dosyć znaczne, ale szpetne miasto, ma swe Biskupstwo. *Baza* znaczne osiadłością i handlem konopi. *Huescar*, przedtém *Osca* leży na górze. *Antequera*, za Rzymian *Antiquaria* śrzednie miasto, ma swóy oddzielny powiat, do żadney prowincyi Hiszp: nienależący. Miasto zdobią proste i szerokie ulice, domy obszerne z przysionkami na kolumnach marmurowych. Rachuią w nim 19 Klasztorów, i blizko 5,000 familiy. Rolnictwo, utrzymywanie iedwabników, zbiór oliwy i owoców, garbarnie, 48 warsztatów tafty i materyy iedwabnych, fabryka sukien fryzowych kosztem Króla założona zbogacaią mieszkańców. Ze 3 stron otaczaią ie góry, z których zbieraią sól piękną

wy-

wywarzoną upałem słonecznym, w nichże znayduią się szyby kamienne. Tu robią wielkie naczynia gliniane o 2 uchach, których używaią do konserwacyi wina i oliwy; nayczęściey napełnione naczynia zakopuią w ziemi. O mil 2 znayduie się zdróy wody lekarskiey. *Setenil*, *Comares*, *Salobrena* są miasteczka nadmorskie; poblizkie zaś *Torror* i *Neria*. Między *Pitros* i *Portugos* w górach Apulxarskich iest źrzódło, które za iednym zmaczaniem przedzę lnianą, wełnę i iedwab czarno farbuie. Pod Grenadą R. 1755 kopiąc ziemię odkryto gruzy dawnego miasta, które sądzą bydź *Elliberis*, w nich znaleziono wiele drogich starożytności pamiątek, rękopisma także Greckie, Łacińskie, Arabskie i ięzyka iuż nam nieznaiomego. Przy *Fuentre de Pietra* iest iezioro wody słoney maiące obwodu na milę Hiszpańską.

VI. Galicya.

VI. *Gilicia* Prowincya z tytułem Królestwa, mało osiadła, w powietrzu wilgotnym, deszczom częstym podlega, grunta ma w pastwiska, owoce i minery, bardziey niżeli w zboża bogate. W położeniu nadmorskiém zawiera portów 48, z których naywiększe i naylepsze są *Ferrol* i *Coruna*.

Com-

Compostella, czyli *San Jago*, Ms. między rzekami Sar i Sarelą dosyć wielkie i piękne, ale w okolicy wilgotney, gdzie mówią, iż przez 3 ćwierci roku deszcz pada. Katedra pod imieniem S. Jakoba Patrona Hiszpanii sławna iest bogactwem ozdób i ołtarzów, iako też mnóstwem uczęszczaiącego ludu, dla którego wystawiono umyślnie wspaniały szpital. Arcy-Biskupa dochody szacuią na 70.000 dukatów, i tyleż kapituły, którey Kanonikami 7 Kardynałów bywa. Tu iest Trybunał Inkwizycyi, piękne domy i kilka Klasztorów. *Corunna*, po Franc. *Corogne*, ma port znaczny obronny z zamkami, dzieli się na stare i nowe miasto, drugie iest ludne, zamieszkane od kupców i rzemieślników rozmaitych. Daie się tu widzieć wieża bardzo wysoka od Rzymian dla postrzegania okrętów na morzu. Stąd co miesiąc bat pocztowy wychodzi do Kuby do Ameryki, i przychodzi z Anglii z Falmouth. *Betanzos*, niegdyś *Flavium Brigantium* nadmorskie portowe między rzekami *Mandeo* i *Cascas* *Mondonedo* ma zdroie mineralne i do mieyscowego Biskupa należy. *Lugo* niegdyś *Lucus Augusti*, nad rz. Minho, z Biskupstwem, mieysce sławne cieplicami.

cami. *Tuy* nad tąż rzeką, w dobrym położeniu, ma Biskupa, który iest Panem miasta. *Orense*, niegdyś zwane *Aquae calidae*, część iego na górze, część w dolinie leży, słynie obfitością wód ciepłych lekarskich, między któremi są i wrzące. *Bayonna*, *Vigo*, *Redondela* przyległe są odnodze morskiey i stanowiska okrętowe maią. *Pontevedra* przy uyściu rz. *Loriz* do odnogi, w którey tu mnóstwo sardelów się poławia. *Loyo*, w okolicy Kompostelskiey mieysce główne Kawalerów S. Jakoba, gdzie w Klasztorze Augustynianów początek swóy wzięli. *El Padron*, *Noya*, *Muros*, *Vivero*, *Ribadeo* miasta nadmorskie. *Monteforte de Lemoz*, miasto na górze spadzistey z zamkiem mieszkalnym domu Hrabiów Lemoz, ma kilka rękodzieł iedwabnych. W górze są szyby marmuru białego połyskuiącego się. O mil kilka na górze *Cebret* znayduie się zdróy, w którym woda wznosi się i opada, iak na morzu, lubo od niego na mil 30 iest odległy, i taż woda raz iest bardzo zimna, drugi raz bardzo ciepła. *Monterrey*, z minerą cyny przedniey, i *Ribadavia* nad rz. Minho w którego okolicy rodzą się wina, równaiące się w gatunku naylepszym

wi-

winom Hiszpańskim, są główne mieysca swych Hrabstw. *Ferrol* miasto portowe, kwitnące handlem, zawiera magazyny wielkie i pryncypalny w Hiszpanii warsztat do budowania okrętów. Piękny i wygodny gmach założony dla 5712 marynarzów zowie się *la Marire*. Przed R. 1752 Ferrol był tylko lichą rybaków osadą, teraz 30,000 mieszkańców zawiera. *Finisterre* i *Ortegal* dwa sławne przylądki nadmorskie w tey prowincyi znayduią się.

VII. Andaluzya

VII *Andalusia*, naylepsza prowincya Hiszpanii, w starożytności *Bætica* zwana, którą Hiszpani mienią bydź staynią, piwnicą i szpichlerzem kraiu swoiego. Obfituie w iedwab, oliwę, len, miód, cukier, konie piękne i dzielne, minery rozmaite, bydło i t. d. Otacza ią na północ pasmo gór zwanych *Sierra Morena*, w których założono osadę Niemców. Lubo to długie pasmo składaią łyse skały, którym podobnych niema Hiszpania, i małe gdzie niegdzie równiny kamienisty grunt maią, rodzą iednak wina, oliwy, figi, cytryny drobne osobliwsze w swym gatunku Damaskiny zwane, które się gdzie indziey w Hiszpanii

nie rodzą, maiące smak i zapach bardzo miły, także różne drzewa pożyteczne, iako mirtowe, kasztanowe, lotusowe, czyli obrostnice, lentyszki, sosny i t. d. Andaluzya składa się z 3 prowincyy, czyli Królestw: Sewilli, Korduby i Jaen.

1. *Sevilla*, naywiększe miasto w Hiszpanii, obwód iego z przedmieściami czyni półczwartey mili, zawiera 120,000 mieszkańców, Klasztorów 90, bram 12, i znaczną liczbę Kościołów i szpitalów. Z przyczyny gruntu bagnistego, domy powiększey części są stawiane na palach. Rzeka Gwadalkwivir płynie pod Sewillę, i wylewem swym częste szkody przynosi. Tu iest *Universitas*, Akademia umieiętności i sztuk wyzwolonych dobrze opatrzone i uprzywileiowane, Arcy-Biskupstwo, którego dochody szacuią aż do 120,000 dukatów, katedra w guście Gockim iest gmach napodziw wielki, i twierdzą że 300 mszy codziennie w niey się odprawia, Kapituła z 40 Kanoników się składa. Ulice są ciasne, nie regularne i zle brukowane, iednak Hiszpani tak są uprzedzeni o piękności tego miasta, iż mówić zwykli: kto niewidział Sewilli, niewidział

cu-

cudu. Pałac Królewski w części od Maurów wystawiony zwany *Alcazar*, na milę prawie ma rozległości wzdłuż, szkoła *S. Elmo* dla nauki żeglarskiey wydaie dobrych marynarzów. Amfiteatr z ciosowego kamienia bardzo obszerny dla widowisk potyczek byków, giełda kupiecka, ludwisarnia, godne są ciekawości, ale szczególniey fabryka tabaczna Królewska, którey dom podobny iest do zamku ozdobnego galeryami; na dole są młyny, iest ich przeszło 300 i staynie, w nich zawsze stoi 340 koni potrzebnych do fabryki, która do 2,000 osób zaymuie. W mennicy przeszło 600 ludzi pracuie, ponieważ tu przybyłe złoto i srebro z Ameryki na pieniądze przebiiaią. Warsztaty Sewilskie materyy iedwabnych niewiele znaczą, ale tu naylepsze galony robią, które do Peru wywożą. Do fabryk pospolicie używaią Negryiczyków, tych na nosie, lub policzkach piętnuią. Wodociąg, wspaniałe dzieło Maurów, który na 6 mil prawie się ciągnie od Karmony dostarcza wody mieszkańcom, gdyż w Sewilli ieden tylko zdróy dobry znayduie się. Miasto prowadzi handel wełną, oliwą, szafranem, cytrynami, pomarańczami i innemi owocami. Przychodzi tu wiele z

Szlą-

Sląska płócien, kamlotu i innych towarów. Okolica Sewilska iest bardzo urodzayna w delikatne owoce, zwłaszcza w oliwę, którą zbieraią z przyległego lasu zarosłego drzewem oliwnym. Za rzeką leży przedmieście *Triana* piękne i obszerne, gdzie kurs do mety, i promenady publiczne. *Carmona* nad Gwadyaną, *Eccja* nad Xenilą, miasta dosyć ludne i piękne. *Arcos de la frontera*, mocne miasto na skale z tytułem Xięztwa, niegdyś zwane *Arcobriga*. *Xeres de la frontera* nad Gwadaletą, w iey uyściu do odnogi, sławne białemi winami, które się rodzi w okolicy i iest ważnym obiektem handlu z obudwoma Indyami i Anglią. Ztąd też naywięcey wychodzi koni Hiszpańskich miernych, powszechnie szacowanych dla mocy i szybkości w biegu. *Medina Sidonia*, niegdyś *Asido*, Xięztwo i miasto piękne nad Gwadyaną na górze z starym zamkiem. Grunt blizki iest dosyć żyzny, lecz daley na około leżą płonne i niemieszkane prawie stepy piaszczyste. *Algeziras*, czyli stary Gibraltar, leży przy odnodze morskiey i ma port naywięcey w czasie woyny od Korsarzów uczęszczany. Mieszkańcy utrzymuią się z handlu transportowego węglów. *Tarifa*, za

Rzy-

Rzymian *Julia traducta*, miasteczko, ma zamek i z stanowiska okrętowe. *Cadix*, w starożytności: *Gades*, wielkie miasto, iedno z nayhandlowniey- szych i naybogatszych miast w Europie, leży w części zachodniey wyspy *Leon*, ma port obszerny, który iest nieiako stolicą handlu Hiszpańskiego z Indyami zachodniemi i Ameryką południową, lubo od kilka lat Malaga, Kartagena, Alikant, Ferrol, Bilbao i Barcellona do tegoż handlu wchodzą. Tu skład Flotty Indyiskiey i kompanii uprzywileiowaney do handlu z wyspami Filipinami. Kadyx ma 5,000 domów, Biskupstwo, 12 Klasztorów, 5 szpitalów, lazaret dla żołnierzów lądowych i morskich, mogący mieścić 1500 chorych, *Collegium* Chirurgiczne do tegoż szpitala należące z ogrodem botanicznym i funduszem dla nauki 80 osób, szkołę marynarską założoną R. 1717 maiącą fundusz dla 150 uczniów, *obserwatorium* i zbiór medalów, teatr, na którym komedye i opery nietylko w Hiszpańskim, ale w Francuzkim i Włoskim języku grane bywaią; mieszkańców 60,000. w tey liczbie iest wiele cudzoziemców zwłaszcza Francuzów, Anglików, Niemców, Włochów i Hollendrów. W tym R. (1791)

na-

naliczono Francuzów 15,000. Protestanci też w żadnym innym mieyscu w Hiszpanii niemaią tyle wolności iak tutay. Przydaią ozdoby miastu rynki i place publiczne, z których nayregularnieyszy iest S. Antoniego. Ulice powiększey części są ciasne, krzywe i nieczyste, domy iednak okazałe, dachy pospolicie płaskie maią, przedniemi są podworza brukowane ciosowym kamieniem, lub marmurem. Każdy dom prawie ma tyle galeryy z balustradami żelaznemi, ile piąter. Pomieszkania w domach maią wchód z galeryi, na którą w czasie upałów spuszczaią wielkie płótna dla cienia i chłodu. Niektóre pokoie żadnych okien niemaią, światło dochodzi od drzwi z galeryi. Schody i kolumny są pospolicie z marmuru, mury obrazami Swiętych i zwierciadełkami zdobią. Kadyx niema wody dobrey do napoiu; przy niektórych domach są ścieki, a lubo w nich woda nieczysta i odrażaiąca, przecież ie zamykaią. Wodę czystą kupować trzeba, roznoszą ią po mieście, i na miarę prawie przedaią. Prócz tego wszystko tu iest drogo, ale też w żadnym mieście Europeyskim niema więcey pieniędzy, iak w Kadyx. Mieszkańcy handluią wełną, solą,

płótnem, iedwabiem surowym, towarami iedwabnemi, żelaznemi, zegarkami, skłem, papierem, owocami, winem i produktami Ameryki. Wyspa *Leon*, na którey leży Kadyx, mostem *Suaço* z lądem się łączy, zboża bardzo mało, ale natomiast wina naylepsze w Hiszpanii rodzi. Mieszkańcy bawią się warzeniem soli i połowem ryb tuńczyk zwanych, niekiedy 10 stóp długości maiących. Twierdzą, iż Xiąże Medina Sidonia, który ma przywiley oddzielny do połowu tunezyków w stronie południowey, odnosi pożytku rocznie do 40,000 dukatów. Blisko Kadyx iest także wyspa *Canaca*, na którey założono arsenał i warsztaty okrętowe. *El Puerto de Santa Maria*, czyli Port Nayśw: Panny, miasto handlowne z zamkiem, ma do 16,000 mieszkańców, ulice szerokie i domy porządne. Kupcy z Kadyxu tu swe maią mieszkania, i stąd wodę do Kadyx wożą. Prócz fabryk iedwabnych, tu preparuią wiele soli białey szybikowey, i na nię handel iest znaczny. W przyległym porcie stawaią galery Królewskie. *Puerto Real* nad odnogą morską. *San Lucar de Barrameda* portowe przy uyściu rz. Guadalkwiwir do morza, iest piękne miasto i znaczne.

czne. Tu się zatrzymuią okręty i wykładaią towary przeznaczone do Sewilli. *San Lucar la Mayor* nad rz. Gwadiamarą główne swego Xięztwa. *Moguer* nad rz. Tinto, Woda tey rzeki iest przykra w piciu i gorzka, szkodzi roślinom, ale bydłu choremu staie się pomocą. Nad tąż rz. są: *Lucena* w okolicy sławney z win dobrych; *Niebla* miasto, pałac i Hrabstwo Xiążąt *Medina Celi*; *Palos* przy iey uyściu z portem, z którego Krzysztof Kolomb R. 1492 wypłynął szukaiąc nowego świata. *Leps* o mile od morza. *Xerez de Guadiana la Mayor* przy zbiegu rzek Gwadyany i *Chanza*. *Gibraleon* nad Odielą, *Algava*, *Estepa*, *Pennaflor*, *Moron Zahara* są Margrabstwa. *Huelva* obmurowane miasteczko nad rz. Odielą, gdzie rozdzielone iey koryto wyspę *Saltes* formuie. *Gelves*, *Garena* i *Cantillana* Hrabstwa. *Guadalcanal* w górach Siery Moreny, mieysce Kommanderyi Zakonu S. Jakoba, przy którym znayduie się bogata minera żywego srebra. *Marchena* do Xcia *Arcos* należy. *Rota* i *Conil* miasta małe nadmorskie. *Ossuna* piękne miasto, ma tytuł Xięztwa, Akademią, i ieden zdróy na całe miasto i przyległą okolicę. *Gibraltar*, forteca mocna i miasto han-

 dlo-

dlowne, które Arabowie *Gebel Tarek* zowią. Od R. 1704 do korony Angielskiey należy. Skała 1400 stóp wysoka czyni to mieysce niedobytym, z lądem łączy się się tylko klinem ziemi na 200 sążni długim. Miasto położone pod górą, w czasie ostatniey woyny, tak od Hiszpanów zniszczone zostało, iż ledwie koszary ziemne ocalały. Fortyfikacye są bardzo rozległe. Od lądu broni przystępu pionowo spadzista skała, mała tylko ścieszka od zachodu do niey prowadzi. W teyże górze iest wiele lochów, w które woda z deszczów ścieka. Blizko fortecy iest bezpieczne na morzu stanowisko, na którym w czasie pokoiu wielkie flotty okrętów kupieckich ze wszystkich stron morza śrzódziemnego na wiatr wschodni oczekuią. Powietrze tu nie iest tak gorące, iak w innych krainach Hiszpanii, iednak niemasz tu ani lodu, ani śniegu, który bliską górę *Sierra ronda* okrywa. W okolicy daie się widzieć mnóstwo małp i pawiów. Góra *Gibraltar* i *Abila*, czyli małpia góra w Afryce przy mieście *Ceuta*, zwane były w starożytności *kolumnami Herkulesa*. Jedna na przeciw drugiey leży, a obie spieraiąc morze formuią cieśninę Gibral-

tar-

tarską. Ta iest długa mil 12, szeroka od 6 do 7. morze śrzódziemne z Oceanem połącza. Po obudwoch stronach są 3 przyladki. *San Roque*, czyli miasto S. Rocha, o milę od Gibraltaru leży.

2. *Cordova*, po Łac. *Corduba* MS. Królestwa tegoż imienia, nad rzeką Gwadalkwiwirą, przez ktorą się przechodzi mostem kamiennym na 16 arkadach. Jest stolicą Biskupstwa i Trybunału Inkwizycyi. Zawiera 3000 domów, 16,000 mieszkańców, 16 szpitalów i 36 Klasztorów. Miasto zle zabudowane, ulice ciasne i nieregularne, domy są stawiane z kamienia ze wszech stron czworograniaste podworza maiące. Kościół katedralny 600 stóp długi, 250 szeroki, ma wież okrytych ozdobami bronzowemi 16, kaplic 100, statuów z alabastru, iaspisu, marmuru czarnego 741 roztawionych w 46 rzędów, bogactw do zbytku. Dawny pałac Królewski za Maurów, obrócony iest na wygodne staynie. W nich utrzymuią zawsze przeszło 200 koni Andaluzyiskich Królewskich, wszystkich zapisywane są Genealogie, a nad każdego zagrodą napisane iest nazwisko i lata konia. Słynie Korduba fabrykami

zna-

znacznemi axamitów, tafty, i lepszą niżeli w Niemczech wyprawą skór, które Kurdybanami zowiemy. W okolicy znayduie się glinka czerwona, z którey rabią naczynia do napoiu. *Lucena* miasto i Xięztwo, które zapisuie w swych tytułach dom Xiążąt *Medina-Celi*, i posiada w tey prowincyi znaczne Margrabstwa: *Montilla* i *Priego* z miastami *Monturque*, *Castro del rio*, i *Villa franca*. *Baena* znaczne miasto z dwoma obfitemi szybami sołnemi do Xżąt *Sessa* należy. *Guadalcazar* i *Carpio* główne mieysca Margrabstw. *Palma*, *Cabra*, *Fernannunez*, i *Luque* są Hrabstwa.

3. *Jaen*, MS. Królestwa pod tém imieniem, ozdobne katedrą Biskupstwa. W tey prowincyi i w górach Sierry Moreny w krainie bezludney i pustey sławny *Olavides* założył nową osadę. Już w R. 1776. rachowano w tych górach miasteczek 11. wsi 5, w części zaś, która Kordubę od Sewilli oddziela, nowych miast 4 wsi 15, we wszystkich było familiy 2,446. składaiących się z osób rolniczych 8,175, rzemieślników 2217. Ci wystawili Kościołów farnych i kaplic 24, domów 2000, i karczem 15. Zasadzili drzew morwowych prze-

przeszło pół milliona i wiele innych owocowych. Naycelnieysza ich osada iest *Carolina* obwiedziona murem, ma bram 8, i mieszkańców do 8,000 wszystkich przychodniów, oprócz małey liczby Hiszpanów, którzy tu potém osiedli. Ulice są proste i regularne. W śrzodku iest rynek obszerny z sklepami bardzo porządnemi, iak rzadko widzieć można w Hiszpanii, i z fontaną, skąd widok wszystkich 4 części miasta dosięga; te znowu swe maią rynki mnieysze. Przy każdym domie iest ogród obwiedziony sztakietami żelaznemi. Godne tu są widzenia pałac Regencyi, Kościół, i fabryka iedwabna. Od Karoliny idzie gościniec, obok niego sadzone porządnie morwy, drzewa oliwne i wiązy. Przeplataią ie domy gospodarskie z całym zabudowaniem rolniczym, aż następuie drugie miasto *Charlotte*, w nim R. 1776 było na 4,000 mieszkańców, stawiane iest na wzór Karoliny, lecz domy są mnieysze. Daley leży *Luisiana*, a za nią pomnieysze osady. W górach tych, tak wielkie iest mnóstwo kuropatw, iż ich iay, tak iak my kurzych pospolicie używaią. *Anduxar*, miasto dosyć znaczne i handlowne nad rz. Gwadalkwiwirą. *Baeża*

leży

leży w górzystém położeniu, ma Akademią. *Ubeda* miasto dawne, osiadłe i szczególnemi przywileiami zaszczycone. *Alcala real* na górze z bogatym Opactwem, *Porcuna* i *Martos* do kawalerów Kalatrawskich należą. *Alcaudete*, *Villas don Pardo*, *la Guardia*, *Garcies*, *Santistevan del Puerto*, *Baylen* główne mieysca Hrabstw tegoż nazwiska. *Jodar*, *Bedmas* i *Javalquinto* są Margrabstwa. *Ariona*, *Espeluy*, *Linares*, *Cazorla* są w posiadaniu Arcy-Biskupów Toledańskich.

VIII. Estremadura.

VIII. *Estremadura* wzdłuż Tagu i Gwadyany ku Portugalii położona, na południową, śrzednią i północną się dzieli, grunta ma urodzayne, lecz zbytnim upałom podlega. Ta iedna iest w Hiszpanii prowincya, która niema ani wody mineralney, ani kopalni solney, lub saletrzaney. *Badajoz*, niegdyś *Colonia Pacensis*, Ms. pograniczna od Portugalii forteca, kilką zamkami obronna, w położeniu wzgórzystym nad Gwadyaną, na którey tu iest most kamienny na 30 arkadach, długi 700 kroków, szeroki 14. Dzieli się na miasto górne i dolne. Zawiera 3 Kościoły farne, między niemi katedralny iest nay-

wspa-

wspanialszy, około 1000 domów, pałac Gubernatora, 5 Klasztorów mężkich, 7 Panieńskich, 3 szpitale i przeszło 6,000 mieszkańców. Okolica w drzewa owocowe obfita, ma obszerne i żyzne pastwiska, twierdzą, że z niey rocznie do 50,000 sztuk bydła rogatego wychodzi. Rośnie tu pewny gatunek ziela u dawnych *Cocceum emeritense* zwanego, a które służy do farbowania szarłatnego, znayduie się także kamień niedoskonały, który do żadnego z tych, iakie są znaiome; nie iest podobny, zdaie się zaś iż z niego porfir się formuie. W górze *Lores* iest minera Szmergielowa połączona ze złotem. *Xerez de Badaioz*, lub *do los Cavalleros* miasto, które przedtém do Templaryuszów należało. *Merida*, niegdyś *Emerita Augusta*, M. nad Gwadyaną było mocne i znaczne, dziś mało co więcey nad 1000 dusz liczy. *Elerena* ma trybunał Inkwizycyi i do kawalerów S. Jakoba należy. *Trugillo* na wzgórku z zamkiem. *Coria* Biskupstwo, Margrabstwo i miasto nad rz. Alagoną. *Plasencia* M. dobrze zabudowane nad rz. Xertą, od niego bierze nazwisko przyiemna dolina *la vera de Plasencia*, w którey znayduie się Hieronimitanów Klasztór S. Justa, sławny iż w

nim

nim Cesarz Karól V. życia dokonał. Dolina ma wzdłuż mil Hiszp: 12, wszerz 3, leży o mil 7 od miasta Plazencyi; inna iest o mil 9 stąd odległa pod górą *Bejar*. *Feria*, *Alburquerque* i *Beiar* główne miasta Xięztw. *Monroy*, *Barcarota*, *Orellana* nad Gwadyaną i *Miravel* są Margrabstwa, zaś *Medellin* i *Montjio* Hrabstwa. *Alcantara* nad Tagiem M: obronne, od niego zakon kawalerów Alkantarskich, którzy iuż teraz są świeckiemi, wziął nazwisko. Godzien ciekawości daie się tu widzieć most nad Tagiem od Rzymian za Traiana postawiony, na 200 stóp nad wodę wyniesiony, 28 stóp szeroki, a długi 670, lubo tylko na 6 arkadach stoi, podeń Tag głębokiem łożem między przepaścistemi skałami płynie. Niedaleko iest *Almaraz* i *Zafra*. *Talavera la Real* o mil 3 od Badaiozy. *Guadalupe* piękne miasto, w którym wielki naksztalt zamku Klasztor, i dla cudownego obrazu opływaiący w nieoszacowane skarby, kruszcc i kleynoty Kościół. *Albange*, lub *Gonzalo*, *Caceres*, *Azuaga* i *la Reyna* Kommanderya kawalerów S. Jakoba.

IX. Biskaya.

IX. *Biskaya*, kray, który niegdyś Rzymianie *Cantabria* zwali, iest gó-

górzysty, pełen kamieni, w wielu mieyscach płonny, w innych dobre wina, dosyć zboża, szczególniey wyborne pomarańcze, cytryny i iabłka rodzi. Powietrze ma czyste i umiarkowańsze, niż w innych prowincyach. Nadewszystko obfituie w rudy żelaza i stali nayczystszey w Europie, przeto daie się tu widzieć mnóstwo hammerni i kuźnic. Kraiopisarze twierdzą, że przeszło 300,000 funtów kruszców tych wyrabiaią. Znayduią się w tymże kraiu minery miedzi, ołowiu, i magnesu, kopalnia solna przy źrzódle rz. Dewy, szafran, żywica i wełna zasilaią handel mieszkańców, lasy rozległe drzew do budowy okrętów, brzegi morza Biskayskiego ryb i pereł dostarczaią. W całey prowincyi liczą miast obmurowanych 21, portów 7. Biskayczykowie szczycą się wielkiemi przywileiami, maią swą mowę szczególną i nieznaną innym prowincyom, ale piszą pospolitym ięzykiem Hiszpańskim; miani są za lud grzeczny, pracowity, szczerszy nad innych Hiszpanów, do żołnierki i marynarstwa nayzdatnieyszy. Dzieli się Biskaya na 3 Merindale, czyli Gubernie: Biskayę właściwą, Gwipuskę i Alawę.

1. Biskaya właściwa nad morzem. *Bilbao* MS. o mil 2 od morza odległe przy uyściu rzeki *Ybalchalval*, czyniącey port wygodny dla mnieyszych okrętów Zawiera 8.000 mieszkańców, w wielkiey części kupców wełną naywięcey handluiących. Kanały, które przerzynaią wszystkie ulice miasta, ochładzaią powietrze i czyszczą ulice, przez co Bilbao iest nayochędoźnieyszém miastem w Europie. Zaden powóz iéździć po mieście niemoże. Maią mieszkańcy swe szczególne ustawy, między niemi iest iedna przeciw niewdzięczności. Położenie wesołe, grunt urodzayny, taniość żywności, grzeczność obywatelów sprawuią tu nayprzyiemnieysze mieszkanie dla człowieka wolnego. *Ordunna* między wysokiemi górami, *Portugalete*, *Bermeo*, *Garnica* i *Durango* są małe miasteczka. Okolica górzysta zwana *la Costa de los Montanas* zawiera 4 miasta nadmorskie i portowe: *Laredo*, *Santander*, *San Vincente de la Barquera* i *Castro Urdiales*.

2. *Guipozcoa* nad morzem Biskayskiém. *San Sebastian*, MS. piękne, obronne i handlowne nad wbiegiem rzeki *Urumen* do morza, ma port sławny

wny zawarty z tamami, i tak wązkie wniyście maiący, że poiedyńczo tylko okręty wchodzić mogą. Leży miasto pod górą na którey bardzo mocna cytadella stoi; ulice są proste, szerokie, czyste, kamieniem ciosowym białym brukowane; obwiedzione iest podwóynym murem i basztami; handel znaczny prowadzi żelazem, stalą i wełną; kompania kupiecka, która tu się znayduie, znaczną liczbę okrętów corok do Hawany wysyła. Mieszkańcy chełpią się dawnym przywileiem, iż gdy Król z niemi rozmawia, z odkrytą bydź głową powinien. O milę iest *Port-Passage* wieś sławna portem iednym z naylepszych na Oceanie, otoczonym i od nawałności skałami wysokiemi zasłonionym, w nim niekiedy flotty Królewskie stawaią. O mil kilka płynie szeroko rzeka *Vidasoa* i w tym mieyscu Francyą od Hiszpanii oddziela, wspólnie zaś do obudwoch Państw należy. Koryto iey rozdwoione formuie wyspę Bażantów, *La Isla de los faisanes*, sławną dla zawartego na niey traktatu Pireneyskiego w R. 1634, od tego czasu Francuzi wyspą rozmowy *Isle de la conference* ią zowią. *Fuente Rabia*, lub *Fontarabia* miasto obronne z natury i

sztu-

sztuki, portowe przy uyściu Widasol do morza, w kształt amfiteatru na schyłku góry zabudowane. *Mondragon* nad Dewą znaczne fabryką b oni i innych robót stalowych, i kilką zdroiami wód mineralnych. *Placentia* ma w okolicy obfite rudy żelazne i fabryki liczne wszelkich narzędziów woiennych. *Deva* przy uyściu rzeki tegoż nazwiska do morza. *Guetaria* nadmorskie portowe. *Renteria* nad rz. Araxes, która przy miasteczku *Orio* do morza uchodzi.

3. *Alava*, na południe ku zachodowi leży. *Vitoria* MS. na wzgórku, ma 5 Kościołów farnych, 4 Klasztory, 3 szpitale i iedno Collegium. Mieszkańcy handluią żelazem, stalą i innemi towarami, wyborne głównie do szpad robią. Jadąc z Gwipuskoi do Alawy trzeba przebyć pasmo gór *S. Adryana* zwanych, które są odnogą Pireneyskich, w tym trakcie dla ułatwienia drogi musiano kuć opokę aż do 50 kroków wgłąbż, wąwóż ten kamienny kończą 2 bramy od wiazdu i wyiazdu. W nim częstokroć podróżnych zbóycy napastuią. *Onnate* i *Trevino* miasteczka i Hrabstwa.

X. Aragonia.

X. *Aragon*, prowincya z tytułem Królestwa, sucha, górzysta, kamienista

nista i prawie cała płonna; nadbrzezne tylko okolice i doliny są urodzayne. Zrzódeł i studni bardzo mało, w wielu mieyscach nieznaią prawie inney wody, tylko deszczową, kray przeto iest mało osiadły. W R. 1784 ogłoszono dokończenie kanału, który był rozpoczętym R. 1729 i potym zaniechany został, iuż nim 6 batów naładowanych do Saragossy przypłynąć miało. Od Tudeli w Nawarze do Sastogi ma mieć wzdłuż mil 32, uchodzi do Ebru o mil 15 poniżey Saragossy. Kanał ten służy żegludze i wody suchym okolicom dostarcza. Obfituie Aragonia w Lukrecyą, sól kopalną, minery złota i srebra. Rz. Ebro na północną i południową ią dzieli.

Zaragoza, Sarägossa, u Fenicyanów *Salduba*, u Rzymian *Caesarea Augusta* zwane, MS. nad Ebrem w obszerney równinie z Arcy-Biskupstwem, Akademią i Trybunałem Inkwizycyi. Mieszka tu wiele szlachty, Bankierowie i kupcy są powiększey części Francuzi i ci utrzymuią handel. Ulice są szerokie i dobrze brukowane, naypięknieysza z nich zowie się święta, ozdobiona okazałemi domami i pałäcem Vice-Króla, służy

do

do promenady równie iako i wielkie groble po nad Ebrem; iednak te ulice tak są nieczyste, iż podług opisu wędrowników, zdaią się bydź zarzucone śmieciami. Dwa mosty są na Ebrze ieden kamienny, drugi drewniany, Kościołów 17, z których Kościół Nayśw: Panny iest naybogatszy, ściany okryte tablicami srebrnemi, z tegoż kruszcu Ołtarz, figury, lichtarze i balustrady są lane. Za miastem iest pałac, w którym niegdyś Królowie Aragońscy mieszkali, dziś w nim się Inkwizycya sądzi. Ebro płynie pod miastem kręto i szeroko, ale dla skał nie iest żeglowną. *Tarazona* z Biskupstem i 8 Klasztorami na pograniczu Nawarry, *Boria* leży blizko góry *Moncayo*. *Calatayud* miasto dosyć znaczne i przez rzemieslników osiadłe, nad zbiegiem rzek Xalony i Xyloki. *Albarrazin*, *Teruel*, *Balbastro*, *Huesca* i *Jaca* są miasta stołeczne małych Dyecezyy maiących osobnych swych Biskupów. Kommanderye kawalerów: *Alcanniz* Kalatrawskich nad Gwadalofą, *Montalvan* S. Jakoba nad rz. Martiną, gdzie w blizkości iest kopalnia solna. Z strony południowey Ebru: *Hijar* Xięztwo; *Ariza* nad Xaloną, *Ossera* nad Ebrem Margrabstwa; *Fuentes*,

Bel-

Belchite i *Riela* Hrabstwa, *Quinto* Baronia, *Caspe*, *Canta vieja* Kommanderya Joannitów i *Mallen* są ponad Ebrem. Z strony północney Ebru miasteczka: *Fraga* w okolicy pustynią Aragońską zwaney, *Ribagorza* Hrabstwo w górach Pireneyskich leżące; *Monzon* i *Miquinenza* nad rz. *Cinca*; *Ainza*, *Ayerve*, *Luna*, *Exea de los Cavalleros* i t. d. R. 1790 we wsi przy *Xea* odkryto minerę żywego srebra, która ma bydź obfitsza nad wszystkie inne znaiome w Europie tego kruszcu żyły.

XI. Katalonia.

XI. *Catalunna*, po Franc. *Catalogne*, Xięztwo nad morzem śrzódziemném górami Pireneyskiemi, na północ od Francyi oddzielone, nayludnieysza i naybogatsza prowincya Hiszpańska; pola dobrze uprawne przeplataią obszerne lasy, dębami, bukami, sosnami, a w niemałey części kasztanami i innemi drzewami owocowemi zarosłe. Góry wysokie pasmem się ciągną, czynią chłodne powietrze dla długo trwaiących śniegów na ich wierzchołkach, zawieraią szyby różnokolorowych marmurów, kamienie drogie, ałun, ametysty, iaspisy, koperwas, miedź, ołów, cynę, żelazo, i alabaster tak przezro-

czysty, iż go niektórzy na szyby do okien używaią; w brzegach morskich poławiaią się korale. Lud iest gospodarny, wieśniacy Katalońscy bawią się naywięcey połowem, a ich kobiety robieniem blondyn i koronek pięknych. Rz. *Lobregat* dzieli Katalonią na wschodnią czyli starą, która 6, i zachodnią czyli nową, która 9 grodów zawiera.

Barcellona, po Łac. *Barcino* Ms. o 120 kroków od morza odległe, od lądu opasuią ie w półkrąg wzgórki pięknemi domami osadzone. Co do handlu, ludności, fortyfikacyi, bogactw iest iedno z miast Hiszpańskich naylepiey kwitnących. Zawiera dusz, około 120,000, wielki gmach fabryki miedzianey, arsenał, ludwisarnia godne są ciekawości wędrowników. Mur i szerokie fossy miasto stare od nowego oddzielaią. Katedra i pałac Gubernatora są bardzo wspaniałe, port zasłania grobla długa 750 kroków, na którey końcu iest szaniec i latarnia; z drugiey strony portu iest góra *Montioui*, która iest cała opoką nieprzebraną w kamień łupalny, na wierzchu iey stoi mocna cytadella. W Barcellonie są liczne fabryki sukien, materyy iedwabnych,

a naywięcey pięknych kołder wełnianych, pończoch, broni, rozmaitych narzędziów żelaznych i stalowych, skła i t. d. Od kilku lat kupcy Barcellońscy założyli tu szkołę rysunków z funduszem dla nauki 800 osób; prowadzą ieszcze handel wielki na wina, gorzałki i t. d. *Mataro* M. nadmorskie portowe. *Solsona*, po Łac. *Celsona* z Biskupstwem na wzgórku leży. *Cervera* małe miasto obronne nad rz. tegoż imienia, ma *Universitatem* zawieraiącą 46 Katedr założoną roku 1717 od Filippa V, który zniósłszy inne w całym Xięztwie, ich tu dochody złączył, aby przez to nadgrodził wierność dla siebie miasta, które z tey przyczyny wiele strat poniosło. Nadto Filip V. porównał ie z 6 miastami, maiącemi głos w radzie za całe Hrabstwo Barcellońskie. *Tarragona*, niegdyś *Tarraco* M. nadmorskie, rezydencya Arcy-Biskupa, do którego ⅔ miasta należą, a ⅓ do Króla iako Xcia Tarragońskiego. Handel dobry prowadzi, przedtém było znakomitsze, dziś niema więcey nad 500 domów, i kilka Kościołów, z których ieden iest w części marmurowy, z ruin dawnego teatru Rzymskiego postawiony. *Barcellonetta* M. założone R. 1752, iuż w R. 1760

miało 3,000 mieszkańców, teraz ich ma przeszło 10,000, domów 2000, zamożne fabryki i znaczną liczbę kupców. Ulice szerokie i pod sznur prowadzone, domy okazałe. Między zdroiami wód ciepłych, które się w bliskości Barcellonetty znayduią, nayciekawszy iest zwany *Caldas de Monbay*, woda iego iest wrząca, mieszczanie w niey gotuią iaia i leguminy podstawiaiąc naczynie pod rurę źrzódlaną, nieużywaią nawet inney wody do napoiu bądź samey przez się, bądź mieszaney z winem, bądź ochłodzoney śniegiem; który zawsze przez cały rok na górze *Montseny* znayduie się. Ta góra iest iedną z naywyższych w Katalonii, ametyst i topaz zawiera. *Reuss* mieysce bardzo handlowne, od kilku lat w ludność i budynki znacznie pomnożone. Kupcy Barcellońscy maią tu swych agentów i magazyny, statki ich ładowne winem i gorzałką przybiiaią do portu *Palamos*. *Tortosa*, po Łac. *Dertosa* M. handlowe i ufortyfikowane, leży nad Ebrem o mil 5 od morza, ma fabryki nakształt porcellany i iedwabne, okolica żyzna dla wylewów Ebru, i w minery bogata. *Balager* z zamkiem, *Urgel* z Biskupstwem i tytułem Hrabstwa, oba nad Segrą. *Lerida*, niegdyś

Jler-

Ilerda mocne miasto nad Segrą, ma domy piękne z kamienia ciosowego i stary pałac Królów Aragońskich. *Vich*, lub *Vique* niegdyś znaczne, zruynowane w czasie woyny za Filipa V. *Gerone* blizko rz. Tery, obronne, z Biskupstwem, którego katedra cudami i wielkiemi bogactwy słynie. *Cordona* miasto piękne na wzgórku nad rz. Cardonero. Pod miastem znayduie się osobliwsza góra, która iest cała szybą solną niewyczerpaną Już od 2,000 lat iak mówią, sól w niey kopią, a ile wybiorą, tyle znowu przybywa. Sól ta oczkowa ma rozmaite kolory, biały, zielony, czerwony, cielisty i t. d. które wszystkie traci, skoro w wodzie zmaczaną zostanie. W dniu pogodnym odbiiaiące się od niey słoneczne promienie naypięknieyszy widok sprawuią. Lubo wszystkie grunta solne są płonne, ta iednak góra rodzi wysokie sosny, i w okolicy wina się dobre udaią. *Montserrat* w śrzód Katalonii o 6 mil Geograf. od Barcellony sławne Opactwo Benedyktynów, ma 2 Kościoły, kilkanaście kaplic, 13 pustelniczych mieszkań na naywyższym wierzchu góry obciętey iak się zdaie ręką ludzką. Sami tu tylko mnisi i pustelnicy mieszkaią.

Ka-

Każda choć naymnieysza pustynia ma swą kapliczkę, domek, studzienkę i ogród, niektóre z nich na milę wyżey od Klasztora leżą. Dwie drogi do tych pustelniczych mieszkań prowadzą; naykrótsza iest bardzo przykra, i lubo po schodach kamiennych kutych, iak po drabinie prosto stoiącey w niektórych mieyscach do góry piąć się potrzeba, druga iest wygodna, ale daleka. Nayznacznieysza iest pustynia S. Jakoba zawarta między dwoma kończastemi skałami, o 2300 kroków od Klasztoru, chociaż tuż prawie nad nim stoi, tak dalece, iż z niey nietylko mnichów śpiewaiących w chórze, ale i mówiących na placu Klasztornym słyszeć można. Kaściół Klasztorny zawiera niezmierne bogactwa; ołtarz wielki, 5 do niego schodów i wszystkie ozdoby są srebrne, 640 lamp misterney ze srebra roboty, figury, busta, lichtarze, krzyże, i t. d. są ze srebra, lub złota lane. Skarbiec pełen ofiar drogich, kleynotów, sukienek Nayśw. Panny; iednę iey koronę millíon dukatów szacuią. Na odpusty liczą tu przybyłego ludu do 7.000, w ówczas ubogim przez 3 dni Mnichy darmo pożywienie daią, a chorych opatruią w szpitalu. *Flix* obronne mieysce

nad

nad Ebrem. *Martorell* miasteczko przy uyściu Roy do Lobregatu. *Aytona* z tytułem Margrabstwa. *Peralda* i *Prades* maią tytuł Hrabstw. *Roses* z cytadellą nad odnogą morską. *Puycerda* M. wzmocnione fortyfikacyami, główne powiatu *Cerdagne*, ktorego część zachodzi do Hrabstwa Russyllońskiego we Francyi, leży blizko źrzódła Segry w równinie gór Pireneyskich, gdzie zioła i zdroie z wody lekarskiey, szyby pięknego w różnych kolorach iaspisu znayduią się. *Ampurdan* główne Hrabstwa *Ampurias* z małym portem przy uyściu Fluwii do zatoki morskiey, w okolicy płonney położonego. Miasteczka: *Villa Franca de Panades*, *Valls*, *Monblanc*, *Siurana*, *Tarrega*, *Valdecona*, *Lybia*, *Noguera Palleresa* z tyt: Margrabstwa, *Campredon*, *Figueras* i t. d.

XII. Walencya.

XII. *Valencia* Prowincya z tyt: Królestwa, którey część znaczną zaymuią góry, przeplatane równinami żyznemi i od wielu rzek oblanemi, zboża i paszy mało, i bydła też niewiele, ale drzew owocowych naydelikatnieyszych wielka obfitość, któremi zarastaią lasy zawsze kwiatem, lub owocem okryte. Mieszkańcy wyrabiaią bardzo wiele iedwabiu, daie się

wi-

widzieć wszędzie mnóstwo drzewa morwowego, a przed domami gromady kobiet i dzieci iedwab przędzących. Rośnie tu także sitowie, z którego postronki kręcą i maty robią; niezbywa też na różnych minerach. Lud obyczayny, bielszy i rośleyszy od innych, zwłaszcza płeć żeńska, która tu za naypięknieyszą iest miana. Brzegi od morza śrzódziemnego zasłonione są 27 wieżami, gdzie kilku iest osadzonych żołnierzy dla ostrzegania w przypadku wpadnienia Korsarzów. Walencya zawiera miast większych 9, śrzednich 62, wsiów do 1000.

Valencia, po Franc. *Valence*, MS. Prowincyi, Arcy-Biskupstwa i Inkwizycyi, położone nad rz. Gwadalawiarą o milę od morza; zawiera *Universitatem* i Akademią, 45 Klasztorów, 5 mostów na rzece, i około 100,000 dusz, stanowisko dla okrętów, mieysce promenady publiczney wysadzone drzewem pomarańczowym, grenatowym, i palmowym osobliwszey wielkości; przepyszna katedra, około którey ieszcze R. 1778 pracowano, domy piękne, ale ulice szpetne dla nieochędostwa, i zle brukowane. Mieszkańcy handluią z zyskiem

skiem na owoce i iedwab, który tu poczytany iest za naylepszy w Hiszpanii. Większą iego część wyrabiaią w tuteyszych fabrykach, które teraz w bardzo dobrym są stanie. Warsztatów materyy iedwabnych 5,000, do robienia wstążek i galonów 500, pończośniczych od 200 do 300 liczą. Kolory ich iednak niemaią tey dobroci, trwałości i odmian, co Francuzkie, lub Angielskie. Axamit z tuteyszych fabryk nie iest, tak mocny iak Genewski, lub Prowancki, ale iest tani, i naywięcey w czarnym kolorze. Wiele szlachty mieszka w Walencyi, daią się w niey widzieć różne zabytki starożytności. Okolica iey ozdobiona domkami, gaikami cytrynowemi, pomarańczowemi, wysadzona drzewem morwowym, przerznięta kanałami i strugami, oblana rzeką, ma postać naturalnego i nayprzyiemnieyszego ogrodu. W Walencyi iako i wielu mieyscach Hiszpanii, używaią pospolicie chłodniku, który my lodami zowiemy, nayuboższy robotnik sklankę ich na dzień wypiia. *Peniscola* na skale oblaney morzem ze 3 stron, miane iest za twierdzę niedobytą. *S. Felipe* miasto wystawione od Filipa V, na mieyscu gdzie była *Jativa*, po Łac. *Sae-*

tabi

tabi zruynowana R. 1707. iuż liczy domów około 3,000. *Gandia* o pół. mili od morza przy uyściu rz. Alkoi, ma *Universitatem* i tytuł Xięztwa. *Denia*, po Łac. *Artbemisicum* nadmorskie, portowe, z tytułem Margrabstwa. *Gisona* między 2 górami. *Alicante*, niegdyś *Lucentum*, M. blizkie morza, piękne, dobrze zabudowane i bardzo ludne, skład handlu między Hiszpanią i Włochami z wybornym portem; prowadzi wielki handel na glinki, antimonium, ałun, cynober, anyż, kmin, iedwab, mydło, wina białe i czerwone powszechny szacunek w Europie maiące; okolice pełne są drzew morwowych, migdałowych, figowych, oliwnych, i tych których owoc chlebem S. Jana zowiemy. Włochy, Francuzi, Anglicy i Hollendrzy Konsulów tu swych maią. O kilka mil od Alikanty, iest studnia między 2 górami, gdzie ścieka woda deszczowa z gór w tey wielości, iż w latach suchych wystarcza do odwilżenia pól bliższych; mury ią obwodzące idą wgłąb na stóp 200, grubości 40 maią. Niedaleko Alikantu w pustych stepach rośnie mnogo Aloes Amerykański, z którego robią cienkie sznureczki i ie farbuią, w Katalonii zaś tak cien-

ko

ko go przędą, iż z nici aleosowych robią blondyny. *Oribuela* z Biskupstwem, Akademią w śrzód gór nad Segurą, niema iak 3,000 mieszkańców, słynie wieleścią warsztatów iedwabnych, saletrzalnią, i fabryką tabakierek z drzewa terpentynowego. *Guardamar*, niegdyś *Alona* przy uyściu Segury. Za miastem iest iezioro *Mata* blizko morza, lecz z nim się niełączy. Otoczone iest od lądu górami, w zimie znacznie wzbiera, dla spadku z gór wód deszczowych; gorąco słoneczne wyciągaiąc wodę z ieziora formuie na powierzchni skorupę kryształową, którą zbieraią w takiey wielości, iż niektórych lat bywa około 100,000 beczek soli, posyłaią onę w większey części do Hollandyi i na morze Baltyckie. *Murviedro* leży pod górą, iest to sławne w dzieiach Rzymskich *Saguntum*. *Alcira* na wyspie rz. Xukary. *Liria* i *Villa Hermosa* są główne mieysca Xięztw. *Lombai*, *Elche*, *Nules*, *Albaida* i *Cullera* Margrabstwa. *Oliva* i *Consentaina* Hrabstwa. *Montesa*, *Vallada*, *Cervera*, *S. Matheo*, *Trabiguera*, *la Jana*, *Calig*, *Canet* i *Sueca* nad Xukarą należą do Króla, iako do wielkiego Mistrza kawalerów Montezańskich. *Cuevas de Abinroma* do Kommandora tychże kawalerów i t. d.

XIII.

XIII. Murcya.

XIII. *Murcia*, Prowincya z tytułem Królestwa nad morzem śrzódziemném, górzysta, skąpa w wodę i urodzaie, lecz niezbywa iey na kruszcach i dobrych owocach. Niedawno wykopano kanał w Murcyi dla dodania wody suchym polom i osadom, przechodzi przez Lorkę, Murcyą i Kartagenę, i po mnieyszych kanałach się rozlewa.

Murcia MS. nad Segurą, ma przepyszną groblę i most. Katedralny Kościół iest bardzo obszerny, zawiera do 400 kaplic, ołtarz w nim wielki iest lany ze srébra, i stopnie blachą z tegoż kruszcu pokryte, dzwonnica tak postawiona, iż na iey wierzch powozem wiechać można. Jest tu Akademia, magazyn zbożowy, tak iak i w innych miastach Hiszpanii, wielka saletrzalnia, fabryki materyy iedwabnych i chustek, Trybunał Inkwizycyi, i około 15,000 dusz. Za miastem w *Archena* są łaźnie z oddzielnemi izbami dla męszczyzn, kobiet i chorych. *Cartagena*, po Łac. *Nova Carthago*, M. położone w końcu zatoki morskiey, gdzie ma port kilką szańcami obronny, ieden z naylepszych w Hiszpanii, zawiera przeszło 28,000 dusz, 7 Kla-

sztorów i warsztat do budowy okrętów, arsenał iest gmach wielki zamożny we wszystkie potrzeby okrętowe. Prócz tego właściciele okrętów maią swe osobne magazyny i arsenały; mnóstwo ludzi, którzy są po większey części niewolnicy Maurowie, lub złoczyńcy na galery skazani, nieustannie w nich pracuie. W R. 1768 liczono tkaczów do płócien żaglowych 81. Mieszkańcy znaczny handel prowadzą, zwłaszcza iedwabiem, cyną i ałunem. Corok wychodzi kilkanaście szebek z Kartageny dla odpędzania okrętów barbarzyńskich. Na brzegach poławia się mnóstwo łysek morskich; w okolicy rośnie pewny gatunek sitowia zdatnego do kręcenia i plecenia, znayduią się minery ametystów, rubinów, diamentów, a szczególniey ałunu, którego produkt roczni szacuią na 40,000 dukatów. *Lorca* miasto na wzgórku nad rz. Gwadalentyną. *Chinchila* z starym zamkiem, *Villena* niegdyś *Arbacala* z tyt: Margrabstwa. *Cieza* i *Caravaca* dosyć znaczne miasteczka. *Ricote* główne doliny tegoż imienia. *Molina* Margrabstwo, w którym obfita kopalnia soli znayduie się. *Almansa* niegdyś *Almantica*. *Totana* do kawalerów S. Jakoba należy.

XIV. Balearskie

XIV. *Wyspy Balearskie*, po Łac. *Insulæ Baleares*, na morzu śrzódziemném na zachód Walencyi, które za czasu Maurów składały oddzielne Królestwo Majorki, są zaś następuiące:

1. *Mallorca*, po Franc. *Maiorque*, Maiorka dzieli się na część zachodnią i wschodnią, pierwsza lubo iest okryta górami, iest iednak żyzna, druga zaymuie równiny, pola, łąki i ogrody owocowe. Obfituie ogółem w zboża, oliwę, wina malwazye, miód, szafran, sól warzoną, bydło, wełnę, ser, drób i zwierza; opasana iest wieżami obronnemi, ma kilka dobrych portów, powietrze umiarkowane, lecz w niektórych latach doznaie zbytnich upałów. Znayduią się tu szyby granitu czerwonego i białego, z żyłkami czarnemi i żółtemi. *Palma*, MS. przy zatoce morskiey, w którą zachodzi grobla na 500 kroków dla zasłony stawaiących tu galer i okrętów. Miasto murami i fossami ufortyfikowane ma 10,000 mieszkańców, katedrę Biskupią, Trybunał Inkwizycyi, i Akademią. *Alcudia* miasto między 2 przylądkami *Formentor* i *Piedra*, w części północney wyspy portowe. Tu się w morzu obficie poławiaią korale. Blizko leży *Pollenza*

z por-

z portem w okolicy obfitey w dobre wina. *Arta* w stronie zachodniey.

2. *Minorca*, od R. 1708. należała do Anglików, ale R. 1782 zdobyta od Francuzów i Hiszpanów, ostatnim przez traktat 1783 odstąpioną została. Jest to raczey opoka ziemią pokryta, złożona z gór nierównych, a między niemi dolin i bagnów, te powietrze wilgotne sprawuią, wody zdrowey niema. Wino tu się rodzi nienaylepsze. W lasach są drzewa palmowe, cypryssy, mirty, rozmarin i aleos. Mieszkańcy sól robią z wody morskiey, którą nalawszy w dołki, gdy wywaporuie przez upał słoneczny, pozostałą sól zbieraią do swego użycia. Ma wzdłuż mil 18, wszerz 9. *Ciudadella*, MS. obronne zawiera do 600 domów i port mały. *Mahon*, miasto osiadłe i handlowne, niegdyś stolica rządu W. Brytanii, blizko iest port dobry, do którego wniyścia broniła forteca S. Filipa, lecz ta R. 1784 rozwaloną została.

3. *Jviza*, niegdyś *Ebusus*, po Franc. *Jvique*, wyspa bardzo górzysta, zarosła w wielkiey części lasem i drzewami owocowemi. Tegoż

imie-

imienia MS. i forteca. Wino iest naycelnieyszym bogactwem Iwiki. Wyspiarze zbieraią mnóstwo soli, z równą łatwoscią, iak z Maty; sól ta iest dochodem Biskupa Taragońskiego, który iey iest Panem. *Puerto-magno* i *San-Anton* są 2 porty.

4. *Fromentera*, niegdyś *Frumentaria*, dawniey była bardzo urodzayna, ale ustawicznemi napadami Korsarzów z Afryki zniszczona, teraz iest pustą i bezludną. W lasach iey chowaią się osły dzikie i mnóstwo wężów, z tych iak piszą wędrownicy, dały się widzieć niektóre długie na 7 sążni.

5. *Moncolobes*, niegyś *Ophyusa*, lub *Colubraria* leży niedaleko brzegów Walencyi. Iwika i Formentera zwane były u Rzymian: *Pityusæ Insulæ*.

Possessye Korony Hiszpańskiey w innych 3 częściach świata.

Liczne i obszerne lądy i wyspy w innych 3 częściach świata do Hiszpanii należą: w Afryce, na pomorzu Barbaryi miasta *Ceuta*, *Tetuan*, *Pignon de Velez*, *Mellilla*, *Marzalquilvir* i *Oran*, prócz innych mnieyszych placów i twierdz nadmorskich. Tamże wyspy Kanaryyskie, około 500 mil kwadratowych ziemi zawieraiące.

W A-

W Azyi: wyspy Filippińskie, między któremi znacznieysze są: Manilla, Mindanas, Cebu, i t. d. tamże wyspy Maryańskie. W Ameryce: *Chili*, *Paragwaia* w większey części, *Peru*, Prowincya *Terra firma* zwana, stary i nowy *Mexyk*, *Luizyana*, aż po rzekę *Missisipi*, *Floryda*; wyspy: *Cuba*, *Portorico*, *Antylskie*, *S. Dominika*, *Ziemia Missyi*, *Ziemia Magiellańska*, wyspy *Lukayskie* i t. d.

Dzieie Hiszpanii i iey Królów.

Opuszczone siedliska od pierwiastkowych rodaków Iberów, zamieszkali Celtowie przybylcy z Gallii. Kray w rozmaitych swych częściach licznych i oddzielnych miał Panów. Poźniey zawoiowali go Kartageńczykowie na lat 245 przed narodzeniem Xstusa Pana, i swe w nim założyli osady, ale tych podbiwszy Rzymianie, całą Hiszpanią w swą prowincyą obrócili. Za upadkiem Państwa Rzymskiego tenże los potkał Hiszpanią, iaki i inne iego prowincye. Przeganiały się nawzaiem wędrownicze narody, Wizygotowie naydłużey się w niey, bo do początku wieku osmego utrzymywali, ktòrzy kray zaludniwszy w wsie i miasta, wiarę w nim Katolicką zaszczepili. W kłótniach domowych sprowadzeni od ie-

dney strony Maurowie, Arabami też i Saracenami zwani, zagarnęli naylepsze kraiu prowincye. Chrześcianie Gotowie w górach Asturyi szukać schronienia musieli, i tam nowe otworzyli Królestwo, nieustanne z Mahometanami wiodąc boie. Pierwszym był iego Królem Pelagiusz, osmy po nim następca Alfons III. pięknemi przymiotami umysłu na imie wielkiego zasłużył. Woiował pomyślnie z Maurami, a rozprzestrzeniwszy Państwa granice, Królem Asturyi i Legionu się pisał. Ostatni był Weremond III, po którego zeyściu bezpotomnym panowanie wraz z siostrą iego dostało się Ferdynandowi, który wprzód Hrabią, potém się zwał Królem Kastylii. Z tym tytułem brat iego Ramir Aragonią posiadał. Wkrótce powstały nowe Królestwa Portugalii, Kastylii nowey i Nawarry. Z kraiów zdobytych nad Maurami tworzyli ie Królowie dla swey ambicyi i działu potomków. Z pomiędzy Królów Kastylii wsławili się Ferdynand III. dla cnót swych świętym, syn iego Alfons dla nauki i zebranych praw kraiowych mądrym, i prawnuk tegoż Alfons XI dla odniesionego wielkiego nad Mahometanami zwycięztwa, mścicielem nazwani.

R.

R. 1374. Izabella siostra Henryka IV idąc w zamęzcie Ferdynanda Króla Aragonii przyłączone Korony na głowie męża złożyła. W tym czasie Joanna d'Albret prawem sukcessyi dziedziczka Nawarry poślubiła swą przyiaźn Antoniemu de Bourbon, była matką Henryka IV Króla Francuzkiego, który też Królestwo do swey korony przyłączył. W Aragonii Jakób I. podbiciem wyspy Maiorki, i Walencyi Królestwa, dzierżanych od Maurów, zamianą swych dziedzictw we Francyi, nabyciem Katalonii, państwo swe rozprzestrzenił. Syn iego Piotr III poiąwszy córkę Uzurpatora Neapolitańskiego Mainfreda, po wielu zamieszkach państwo posiadane od teścia otrzymał. Alfons III. przestał na Aragonii, Sycylii odstąpił. Piąty ponim następca Marcin ożenił syna swego tegoż imienia z Maryą córką Fryderyka Króla Sycyliyskiego. Ten bezpotomnie schodząc oycu Państwo swe odkazał, lecz gdy i oyciec niezostawił potomka, sukcessyą ponim Ferdynand IV. siostrzeniec obiął. Nastąpił Alfons V. a przestaiąc na koronie Neapolitańskiey, Sycylii i Aragonii bratu swemu Janowi II. odstąpił. Synem był iego i następcą Ferdynand V. który może bydź mia-

 nym

nym za pierwszego Króla Hiszpanii, wziętey w całey prawie swey obszerności, lubo ieszcze w Królestwie Granady utrzymywali się Maurowie. On obiąwszy po żonie Izabelli prowincye Gallicyi, Kastyllii starey i nowey, Legionu, Asturyi, Biskai, Andaluzyi i Estremadury zjednoczył ie z swemi dziedzicznemi Państwami Aragonii, Nawarry, Katalonii, Walencyi, Murcyi, także Sycylii i Sardynii. I tak dopiero R. 1479. Hiszpania w iedno zebrała się ciało, tym bardziey, gdy i z Grenady Maurów wypędził. Za iego panowania Krzysztof Kolumbus Genueńczyk, przy pomocy daney sobie od Izabelli Królowey odkrył nowy ląd Ameryki. Był ministrem Ferdynanda z Bernardyna Kardynał i Prymas Xymenes, z iego porady wyrogowani z kraiu Maurowie zostali, postanowiona Inkwizycya a Ferdynand tytuł Króla Katolickiego od stolicy Rzymskiey otrzymał. Po zeszłey starszey iego siostrze Jzabelli wydaney za Jana II. Króla Portugallii, Joanna druga Córka Ferdynanda poślubiona Filipowi II. Arcy-Xięciu Austryi wniosła w dom Rakuski koronę Hiszpańską. Z niey pozostali 2 synowie, Karól i Ferdynand. Pierwszy obiąwszy tron

Hi-

Hiszpański do korony Cesarskiey wezwany został. Dzieie iego w Historyi Niemieckiey widzieliśmy. Zostawił on R. 1556. bratu godność Cesarską i Austryą, a Filipowi II. synowi Hiszpanią, Belgium, Neapol, Sycylią i obszerne w Ameryce dzierżawy. Tak ogromna potęga, zwłaszcza gdy Filip poźniey i Portugallią osiągnął, wzbudziła mu nieprzyiacioł. Miał woynę z Francyą, i na pamiątkę odniesionego pod S. *Quentin* zwycięztwa, wystawił ów gmach niezwierny Eskuryałem zwany, i miany od Hiszpanów za osmy cud świata. Pierwszą niepomyślną wyprawę na Turków, powetował w drugiey znaczną wygraną na morzu pod Lepantem. Duma i surowe rządy Filippa roziątrzyły umysły Belgów; bunt przez nich podniesiony od sąsiadów wspierany, wciągnął Hiszpanią w długą nader i kosztowną woynę, bo wiek cały prawie trwaiącą, pozbawił ią 7 prowincyy, uznanych póżniey za wolną Rzpltą przez traktakt Westfalski. Wywołanych przez niego Maurów zupełne wygnanie z kraiu dokonał Filip III. ogołocił Hiszpanią blizko z milliona ludzi. Ferdynandowi II. Cesarzowi dał mocne przeciw nieprzyiaciołom Austryi posiłki

pod

pod sławnym Generałem Ambrożym Spinolą. Nastąpił po oycu Filip IV przywiązany do domu Rakuskiego, a nieprzyiazny Francyi, wiódł z nią woynę niepomyślnie, musiał przyznać udzielność Rzpltey Hollenderskiey, Jamaikę wyspę wziętą od Anglików utracił, a Portugallia obrawszy swym Królem Xcia Braganckiego od Hiszpanii się na zawsze oderwała. Syn poprzednika Karól II obiął rządy Państwa osłabionego klęskami woien i wewnętrznym nieładem, lecz w gorszym ieszcze stanie ie zostawił, w podwóyney z Francuzami woynie zawsze nieszczęśliwy, zdobytą przez nich prowincyą *Franche Comté* traktatem Nimegskim im odstąpił. Wmieszawszy się do ligi Auszpurskiey klęski kraiu swego pomnożył. Zszedł bezpotomny R. 1700, następstwo Filippowi Xciu Andegawskiemu drugiemu wnukowi Ludwika XIV. zostawił. Na nim domu Austryackiego w Hiszpanii panowanie skończyło się. Filip V. pierwszy z domu Burbońskiego, niżeli się uyrzał bezpiecznym na tronie, walczyć musiał z ligą Anglii, Austryi, Hollandyi i Sabaudyi związaną przeciwko domowi Burbońskiemu. Utrzymał się wprawdzie przy koronie Hiszpańskiey,

ale

ale potencye złączone zrzeczenie się Niderlandu i Królestwa Neapolitańskiego dla Karola VI, który na tron Cesarski wezwany został, wymogły. Przedsiębioracemu za radą Kardynała Alberoniego ministra, zakłócenie Anglii i Francyi, a odzyskanie Włoskich prowincyy, czworzysta potencyy Europeyskich liga na przeszkodzie stanęła. Czyli powodowany duchem pobożności, czyli niesmakiem niepomyślnego panowania zrażony, korony swey starszemu synowi Ludwikowi odstąpił, sam wieśdź życie prywatne postanowił. Lecz Ludwik żył bardzo krótko, znowu więc oyciec na tron powrócił. Rządził nim z chwałą i dobrem narodu, Karóla syna przy Królestwie oboyga Sycyllii utrzymał, waruiąc domowi Austryackiemu Xstwa Toskanii, Parmy i Placencyi. W śrzód rozpoczętey woyny o sukcessyą po Karolu VI. Cesarzu żyć i panować przestał R. 1746. Ferdynand posiadał zdolne do panowania przymioty, i użył ich na szczęście Państwa, którego rządy po bracie obiął. Przez traktat Akwizgrański Xstwa Parmy i Placencyi dla brata swego Filippa uzyskał. Umarł bezdzietny, R. 1759 nastąpił zatém brat Karól III. oddaiąc bratu Ferdynan-

nandowi koronę oboyga Sycylii. Ten w woynie, która w ówczas całą zaięła Europę, trzymał się strony Francyi, i dopiero R. 1763 pokóy Wersalski zgodę Państwom przywrócił. Równie łączył się z Francyą w woynie wynikłey z Brytanią W. o uznanie niepodległości osad Ameryki wybiiaiących się z pod rządu Angielskiego. Do zniesienia Zakonu Jezuickiego naywięcey się przyłożył. Dziś panuiący Karól IV. tron oyca zasiadł R. 1788.

Rząd i prawa Hiszpańskie.

Tron Hiszpański niegdyś elekcyiny za Gotów, począwszy od Pelagiusza pierwszego Króla Asturyi stał się dziedzicznym w płci oboiey. Odtąd następstwo idzie porządkiem starszeństwa. Naprzód wzgląd się ma na linią, powtóre na stopień pokrewieństwa, tak iż naybliższy krewny zmarłego Króla i z teyże linii idący miany iest za prawego następcę; po trzecie na wiek i płeć, to iest, iż starszy przed młodszym, męszczyzna przed niewiastą w tymże stopniu i linii tron osiąga. Następca tronu za życia panuiącego nosi tytuł Xiążęcia Asturyi. Władza Króla iest w prawdzie nieokreślona, iednak obowiązany iest zachować prawa kraiowe i po-

podług nich rządzić. Nayważnieysze interessa publiczne w radzie swey złożoney z ministrów zwaney *Juente* sprawuie. Inną ma znowu radę do interessów prywatnych. Rady Aragońska, Kastylska, Indyyska, Skarbowa, Woyskowa, marynarska, Inkwizycyina zawiaduią sprawami powierzonemi dozorowi swemu. Do rady Aragońskiey należą interessa prowincyi Aragonii, Katalonii, Walencyi i wysp na zachód przyległych; inne prowincye są w zawiadowaniu rady Kastylskiey. Niegdyś stany Kastylii, złożone z Prałatów, szlachty możney i mieszczan zgromadzały się na seymy *las Cortes* zwane, i miały moc stanowienia praw, podatków, i t. d. Obywatele byli wolni od obowiązku iść na woynę, gdy ta za granicą Państwa się toczyła. Przywiley ten był niedogodny dla Karola V. potrzebuiącego użyć woysk przeciwko Belgom R. 1528, zniósł przeto swobody Kastyllanów. Zostawił tylko nieiaki kształt ziazdów z wyłączeniem duchownych i szlachty; na te miast celnieyszych 18 z różnych prowincyy po 2 deputowanych wysyłaią. Lecz teraz *las Cortes* pospolicie nic więcey do czynienia niemaią, iak wykonać przysięgę na wierność

na-

naznaczonemu tronu następcy. Król Hiszpański ma 9 Vice Reiów, to iest w Europie 4: w Walencyi, Nawarze, Grenadzie i Maiorce; w Ameryce 5. a tych urzędowanie rzadko trwa dłużey nad lat 3. Arragończykowie dawniey wielkiemi przywileiami szczycili się. Mieli naprzód radę z 12 *Ricos Ombres*, czyli możnych obywatelów, składaiącą się; bez nich ani woyny wypowiadać, ani pokoiu zawierać Król niemógł. Nadto postanowili byli sobie naywyższego urzędnika z mocą opierania się Królowi i strofowania go, gdyby w czém przeciwko prawu postąpił. Filip II zagubił ich wolności, i Arragończyków z innemi poddanemi swemi porównał. Duchowni i szlachta Hiszpańscy, lubo naywiększe posiadaią maiątki, mało iednak opłacaią Królowi; gmin zaś ubogi nie iest w stanie znoszenia wielkich ciężarów. Przedtym Królowie Hiszpańscy przywłaszczali sobie dolne mieszkania wszystkich kamienic i pałaców w Madrycie, czyieżkolwiek one były; Ferdynand VI R. 1749 zniósłszy taxę domów zwaną *Casa de aposento*, z naymu domów w Madrycie trzecią część do skarbu swego wnosić nakazał. Szlachta Hiszpańska naydumniey-

sza

sza w Europie dzieli się naprzód na familią Królewską, którey tylko właściwie tytuł *Don* służy, powtóre na szlachtę wyższą, to iest Xiążąt, Margrabiów i Hrabiów, nakoniec na szlachtę prostą *Huelcas* zwaną. Nayzacnieysi są *Grandes*, czyli *los Primos*, tym tytułem możnieyszych Królowie zaszczycaią, przez co oni panuiącym Xiążętom Włoskim, lub Niemieckim równemi się bydź mniemaią. Rozmawiaiąc z Królem głowę nakrytą mieć mogą, i Król im w mowie tytuł Eminencyi daie. Dzielą się na 3 stopnie. Tytuły Grandesów iedne są dożywotnie, inne do dóbr przywiązane i dziedziczne w familiach. A takowych grandatów iest 84, to iest przywiązanych do Xięztw 37, do Margrabstw 23, do Hrabstw 24. Kawaleryi w Hiszpanii iest 4, których Krol iest W. Mistrzem. 1od. Orderu złotego runa, postanowionego przez Filipa Xcia Burgundyi, R. 1430. 2re. S. Jakoba z Kompostelli fundowanego R. 1154. 3cie Kawaleryi Kalatrawskiey bioracey początek od R. 1164. 4te. Kawaleryi Alkantarskiey wznowioney R. 1176. Pierwszy dawany bywa samym tylko panuiącym i Xiążętom i niema żadnych dochodów, w które są opatrzone 3 inne. Cesa-

rze

rze Niemieccy od Karóla VI zaczęli także stanowić kawalerów złotego runa, a podług wielu mniemania od R. 1740 oni tylko orderu tego są prawdziwemi Wielkiemi Mistrzami.. Prawa Cywilne Hiszpańskie zawieraią się w rozmaitych zbiorach. Pierwszą Xięgę praw wydał Eryk Król Gocki około R. 479. Drugą Xięgę *las Partidas* zwaną zebrał Alfons X. Król Legionu i Kastylii i w niey rozliczne prawa Gockie, Rzymskie, i kanoniczne pomieścił. Do niey pospolicie stosuią swe wyroki urzędy sądowe w przypadkach nie obiętych poźnieyszemi edyktami Królów. Pod panowaniem Ferdynanda i Izabelli pokazał się zbiór trzeci ustaw i urządzeń od niego i poprzedników wydanych. Ostatni zbiór zawiera edykta Karóla V, Filipa II i następnych Królòw.

Związek z Pań-stwami obcemi.

Portugallia będąc naybliższą z położenia swego, i pokrewnym iż tak rzekę narodem, naymocnieyszeby mieć związki z Hiszpanią powinna, ale duch W. Brytanii górę trzymaiący w tym kraiu, ale utrzymywane przez Hiszpanów do Potugallii pretensye, ale wzgląd interessów wzaiemnych, w których strona iedna

czy-

czyni rachubę swych pożytków w stosunku strat drugiey, sprawuią, iż harmonia tych dwóch Państw, niemoże bydź uważaną, tylko iak obojętna i do zerwania łatwa. Od czasów iak dom Burboński osiadł na tronie Hiszpanskim, widziemy ściśley ziednoczone Dwory Wersalski i Madrycki, które przez przeciąg panowania domu Rakuskiego w Hiszpanii, w nieustanney prawie zostawały walce. Łączy ie wspólny interes przeciwko W. Brytanii, i iedneż względem dworu Wideńskiego widoki; lubo iak inne Panstwa, tak i Hiszpania dla dogodzenia dobrey harmonii nieodważy się na ofiarę własnego interessu. Jak dwór Madrycki uważać można względem dworu Londyńskiego i Rzplitey Hollenderskiey, niemasz potrzeby powtarzać to, co w rozdziałach opisuiących te Państwa, już się mówiło. Scisłego ich połączenia niedozwalać, i owszem ie rozrywać, było zawsze domu Burbońskiego polityką. Co do Państw północnych, w końcu drugim Europy położona Hiszpania, tyle tyko z niemi ma związku, ile go interessa handlowe i potrzeba utrzymywania równoważności mocarstw w wynikłych zdarzeniach wyciągaią, Scisleyszy

zwią-

związek umocowany różnemi względami łączy Hiszpanią z Państwami Włoskiemi, zwłaszcza z Królestwem oboyga Sycylii, nad którym dziś Ferdynand IV. brat Króla Hiszpańskiego panuie, oraz z Xięztwami Parmy, Placencyi i Gwastalli, w których panuiący Xiążę idzie także z domu Burbońskiego, a siostra iego żoną iest Króla Hiszpańskiego. Ze wszystkich Państw Chrześciańskich niema stolica Rzymska powolnieyszego i przychylnieyszego ku sobie narodu, iak Hiszpanów. Opłacane od nich Sakry i Annaty znaczny dochód Rzymowi przynoszą, a Król nawzaiem wybiera od Duchowieństwa swego podatki, pod imieniem krucyaty. Długo trwał w Hiszpanach ten przesąd, iż z niewiernemi narodami w żadne niechcieli wchodzić umowy. Lecz widząc niszczony swóy handel na morzu przez rozboie Korsarzów Barbaryi, doznawszy iak mało ważyła przyiaźń Deiów Algieru, Trypoli i Tunetu kupowana darami, przeyrzawszy iak wielkie pożytki ciągnęła Francya z handlu oryentalnego z Turkami, pastanowili póyść za innych Państw Chrześciańskich przykładem, w zawartych traktatach z Portą, Algierem i Marokiem.

ROZ-

ROZDZIAŁ II.

PORTUGALIA.

KRay ten, kończący od zachodu Europę, na wschód i południe z Hiszpanią graniczy; na zachód i południe morze Atlantyckie go oblewa. Nazwisko iego od *Porto* i *Cale* pochodzi, niegdyś *Lusitania* się zwała. Granice.

Długość iego 125, szerokość naywiększa 50 mil wynosi, a cała rozległość 1845 mil kwadratowych zawiera. Rozległość.

Powietrze tu iest umiarkowańsze, niżeli w Hiszpanii, lubo w iednych prowincyach bardziey, niżeli w drugich. Północne są zimnieysze, iż żadne góry niezasłaniaią obszernych w nich równin, południowe są bardziey ciepłe, niedoznaią iednak przykrych w lecie upałów dla chłodnych od morza wiatrów. Powietrze

Grunt Portugallii iest żyzny; na wzgórkach i większey części równin naylepsze urodzaie udaią się. Płody ziemi. Góry. Rzeki.

Po-

Połowa prawie dobrey ziemi w zaniedbaniu zostaie dla gnuśności mieszkańców, którzy niemało zboża zakupuią z Anglii, a teraz i z Ameryki. Obfituie w oliwę przednią, wina wyborne zwłaszcza w Algarwii i Alenteio, owoce delikatne, miód, wosk, iedwab, sól i inne produkta też same prawie co i w Hiszpanii. Drzewa pomarańczowe, sprowadzone tu z Chin w wieku 17, cytrynowe, limoniowe, cedrowe, laurowe, figowe i grenatowe, zawsze tu zielonością, kwiatami, lub owocami są okryte, i lasem nieiako zarastaią. Ryżu tak wielki dostatek, iż często przywóz iego zakazany bywa. Bydła, a szczególniey owiec w niektórych prowincyach znaczną liczbę chowaią; koni nienaywięcey, które są małe i szybkie, ale natomiast wiele osłów. Wełna Portugalska mało ustępuie Hiszpańskiey co do dobroci gatunku. Kray cały przeplataią góry, z których znacznieysze są: *Bola*, *Goviao*, *Geres*; w prowincyi Traz-os Monte: *Momil* i *Montago*; w Beirze: *Alcoba* i *Estrela*, na którey wierzchu iest sławne iezioro; w Estremadurze: *as Cemas de Ourein*, i *Martinel*, w Alentei: *Calde'vaon*, *le Portel* i t. d. w Algarwii: *Monchique* i *Cal-*

Calderiao. W tych znayduią się bogate minery: złoto, srebro, ołów, miedź, cyna, żelazo. Są także i kamienie drogie, szyby marmurów naypięknieyszych, które kopią w górze *Sintra*, a które co do czarności hebanowi, co do czystości gładkiey, zwierciadłom równaią się. Niezbywa także i na obfitych kopalniach solnych, i saletrzanych. W ponadbrzeżu, tak iako i w innych kraiach nadmorskich, daią się widzieć lochy podziemne, w tych znayduią źródła, z których iedne grążą to wszystko, cokolwiek w nie iest wrzuconym, drugie na wierzch wyrzucaią. Jest także w Portugalii kilka zachwalonych cieplic i wód mineralnych. Od kilku lat zaczął kray ten doznawać trzęsienia ziemi, ale żadnego szkodliwszego i gwałtownieyszego nie uczuł iak w R. 1755.

Rzeki większe są: *Minho*, *Lima*, *Douro*, *Teio* i *Guadiana*, te wypływaią z Hiszpanii i przerznąwszy Portugalią wpadaią do morza. Ostatnie 3, na trzy części Królestwo dzielą. Mimo wielu pomnieyszych rzeczek, południowe prowincye cierpią niedostatek wody, i dla tego są mnie ludne i uprawne.

Ludność. W całém Królestwie liczą 19 *Cidades*, czyli miast, 527 *Villas* czyli miasteczek, ogółem 3343 parafiy. Ludność zawiera dusz 1,850,000. zatym na mili kwadratowey mieści się ludzi 1000.

Religia. Religia panuiąca i iedyna w całym kraiu iest katolicka. Sąd Inkwizycyi *Auto-da fe* dla dochodzenia i karczenia różnowierców iest iuż w tych czasach bardziey Trybunałem cywilnym, niżeli duchownym.

Język. Nauki. Język Portugalski iest zbiorem wyrazów pożyczonych z ięzyka Maurów, Hiszpańskiego, Łacińskiego i Francuzkiego. Mimo wielu pożytecznych od kilkunastu lat funduszów postanowionych końcem roższerzenia oświecenia kraiowego i handlu od dawna zaniedbanych, nauki ieszcze w Portugalii w dziecińᴤtwie swym trwaią. Miał w prawdzie ten kray kilku sławnych uczonych rodaków, ale ci z obcych źrzódeł czerpali swe światło. Akademie bowiem Portugalskie są właściwie składem szkolników napoionych kategoryami Arystotelesa. Niedawno miany byłby za Heretyka, któryby obrot ziemi utrzymywać się ważył. Niezbywa Portugal,

galczykom na dowcipie, ale są zabobonni, pełni uprzedzeń i do starych przywiązani błędów. Rękodzieła, fabryki i rolnictwo w równym tu iako i nauki zaniedbaniu zostaią. Lubo postać Portugalczyka mało się różni od Hiszpana, i obudwoch cera iest czarniawa, iednak drugi więcey ma poważney posępności, głos donośnieyszy, niżeli pierwszy.

Handel. Handel Portugalski iest bardzo obszerny, ale mimo szczęśliwego położenia ich kraiów, mimo tak wielkich bogactw ich ziemi, nieodnoszą tyle z niego korzyści, ileby iey mieć powinni. Surowe płody kraiowe, i które biorą z swych dzierżaw w innych częściach świata, a zwłaczcza z Ameryki, oddaią kupcom Europeyskim, a szczególniey Anglikom za zboże ich, i wyrobione towary, w które i sami siebie opatruią, i do innych Państw rozwożą Wychodzi z Portugalii wino, oliwa, cytryny, pomarańcze, cukier, figi, rodzynki, migdały, kasztany i inne owoce, sól morska, sumak, wełna i inne produkta Amerykańskie i Azyatyckie.

Moneta. Moneta Portugalska miedziana rachuie się na *Ree*; sztuki iey zawie-

raią $1\frac{1}{2}$. 3. 5 i 10 Reów. Srebrne pieniądze są: *Humvinten* 20, *Meyo Tostao* 50, *Tres vintes* 60, *Cruzado novo* 480 Ree zawiera. Złote: *Hum. Cruzado* 400, *Oito Tostoens* 800, *Quartinho* 1200, *Dobrao* 3200, *Moidor* 4,800. *Dublon* 6400, 12,000, i 12,800 waży. *Ree* zaś stosuiąc do naszych pieniędzy znaczy prawie tyle co szeląg, to iest $24\frac{1}{2}$ Ree na nasz grosz srebrny rachować się powinno.

Tytuł Panuiących.

Tytuł panuiących iest: Król Portugalii i Algarwii, tey i tamtey strony morza Afrykańskiego, Pan Gwinei i t. d. Benedykt XIV dodał do tytułu R. 1749 *Rex Fidelissimus*. Następca tronu Xiążęciem Brazylii, a inne dzieci Królewskie Infantami się zowią.

Herb Państwa.

Herb Portugalii składa się z 5 srebrnych tarcz, z których każda pięcią srebrnemi strefami w poprzek nakształt krzyża S. Jędrzeia iest zakreśloną. W herbie Algarwii iest 7 Kastelów.

Kształt rządu.

Rząd iest Monarchiczny, następny i na kądziel spadaiący. Od R. 1777 panuie Marya Franciszka Izabella z domu Braganckiego, mąż

zaś,

zaś, który był oraz iey stryiem, Piotr III. był tylko współ-rządzcą. Naywyższe Magistratury exekucyine są: Rada stanu i sekretaryat stanu do interessów wewnętrznych i zewnętrznych, rada nadworna która iest Trybunałem naywyższym Krolewskim, i Collegium Kameralne. Sądy appellacyine są 2, iedne w Lizbonie, drugie w Porto.

Dochody. Dochody Królewskie wynosić mogą rocznie do 80 millionów złł. Woyska regularnego lądowego utrzymuie Portugalia 30,000. na morzu okrętów liniowych 12, Fregat 26, prócz innych pomnieyszych woiennych statków.

Stan dawny Portugalii opisany znayduie się przy Hiszpanii dla połączenia ich niegdyś i związku obudwoch kraiów.

Portugalia składa się z 2 Królestw, to iest właściwey Portugalii i Algarwii. Pierwsza zawiera 5 prowincyy: 1. *Duoro & Minho*, 2. *Traz os Montes*, 3. *Beira*, 4, *Estremadura*, 5. *Alentejo*.

I. Entre Duoro & Minho. I. *Entre Duoro & Minho*, czyli prowincya między rz. Duoro i Minho po-

położona, zamyka miast większych a, mnieyszych 26, ogółem Parafiy 963, a w porównaniu swey rozległości iest nayludnieyszą w całém Królestwie. *Porto*, lub *Oporto* MS. nad rz. Douro przy iey uyściu do morza, po Lizbonie naybogatsze i nayhandlownieysze, w okolicy ludney i urodzayney. Ma port wygodny i sławny wielkim handlem zwłaszcza na wina. Handel iednak cały prawie zostaie w rękach cudzoziemców, a szczególniey Anglików. Ludność miasta pomnożona iest znacznie w tych czasach, bo gdy przed 50 lat nieliczono tu więcey nad 24,000 mieszkańców, teraz ich liczba do 40,000 wynosi. Zdobią ie domy piekne i katedra Biskupia, a od morza 2 twierdze zasłaniaią. Z drugiey strony rz. Duoro stoi miasto *Villa nova de Porto*, gdzie blizko było niegdyś miasto *Gaya*, lub *Cale*, a od tych 2 miast Portugalia wzięła nazwisko. *Villa de Conde* portowe nadmorskie. *Barcellos* obmurowane nad rz. *Cavado*, z tytułem Xztwa. Blizko uyścia teyże rzeki iest miasto portowe *Esposende*. *Braga*, za Rzymian *Augusta* w wesołey równinie rzekami *Cavado* i *Deste* oblaney; ma 12,000 mieszkańców, należy do Arcy-Biskupa, którego tu

iest

iest katedra, i który iest oraz Prymasem Portugalii i posiada dochodów rocznych 40,000 dukatów. *Guimaraens* z tytułem Xięztwa; pierwsza tu była rezydencya Królów Portugalskich. Zawiera 5,000 dusz, 6 far i tyleż Klasztorów, 3 szpitale. *Ponte de Lima* w starożytności *Forum Limicorum* zwane, sławne ustanowionym tu niedawno towarzystwem Ekonomicznym, maiącym za cel pomnażać wzrost rolnictwa, przemysłu i handlu. Przyniesież to zamierzony pożytek kraiowi? czas pokaże. *Amarante* nad rz. *Douro*; *Vianna* nad Limą niedaleko iey uyścia do morza. *Caminha*, *Valença*, *Lapela*, *Monçao*, *Melgaço* leżą nad rz. Minho. *Prado*, *Villa nova de Cerveira*, *Unbao*, *Marcos de Valdevez*, *Penaguiano*, *Avintes* i *Valadares* miasteczka tytuł Hrabstw maiące.

II. Traz os Montes.

II. *Traz os Montes*, czyli zagórna Prowincya, od położenia swego za górami *Marao* ma nazwisko. Jest w większey części górzysta i nieludna. W niey miast większych 2, mnieyszych 57, parafiy 551. *Torre de moncorvo* MS. w rozległey równinie pod górą *Roboredo*, między rz. *Douro* i *Sabor*. *Miranda de Douro* przedtém for-

forteca graniczna od Hiszpanii, nad rz. *Douro*, teraz Biskupstwo. Okolica cała iest górzysta, nieosiadła i płonna. *Vimioso*, i *Villa franca* zaszczycone tytułem Hrabstw. *Bragança*, główne Xięztwa dziedzicznego familii panuiącey w Portugalii, leży w obszerney równinie przy rz. *Fervença*; zawiera 12 Klasztorów, 27000 dusz, i kilka fabryk axamitów i materyy iedwabnych. *Montalegre*, i *Monforte* obronne miasteczka. *Villa Real*, dosyć znaczne i dobrze zabudowane. *Mirandela* nad Tuelą, *Chaves* nad Tamegą rzekami.

III. Beira.

III. *Beira* naywiększa prowincya, w którey sławna góra *Estrella*, u Rzymian *Mons Herminius* zwana, znayduie się. Liczy miast 4, miasteczek 234, parafiy 109. Król Jan V dla wnuka swego naystarszego syna Xcia Brazylii nadał tey prowincyi tytuł Xięztwa. *Coimbra*, niegdyś *Colimbria*, lub *Conimbriga*, MS. nad rz. Mondegą, w nim *Universitas*, przez wiele pożytecznych odmian do lepszego stanu niedawno przywiedziona, Trybunał Inkwizycyi, Biskupstwo, i 10,000 mieszkańców, z których wielu bawi się wyrabianiem rozmaitych sztuk z rogu, i dłubizębów

bów z drzewa. Od kilku lat założone tu iest Observatorium, ogród botaniczny, teatr anatomii, gabinet historyi naturalney, laboratorium chimiczne, i szpital wielki dla nauki praktyki lekarskiey. *Aveiro* portowe przy zatoce morskiey i uyściu rz. *Vouga*, mieści 4400 dusz; w tey liczbie wielu iest Anglików, którzy tu handel oliwą prowadzą. Było Xięztwem, ale R. 1759 do korony przyłączone zostało. *Guarda* miasto i forteca mocna, leży w górach Estrelli, blisko źrzódła rzeki Mondego. Jezioro na tey górze opasane iest wysokiemi skałami; woda iest bardzo czysta i nieco ciepła; poruszenie i piana w śrzodku iego widzieć się daiąca dowodzi, iż zdróy w nim z pod ziemi wytryska. *Viseu*, między rz. *Mondego* i *Vouga* z katedrą Biskupią, od Jana I tytułem Xtwa nadane. *Louriçal* i *Angeia* Margrabstwa. *Esgueira* Kommanderya zakonu Chrystusa. *Lamego*, niegdyś *Laconia* niedaleko rz. Douro z Biskupstwem. *Almeida* obronne nad rzeką *Coa*. *Pennamacor* w pograniczu Hiszpanii. *Cantanhede*, *Tentugal*, *Pombeiro*, *Arganil*, *Miranda de Corvo*, *Santa Cruz*, *Villaverde* maią tytuł Hrabstw. *Feira*, *Pinhel*, *Covilhao*, *Marialva*, *Gouvea*

Ca-

Castello Branco, *Monsanto*, *Sabugosa*, *Villar-Major* i t. d. miasteczka.

IV. Estremadura.

IV. *Estremadura*, zawiera miast 3, miasteczek 111. parafiy 316. *Lisboa*, niegdyś *Ulyssæa* lub *Ulyssipolis*, po Niem. *Lissabon*, po Franc. *Lisbonne*, MS. całego Królestwa, rezydencya Króla, Patryarchy i Arcy-Biskupa. Leży na 7 górach i znaczney liczbie wzgórków nad Tagiem, nakształt amfiteatru, skąd pochodzi, iż niektóre ulice są długie i przykre dla swey spadzistości. Mury otaczaiące miasto zdobią wieże, których iest 77, i maią bram 36. R. 1748 rachowano w Lizbonie 270,000 mieszkańców z cudzoziemcami, i 20,000 domów przed trzęsieniem zdarzonym R. 1758 dnia 1. Listopada; a R. 1766 więcey nad owę liczbę 15,000 Negrów i mieszańców znaydowało się. W śrzodku miasta na iedney z 7 gór stoi cytadella, w którey koszary dla 4 regimentów piechoty się mieszczą. Dzieli się miasto na wschodnie i zachodnie. W pierwszym mieszka Arcy-Biskup Lizboński podległy Patryarsze. Rynek otaczaią wielkie gmachy, z tych naycelnieysze są Giełda i dom Indyyski, w śrzodku stoi statua ostatniego Króla. Kościół Patryarchalny

iest

iest przepyszny; ozdoby i naczynia Kościelne od złota i drogich kamieni, pewnie kilka flot Brezylskich kosztuią. Patryarcha w dni uroczyste sam odprawia nabożeństwo; służą mu Kanonicy w ubiorze Kardynalskim. Prócz innych bogatych Kościołów i kaplic, arsenału i teatru, wodociąg Lizboński wart szczególnieyszego zastanowienia. Prowadzony wysoko wspiera się na długim rzędzie kolumn marmurowych, z których a śrzodkowe, tak są wysokie i odległe od siebie, że okręt o 50 armatach z rozwiniętemi żaglami przeyść wygodnie między niemi może. Port Lizboński obszerny i bezpieczny iest ieden z naypięknieyszych w Europie, dwa do niego są wniyścia 2 fortecami obronne. Połnocna stoi na skale w śrzód morza prawie, i twierdzą *S. Juliana* się zowie; południowa *S. Wawrzeńca* na haku piaszczystym palami iest obwarowana. Handel tego miasta iest bardzo znaczny. R. 1775 weszło do portu okrętów 669, z tych 371 były Anglików, którzy przywożą Portugalczykom rozmaite wełniane i bawełniane materye, pończochy iedwabne, zegarki, miedź, cynę, ołów, węgle kamienne, mięso solone, zboże, mąki, suchary i t. d.

Pier-

Pierwsza gazeta kraiowa w Lizbonie dała się widzieć R. 1779. Prócz ogrodu *Necessitades* niemasz żadnego w Lizbonie ani w okolicy mieysca do publiczney promenady. R. 1720 założono tu Akademią historyi Portugalskiey, a 1780 towarzystwo literatury. Powietrze tu iest zdrowe, miłe, i umiarkowane dla wiatrów od morza. *Belem*, lub *Betlehem* miasteczko sławne bogatym Hieronimitanów Klasztorem; które iako i *Cascaes* przyległe, tak z położenia i murów są obronne, iż mogą służyć za twierdze Lizbonie. Od roku 1755 familia Królewska tu naywięcey w pałacu drewnianym przemieszkuie, przez boiaźń trzęsienia ziemi okropnieyszego w murach, niżeli w drewnianym budynku. Tu są też groby Królów Portugalskich. W mieyscu, które Tag oblewa iest wieża czworograna, w niey osadzaią więźniów publicznych. *Mafra*, miasto małe z Akademią Królewską. Ozdobą iego i Królestwa można nazwać przepyszny pałac Królewski założony tu od Jana V. z Klasztorem, który co do bogactw, ozdób, marmurów przenosi Eskuryał. Cały gmach zawiera 870 pokoiów, 5200 okien, dwie biblioteki, z których iedna

ma 70,000 Xiążek; Kościół obciążony iest złotem, srebrem, bronzem i marmurami aż do zbytku. Organów w nim iest 6, ale R. 1760 ieszcze żaden niebył skończony. Na wieży mieści się 160 dzwonów różney wielkości. W Klasztorze mieszka mnichów 300, którym laicy usługuią. Ogród Klasztorny wykuty iest w skale, zdobią go fontanny, posągi i t. d. Prócz niego iest inny zwierzyniec Królewski. *Cintra*, miasteczko gdzie dla przyiemności mieysca i zdrowego powietrza, Lizbończykowie uczęszczać zwykli. Leży w krainie górzystey obfitey w minerały, tu też zioła osobliwsze i szyba magnesowa znayduie się. Na wierzchu góry stoi Klasztór, czyli raczey pustynia, do którey iedna tylko droga z natury uformowana w opoce prowadzi. Jest to plac nieregularny maiący obwodu łokci 40, wewnątrz lochy i iamy. Kościół, zakrystya, konfessyonał, refektarz są właściwie osobne iamy światło tylko od wchodu maiące. Pełno tu iest wszędzie drzewa korkowego, które i na murach wyrasta, od czego i Klasztór korkowym zowią. Między skałami i puszczami tegoż gór pasma, które się ciągnie aż do *Cap Roca*, iest wzdłuż na 3 mi-

mile krainy pustey, w którey tylko wilcy i kozy dzikie mieszkaią. *Santarem*, niegdyś *Scalabis*, nad Tagiem ma dawną cytadellę, kapitułę, 8000 mieszkańców, 13 Klasztorów, i Akademią historyi, starożytności i ięzyka założoną R. 1747. *Salvaterra*, z pałacem Królewskim, w którym Portugalscy Królowie podług dawnego zwyczaiu od 18 stycznia do zapust bawić zwykli. *Setubal*, lub *S. Ubes* miasto ufortyfikowane przy uyściu rzeki *Sandao* do małey zatoki morskiey, portowe. Należy do zakonu S. Jakoba *Sant-Jago*. Zawiera do 11,000 dusz, 10 Klasztorów i Akademią problematyczną. Handel znaczny prowadzi, solą, oliwą, pomarańczami, muszkatelami i innemi winami, których naywięcey zabieraią Anglicy. *Alcobaça* małe miasto z opactwem Cysterskim w wielkie dochody opatrzonym. *Peniche* portowe. *Leiria* z Biskupstwem nad zbiegiem rzek *Liz* i *Lena*. *Ourem* na górze, w posiadaniu domu Braganckiego. *Abrantes* nad Tagiem należy do Margrafów tegoż imienia, iako i *Sardoal* miasteczko. *Atalaya*. *Atouguia* z tytułem Hrabstw, a *Cadaval* tytułem Xięztwa, zaszczycone. *Thomar* pod juryzdykcyą duchowną prałata zako-

nu

nu Chrystusa, którego tu iest Klasztór. Blizko leżało starożytne miasto *Nabancia.*

V. *Alentejo*, prowincya obszerna rzekami *Tejo*, czyli Tagiem i Gwadyaną oblana, zamyka miast większych 4, mnieyszych 88, parafiy 355. *Evora*, lub *Elbora* i *Ebora*, MS. w śrzodku wyższym cokolwiek rozległey równiny opasaney górami *Ossa*, *Portel*, *Vianna* i *Montemar*, ma mocne fortyfikacye, Arcy-Biskupstwo, i 12,000 mieszkańców. *Vidiqueira*, *Oriola*, *Villaflor*, *Galveas*, *Assumar*, *Redondo*, *Vimieiro* z tytułem Hrabstw. *Euoramonte* na skale. *Estremoz* forteca z zamkiem nakształt cytadelli, leży w żyzney i bardzo miłey równinie. Tu robią faians piękny i kopią marmur przedni, który wypolerowany równa się alabastrowi. *Montemor o novo* nad rz. *Canha*. *Avis* główne mieysce zakonu kawalerów stąd maiących nazwisko. *Portalegre* z Biskupstwem. *Arronches* nad rz. *Caya*. *Campo Mayor* obronne w wielkiey równinie. *Elvas* miasto i dobra forteca na pograniczu, od południa iest inna forteca *Lippe*, wystawiona pod dozorem Hrabiego Ernesta *de Schaumburg-Lippe* R. 1764 i od niego nazwana. Daie się

V. Alentejo.

tu

tu widzieć wspaniały wodociąg, którego utrzymywanie wiele kosztuie; iest on przy mieście wyniesiony na 3 arkady, iedna wyżey nad drugą. Okolice rodzą wina dobre i przednie oliwy. *Olivença* twierdza graniczna w równinie nad Gwadyaną. *Villa viciosa* z pałacem, w którym przemieszkiwali Xzęta Braganccy. *Mourao*, i *Serpa* nad Gwadyaną. *Sines* nad morzem. *Mertola* i *Ourique*, przy którym pierwszy Król Portug. Alfons Henryk R. 1139 odniósł nad Maurami zwycięztwo, należą do kawalerów S. Jakoba.

VI. Algarvia.

VI. *Królestwo Algarwii*, które około 180 lat w rękach Maurów zostawało, Alfons III ie zdobył, a iuż Sanchez I Królem się iego pisał. W nim są 3 znaiome przylądki, czyli kapy: *Cabo San Vincente*, *Cabo de Tarvoeiro*, i *Cabo di Santa Maria*; miast większych 5, mnieyszych 12, wsi 60, parafiy 67. *Lagos*, MS. mieszkanie Vice-Królów Algarwskich, położone nad brzegiem południowym odnogi morskiey. Ma fortyfikacye, port, i do 3000 mieszkańców. W kraiu tym rodzi się mnóstwo fig, rodzenków, migdałów, oliwy, pszenicy, a ziemia żyzna, tak iak i

w in-

w innych prowincyach Portugalii małey potrzebuie pracy, aby stokrotny wydała pożytek. *Villa-nova de Partimao* portowe z tytułem Hrabstwa. *Sylves* do każdey Królowey Portugalskiey należy. *Cacella* i *Castromarim* nadmorskie, ostatnie przy uyściu Gwadyany. *Tavira* ma port obronny dwoma twierdzami; w położeniu iest bardzo przyiemnym, rz. *Sequa* dzieli ie na wschodnie i zachodnie miasto. *Loule* obmurowane, *Alcoutin* na wyspie Gwadyany. *Faro* obronne z zamkiem i portem przy odnodze morskiey, posiada ie każda Królowa Portugalska. Biskupstwo tu z *Sylves* przeniesione zostało. Odtąd iak w tym mieście kupcy zagraniczni osiedli, handel w nim znaczny kwitnąć zaczął.

VII. Wyspy Atlantskie

VII. Wyspy na morzu Atlantskim do Portugalii należące: 1. *Açores*, po Franc. *Isles des Eperviers*, czyli wyspy Jastrzębie od wielości znayduiącego się tu tego rodzaiu ptastwa nazwane; albo wyspy Flamandzkie dla tego, iż od Flamandczyków odkryte zostały, albo *Terceiras*, czyli wyspy Tercerskie od iedney między innemi naycelnieyszey się zowią. Lubo zaś są wszystkie górzyste obfi-

tuią w wino, miód, wosk, cukier, gummę. Pszenicy i zboża Tureckiego naywięcey na wyspie *Terceira* i *Fayal* się rodzi. Są one wprawdzie bliższe Afryki, bo od Lizbony mil 200 przeszło odległe, ale dla dopełnienia opisania Portugalii, tu ie umieszczam; iest ich 9.

Santa Maria odkryta R. 1432; nayznacznieysze na niey miasteczko *Porto.*

Sant Miguel, czyli S. Michał, wyspa między Azorskiemi naurodzaynieysza i nayludnieysza, zawiera iedno miasto, 5 miasteczek, 22 wsi i 40,000 mieszkańców, 10,918 domów. Ma dostatkiem win, prosa, pszenicy, i miodu. Obszerność i dobroć gruntów więcey, iak tyle dwoie ludzi, wyżywićby mogła. *Ponta-del Gado* MS. w mieyscu równym nadmorskie; ma port otwarty, wzmocniony twierdzą, i 2,000 domów. *Villa Franca* naydawnieysze miasteczko na tey wyspie, nazwane *Franca* czyli wolne dla tego, iż w początach, żadnych nieopłacało podatków. Port łego zasłania twierdza i szańce, przy wniyściu iest wysepka na milę obwodu maiąca. *Ribeira Granda* miasteczko tamże.

Ter-

Terceira, wiele szkód poniosła ku końcu R. 1760 i napoczątku 1761 przez kilkokrotne trzęsienia ziemi, po których pokazał się wybuchaiący ogień i wyrzucaiący palne materye. *Angra* MS. ma Biskupstwo, 8 Klasztorów, 5 farnych Kościołów prócz katedry, dom miłosierdzia, szpital, wiele pięknych domów, ulice proste i szerokie i dobrze brukowane. Mieszczanie stawszy się szlachtą, stali się oraz gnuśnemi i dumnemi próżniakami. Przyozdabiaią swe miasto, ale go zbogacić niemogą. Port z cytadelle zasłaniaią, *Sebastyano* mocne, *Praya* nadmorskie miasta. Przez wyspę tę Portugalczykowie Merydyan pierwszy prowadzą.

Sant Jorge, czyli S. Jerzy; miasteczka: *Villa de Velas*, *de Topo*, *de Calbeta* i 4 ieszcze mieysc zawiera.

Graciosa, w niey *Santa-Cruz* i *Praya* oba portowe nad odnogą morską.

Fayal, gdzie mieysce nayznacznieysze *Villa de Horta* z portem.

Pico, ma nazwisko od góry na mil 3 wysokiey. Prócz win delika-

 tnych,

tnych, na które wyspiarze znaczny handel prowadzą, rodzą się cedry i osobliwszy rodzay drzewa trwardego i wewnątrz czerwonégo zwanego: *Teixos*. *Lagens* MS. portowe i *San Roque*.

Flores, wyspa z miasteczkami *Santa Cruz* i *Lagens*.

Corvo, na którey małe mieysce *Nossa Senhora de Rosario*. Nowa wyspa, która się R. 1720. ukazała między wyspą S. Michała i Tercerą, w krótkim znowu czasie zniknęła.

2. Dwie natymże morzu wyspy osobne.

Porto Santo wyspa blizka Madery, a o 140 mil od Lizbony oddalona. Obfituie w zwierzynę, miód, wosk i drzewo, z którego płynie gumma zwana krwią smoczą *Sang de dragon*. Ma dosyć zbóż do wyżywienia mieszkańców, i miasto małe tegoż imienia.

Madera, co w Portugalskim ięzyku znaczy *drzewo*, dla tego iż w czasie odkrycia tey wyspy przez Roberta *Machin*, R. 1344 cała lasem zaro-

rosła była. Leży o mil 152 od Lizbony, a 60 od wysp Kanaryyskich. Jan Gonzales i Trystan Waza opanowali ią R. 1431 na rzecz Króla swego. Zostawieni przez nich Portugalczykowie zapaliwszy las stali się przyczyną wielkiego pożaru kilka lat trwaiącego; inni ten pożar przypisuią wybuchnieniu ognia podziemnego, iakoż grunt tak iest miałki, iak popiół. Kształt ma troykąta, w okrąg mil 40, wzdłuż 23, wszerz naywięcey mil 6. Ziemia żyzna oblana wielą rzekami, rodzi wszystko obficie, góry lubo wysokie niemniey są uprawne i pożyteczne. Zbieraią tu corocznie przeszło 20,000. statków wina Malwazyi; winogrona na 2 stopy długości miewaią. Twierdzą, że żaden gad zaraźliwy utrzymać się tu niemoże. Dzielą wyspę na dwie kapitanije. 1. *Funchal*, od miasta głównego tegoż imienia maiącego katedrę Arcy-Biskupią, port od morza 5 szańcami i iedną fortecą, od lądu drugą, zasłoniony. Leży pod górą, z którey wypływaią 3 rzeki. Handluie konfiturami, winem, miodem, woskiem, gummą, cukrem. Nazwisko iego znaczy koper, który tu ponad brzegami obficie się rodzi. 2. *Machicot*, kapitania i małe miasto; w nim

w nim 2,000 dusz. *Calheta* z tytułem Hrabstwa. Inne miasteczka *Santa-Cruz* i *Ponta de Sol.*

Kraie w innych 3 częściach świata do Portugalii należące.

Lubo tak szczupła iest w własnym kraiu Portugalia, liczne iednak i wielkie w innych 3 częściach świata kraie i wyspy posiada. Naprzód w Ameryce: Brezylią kray rozległy na 186 mil. kwadr. zaymuiąc w to brzegi rzeki Amazonu i Platy. Wyspy: Azores, Zielonego przylądku (*Cap-Verd*) Madera, S. Tomasza i t. d. Miasto *Mazagan* w pobrzeżu Marokańskim, *Kacheo* i *Botal* na pomorzu Nigrycyi, osada w *Malagiecie*, *Loanda* i *Bengiela* w *Kongo*, gdzie ma kilku hołdowniczych Królów. Niektóre twierdze i osady w Królestwach *Kongo*, *Loango*, *Angola*, *Monomotapa*, i *Monemugi*; także różne twierdze na pomorzu Zangwebar i Kafreryi, których drobni Królikowie koronie Portugalskiey hołduią; nadto przyległe temuż pomorzu wyspy. Nakoniec w Azyi miasta *Diu* i *Goa*, osady w Malabarze i Makao, składy i kantory w Chinach i t. d. Rozmaite twierdze i kantory w Indostanie, iako to: *Chaul*, *Daman*, *Bazaim*, i t. d. Wielki handel na pobrzeżach Arabii i Persyi. Jeszcze podług niektórych Rzplta

Bra-

Brawańska w pomorzu Ajanskim, i wyspy *Gomory* na północ Madagaskary leżące Portugalczykom hołduią. W tych niezmiernych dzierżawach ludność niewynosi nad 800,000 dusz, którey Portugalczykowie ledwie szóstą są częścią. To iest: w dzierżawach Azyatyckich około 50,000, w Afryce 311,000 zaymuiąc w to i wyspy, w Brezylii 430,000 mieszkańców liczą.

Dzieie Portugalii

Mieszkańcy Portugalii niegdyś *Lusitania* zwaney, sławni są tak w dzieiach Rzymskich przez woyny, które z niemi Wiryat i Sertory wiedli, iako i w poźnieyszych przez swą waleczność, którą w licznych nad Maurami zwycięztwach okazali. Kray ich za panowania Gotów i Saracenów, długo prowincyą Hiszpanii zostawał, i równemuż z nią losowi podpadał. Lecz gdy następcy Pelagiusza coraz daley spędzaiąc Maurów rozprzestrzeniali swe Państwo, Henryk Hrabia Burgundyi zapisawszy się w poczet krzyżowników, udał się do Hiszpanii dla woiowania zniewiernym narodem, zdobył na nim część dawney Luzytanii, i panem się iey ogłosił, R. 1093. Słynął męztwem i sprawiedliwością, niemiał wpra-

wdzie tytułu Króla Portugalskiego, lecz słusznie w ich liczbie pierwszy liczyć się powinien. On bowiem właściwie grunt Monarchii Portugalskiey założył. Alfons obiął w dziedzictwie po oycu męztwo i kray, który nowemi zdobyczami pomnożył. Od własnych żołnierzy obwołany Królem, od ludu był uznany; zgromadzone stany w Lamego R. 1143 utwierdziły go swym przyięciem na tronie, i prawa Konstytucyine względem przyszłego następstwa postanowiły. Alfons kilka krotnie Saracenów zwyciężył i Lizbonę im odebrał. Zwyczaiem owych wieków starał się o potwierdzenie tytułu Królewskiego od Rzymskiey stolicy, i otrzymał. Pełen chwały życie zakończył w wieku podeszłym, bo miał lat 90, zostawuiąc koronę synowi. Sanchez i iego następcy Alfons II. Sanchez II. Alfons III. Dyonizy i Alfons IV. częścią chciwością zdobyczy, częścią potrzebą obrony własnych kraiów przywiedzeni, losem różnym woyny z Maurami toczyli, lub zapomniawszy o własnym Państwie, łączyli się do powszechney wyprawy Panów Chrześciańskich na zawoiowanie Saracenów. Piotr I. zatrudniał się dobrem poddanych, surowym był w zacho-

cho-

chowaniu sprawiedliwości, Patronów od sądów oddalił i z kraiu wywołał; naród dał mu sprawiedliwego nazwisko. Syn Ferdynand niewielę pamiętny w dzieiach, tron oyca zasiadł. Lecz gdy R. 1384 zszedł bezdzietny, zebrane stany w Konimbryce, uchwaliły, iż w braku prawego następcy, wolno iest narodowi obrać sobie Króla podług swego upodobania, i Jana I. który był bratem pobocznym Ferdynanda na tron wezwały, mimo pretensyi, którą miał Jan Król Kastylii, iako zięć Króla zmarłego. Stąd woyna z Kastyllanami, przy Portugalczykach zwycięztwo. Jan przedsięwziął wyprawę na Maurów w Afryce, zgromadził flottę, bitwę wygrał, miasto Ceutę zdobył. Edward krótko panował. Alfons V. R. 1438 miał zatargi z Hiszpanią, pomnożył swe panowanie w Afryce zabraniem miast: Alkazar, Cegwer, Arzys i Tanger, niemiał tyle szczęścia z Hiszpanami, gdy poślubiwszy sobie Joannę Królewnę, dochodził orężem praw swych do Kastylii, porażony przystąpił do traktatów. W tym czasie Bartłomiey *Dyas* Portugalczyk znalazłszy przylądek dobrey nadziei, pierwszy swym ziomkom drogę do Indyy wschodnich otworzył.

Jan

Jan II. wstępował w ślady oyca; ale Emmanuel przewyższył chwałę poprzedników. Izabellę córkę Ferdynanda Króla Katolickiego za żonę poiął. Wypędził z kraiu wszystkich Maurów i Zydów, których dzieci niżey lat 14 gwałtem zabrał i krzcić rozkazał, za iego panowania *Vasquez de Gama* doszedł do Indyy wschodnich; żeglarze Portugalscy Afrykę opłynęli, i zaięli handel korzenny, który dotąd przez Egipt Weneci sami prowadzili; wystawili wiele twierdz w pomorzu, opanowali *Kochin*, *Malagę*, *Ormus* i *Goę*, odkryli bogaty kray Brezylii w Ameryce przez Alwaresa Gabrala, gdzie potym dalsze lądy i wyspy znalazł Florenczyk Ameryk Wespucy pod imieniem Emmanuela Króla, porzuciwszy służbę Ferdynanda Króla Aragonskiego. Nietylko zaś Portugalczykowie pomnożyli liczbę odkrytych pod następcą Janem III kraiów, ale i liczne osady swoie do nich wysłali. Już w tedy obszernieysze kraie w innych 3 częściach świata, iak w Europie posiadali. Syn Jana III Sebastyan, wmieszał się w woynę, którą z sobą wiedli dway bracia o tron Marokański w Afryce. Poszedł iednemu z nich na pomoc, lecz i pretendenci, i on w bitwie polegli,

R.

R. 1578. Sebastyan ile bezżenny, żadnego niezostawił potomka. Stryy iego Henryk Kardynał przez 2 lata rządy sprawował. Po iego zeyściu Filipp II. Król Hiszpański maiący za żonę Izabellę córkę naystarszą Emmanuela, odezwał się z swym prawem, poparł ie mocą i tron osiągnął R. 1580 przemógłszy pretendenta Jakoba Xiążęcia Braganckiego męża Katarzyny wnuczki Emmanuela. Uznał naród Królem Filippa, który mu przysiągł zachowanie swobód kraiowych. Ale i iego, Filippa III i IV panowanie było iarzmem dla Portugalczyków, znosili ie lat 60, lecz dumą i gwałtownością rządów Oliwaresa pierwszego Ministra Filippa IV oburzeni, rokosz podnieśli 1642, wypowiedzieli Hiszpanom posłuszeństwo i woynę, która trwaiąc lat 26 ukończyła się ugodą, mocą tey Filipp zrzekł się tronu Portugalii dla Jana Xiążęcia Bragancyi, sobie tylko Ceutę miasto w Afryce zatrzymał. Xżę Bragancki pod imieniem Jana IV nazwany był szczęśliwym, że i tron odzyskał, i spiski na swą zgubę uknowane zniszczył, umarł R. 1656. Alfons V syn naystarszy posiadł tron oyca, ale dla niezdatności oddalony od rządu pod strażą życia do-

dokończył, 1683. Brat iego Piotr II za życia Alfonsa pod imieniem Regenta rządził, po śmierci brata wziął tytuł Króla, i tento dopiero pokóy Państwu z Hiszpanią za pośrednictwem Anglii przywrócił, 1668. Tenże w woynie o sukcessyą Hiszpańską złączył się naprzód z domem Burbońskim, zagrożony przeciwną potęgą, przeszedł na srronę Austryi, i z nią zawarł przymierze 1703. Wszedł w uciążliwą konwencyą z Dworem Londyńskim, przez którą Anglicy cały prawie handel Portugalski wywoźny i przywoźny sobie przywłaszczyli. W krótce żyć przestał, a Jan V nastąpił, powrócił do dobrey harmonii z Francyą i Hiszpanią; od pierwszey pozyskał przyznanie granic osad swych w Ameryce południowey około rz. Amazonu i Platy, od drugiey zupełne zrzeczenie się pretensyi do korony Portugalskiey, i umorzenie wszelkich sporów o niektóre osady w Ameryce i handel Murzynów. Wreszcie całą swą usilność urządzeniu naylepszemu kraiu swego poświęcił. Zostawił tron Jozefowi I. R. 1750. Ten widząc stratę narodu, z przyczyny Anglii, która nieiako monopolium handlu w Portugalii trzymała, ogłosił wolność każdemu z

pod-

poddanych, lub obcych sprowadzenia i wyprowadzenia wszelkich towarów. W woynie iednak wszczętey przeciw Anglikom, gdy się z ich nieprzyiaciołmi łączyć niechce, Hiszpanią i Francyą przeciw sobie oburza, broni się przy posiłkach Angielskich, a traktat Paryski 1763 pokóy trzem Państwom przywraca. Rządy Jozefa rękodzieła i rolnictwo dotąd w zaniedbaniu zostaiące do lepszego stanu przywiodły. Marya córka Jozefa poślubiona swemu rodzonemu stryiowi Piotrowi III, a po nim owdowiała R. 1786, panowała Portugalii do R. 1791, w którym dla słabości zdrowia rządy Państwa synowi Jozefowi Xciu Asturyi zleciła.

Rząd i Prawa Portugalskie.

Lubo Królowie Portugalscy rząd iednowładny sprawuią, są iednak nieiako ograniczeni przez prawa konstytucyine kraiowe, i *las Cortes*, czyli stany Państwa. Te z szlachty zaszczyconey tytułami Margrabiów, Hrabiów, Konsyliarzów, i prezesów sądowych, z reprezentantów miast deputowania przywiley maiących i z duchowieństwa składaią się. Rady rządowe są 4. Rada stanu zawiaduie politycznemi interesami kraiu. Rada *Desambargo* ma dozór spraw cywilnych

nych wewnętrznych, Rada skarbowa *Fazendal* nad skarbem, woyskowa nad Woyskiem są przełożone. Następca tronu nosi tytuł Xżęcia Brezylii. Prawa konstytucyine uchwalone na zieździe w Lamego określiły: 1. Następstwo tronu. 2. Przywileie szlachty. 3. Rząd Cywilny. Podług praw tych: Tron Portugalski iest następno dziedziczny na syny i córki porządkiem starszeństwa; w niedostatku tych brat Królewski, a syn poboczny przed prawą córką mieć pierwszeństwo powinien. Córka idąca za mąż za cudzoziemca prawo do korony utraca. Portugalczyk zaś poymuiący dziedziczkę tronu, póty tytułu Króla używać niemoże, póki się niedoczeka w płci męzkiey potomka. Późnieysze ustawy ziazdu narodowego daią obywatelom wolny wybiór Króla w braku prawego następcy z panuiącey familii. Prawa względem szlachty stanowią; ci, którzy w iakikolwiek sposób do krwi Królewskiey należą mieć wszędzie przed wszystkiemi pierwszeństwo powinni, ktoby życie Króla od niebezpieczeństwa ocalił, byle nie Zyd, lub Maur, szlachectwa dostępuie, wzięty w niewolą od niewiernych a w swey religii trwaiący Portugalczyk Katolik tegoż

za-

zaszczytu wraz z potomstwem nabywa, iako i ten, któryby na woynie, Króla nieprzyiacielskiego, lub iego syna schwytał. Szlachcic, któryby w boiu z placu uciekł, niewiastę orężem uderzył, Króla, lub Królewica w złym razie nieratował, dał fałszywe świadectwo, prawdę przed Królem zataił, o Królowey, lub iey córkach źle mówił, do Maurów przeszedł, kradzież popełnił, przeciw Bogu, lub wierze bluźnił, na życie Króla nastawał, wraz z potomstwem zaszczyt szlachectwa traci. W części trzeciey praw Lamegskich opisane są kary dla złoczyńców, między innemi: obwiniony o powtórne złodzieystwo ma być na placu otwartym w półnago wystawiony; za trzecią razą ma mieć zawieszoną na szyi tablicę z napisem, złodziey: za czwarty raz ma bydź piętnowany, daley na śmierć skazany. Zona o niewierność przekonana, oskarżona od męża ma bydź z cudzołożnikiem razem spalona, lecz ieśliby mąż niechciał ukarania żony, i wspólnik ma bydź wolny. Skaziciel panienki szlacheckiey ma bydź śmiercią karany, a maiątek iego ma się dostać skrzywdzoney panience; ieśli zaś ta iest z gminnego stanu, tedy skaziciel,

lu-

luboby był szlachcic, żenić się z nią powinien i t. d. Późniey Królowie Portugalscy rozliczne wydali ustawy, które urządzeń lub prawa Królewskiego maią nazwisko. Administracya sprawiedliwości podzielona iest na 24 *Comarcas*, czyli juryzdykcyy; od tych appellacya idzie do Trybunałów postanowionych w Lizbonie i Porto. Trybunały Inkwizycyi są 3. w Konimbryce, Lizbonie i Eworze. Szlachta Portugalska, temiż co i Hiszpańska swobodami się szczyci, a *Fidalgos* w Portugalii toż znaczą, co Grandes w Hiszpanii.

Związki z Państwami obcemi.

Ponieważ w opisaniu poprzednich Państw Europeyskich nie przepomnieliśmy mówić, iaki związek każde w szczególności względem Portugalii mieć mogło, przeto w tym mieyscu niepozostałoby nam, tylko toż samo powtarzać, co się iuż wyżey rzekło. Lecz niebędziemy bez potrzeby dzieła rozszerzać, gdy prócz tego Portugalia uboga w ludność, szczupła w swych granicach, a nadewszystko słaba w siłach niemoże mieć ważnego znaczenia, przez które potężne mocarstwa do interessów Europy wpływ maią. Z naszemi Państwami północnemi, żaden interes polityczny

iey

iey niewiąże, a względem innych, tyle iey wpływu widziemy, ile ią wciągnąć zdoła Anglia w zamiary swe nieprzyiazne Hiszpanom. W rzeczy samey Portugallia bezpieczeństwo swey całości przeciwko zawistney sobie potędze Hiszpańskiey na samych tylko Anglikach i Hollendrach zasadzać może. Nadzieia pomocy, którą niegdyś pokładała w Dworze Wersalskim, stała się dla niey bardzo wątpliwą lub próżną, odtąd iak dom Burbonów osiadł na tronie Hiszpańskim. Potrzebną dla siebie przyiaźń tych dwoch Państw Brytanii W. i Hollandyi, drogo naród Portugalski opłaca. Od pierwszey w przywłaszczonym handlu wewnętrznym, od drugiey w przeszkodach czynionych handlowi Indyiskiemu, nienadgrodzone straty ponosi. Niewięcey w handlowe związki, iak polityczne zdaie się wchodzić Portugalia; pierwszy raz prawie w tym wieku widzieliśmy dwór Lizboński przystępuiący do przymierza neutralności Państw północnych nadmorskich 1782 dla obrony handlu spólnego; tym bardziey pierwszy raz widzieliśmy go niedawno zawieraiącego umowę z Rossyą 1787, przez którą dopiero otworzył narodowi do zysków handlowych na

północy drogę, którą więcey iak od wieku niezmierne bogactwa do rąk Anglików i Hollendrów spływały. Wielkie possessye Portugalczyków w Indyach wschodnich, były dla nich przez cały prawie wiek 15 niewyczerpanym źrzódłem skarbów, lecz skoro inne tamże narody Europeyskie trafiły, z taką łatwością z nich wydziedziczeni zostali, z iaką ie pierwsi zdobyli. Naylepsze osady wydarli im Hollendrzy. Utrzymanie panowania w kraiu nader wiele kosztowało naród Portugalski, a nadewszystko uszczupliło iego ludności. Osady Azyatyckie w lichym dziś stanie znayduią się. Jeden tylko okręt z Lizbony do Indyy wschodnich co rok wychodzi, i wielu twierdzą, iż zamiast pożytku, kosztuie rocznie Króla 500,000 liwrów; że one są ciężarem dla korony Portugalskiey, ale rzucać ie honor narodu niedozwala. Więcey pożytku ma z Afryki; tam ieszcze 15 Królów hołdowniczych haracz Portugalii płacą, lubo i w tym więcey okazałosci, niżeli prawdziwey korzyści. Dochód ogólny z Afryki nieprzenosi 3 millionów liwrów. Wywożą z niey złoto, kość słoniowią i niewolników używanych do pracy i kopalni w Brezylii, któ-

ra iest naypięknieyszą i naypożytecznieyszą osadą Portugalii.

ROZDZIAŁ III.

PAŃSTWO OTTOMAŃSKIE

czyli

TURCYA EUROPEYSKA.

Rozległość kraiu.

PAństwo Ottomańskie składa się z kraiów rozległych w Europie, Azyi i Afryce. Tu o części Europeyskiey tylko iest mowa. Która na północ styka się z Rossyą, Polską i Węgrami, na zachód z częścią Dalmacyi i morzem Adryatyckim; na południe morze śrzódziemne, na wschód morze czarne ie oblewa; kraiu mil Geograficznych kwadrotowych 11,410 zawiera.

Powietrze ziemia, i iey płody.

Powietrze Turcyi Europeyskiey iest zdrowe, ale często przychodząca z Egiptu zaraza niezmierne mnóstwo ludu wytraca. Prócz tego tyle kroć w tym Państwie zdarzaiące się ziemi trzęsienie o wielkie szkody ie przyprawia. Grunt iest wyborny i żyzny,

zny, ale korzyści z rolnictwa i chowu bydła powiększey części w zaniedbaniu zostaią, wzłaszcza w tym 18 wieku spadłe naywiększe ciężary dla utrzymania podiętych woien na rolników, przywiodły ich znaczną liczbę do opuszczenia gospodarstwa, skąd wzrosła drogość zboża, a naymnieyszy nieurodzay staie się głodu przyczyną. Prócz zbóż i ryżu wydaie Turcya naywyśmienitsze owoce, iako to: cytryny, pomarańcze, limonie, grenaty, daktyle, oliwy, figi, migdały i wina, z których santorin i Malwazya naylepsze są gatunki. Rodzi się też tu bawełna, i iedwabiu podostatek maią. Zbywa na kruszcach, ale znayduią się rozmaite kamienie.

Ludność. Liczba mieszkańców względem obszerności i dobroci kraiu iest bardzo szczupła, i coraz więcey przez zarazy powietrza, wielożeństwo, woyny, wygnania, i uciążenie podatkami gminu się zmnieysza. Nadto od R. 1740 niemało się stąd Greków, Ormianów i Wołochów do kraiów sąsiedzkich przeniosło. Ludność więc Turcyi Europeyskiey nieprzenosi 7 millionów, to iest 613 mieszkańców na milę kwadratową.

Trzy

Religia.

Trzy religie celnieysze znayduią się w Turcyi. 1. Mahometańska panuiąca, którey prawa i naukę zawieraiąca Xięga, Al-Koran się zowie. Jest to właściwie mieszanina z Chrześciaństwa i Zydostwa złożona. Przepisuie obrzezanie, częstą modlitwę, iałmużnę, post, umywania, święcenie piątku, który iest dniem świętym tygodnia Tureckiego, ponieważ iest dniem Egiry Mahometańskiey, to iest epoki ucieczki Mahometa R. 622, od którey Mahometanie rachuią swe lata, zachowywanie Ramazanu, to iest po tu wielkiego, który iest dziewiątym w roku Tureckim, pielgrzymowanie do Mekki raz w życiu, zakazuie ieść mięsa świniego i zwierząt uduszonych, dozwala wiełożeństwa, ale zabrania wina. Religia ta uczy, iż ieden iest tylko Bóg Stwórca wszech rzeczy, iż Mahomet iest iego Prorokiem, i miłość bliźniego zaleca. Głową Mahometanów iest Mufty, który iest tłumaczem prawa i w wielkim poważeniu zostaie. 2. Religia Chrześciańska, którą Katolicy, Grecy, Ormianie i Lutrzy wyznaią. Głową Kościoła Greckiego iest Arcy-Aiskup Carogrodzki, który się też powszechnym Patryarchą mianuie i ma pod sobą Alexandryiskie-

go,

go, Antyocheńskiego i Jerozolimskiego. Bośniacy, Serbowie, Rascyanie, Bulgarowie i Wołosi w większey części do Kościoła Greckiego należą. Ormianie swego też Arcy-Biskupa w Carogrodzie maią, iest też Patryarchą, lecz od wyższego Patryarchy w Edszmiadzinie w Armenii zależy. Od iego rządu zawisły wszystkie Ormiańskie w Europie Kościoły. Katolicy Rzymscy maią wolność swych obrządków. 3. Zydowska, która co do wolności po Mahometańskiey następuie, i Renegatów, czyli Chrześcian zbisurmanionych.

Języki. Zwyczaie. Nauki. Rękodzieła. Handel.

Mieszanina rozmaitych narodów w Turcyi sprawuie rozmaitość używanych języków. 1. Turecki, ten z siebie iest dosyć ubogi, wiele ma wyrazów Perskich i Arabskich, od Tatarskiego mało się różni. 2. Ormiański. 3. Słowacki, którym Bulgarowie, Serbowie, Rascyanie, Bośniacy, Kroaci i Dalmatowie mówią. 4. Wołoski w Multanach i Wołoszech używany, napełniony wyrazami zepsutey Łaciny. 5. Grecki, i ten zwłaszcza na wyspach naypowszechnieyszy. Nowa Grecka mowa iest właściwie zepsutą starą Greczyzną. 6. Albański pokrewny z Słowiańszczyzną.

Al-

Albańczykowie po całym Państwie rozproszeni prócz Archipelagu znayduią się. 7. Języki Franków. Tak Turcy wszystkich w swym kraiu Europeyczyków zowią. 8. Zydowski. Zwyczaie Turków wcale różne od reszty Europy. Ubiór ich znaiomy nam niepotrzebuie opisania. Nieużywaią stołków do siedzenia, ale na poduszkach, lub na ziemi przykrytey założywszy nogi siadaią; my od lewey ręki do prawey, oni przeciwnie od prawey ręki do lewey piszą. Nożów ani widelców w iedzeniu nieużywaią. Ochędostwo nakazane przez Mahometa ściśle iako punkt Religii zachowuią, przeto wiele czasu na umywaniu się i w kąpielach trawią. Niemasz miasta ani wsi, gdzeby niebyło łażni publiczney. Niemasz narodu (mimo znaczney w obyczaiach iego dzikości i fanatyzmu) któryby więcey okazywał dla ubóstwa ludzkości. Niewidać pomiędzy niemi żebraków. Oświecenie Turcyi, lubo bardzo leniwo, wzrost przecie bierze. Nie są bez nauk. Grecy w nich naywięcey celuią. Maią Turcy swe szkoły, Kollegia i Akademie. Od lat kilku 4 drukarnie założono w Stambule, gdzie nietylko Xiążki Arabskie, ale i Francuzkie drukuią. Rękodzieła

ła Tureckie, lubo w guście orientalnym zwłaszcza co do fabryk bawełnianych i iedwabnych, są piękne i trwałe. W sztuce wyprawiania skór celuią inne narody. Handel Turcyi kraiowy iako i zewnętrzny niemniey iest obszerny iak ważny, po większey części w rękach Ormianów i Żydów zostaie. Francya naywięcey z niego korzysta. Towary handlu wywoźnego są: wina, rodzenki, oliwa, migdały, figi, daktyle, grenaty, szafran, buxpan, galas, rozmaite gatunki gummy, iako to: mastyx, storax, terpentyna i t. d. kaffa, rubarbarum, oppium, szmergiel, glinki z wyspy Stalimeny, sierzci i wełny różne, safiany, damaszki, kobierce, obicia, barchany, burdety, ceraty, materye iedwabne i bogate, i t. d. różne produkta Persyi, Arabii i Indyi i t. d. Lubo wielość tych towarów znaczy przychód niezmiernych summ do Turcyi, cena iednak branych na zamian, lub kupowanych towarów od Państw Europeyskich znacznie przenosi.

Pieniądze.

Pieniądze Tureckie w używaniu są następuiące: *Asper* waży 4 szelągi, *Paras* 3 aspry, *Beslik* 5 Asprów, *Olik* 2 Besliki, *Nowa Slota* 8 Olików, *Stara Slota* 9 Olików, *Piastr*, który iest

iest naypospolitszy w liczeniu summ, zawiera olików 12, a do 5 złł: Pol. czyni, *Altyn*, lub dukat 15¾ złł: Pol. *Cekin*, lub Sułtanin 17⅔ złł. *Kiesa* znaczy summę 500 lewkowych talerów; *Juki* używane w rachunkach skarbowych 1025 reichstal. przenoszą.

Panowanie w Turczech iest Despotyczne. Wszystko ulegać musi władzy Sułtana, w którego ręku iest maiątek i życie obywatelów. Ale lud niewolniczy iako iest podły w cierpieniu, tak srogi w zemście gdy zrzuca i dusi Cesarzów. Następca na tron bywą zawsze brany z domu Ottomańskiego, bez względu na pierworodzeństwo. Płeć żeńska do tronu nienależy. Pierwszym Ministrem Państwa iest Wielki Wezyr, stopień iego równie iest niebezpieczny, iak wysoki. Rada Cesarska Dywanem się zowie. Naywyższy sąd w pałacu Wezyra zwykł się odprawiać. Militarny i polityczny rząd na 2 części się dzieli: Rum-ili, czyli Europeyski, i Anadoli, czyli Azyatycki, w obudwoch Kadi-laskierowie prezydu-ią. Ci maią pod sobą Królestwa, prowincye i różne podziały kraiów osobno rządzonych; Gubernator dystryktu Bey, lub Sandziak iest zwany.

Kształt rządu.

ny. W Królestwach i kraiach Baszowie rządzą, ale niewszyscy są iednejże dostoyności, niektórzy z nich Beglerbeyów czyli Xiążąt tytuł maią.

Tytuł Panuiącego.

Państwo Tureckie, od Ottomana założyciela swego, który R. 1301 panować zaczął, Ottomańskim się zowie. Zwane też iest Portą Ottomańską, lub Wysoką, a w ięzyku podległych iey orientalnych nacyy, Portą sprawiedliwości, Maiestatu i szczęścia. Wyraz Porty, iedni od bramy pałacu Sułtanów, drudzy od znaczenia Dworu Cesarza, wywodzą. Cesarz Turecki Sułtanem, to iest: Panem iest zwany, iako też Sułtanem Wielkim, Panem Wielkim i t. d. Cesarze pysznych zawsze używaią tytułów; naypospoliciey się piszą: „Sługa i Pan mieysc świętych Mekki, „Medyny i Jerozolimy, Cesarz Carogrodu, Adryanopola i Bursyi i „innych mieysc i kraiów, Cesarz „Cesarzów i t. d. „ Herb Państwa iest miesiąc weszły.

Dochody. Potęga.

Wielość dochodów liczbą pewną oznaczona bydź niemoże, niesprawiedliwi Sułtani, tyle ich maią, ile wydrzeć od poddanych potrafią. Pospolicie szacuią one na 20 millionów pia-

piastrów. Potęga morska w Turcyi od pół-wieku teraźnieyszego wzrost brać zaczęła. Sprowadzeni biegli w marynarskiey sztuce cudzoziemcy znalezli żeglarzów Tureckich ledwie umieiących użyć kompasu, a w ninieyszey woynie dały się iuż słyszeć odniesione od Turków i na morzu zwycięztwa. Przed ostatnią woyną liczyła Porta 84 okrętów od 10 do 74 armat, prócz wielu innych statków. Piechoty 207,400. Kawaleryi 200,054, ogólnie 447,454 ludzi. Odciągnąwszy od tey liczby woysk flotnych i garnizonowych 170,000, pozostanie do boiu żołnierzy 277.454. Ale woysko to nie wyćwiczone w taktyce woienney pomnożyło doświadczeń, iż siła sztuce ustępować musi.

Rzeki.

Naywiększa rzeka w Państwie Tureckim iest Dunay, która zaiąwszy Sawę, Alutę, Seret i Prut, równie iako Dniestr i Dniepr wpada do morza czarnego.

Starożytna Geografia.

Gdzie dziś Turcya Europeyska, tam niegdyś Grecya była; miała za granice na wschód *mare ægeum*, Archipelag, na południe *mare Creticum* Kandyiskie morze, na zachód Jońskie dotąd tak zwane koło Morei, na pół-

noc

noc *Illirycum*, teraz Dalmacyą. *Moesiam* teraz Serwią i Bulgaryą, *Thraciam* teraz Romanią. Zawierała Grecya Epir, dziś część Albanii, Macedonią dotąd zwaną, Helladę dziś Liwadyą, Peloponez teraz Moreę, i wyspy. W Epirze były drobne narody Molossów, Dryopów, Chaonów, Cymeryotów, Thesprotów, Kassiopeńczyków, Almenów, Eacydów, i t. d. W Macedonii Pliniusz 150 narodów mieści, znacznieysze; Taulanci, Pieryiczykowie, Mygdonowie, Chalcydowie, Elimiaci i t. d. Thessalii Prowincya, dzisiay Janiach, gdzie Tessalczykowie właściwi, Pelazgowie, Magnezyiczykowie, Effiotowie i t. d. mieszkali. Hellas, lub Achaia niewłaściwa teraz Liwadya, dzieliła się się na 9 części: *Ætolia*, *Doris*, *Ozolæa*, *Locris*, *Phocis*, *Megaris*, *Attica*, *Bæotia*, *Epicremedia*. Tu były sławne miasta: *Naupactus*, teraz *Lepanto*, *Anticyra*, *Delphi* pod górą *Parnassem* gdzie wyrocznia Appollina; *Thespiæ*, *Cheronæa* oyczyzna Plutarcha; *Plateæ*, *Thebæ*, *Dellium*, *Aulis*, *Leuctra*, *Athenæ* stolica starożytnych nauk; *Megara*, *Eleusis*, i t. d. *Illyris* prowincya nadmorska od brzegów Włoskich do Macedonii i Epiru ciągnęła się. Dzieliła się na Liburnią i Dalmacyą. W Li-

Liburnii nayznacznieyszy naród był Japigów, ich kray iest dziś ziemią Otrantską. Dalmacyi różne były i liczne od miast zwane narody. Był długo panem Jlliryku lud srogi *Pyratæ* zawoiowany od Rzymian, od których i Dalmatowie dopiero pod Augustem, a Liburnowie R. 525 od założenia Rzymu, to iest przed drugą woyną Punicką podbici zostali. Wydzierały ten kray sobie potym różne barbarzyńców hordy, dziś pod iednym Dalmacyi nazwiskiem, w częściach do Turków, Wenetów i Austryi należy. *Mæsia*, od Dunaiu ku wschodowi do morza czarnego kray rozległy zaymowała, dla urodzayności gumnem Cerery od Rzymian zwana była, na górną, czyli zachodnią gdzie dziś Serwia, i dolną czyli wschodnią, gdzie teraz Bulgarya dzieliła się. Tu Trybullowie, Peucyty, Troglodyty, Scytowie i Getowie siedzieli. *Peloponnesus*, teraz Morea zawierała 6 prowincyy: *Achaja* właściwa, gdzie miasta *Sycyon* teraz *Basilico*; *Corinthus* w samym między morzu, które półwysep ten z lądem łączy, niegdyś naybogatsze w Grecyi. *Elis* miała miasta Elidę i Olimpią sławne igrzyskami. *Messenia* z miastami *Messene*, *Pylus* i t. d. *Arcadia* wsławiona życiem

ciem pasterskiem mieszkańców, w niey miasta *Megalopolis*, gdzie *Leondari*, *Mantinea*, gdzie *Frappolizza*, *Tegea*, *Tenarum* przylądek i t. d. *Laconia*, gdzie *Lacedæmon* lub *Sparta* sławney Rzplitey stolica. *Argia* z miastami *Argos*, *Mycenæ*, *Epidaurus*, teraz *Pidaura* i t. d. (starożytne wysp nazwiska przy ich opisaniu się znaydą) Imie Turków iest dawne. Wspomina ich Geograf Pomponiusz Mela za Tyberyusza Cesarza żyiący, i mieszkanie im wśrzód puszcz przy morzu czarnym na wschód rz. Donu razem z Tyssagetami naznacza.

Podział.

Turcya Europeyska dzieli się na kraie zupełnie podległe i na kraie hołdownicze panowaniu Ottomańskiemu.

I. Państwo Osmana.

I. Kraie zupełnie podległe, czyli Państwo Osmana zawiera 4 wielkorządztwa: Romanii, Serwii, Bosnii i prowincyą Kapitana Baszy.

Romania.

a. *Rum-Jli*, (co znaczy u Turków kray Rzymian) czyli Romania, w starożytności *Thracia* i *Chersonesus Thraciæ* się zwała, pamiętna iest w Historyi Greków i Rzymian. Kray powiększey części iest równy. Góry: He-

Hemus, teraz *Czengie*, która na północ Romanią od Bulgaryi dzieli, iest naywyższa ze wszystkich, i *Rhodope*, obie wsławione są od dawnych Poetów. *Pangea* między Romanią i Macedonią iest granicą. *Orbelus* w pobliżu rzeki *Nestus* znayduie się. Hemus i Rodope są 2 długie pasma gór, które równolegle od granic Macedonii ku morzu czarnemu się ciągną. Kray między temi górami leżący iest zimny i niepłodny, ale pobrzeża morskie wesołe położenie i żyzne grunta maią. Udaie się tu naylepiey ryż, i wszelkie zbóż gatunki się rodzą. Turcy dzielą Rum-Jlią na 3 gubernie maiące szczególnych Sandziaków, czyli Gubernatorów, to iest: *Wize*, *Kirk-Ekkesi*, i *Galliopoli*.

1. Sandziakostwo Wizeńskie. W nim: *Sztambul*, po Pol. *Carogrod*, po Łac.. *Constantinopolis*, stolica, iedno z miast naywiększych, w kraiu miłym i żyznym od Konstantyna W. pierwszego Cesarza Chrześciańskiego, tam gdzie niegdyś było *Byzantium* założone. Położenie iego na 7 wzgórkach nierówney wysokości, i mnóstwo pałaców, meczetów i innych gmachów przeplatanych cyprysowemi ogrodami, sprawuie wielkość mia-

sta okazalszą, niżeli iest w rzeczy samey. Kształt ma tróykątny; leży nad cieśniną tegoż imienia, *Bosphorus Thraciæ* zwaną, która morze Marmora, czyli białe, z morzem czarnym łączy. Port ieden znaypięknieyszych w Europie nad tąż ciesniną, wygodzie handlu służy. Brzegi tey ciesniny maiącey długości mil 8, a szerokości ćwierć mili, ozdobione letniemi domami, roskoszny widok sprawuią. Dawne *Byzantium*, którego mury opasuią pałac, czyli Seral Sułtana położone w końcu przylądku, który port zamyka, wystawia las cyprysowy, którego wierzch przenoszą liczne kopuły ołowiem pokryte, i baniami złocistemi ozdobne, które znowu wieża Dywanu przewyższa. Port od końca Seralu, aż do małey rzeczki *wodą słodką* zwaney, bok tróykąta, który obwód Carogrodu formuie, na 2000 sążni przedłuża. Brzegi iego osadzone są mnóstwem przedmieściów; te zaymuiąc *Galatę*, wystawuią ciąg wspaniały i pełen odmian przez pomieszanie łączących się osad wieyskich wzdłuż ciesniny aż do mil 6 ku morzu czarnemu. Osady te ciągnąc się ku brzegom Azyi przytykaią do *Skutari* miasta na przeciw Portu o 3 ćwierci mili odległego, mi-

miły i niezmierzony okiem widok Carogrodowi sprawuią. Statki nieustannie snuiące się po cieśninie zawartey między obudwoma miastami zdaią się łączyć Europę z Azyą. Jako z wierzchu widok Carogrodu iest wspaniały, tak wewnątrz rażący dla ciasności i ciemności ulic, i nieochędostwa złych bruków i t. d. Na przedmieściach: *Pera*, *Tophana* i *Galata* Chrześcianie mieszkaią. Ostatnie morzem iest oddzielone. Pera mieszkaniem iest Posłów Europeyskich. Prócz wody studzienney i 3 rurmusami idącey, inney Carogrodzanie niemaią. Przeto lat suchych wielki wody niedostatek iest w mieście. Z pośrzód wielu gmachów, naywiększy iest *Seral*, czyli pałac Sułtana, który wraz z niezmiernemi cyprysowemi ogrodami tak iest rozległy, iż miasto znaczne na tym mieyscu mieścićby się mogło. Gmach ten nieregularny iest zbiorem pałaców i pomieszkań bogatych. Podług nayświeższych wiadomości 10,000 osób zawiera. Leży w klinie ziemi oblaney morzem Marmora przy uyściu kanału. Opasuią go wysokie mury, od morza na spiżowane armatami, z których w dni uroczyste, i w czasie wyiazdu Cesarza ognia daią. Wszyśtkie tu bu-

dowle są ogromne naieżone wieżami, i piramidami złocistemi, dachy zaś, iako i w innych pałacach Sułtana ołowiem są pokryte. Seral ma 3 dziedzince. Pierwszy prócz innych budynków zawiera Meczet Cesarski, mennicę i szpital Seralowy; drugi mieści dwór Dywanu, Urzędników, skarb i staynie. W tych stoi do 3,000 koni Sułtana Arabskich i Egipskich, prócz koni służalców Seralowych, i 400 mułów dla przewozu bagażów Cesarskich. Trzeci iest właściwie Seralem, czyli mieszkaniem Sułtana i żon iego. Nikomu tu wniyść nie wolno, prócz Posłom obcym w interessie publicznym, i Panom Dworskim, ale kobiet iednak niewidzą. Jest ieszcze inny Seral stary, między meczetami Solimana i Baiazeta, gdzie żony zmarłych Cesarzów chowaią do ich śmierci; niekiedy pozwolone bywaią za mąż Panom Tureckim, albo niektóre brane są do Haremu panuiącego Cesarza. Harem iest mieysce w którym Eunuchy kobiet Cesarskich strzegą. Maią Sułtani kilka zamków letnich ozdobionych ogrodami, iako to w Perze i indziey. Pałac Wezyra W. iest gmach ogromny, z salami audyencyonalnemi. Powaga iego i wspaniałość iest wielka. Więcey

cey nad 1000 ma officyalistów i służących w swym pałacu. Warta z 400 Bośniaków się składa. Z pomiędzy Meczetów, *S. Zofii* iest naydawnieyszy i naywspanialszy. Stoi na przeciw bramy wielkiey pałacu Sułtana; długi iest stóp 290, szeroki 260, ma 170 kolumn marmurowych; posadzka też i schody są z marmuru. Galerya wsparta na pilastrach z marmuru w różnych kolorach idzie we 2 rzędy; dach iest cały w mozaice. Do około są liczne kaplice, a w nich groby Cesarzów. Wszystkie Meczety podług tego wzoru są stawiane, wielkością tylko i bogactwami się różnią. Jest też tu niemało szpitalów dla chorych, domòw dla podróżnych i pielgrzymów. Z 10 Meczetów Sułtańskich, Solimana zwany iest naypięknieyszy, bogaty aż do zbytku w marmur, porfir i granit Egipski. Tu w kaplicy iest grób Sułtana, przy nim drogie w kleynoty znaki Cesarskie leżą, i lampy liczne na około nieustannie się świecą. Chrześcianie maią także w Carogrodzie znaczną liczbę Kościołów, lecz bez wież i dzwonów wielkich. Grecy, którzy tu są naylicznieysi z innych nacyy, maią 23 cerkwi; Ormianie będący do 40,000 maią Arcy-Biskupa i 3

Kościoły. Katolickie Kościoły są w Perze i Galacie, 6 Klasztorów i Arcy-Biskup. Tamże i Protestanckie zbory znayduią się. Żydzi, których tu liczba do 20,000 wynosi maią liczne Synagogi. Ludwisarnia w Tofanie między Perą i Galatą iest gmach wspaniały, okryty ołowiem, na nim 17 kopuł. Przy nim obszerne i znaczne magazyny. Arsenał marynarski stoi blizko portu, opatrzony we wszelkie materyały do budowy i obrony okrętów. *Hippodromus*, po Turecku *Almeidan*, czyli targowisko końskie, iest plac piękny publiczny niezmierney wielkości. Na nim znayduie się obelisk z porfiru Egipskiego stoiący na 4 kolumnach miedzianych. Te na pedestale kamiennym wspieraią się. Cytadella *Siedmią wieżami* zwana fałszywie, bo iest ich 8, zawiera skarby Porty Ottomańskiey i więzienie publiczne. Trzeba wiedzieć, iż w Turcyi a zwłaszcza w wielkich miastach, kupcy i rzemieślnicy nie są rozproszeni po wszystkich ulicach, ale w oddzielnych mieyscach się mieszczą. Kupcy iedwabni, sukienni i korzenni maią osobne domy, gdzie są ich warsztaty i sklepy, tak iż na iedney ulicy sami są tylko stolarze, na drugiey kowale, na trzeciey grze-

bie-

bieniarze, i t d. Karawanserale, czyli domy gościnne, które po drogach i miastach znayduią się, są budynki wielkie, w nich tylko są ławki przy ścianach, a reszta placu dla stawienia koni. Dziś iuż w nich pierwszych potrzeb dostać można. Z wielu Bibliotek publicznych, nayznacznieysza iest fundowana od Wezyra Wielkiego; ta prócz dni świętych u Mahometanów otwarta iest codziennie; zawiera mnóstwo rękopismów Arabskich, Tureckich i Perskich w różnych umieiętnościach podług ich sposobu. Jest ich nawet katalog. W niey Muzulmani na czytaniu i przepisywaniu czas przepędzaią. Niezbywa w Carogrodzie i na znacznych fabrykach, zwłaszcza sukien, materyy, skór szafianów i t. d. Handel naywięcey Grecy, Ormianie i Żydzi prowadzą. Carogrod, mimo częstych zaraz, trzęsienia ziemi, i pożarów, przez które niekiedy do 50,000 domów w perzynę obróconych zostało, liczy mieszkańców przeszło 700,000, Meczetów różney wielkości 5,330, szpitalów 120, domów gościnnych 413, Kościołów i kaplic Chrześciańskich 440, studni 850, łaźni 900, szkół 500, szkołek 1650, ulic 3,800, bram 22, młynów 580.

Xią-

Xiążę Kantymir liczbę domów okładem 400,000 naznacza, lecz stosuiąc ią do ludności, niewypadłoby mieścić w iednym domu, iak po 2 dusze. Za miastem są pałace Sułtana: *Dawid-Basza*, i *Ejiub*, to iest *S. Job*. Przy ostatnim iest Meczet, w którym chowaią szablę Ottomana Cesarza, a którą każdy nowy Sułtan wstępuiąc na tron z wielkiemi ceremoniami przypasaną miewa. Niedaleko Carogrodu w *Oxyi* są przepaściste skały przytykaiące do wyspy *Xiążąt* zwaney, obfitey w wyborne ostrzygi. Miasta: *Selivrea*, *Heraclea*, w obudwoch Grecy są Biskupi, i *Radosto* nad morzem białym leżą. *Adryanopol*, u Turków i Persów *Edreneh* zwane, imie i początek od Adryana Cesarza wzięło. Ozdobne iest pięknemi gmachami. Giełda, która iest bardzo wielka, z dachem okrągłym zawiera 365 sklepów napełnionych wszelkiego gatunku towarami. Meczet Sułtana Selima wyrównywa w bogactwach i wspaniałości Carogrodzkim, co do przepychu marmurów, galeryi, balustradów, pozłoty, lamp srebrnych, obiciów drogich i t. d. Zjeżdzaią tu i bawią dla swey rozrywki Cesarze, maią pałac wspaniały, ogrody i domki dla Sułtanek. Między wielą rę-

rękodziełami Adryanopolskiemi, szafianów, cyców i bawełnic są nayznacznieysze. Kupcy bogaci, handel wielki. *Wiza*, Byzia, nikczemne miasto, niegdyś Królów Tracyi stolica. *Missewiria*, Mesembria i *Akelo* lub *Anchialus* mieysca ponad morzem czarnem, gdzie Metropolici są Greccy.

2. Gallipolskie Sandziakowstwo, które nie pod Baszą Rum-Jlii, ale pod Kapudanem Baszą zostaie. *Gallipoli* na półwyspie niegdyś *Chersonesus Thracica* zwaney, przy cieśninie dzielącey Europę od Azyi, którą starożytność *Hellespontus* zwała; Turcy ią *Galiboli Denghizi*, to iest morzem Gallipolskim zowią. Jest pierwsze z miast Europeyskich zdobytych przez Turków, stolica Kupadana Baszy, czyli Admirała i Generalnego Gubernatora wysp Archipelagu. *Bogaz-Hessarleri*, są 2 zamki, stary i nowy nad cieśniną, od Europeyczyków *Dardanelle* zwane; z drugiey strony cieśniny na przeciwko, takież w małey Azyi są zamki. *Traianopel* miasteczko nad Marycą. *Demotyka* nad tąż rz. zwaną po Łac. *Hebrus*.

3. Kirk-Ekklezyńskie Sandziakowstwo. *Kirk-Ekklezy* ma nazwisko stąd,

stąd, iż tu niegdyś 40 Kościołów Chrześc. było, teraz niema żadnego, naywięcey zamieszkane od Zydów. *Mustafa Basza Kiupri* nad Marycą, na którey tu Mustafa wielki i kosztowny most kamienny wystawił. *Philipopel* u Turków *Filibach*, po Łac. *Philippopolis*, starożytne od Filippa Króla Macedonii Oyca Alexandra W. ma nazwisko, iest dość wielkie, ma Arcy-Biskupa Greckiego, leży nad Marycą, w okolicy w ryż bardzo obfitey. *Tatar-Bassardziki* obszerne pod górą *Czengie* przy rz. Marycy.

II. Bulgarya.

b. Bulgarya, Turcy ią *Bulgar-Jli* i *Sofiah-Wilaieti* zowią; kray po większey części górzysty, w nizinach żyzny, z północy Dunaiem oblany, w pasze, miód, zboża, winnice, i rudy żelazne obfity. Pod górą iedną dzielącą Bulgaryą od Serwii widzieć daie się zdróy wody ciepłey wytryskaiącey w górę w wysokość człowieka. Blizko iest zdróy inny wody bardzo czystey saletrzaney i siarczystey. Tu także kilka zachwalonych cieplic znayduie się. Bulgarowie mówią po Słowiańsku, częścią są Grecy, częścią Mahometanie. Handlu Bulgarskiego wywoźnego obiektem iest wosk, iedwab, wełna, która w

swym

swym naylepszym gatunku do Hiszpańskiey się zbliża. Naywięcey iey wychodzi do Niemiec, zwłaszcza przez ręce Greków kupczących, którzy ią do Lipska na iarmark wywożą, miód do samego tylko Carogrodu idzie. W okolicy Samakosu i Keustendylu znayduią się obfite rudy żelaza, z niego robią gwozdzie, podkowy, i inne towary w Sofii i Adryanopolu. Od nieiakiego czasu założyli Francuzi w Adryanopolu 4 wielkie kantory, dokąd im prosto z Marsylii towary przychodzą, a stąd nawzaiem wyprowadzaią rozmaite rękodzieła i produkta Tureckie, szczególniey mnóstwo skórek zaięcych, gdyż fabryki Marsylskie bardzo wiele sierci zaięcey potrzebuią, funt płacą nie kiedy drożey nad 5 liwrów. Dzieli się Bulgarya na 4 Sandziakostwa.

1. Sardyceńskie. *Sophia*, po Bulgarsku *Tryadyca*, MS nad rz. Ischą, lub Boianą, słynie znacznym handlem, ludnością, katedrą metropolity Greckiego, i rezydencyą Baszy. Tu blizko starożytne miasto *Sardica* leżało. *Kapuli Derbend* ma nazwisko od bramy drogi przez górę Czengie prowadzoney. Dzieło to było Traiana, którego tylko ruiny zostały.

Jest

Jest o mil 8 od *Tatar-Bassardzików*. Inny tamże gościniec *Kis-Derbend* się zowie. *Ternowa* niegdyś stolica Bulgaryi i mieszkanie królów.

2. Widyńskie. *Widyn*, lub *Bodan* wielkie i mocne miasto nad Dunaiem. Inne miasta: *Drynowacz*. *Gradysta*, *Miprowacz*, *Scheberkióy*, *Skopia*, *Leskowacz* i t. d. Twierdze obronne: *Mustafa-Basza*, *Palanka*, *Katshanic*, i *Kolombacz*.

3. Nikopolskie. *Nikopoli*, po Tur. *Nigieboli*, wielkie miasto nad Dunaiem, przy którym R. 1396 Zygmunt Król Węgierski od Turków zbity został. *Preslaw*, dawniey *Persthlawa*, a w starożztności *Martianopolis* zwane, leży nad Dunaiem. *Giurgiewo*, czyli Dziurdziewo obronne mocnym zamkiem na wyspie Dunaiowey na 100 sążni od brzegów odległey, mostem złączoney z lądem, kilkokrotnym od Moskwy oblężeniem wsławione, a R. 1770 i 1771 dobyte. *Schistab* wielkie w pięknym położeniu nad Dunaiem. *Orostchuk* na Mappach *Roszczig*, lub *Ruschuk* miasto z zamkiem na wysokim brzegu Dunaiu, kwitnące dla wielu rękodzieł i znacznego handlu; osiadłe iest od Ormia-

nów,

nów, Greków i Żydów, naymnieysza iest liczba Turków. Tu wysiadaią podróżni płynący Dunaiem, maiący lądem iechać do Carogrodu.

4. Sylistryiskie. *Sylistrya*, lub *Drysta*, miasto i forteca nad Dunaiem maiące Metropolitę Greckiego. *Babadagi*, mieszkanie Baszy Sylistryi, pod którego rządem wszystkie kraie między górą Hemeno, czarnym morzem, Dunaiem i Dniestrem zostaią. W tey okolicy wielkie iest mnóstwo Orłów, których piórami strzelcy Tureccy i Tatarzy strzały swe opatruią. *Hersawa* nad Dunaiem. Sachscha nad tąż rz. obronne Cytadellą. Leży na trakcie prowadzącym do Sztambułu z Moldawii, Bessarabii i innych Zadunayskich kraiów. Stąd dni 6 drogi do stolicy, to iest mil Niem: 60. *Tulcza* miasto. *Chiustange*, Prosławica, po Ł. *Constantiana* nad czarnym morzem. *Tomiswar*, po Tur. *Pangala*, u Gregów *Puglicora*, w starożytności *Tomi* zwane nad odnogą morza czarnego. *Warna* pamiętne klęską, w którey Władysław Król Pol. i Węg. R. 1444. poległ porażony od Turków. Port Warneński iest iedyny z strony Europy nad morzem czarnym, do którego okręty zawiiać mogą. Liczy do 16,000 mieszkańców samych prawie handlarzów.

Dobrudze powiat od Drysty wzdłuż Dunaiu do iego uyścia w morze czarne ciągnący się. Jest to czysta równina bez wody i drzewa, przeto mieszkańcy suchym gnoiem palą. Lud tuteyszy iest rodu Tatarskiego, *Chitakami* ich zowią. Wsławia ich osobliwsza ludzkość ku podróżnym. Gdy podróżny z iakiegokolwiek kraiu i religii, przez ich wsie przechodzi, lub przeieżdza, zapraszaią go z grzecznością do siebie, żywią go przez 3 dni, i konie iego nawet, ieśli ich więcey niema iak 3, daią mu miodu, iay, chleba dobrego, chociaż go w popiele piec zwykli, i tyle mu okazuią grzeczności, iakicy mało iest przykładów.

III. Serwia.

c. *Serwia*, u Węgrów *Czerkes-Orszag*, u Turków, nietylko *Serf*, i *Serf-Wilaieti*, ale też *Lasz-Wilaieti* iest zwane, bo Lazar pierwszym był tu Despotą, czyli Xiążęciem po zawoiowaniu Serwii R. 1365. Część wschodnia niegdyś *Dardania* zwana od rz. Rascy przez nię płynącey *Rascyi*, u Turków *Raschiah* ma nazwisko. Mieszkańcy też na Serbów i Rascyanów się dzielą, mówią po Słowiańsku. W tey prowincyi 4 są Sandziakostwa.

1. Belgradzkie. Belgrad, u Niem. *Griechisch-Weissenburg*, po Węgiersku *Nândor-Feierwar*, po Łac. *Alba-Graca*, niegdyś zaś *Taurunum* miasto wielkie i forteca przy uyściu Sawy do Dunaiu, na którym tu wybierane cło, iako i lądowe przeszło 100,000 reistal. czyni, bo wszystkie towary z Wiednia do Carogrodu wodą lub lądem, i na powrót idące Belgradu minąć niemogą. Było zdobyte od Turków R. 1739, w tenczas sławny traktat tu stanął, a fortyfikacye zwalone bydź musiały, lecz potym ie znowu dzwigniono; dzisieyszey woyny Austryacy przez poddanie się go wzięli. *Wisnica* i *Krocka* miasteczka nad Dunaiem. *Szabacz* twierdza na wyspie Sawy, blizko wsi tegoż imienia. Wsławili ią tey woyny porażką swą Austryacy. *Gradyska* przy uyściu rz. Ipeki do Dunaiu, zamieszkane od znaczney liczby Kupców Greckich i Rascyańskich, spustoszone tey woyny. *Orsowa*, lub nowa Orsowa mieysce obronne na granicy Węgierskiey nad Dunaiem, nad którego przeciwnym brzegiem leży stara Orsowa otwarte miasteczko.

2. Semendryiskie. *Semender*, lub *Senderow*, po Tur: *Semendriah*, po Węg.

Weg-

Weg-Szendrio, stołeczne Serwii nad Dunaiem. *Hassan Basza-Palanka* twierdza. *Passarowice* nad Morawą wsławione traktatem R. 1718 między Karolem VI. Cesarzem Niem. i Achmetem III. Sułtanem zawartym. *Kolumbacz*, po Tur. *Gagerzinlika* zamek w położeniu wysokim nad Dunaiem, gdzie na tey rz. prądy i wiry niebezpieczne dla żeglugi zaczynaią się i do Orsowy się ciągną. Naywiększy wir *Kirdap Talia* się zowie. *Tachtali* iest mieysce niebezpieczne na Dunaiu, gdzie za wyspą *Porecz*, woda ze skały spada krętym pędem. Z obudwoch stron brzegi są skaliste i nad rzekę wzniesione. Dunay z szumem ogromnym obiwszy się o skałę z strony Serwii zwraca się ku brzegowi przeciwnemu z strony Wołoch. W tym zakręcie statek nietrzymaiący się drogi prostey prędkiemu niebezpieczeństwu podledz może; daley rzeka szerzey iuż i spokoynie płynie. *Demi-Karpi*, czyli *brama żelazna*, po Łac. *Cataractæ Danubii* tak się zowie inne mieysce na Dunaiu, ponieważ tu koryto rzeki niegdyś bramą żelazną zamknięte bydź miało. Jest to właściwie mieysce, gdzie łożysko rzeki kamienne pomiędzy górami dla styrczących pod wodą wierzchołków

skał

skał niebezpieczną i dla dobrych flisów czyni żeglugę. *Fetislan* znaczne miasteczko nad Dunaiem.

3. Nowibazarskie. *Nowibazar*, lub *Jenibazar*, niegdyś stolica Rascyi. *Amserfeld*, po Węg. *Rygomezrye*, po Tur. *Kossowa*, po Łac. *Campus Merulæ*, mieysce pomyślnym dla Turków boiem R. 1389. i 1447, a nieszczęśliwym R. 1398 pamiętne.

4. Kratowskie. *Kratowo* miasto, w którém Sandziak mieszka. *Prisrendi* z Biskupstwem Greckim. *Nissa* nad rz. tegoż imienia.

IV. Bosnia.

d. Bosnia, po Turecku *Bosnah-Jli*, na wschód rz. Dryna oddziela ią od Serwii, na południe z Hertzogowiną, na zachód z Kroacyą Turecką graniczy, na północ Sawa od Sklawonii ią dzieli. Prowincya ta zawoiowana od Turków R. 1463. i 89 była niegdyś Królestwem. Grunt dobry, obfity w pasze, i wino rodzi. Mieszkańcy z rodu Słowiańskiego, powiększey części są religii Greckiey, lubo iest wiele i Mahometanów. Mówią po Słowiańsku. Bosnia ma miner 7, cieplice 2, fortec mnieyszych i większych 24. Składa się 10ᵈ

z Bo-

z Bosnii górney, która Hrabstwem Chelmskim przedtym się zwała, i długo miała tytuł Xięztwa S. Saby, czyli Hertzogowiny, po Tur. *Hersek.* W niey: *Narona*, lub *Narenta* niegdyś stolica: *Warbosania*, od którego całemu kraiowi toż nazwisko dawano niekiedy. *Mostar* nad Narentą rzeką, na którey tu iest most dawne dzieło Rzymian. *Klinowo* miasteczko. 2re z Bosnii dolney, która w wieku ieszcze 15 Królestwem była. Dzieli się na 3 Sandziakostwa. Sarayskie. *Bosnach Sarai*, lub *Sarais* MS. Bosnii przy uyściu rz. Milacki do Bosny, obronne iest zamkiem starym, którego fortyfikacye są dosyć znaczne. Miasto opodal w dolinie leży, zawiera do 12,000 domów. Niedaleko są rudy, piece i hamernie żelazne, w których rozmaitą broń robią. *Mogle* nad rz. Bosną, *Trawnik* obronne mieysce, mieszkanie Baszy. Obrachenskie z miastami: *Obrach* niedaleko rz. Dryny. *Zwornik*, po Łac. *Stebernicum*, lub *Argentina* miało niegdyś szyby srebrne, zawiera 2 zamki na skale, i domów 2300, osiadłe od samych Turków. *Fokia* miasto. Banialuckie, *Banialuka* ufortyfikowane miasto nad rz. Werbas z 2 cieplicami. Tu R. 1737. między woy-

skiem

skiem Tureckiem i Austryackim zaszła potyczka. *Gradyska-Turo* niema iak 140 domów. *Jaycza* zamek na wysokicy skale nad rz. Werbas. 3cie. z Części Kroacyi między rz. Werbas i Unną leżącey. W niey: *Wibicz*, nie Wihacz, niegdyś *Ausantola*, na wyspie ieziora, które Unna formuie. *Belligrad*, lub *Bielgorod* miasto. 4te z Części Dalmacyi, która od Bosnii do Albanii się ciągnie, i ma: *Skardin*, lub *Skardona* nad rz. Kerką, czyli Cherchą z katedrą Biskupstwa Katolickiego. Poniżey rz. namieniona do ieziora, czyli raczey odnogi morskiey wpada. *Trebigne*, niegdyś *Tribullium* przy rzece tegoż imienia, z Bisk: Katol. Te części rzeczone Kroacyi i Dalmacyi z Bosnią Wielkorządzwo Dalmackie składaią.

V. Arnaut. Albania. Macedonia.

e. *Arnauth* zawiera prowincye Albanią i Macedonią, pod rządem Baszy: Amurad II kray ten podbiwszy R. 1447 mieszkańców do przyięcia religii Mahometańskiey przymusił, ale dopiero Mahomet II Arnautów zupełnie pod moc swoię zawoiował R. 1465. Lud iest odważny i bitny. Grunta, zboże, wino, owoce i oliwę rodzą. 1ód. Albania, w którey dawny Grecki Illiryk i Epi-

 rus,

rus, co znaczy *ląd tęgi*, się mieści. Tu się dobre wina udaią. Z Epiru naprzód brzoskwinie do Europy wprowadzone zostały. Mieszkańcy zdatni do boiu, nie kochaią się w naukach, ale są biegli w prowadzeniu wody, stawianiu rurmusów, (*Aquæductus*) fontan, i bez używania narzędzi matematycznych umieią wymierzać wysokość gór, i odległość mieysc tak doskonale, iak Geometrowie. Znayduie się w tym kraiu niemało rzek i iezior. *Drino* rz. uchodząca do morza Adryatyckiego iest naywiększą. *Delichi*, czyli *Acheron* słynie częstą wzmianką u dawnych Poetów. Dzieli się na 3 Sandziakowstwa: *Scutari*, *Awlon* i *Delfino*. *Eskodar*, lub *Skodra*, lub *Scutari*, niegdyś stolica Illiryku i rezydencya Królów, iest wielkie i ufortyfikowane. Leży nad ieziorem tegoż imienia, handel znaczny prowadzi. *Antivari* miasto niedaleko morza Adryatyckiego, ma dobrą twierdzę i katedrę Bisk. Katol. *Dolcigno*, po Łac. *Olchinium* miasto nad morzem Adryatyckim z mocnym zamkiem i dobrym portem. Mieszkańcy są po większey części rozbóynicy morscy, straszni nawet samym Turkom. *Drivasto*, po Łac. *Frivastum* z Biskupstwem Katol. W stronie północney

mię-

między Turecką i Wenecką granicą, leży kraina górzysta *Montenegro*, w kraiowym ięzyku *Czernogóra*, po Łac. *Mons niger* zwana. Od niey mieszkańcy Montenegrynami się zowią. Górale ci są odważni i bitni, hołduią Porcie, ale żadnego niepłacą haraczu. Miast niemaią, ale wsie tylko. W *Stannowizu* Patryarcha ich mieszka. Powiat *Spicci* około 200 domów zawieraiący, na granicy Tureckiey i Weneckiey leży, w sporze obudwoch stron zostaie. Okolice (*Pagi*) *Clementi*, *Pulati*, i *Zenta*, z których ostatnia na wyższą i niższą się dzieli, składaią się z samych wiosek w śrzód gór osadzonych. *Alessio*, po Łac. *Lissus*, od Turków *Arnauth-Iskenderyassy* zwane miasto nad rz. Dryną czarną uchodzącą tu do morza. Tu R. 1467 umarł i pochowany został sławny Jerzy Kastryot, od Turków Skanderberg, co znaczy Xiążę Alexander, syn Jana Xcia Epiru. *Kroia* niedaleko zatoki Dryńskiey. *Durazzo*, niegdyś *Epidaurus*, potym *Dyrrachium* mieysce handlowne z portem przy morzu Adryatyckim, uczęszczane dla traktu tędy z Grecyi do Włoch. *Pollonia*, *Pirgo* mieysce nikczemne nad morzem; tu miało bydź sławne w starożytności miasto *Apollonia*. *Awlon*,

 lub

lub *Walona* miasto główne krainy tegoż imienia. *Canina*, miasto tamże. *Delfino* naylepsze w Epirze, stolica niższey Albanii, rezydencya Baszy, leży w blizkości góry *Pindus* wsławioney u Poetów. 2re Macedonia, u Turków *Makdonia*, lub *Filiba Wilaieti* zwana, grunta ma powiększey części żyzne, ale też płonnych i bezludnych niemało. Zamyka 2 Sandziakostwa: *Selaniki* i *Giustendil*. *Selaniki*, lub *Salonichi*, dawniey *Thessalonica*, MS. Macedonii, wielkie, ludne i bardzo handlowne, iedno z naywiększych miast Grecyi. Kwitną tu warsztaty sukienne, ma katedrę Arcy-Biskupią Grecką. Leży wgłąb zatoki Salonickiey. Żydów iest wielka liczba, którzy są bardzo bogaci. Francuzi, Anglicy, Hollendrzy i Wenetowie w tym mieście swych Konsulów maią. W historyi Kościelney wsławiaią Tessalonikę 2 listy S. Pawła, do iey mieszkańców pisane. *Termes* miasto liche, od którego zatoka Salonicka po Łac. *Sinus Thermicus* się zowie. *Ebedessa* nad rz. Bistrycą niegdyś Macedońskiego Państwa stolica. *Ochrida*, czyli *Achrida*, lub *Giustendil*, po Łac. *Justiniana prima* miasto handlowne nad ieziorem, w którym Sandziak i Arcy-B. Grecki mie-

mieszkaią. *Komonawa* niedaleko granicy Bulgarskiey. *Filibach*, lub *Philippi* wieś przy którey daią się widzieć gruzy sławnego tu niegdyś miasta tegoż imienia. *Serrae*, po Łac. *Ceres* miasteczko nad Strymoną. *Jeniza*, dawniey *Pela* leży przy uyściu rz. *Wadar* i *Actias*, mieysce urodzenia Filipa Króla Macedońskiego i syna iego Alexandra, i gdzie Brutus i Kassander śmierć sobie zadali. Daie się tu ieszcze widzieć grób Eurypidesa. Sławna góra *Athos* zwana też *Monte Santo*, a u Turków *Aiaworos* leży nad odnogą Salonicką na półwyspie, składa się z ciągu gór długiego mil 8, szerokiego 4, lecz z pośrzód nich iedna szczególniey Athos się zowie, iest nadzwyczayney wysokości, w czasie przesilenia się dnia w lecie, cień od niey pada aż na wyspę Lemnos. Podług naypoźnieyszych wiadomości na górze Athos miasta i wsie, 24 Klasztory, mnóstwo cel i pieczarów znayduią się, w tych Mnichów, czyli Pustelników rozproszonych do 6000 się liczy. Mnisi, prócz chwały bożey zatrudniaią się różnemi rzemiosłami, sadzą i utrzymuią winnice i drzewa oliwne, są kołodzieie, mularze, tkacze, krawcy i t. d. Sposób ich życia iest bar-

dzo

dzo ostry, nigdy nieiedzą mięsa, ani widzą kobiet, żyią leguminą, chlebem, oliwami, suchemi figami, serem i niekiedy tylko rybami. Posty ich są częste i długie, żyią iednak bardzo długo, i nietrudno iest widzieć między niemi wielu starców przeszło stoletnich. Tu Grecy swey Teologii się uczą. Wszyscy ci Mnisi są w wielkim poważeniu; przy swych Klasztorach i Kościołach maią dzwony, co innym Grekom nie iest wolno w Państwie Tureckim; ich zabudowania zasłonione są wysokiemi murami, i obronne armatami nawet przeciw napaściom Korsarzów. W miasteczku *Karels* co sobota targi bywaią między mnichami i pustelnikami. Pustelnicy przynoszą swey roboty noże i obrazki, i za chleb ie mieniaią. Mnisi zaś roznoszą wszędzie świętości i biorą za nie iałmużny. Zadna kobieta nietylko tu się znaydować, ale nawet i zbliżyć się nie może. Zostaią pod protekcyą Bostandziego Baszy, któremu corok płacą wielkie summy z iałmuzn zbierane. Ruś, Wołochy i Multany naywięcey im świadczą.

VI. Tessalia.

f. Tessalia, Turcy *Janna*, lub *Janiab* ią zowią. Prócz sławney góry

ry *Pindus*, teraz *Mezzovo* zwaney, są inne, iako to: *Lacha* niegdyś *Olympus*, *Petras*, niegdyś *Pellion*, *Ossa*, która wraz z *Nephele*, lub *Cephete* była mieszkaniem Centaura, którego wypędził lub zabił Herkules podług baieczney historyi. Wyborne konie Tessalskie, zręczność i męztwo mieszkańców dały tey bayce początek. Pola Farsalskie, *campi Pharsalici*, i roskoszna dolina *Tempe*, za ogród Muż u dawnych miana dla miłych gaików, strumieni i Peney rz. która ią oblewa, tu się znayduią. Piękność położenia i żyzność gruntów sprawiły, iż 9 córek Jowisza z pomiędzy innych krain Grecyi, Tessalią za mieszkanie obrały. Kray ten wydaie pomarańcze, cytryny, limonie, grenaty, figi, oliwę, melony, winogrona nadzwyczay słodsze, bawełnę, i wiele wybornych produktów. Mieysca znacznieysze: *Larissa*, po Tur. *Jenischeher*, to iest: Nowe miasto, MS. Tessalii nad rz. Peneą w krainie wesołey, oyczyzna Achillesa; kwitnie handlem. *Janna*, lub *Joannina* miasto z Arcy-B. Greckim. *Pharsala*, lub *Farsa* sławne zwycięztwem, które tu Juliusz Cezar nad Pompeiuszem odniósłszy, i nieprzyiaciół i Rzpltą Rzymską zagubił. *Armira* i *Zeiten* miasta.

g.

VII:
Liwadya.

g. Liwadya od morza Jonskiego do Archipelagu się ciągnie, wiele mieysc sławnych w starożytności zawiera, i kray niegdyś *Achaią*, lub Grecyą właściwą (a) zwany. Ma gór wiele, w wina dobre obfituie. Tu iest góra *Oeta* przedtym w Beocyi, sławna wąwozem *Thermopylæ* zwanym. *Phocida* także znayduiąca się w teraźnieyszey Liwadyi ma kilka gór wsławionych baykami Poetów: *Parnassus*, teraz *Licaura* naznaczóna mieszkaniu Appolina; *Helicon* i *Cytheron* obiedwie poświęcone Muzom. Swięte też w Poezyi zdroie *Permessus* i *Hipocrene* tu mieysce maią. Miasta: *Lepanto*, niegdyś *Naupactus* nad odnogą Lepantską przedtym *Sinus Corinthiacus* zwaną położone, iest w krainie szczególniey w owoce wyborne i wina obfitey. Ciasnego przystępu od morza do Lepantu bronią zamki Dardanelle zwane. *Castri*, niegdyś *Delphi*, dziś licha mieścina, przedtym naysławnieysze mieysce Kościołem i wyrocznią Apollina. *Liwadya*, wielkie, ludne i znaczne handlem miasto przy odnodze Lepanckiey. Tu daie się widzieć iaskinia Trofoniusza, maiąca pod-

(a) Grecya bowiem w obszernieyszym znaczeniu zaymuie Prowincye: Albanią, Macedonią, Tessalią i Liwadyą.

podziemne w skale wykute mieszkania. *Setines*, lub *Athiniah*, przedtym *Athenæ*, od Arabów *Medinat al Zaytanach* to iest miastem drzew oliwnych i *Medinat al Hokarna*, to iest miastem Filozofów zwane, niegdyś sławna na całym świecie stolica Attyki, założona przez Cekropa. Dotąd miasto dosyć znaczne, nad rz. *Jlissus* i *Eridanus* leży. Gniazdo to tylu wielkich męztwem, nauką i cnotą mężów było stolicą kwitnącey, mocney i bogatey Rzplitey Greckiey. Daią się tu ieszcze widzieć kosztowne dawney okazałości zabytki. Znacznieysze są: Kościół Jowisza Olimpiyskiego; Kościół Cerery, który iest z marmuru białego, i Minerwy ozdobiony posągami. Postawiony on był przez Peryklesa. Naokoło idą rzędem kolumny Dorychie, wysokości stóp 42, obwodu 18 maiące. Długość zabudowania całego stóp 218, szerokość 98 wynosi. Wewnątrz na 2 wzdłuż ścian kolumnach wspieraią się 2 galerye, iedna po wyżey drugiey. Podniebienie zdobią pięknie wyrabiane figury. Ostatki też mieysc sławnych: *Areopagus*, *Prytanæum* i *Lycæum*. Liczy się mieszkańców do 16,000, kilka Kościołów i Klasztorów, Meczetów kilkanaście i wiele łaźni publicznych. Katolicy maią Kościół ieden, Grecy katedrę Arcy-

Bi-

Biskupią. Są ieszcze 3 porty: *Phalarea*, *Munichium* i *Pireum*, ostatni, także *Porto Leone* zwany, nayznacznieyszy iest, iż do niego naywięcey okrętów zawiia. *Lephsina*, dawniey *Eleusis* z małym portem, sławne było Kościołem Cerery, teraz mieysce ubogie, osiadłe od kilku Albańskich i Greckich familiy, żyiących w nędzy i uprawuiących dawney Attyki pola. *Marathon* pamiętne w Historyi Greckiey zwycięztwem, które Milcyades wódz z 10,000 woyska odniósł nad 100,000 Persów. *Thiva*, podług błędnego sposobu pisania *Stives*, niegdyś *Thebæ* nad rz. Jsmeną, sławna stolica naprzód Królestwa pamiętna bayką Sfinxa i nieszczęśliwościami Edyppa, potym Rzpltey wznieсioney na naywyższy stopień chwały pod wodzem Epaminondesem, teraz tylko podła wioska.

VIII. Morea.

b. Morea, po Tur. *Morah-Wilaieti*, po Łac. *Peloponesus*, iest półwysep wąską cieśniną (b.) *Isthmus Corinthiacus*, sławną w starożytności igrzyskami Istmickiemi na cześć Neptuna,

(b) Cieśninę Koryntską naywiększey szerokości nad mil 2 niemaiącą chciano przekopać dla zrobienia wyspy z Morei, ale rozpoczęta robota niedokonaną została.

pływa, z lądem, czyli Grecyą właściwą łączący się. Nazwisko Morei podług zdania pospolitego od obfitości morwów, lub postaci podobney do liścia morwowego, początek wzięło. Kray góry i piękne równiny w różne urodzaie obfite przeplataią. Z wielu rzek *Styx* iest naysławnieysza baykami Poetów. Wody iey w rzeczy samey tak są zimne, iż prędko się w lód ścinaią, i śmiertelną są dla piiących trucizną. Trawią żelazo i miedź, skąd Poetowie za rzekę piekielną ią mieli. Mieysca znacznieysze: Korynt, po Łac. *Corinthus*, po Tur. *Gereme*, pod górą *Acrocorinthus* leży. Kwitnącemu tak wiele w starożytności miastu, z dawnych zaszczytów nic niepozostało piękniey-szego nad samo nazwisko. Było iednym z naywiększych miast Grecyi. Słynęło na całym świecie biegłością w budowniczey, rzeźbiarskiey i malarskiey sztuce mistrzów; położenie wygodne dla handlu przy brzegu portowym, i doskonałość w rękodziełach Artystów ściągnęły do Koryntu niezmierne bogactwa. Przepyszne gmachy publiczne, Kościoły i domy okazałym go czyniły. Porządek w architekturze Koryntskim zwany, a nay-wspanialszy ze wszystkich, tu wziął po-

początek. Opanował był Korynt za panowania Emmanuela Rogier Król Neapolitański; wydzierali go sobie potym na wzaiem różni Panowie, aż go nabyli Weneci, na których Mahomet II. zyskał Korynt mocą oręża. R. 1687 odzyskali go Weneci, lecz znowu R. 1715 odebrali go Turcy razem z całą Moreą, i dotąd pod ich panowaniem zostaie. *Argos*, przedtym wielkie i stołeczne miasto małego Królestwa tegoż imienia, dziś nieznaczne miasteczko maiące Biskupa. *Misitra*, stolica Morei, niegdyś *Sparta*, lub *Lacedæmon* zwane położone blizko rz. *Basilipotamo*, przedtym *Eurotas* zwaney, w starożytności główne miasto Rzplitey Spartańskiey i gniazdo wielkich mężów. Dotąd iest iednym z miast większych w Morei; ma 2 wielkie przedmieścia, meczety i Kościoły wspaniałe, katedrę Biskupią i zamek na wierzchu góry leżący za niedobyty miany. *Napoli di Romania* nad odnogą maiącey od tego miasta *di Napoli* nazwisko. *Napoli di Malvesia*, po Grecku *Monembasia*, po Tur. *Menewcze*, naymocnieysze miasto w Morei, sławne winem przednim, które się w iego okolicy rodzi, u nas błędnie małmazyą zwane. Tu ruiny dawnego miasta *Epidaurus* wi-

widzieć się daią. *Maina* miasteczko i powiat ciągnący się aż do przylądku *Matapan*, którego mieszkańcy Mainottami się zowią. Pochodzą od dawnych Lacedemończyków i dotąd są ludem naymężnieyszym w Grecyi, którego Turcy ani podbić, ani do haraczu przymusić niezdołali, zwłaszcza iż całą ich krainę *Brazzo di Maina* otaczaią wysokich gór pasma. Liczą ich do 40,000. Bawią się naywięcey rozbóynictwem morskim, Chrześcian Turkom, Turków Chrześcianom przedaią; nieprzepuszczaią i tym, których rozbity okręt, lub nawałność na ich brzegi zaniesie. Mówią ięzykiem Greckim zepsutym. Posiadaią pomorze wzdłuż zatoki Korońskiey i Kolochińskiey. *Coron* miasto portowe przy zatoce od niego maiącey nazwisko. *Belvedere* stołeczne Prowincyi zawieraiącey dawną Elidę i Messenią, naypięknieyszey i nayżyznieyszey w Morei; leży nad brzegiem zachodnim. *Modon*, przedtym *Methone* położone w przylądku morskim, ma port obszerny i bezpieczny, katedrę Biskupią, i fortyfikacye obronne. Figura iego iest czworościan nieregularny. * *Arcadia* i *Colochina* miasta nadmorskie, od których 2 przyległe im zatoki się zowią. *Olympia*, lub

Pi-

Pisa nad rz. *Alpheus* między górami Ossą i Olimpem, w krainie dawney Elidy, miasto w starożytności słynęło Kościołem Jowisza, i igrzyskami Olimpickiemi, które się co 4 lata odprawowały, a podług których Grecy lata swe liczyli. Pierwsza Olimpiada przypadła w R. 776 przed narodzeniem Chrystusa, a 23 przed założeniem Rzymu. *Mycene* wieś, przedtym stolica Królestwa. *Navarin*, niegdyś *Pylus*, mocne, handlowne i nadmorskie, ma port naylepszy w Morei. *Castel-Tornese* miasto. *Chiarenza*, Klarencya, miasto i prowincya z tytułem Xięztwa. W niey *Patras*, czyli *Patrasso*, przedtém *Patræ* iest dotąd kwitnące dla znacznego handlu iedwabiu, skór, win, miodów, owoców i t. d. Góry blizkie okrywaią wielkie cypryssy i drzewa wydaiące mannę. Pomarańcze, cytryny i granaty w wielkiey obfitości tu się znayduią. Mieszkańcy z cedru wyśmienity napóy robić umieią. W mieście iest kilka Kościołów i Meczetów. Żydzi też, którzy tu są bardzo bogaci, maią 4 Synagogi.

IX. Wyspy:

i. Wyspy; te ile zostaią pod panowaniem Tureckim, dzielić się powinny: Na wyspy Archipelagu, mo-

morza śrzódziemnego i Jońskiego.
1. Wyspy Archipelagu, są bardzo liczne, przeto i Archipelag, u Turków *Adalar Dengbisi*, znaczy właściwie morze mnóstwem wysp okryte. Jedne z nich do Europy, drugie do Azyi należą. O pierwszych tu tylko mówić będziemy. W starożytności dzielono ie na *Cyclades*, to iest w okrąg wyspy *Delos* leżące, i *Sporades*, czyli rozproszone po morzu. Liczą wszystkich 45. Niektóre z nich są tylko puste skały. Wielu wyspiarzów wytępiły woyny w tym wieku, między Portą i Rossyą; wielu Greków osiadłych na wyspach sami Mahometanie wytracili mszcząc się ich przychylności okazywaney Moskwie w czasie woyny R. 1774. Wyspy znacznieysze są: *Samondrachi*, niegdyś *Samothrace* z miastem tegoż imienia, kształtu iest okrągłego, którego śrzednica mil 3 wynosi. *Embro*, lub *Lumbro*, po Łac. *Imbros*, osiadła Grekami, ma wsi 4, pełna iest gór i lasów. *Thassus*, *Tasos* z mieyscem iednym tegoż imienia, obfituie w wina i marmury. *Stalimene*, dawniey *Lemnos*, wyspa dolinami i górami przeplatana, grunt ma w zboże owoce i wino urodzayny. Słynie zdawna znayduiącą się w niey glinką

1. Archipelagu.

ter-

terra Sigillata zwaną. Zawiera wsi 75, miasto swego imienia i inne *Cochino*, przedtém *Ephestias*, długość wyspy mil 10, szerokość 6. Znaydują się na niey 2 góry wielkie, z których zwana *Meschila* wybuchała ogień, skąd wyspę *Aethalia* nazwano, podobno dla tego, iż podług powieści baiek tu Wulkan miał kuznię, w którey broń robił, bo i Lemnos temuż bożkowi poświęciła starożytność. *Scyros*, skalista i nieurodzayna wyspa, ale bogata w szyby marmurowe, z których całkiem bałwan dobyty pływa po wodzie, rozłupany zaś na dno upada. Jest i miasto tego imienia z portem, Biskupstwem i Klasztorem Greckim otoczonym 365 kaplicami. *Negrepont*, po Tur. *Egiribosz*, niegdyś *Eubaea* i *Egrippos*, oddzielona od lądu małą cieśniną zwaną dawniey *Eurippus*, sławną od wieków wylewem i odlewem morza. Obfituie w zboża, wina, oliwę i wszelkie wyborne owoce. R. 1469 Turcy na Wenetach ią zdobyli. Miasto iey główne tegoż imienia iest nadmorskie, wielkie, handlowe, zamieszkane od Zydów i Turków, a Chrześcian na przedmieściach tylko. *Andros*, iedna z wysp nayobfitszych; pomarańcze, cytryny, grenaty, iuiuby, mor-

morwy, oliwy, figi lasami tu rosną. Naywiększym bogactwem iest iedwab. *Arna* MS. z 2 Biskupstwami Greckim i Katolickim. *Coluri*, po Łac. *Salamis*, *Salamina* leży w zatoce Engia, ma obwodu mil 25, sławna iest w starożytności zwycięztwem przez Greków nad Persami odniesioném. *Engia*, u dawnych *Aegina*, *Oenone*, i *Myrmidonia* zwana, długa iest mil 5, szeroka 3, od niey przyległa zatoka morska bierze nazwisko. *Zia*, lub *Cia*, lub *Cea*, u Greków *Ceos* zawiera miasto tegoż imienia i Biskupstwo Greckie. *Tine*, niegdyś *Tenos*, wyspa wprawdzie górzysta, ale wesoła, w wino i dobre owoce obfita. Stąd naywięcey wychodzi iedwabiu. Mieszkańcy, których liczba do 20,000 wynosi, robią mnóstwo pończoch iedwabnych, i dostarczaią ich wszystkim prawie Państwom wschodnim. Wyspa ma wzdłuż mil 7, wszerz 3, i mieysce główne *S. Nicolo*, gdzie Biskup Katol. i Konsul Francuzki mieszka. *Mycone*, lub *Miculi* wydaie wiele zboża, wyśmienite wina i owoce. Bekasów, kuropatw i przepiórek wielka iest obfitość. Mieszkańcy miani są za naybieglejszych maytków na Archipelagu. Ma w około mil 12. Anglia i Hollandya utrzymuią

swych tu Konsulów. *Delos*, u Greków *Delli*, lub *Sdiles*, sławna w starożytności wyspa wyrocznią i Kościołem Apollina, którego tylko gruzy zostały; dziś skała bezludna służąca schronieniu rozbóyników morskich. *Syra*, lub *Syros*, rodzi wiele zbóż, iarzyn, fig, wina, oliwy i bawełny. Mieszkańcy są Katolicy. *Thermia*, niegdyś *Cythnus*, od cieplicy i wód lekarskich ma nazwisko, obfituie w różne produkta, naywięcey zaś w iedwab i bawełnę. Wzdłuż ma mil 5, wszerz 2. *Serpho*, lub *Serphanto*, lub *Seriphus*, Seryfa wyspa górzysta, w rudy żelazne i magnesowe bogata, długa mil 3, szeroka 2. *Siphanto*, po Łac. *Siphnus* zachwalona obfitością delikatnych owoców, długa mil 9, szeroka 2. *Milo*, przedtém *Melos*, iest to właściwie skała wielka, wydrążona, gębczasta, w którey ognie podziemne widzieć się daią. Znayduie się tu wiele ałunu, siarki, i żelaza, zdroie wody czyszczącey, i wody tak ciepłey, iż w niey ręki wytrzymać nie można. Miasto tegoż imienia ma port bardzo dobry, liczy mieszkańców do 5,000, którzy są biegli w sztuce żeglarskiey, ale rozwiązli równie iak ich kobiety, lubiące się malować. *Paros*, niegdyś *Platea*,

tez, sławną szybami nayprzednieyszego marmuru białego. Miasto tegoż imienia dawniey wielkie i mocne, teraz małe, handel nie wielki prowadzi, dla którego tu są Konsulowie Francuzki, Angielski i Hollenderski. Wyspa długa iest na mil 4, szeroka 3, deszcz na niey rzadko pada Wydarta Wenetom przez Barbarossę Korsarza, Turkom się dostała. *Antiparos*, dawniey *Olliaros*, na tey wyspie znayduie się grota, czyli lôch godzien podziwienia, miany za nayprzednieysze w tym gatunku dzieło natury. Zawiera on mnóstwo figur przezroczystych, iakoby z kryształu, wyrażaiących rosliny, kolumny, piramidy i t. d. Co utwierdza mniemanie utrzymuiących wegetacyą kamieni. *Argentaria*, lub *Cimolis*, po Tur. *Kimolos*, grunta płonne, niewydaie tylko trochę ięczmienia i bawełnę, miała niegdyś szyby srebrne, ale te iuż są zaniedbane. Znayduie się tu ieszcze osobliwszy gatunek kredy, czyli glinki, u dawnych zwaney *terra Cimolea*, używaney do prania i bielenia płócien. *Policandro* wyspa skalista, ledwie wyżywienia mieszkańcom dostarczyć mogąca, długa iest na mil 6. Tegoż imienia miasteczko niezawiera nad 100 familiy Greckich. Tu da-

daie się widzieć sławny loch, przez którego wierzch sącząca się ciekła materya, lodowacieiąc, czyli w skło się obracaiąc, zdaie się iakoby pięknemi bryllantami od natury był ozdobiony. *Naxia*, lub *Naxos* z wysp tych wszystkich nayżyznieysza, przeto Królową wysp była zwaną; wino zwłaszcza tak delikatne wydaie, iż ie Nektarem zowią. Miała długo osobnych swych Xiążąt, z których dwudziesty pierwszy i ostatni był Jan *Crispo* w czasie poddania się wyspiarzów pod panowanie Ottomańskie, którzy iednak i dotąd rząd swóy szczególny utrzymuią. *Nio*, niegdyś *Jos*, rodzi tylko zboża. Mieszkańcy są dobrzy maytkowie, i rozbóynicy. Wyspa ma kilka portów dobrych i obwodu mil 14. Słynie w starożytności grobem Homera. *Sikino* wyspa, na którey mnóstwo fig, i wina naylepsze się udaią. *Amorgus*, lub *Morgos*, ma grunta urodzayne, zamieszkane przez Greków, których tu Monastery są bogate, zwłaszcza ieden posiadaiący naczynie, do którego uczęszczaią z Archipelagu Grecy dla wróżby, gdyż raz pełne, drugi raz próżne bywa. Wsławia ią urodzenie Symonidesa.

2. Wyspy morza śrzódziemnego około Kandyi, są następuiące: *Kandya*, po Tur. *Ghirit Adassi*, niegdyś *Creta*, znaczna wyspa, rozległa wzdłuż na mil 80, wszerz 20. Przeplataią iey grunt góry łyse i okryte przez większą część roku śniegami, i doliny urodzayne. Tu iest owa góra *Ida*, dziś *Psiloriti* zwana, na którey był sławny labirynt Kreteński, i gdzie podług mitologii wychowany był Jowisz. Prócz obfitości iedwabiu, morwów, win smakowitych, bawełny, oliwy, rodzi się na tey wyspie krzewina, z którey przez zacięcie kory wypływa gumma Adragant zwana. Lubo Kreteńczyków starożytność miała za kłamców i złych ludzi, dzisieysi iednak wyspiarze są poczciwi i rządni, niemasz między niemi żebraków, ani publicznych hultaiów. Dzieli się wyspa na 3 dystrykty: Kandyi, Kanei, i Retymu, każdy ma swego Baszę. Miasta znacznieysze: *Kandya*, po Łac. *Cytaeum*, MS. iest obronne, wystawione na ruinach dawney Heraklei, osiadłe przez Greków, Ormianów, Zydów i kilka familiy Francuzkich. R. 1669. po 3 latach oblężenia zdobyli ie Turcy na Wenetach z niezmierną ludzi stratą. Ma port mały, i katedrę Metropolity

2. Wyspy morza Srzódziemnego.

ty Greckiego. Leży w stronie północney wyspy. *Settia* miasto nad zatoką morską od niego nazwaną. *Retimo* nadmorskie. *Canea*, niegdyś *Cydonia* miasto mocne przy morzu, w okolicy przedziwnie piękney, dla położenia, które łąki, winnice, wzgórki, ogrody, gaiki lauru, oliwy i mirty miłym czynią. Liczą w Kanei Turków 1500, Greków do 2000, prócz Żydów i Francuzów. *Santorin*, niegdyś *Callista*, lub *Thera*, która powstała przez gwałtowne trzęsienie ziemi. Zawiera mieszkańców do 10,000. Lubo grunt ma pełny kamienia kruchego, iednak wydaie ięczmień, wina bardzo mocne i bawełnę. *Hiera*, teraz zaś *Grand Cammeni*, co znaczy wielka wyspa spalona, ukazała się R. 196 przed narodzeniem J. Chrystusa i na początku osmego wieku, za poprzedzonym trzęsieniem, i wielkim łoskotem wyszła na wierzch inna wyspa, która się z nią łącząc przyczyniła iey wielkości, a wyrzuconemi kamieniami zasypała Hierę. *Axprosini*, przedtém *Therasia* w pierwszym wieku naprzód widzieć się na morzu dała. R. 1573 z ogniem gwałtownym druga w blizkości wysepka *Chia* dobyła się ze dna morskiego. Między temi 2 wyspami R. 1708

uka-

ukazała się trzecia z trasznym łoskotem i smrodem niezmiernym. *Cerigo*, niegdyś *Cythera*, wyspa skalista z miastem tegoż imienia.

3. Wyspy morza Jońskiego są: *Sapienza*, przedtém *Insulæ Sphagiæ*, 3 małe wyspy na przeciw Modony w Morei, z nich naywiększa przedtym *Sphacteria*, się zwała. *Strivali*, dawniey *Plotæ*, i *Strophades* są 2 wysepki, w których same prawie Mnichy Greckie mieszkaią, maią Klasztór obronny, i dostatek delikatnych owoców, leżą blizko Zanty na północ.

3. Wyspy morza Jońskiego

II. Prowincye hołdownicze, lub pod opieką Państwa Ottomańskiego zostaiące.

1. Xięztwo Wołoskie, po Łac. *Valachia*, po Tur. *Eflak*, z Bulgaryą, Multanami, Sedmiogrodem, Węgrami i Serwią graniczy. Tak rozległa Prowincya, bo mil 90 wzdłuż, a wszerz 50 maiąca, przy żyzności gruntów, która Ukraińskiey wyrównywa, przy dostatku rud, szyb solnych i łasów, gdyby tylko przystąpił pracowity przemysł mieszkańców, mógłaby bydź nayobfitszym i naybogatszym kraiem. Konie, bydło i o-

1. Xięztwo Wołoskie.

woce

woce Wołoskie maią powszechny szacunek. Wino tu się i wiele też dobrych owoców rodzi. Niezbywa prawie na niczém do potrzeb życia, lecz mieszkańcy, lud ciemny, żyiący w niewoli, uciążony podatkami zaniedbuie, lub nieumie pożytkować z darów natury. Naród Wołochów iednegoż iest rodu z Bulgarami, są ludzcy względem obcych, mocni w siłach, skłonni do woyny, i przywiązani do Religii Greckiey. Mówią ięzykiem maiącym wiele wyrazów z Łaciny, co pochodzi z pomieszania się kraiowców z osadami Rzymskiemi zasłanemi do Dacyi od Traiana Cesarza. Sami ród swóy od owych Kolonistów wywodzą i Romuniusami się zowią. Od wieku 12 Wołochy własnych Xżąt miały pod Woiewodów, Hospodarów i Despotów nazwiskiem. Piotr Woiewoda R. 1386 podał się Polszcze, i iego następcy hołd Królom Pol. czynili. Wdzierali się iednak często do tey prowincyi Turcy od R. 1415, przywłaszczali sobie prawo wyznaczania Hospodarów, które im nakoniec po woynie z Polską R. 1617 ustąpione zostało, z warunkiem, aby naznaczeni Hospodarowie byli Chrześcianie i przyiazni Polakom. Część zachodnią

Wo-

Wołoszczyzny dom Austryacki iuż był opanował mocą oręża, ale ią znowu R. 1739 Traktatem Belgradzkim powrócił. Rossya chcąc rospostrzeć swą i nadtym Xięztwem protekcyą, warowała u Porty traktatem Kaynardzkim R. 1774, aby Wołochy i Multany miały wolność Chrześciańskiey religii, aby prócz podatków stanowionych na pięć lat, żadnych danin nieopłacały, i aby Hospodarowie mieli swych w Carogrodzie Ministrów.. Rzeki większe w tym kraiu są Aluta i Seret, obie do Dunaiu, który ten kray od południa oblewa, uchodzą. Dzielą się Wołochy względem położenia swego ku rzece Alucie, na zachodnie i wschodnie. *a.* Zachodnia część zawiera miasta: *Orsowa* miasto dosyć wielkie od Turków i Wołochów zamieszkane, na przeciw którego w Serwii inne iest miasto tegoż imienia. Dawniey Orsowę obronnym mieyscem czyniły fortyfikacye wystawione od Rzymian ieszcze, ale teraz iuż upadły, lubo od Xcia Eugeniusza odnawiane i poprawiane były. *Baia*, i *Meadya* miasta. *Kitab*, twierdza Turecka na kępie Dunaiowey, przedtém *Sip-Palanka* i *Elisabeth-Schanz* zwana. Naprzeciw niey na brzegu stoi Kasztel, a z obudwoch

mieysc

mieysc armatami sięgać można Dunaiu. *Sewerym*, lub *Szôreny* nad Dunaiem miasteczko. *Czernigrad*, lub *Mauro-Castro* zruynowany zamek na górnym brzegu Dunaiu, w którym daią się widzieć ieszcze reszty mostu zmurowanego przez Traiana. *Kraiowa* nad rz. Sylą, miasto nayznacznieysze po Bukareście, w okolicy obfitey w zupy solne. *Karakal*, *Brankowan*, i *Czernec* miasta małe. *Remnik*, lub *Rybnik* nad Alutą, mieysce Metropolity Greckiego. O 2 mile od miasta są także dobre zupy solne. *b.* Wschodnia część. W niey miasta: Targowisko, *Tervis*, Ms. Wołoch., znaczne handlem, niegdyś forteca, między rz. Jalonicą i Kolentyną leży. *Bukarest*, miasto znaczne nad rz. Dąbrowicą, rezydencya Hospodara i Arcy-Biskupa Greck. Zawiera przeszło 20 Klasztorów, szkołę nazwaną Akademią z funduszem dla 50 młodzieży. Handel zyskowny prowadzi miodem, woskiem, skórami, łoiem, masłem i t. d. *Pitesty*, nad zbiegiem 2 rzek Bausson i Artschis. *Walencya* miasteczko znaczne iest dla zdroiu materyi żywiczney. O milę od Kimpiny źrzódła wód słonych znayduią się. *Ploiesty*, lub *Platornsk* osiadłe iest od znaczney li-

liczby kupców, którzy wielki handel prowadzą, zwłaszcza z Carogrodem na miód, wosk, sér i masło. *Bussowo*, lub *Buswan*, z kilką Klasztorami i Katedrą Biskupią. *Ibraiłów*, lub *Brałów*, obronne mocnym zamkiem, leży przy uyściu Seretu do Dunaiu. *Langenan*, lub *Compolungo* w stronie północney kraiu.

II. Xięztwo Multańskie.

2. Xięztwo Multańskie, po Łac. *Moldavia*, po Tur. *Bogdani*, od Bogdana, czyli Teodozego Hospodara, który się z swym kraiem Porcie poddał, zowie się. Multany maią granice z Wołoszczyzną, Siedmiogrodem, Węgrami, Polską, Gallicyą, Prowincyą Oczakowską, Budziakiem, i Bulgaryą. Prut rzeka dzieli ie na wschodnie i zachodnie, tamta część iest górzysta, ta równa i z stepów się składa. Rzeki: Seret od Wołoszczyzny, Dunay od Bulgaryi, Niestr od Oczakowskiey Prowincyi i Polski ie odłącza. Lud osiadły składa się z rozmaitych nacyy, aż do Cyganów i Zydów. Co do urodzayności gruntów, rządu, niewoli mieszkańców i zaniedbania przemysłu, w iednymże są stanie Multany z Wołoszczyzną. Dawniey iednychże oba Xztwa miewały Panów. Władysław III. niezgo-

dnych

dnych synów Alexandra Woiewody dzieląc, Eliaszowi Multany, Wołochy Stefanowi w rząd lenny oddał, R. 1436. Hospodar Multański równie iako i Wołoski, wysadzony od Porty, utrzymywanie się swe przy Xięztwie znacznym dla Sułtana i Ministrów haraczem opłaca. *a.* Multany niższe, po kraiowemu *Czara de Azios* zawieraią 12 powiatów i miasta: *Jassy*, Ms. i rezydencyonalne Hospodara nad rz. Bahluy uchodzącą do Pruta stąd o 2 mile. Jest dosyć wielkie, ale żadney okazałości niema, mnieysze od Bukarestu. Mieści 30,000 ludzi, 40 Klasztorów i katedrę Metropolity Greckiego, 6 ulic, i domostw murowanych niewiele. *Tyrgulfurmos* i *Roman* miasteczka. *Wasluy* i *Barlad* leżą nad rzekami tegoż imienia. *Uranczyia* powiat górzysty na granicy Wołoskiey; Mieszkańcy maią szczególne przywileie, i nakształt Rzplitey się rządzą. *Foksany* rz. Mylków przedziela na 2 części, z których iedna do Hospodara Multańskiego, druga do Wołoskiego należy. *Tekucz*, *Adziud*, i *Kisznu* miasteczka. *Galacz* iedno z miast większych handlownych nad Dunaiem; co rok przybywaią tu rozmaite statki z Krymu, Carogrodu, nawet z Egiptu i Barba-

ryi

ryi kupcy po drzewo, miód, wosk, masło, saletrę i zboże. *Falczy* nad Prutem. *Hus*, lub *Husso* także nad Prutem, gdzie Piotr I. Car Moskiewski R. 1711. pokóy z Turkami uczynił. *Kiegiecz* powiat na granicy Budziaku, mieszkańcy są dobrzy ieźdzcy, szczycą się wielą wolnościami. *Łapuszna* nad źrzódłem tegoż imienia *Orhey* nad Rentą. *Soroka* nad Dniestrem, spalone od Moskwy R. 1769. *b.* Multany wyższe, czyli *Czara de Sus* z 7 powiatami. *Chocim*, miasto i forteca nad Dniestrem naprzeciw Kamieńca Podolskiego o mil 3 położone, od Turków za zasłonę Państwa swego przeciw Polakom poczytane, pamiętne klęskami woysk Tureckich R. 1621 i 1683. Od Moskwy wzięte było roku 1769 i napowrót oddane; tey woyny R. 1789 od Austryackich woysk opanowane zostało przez dobrowolne poddanie się garnizonu lęcz znowu oddane. *Doroboy*, *Stefanesty*, *Harleu*, *Kotnar*, *Botaszany* i *Czernawce* miasteczka. *Stawuczan* wieś przy którey Moskale R. 1739. porazili Turków. *Radauz*, z Biskup. Greckim. *Kympullung* powiat z 15 wsi złożony, naygórzystszą część kraiu zawieraiący, a którego mieszkańcy maią wiele swobód, i podług nich się rządzą. *Niamez*

mia-

miasto na wysokiey górze, i przy rzece tegoż imienia, położeniem samém obronne. *Baków* z Biskupstwem Katolickim Łac. na które Król Polski nominuie na przemian z Franciszkańskiego i Dominikańskiego Zokonu. *Piatra* miasteczko *Okna Totrusz*, gdzie obfite szyby solne znayduią się.

III. Bessarabia

3. Bessarabia, leży między Dunaiem, Multanami, Dniestrem i czarnym morzem. Kray ten był naprzód siedliskiem zbiegłego łotrowstwa, niszczączego częstą napaścią Państwa Polskiego pograniczne prowincye, Kozakami ich zwano. Nastąpili na ich mieysce Tatarzy podzieleni na różne hordy, iakoto Białogrodzcy, Oczakowscy, Budziaccy, i t. d. którzy poddawszy się pod panowanie Porty, zostali iey hołdownikami, a od rządów Hana Krymskiego zależą. W wieku 16 przeszli byli w te strony z pod panowania Rossyi Tatarowie Nogayscy, ale R. 1770 po zawoiowaniu całego kraiu od Moskwy, znowu się do kraiów Rossyi przenieśli i po za Krymem osiedli. R. 1774 traktatem Kaynardzkim powróciła Rossya Porcie zabraną Bessarabią, z warunkiem wolności dla Tatarskich narodów. Mieszkańcy zwłaszcza

Ta-

Tatarzy są Mahometanie, ale Wołoszynów i Greków nie mała iest liczba trzymaiących z Ruskim Kościołem. Bessarabia właściwie zawiera 4 Prowincye: Budziak, Akierman, Kilią i Izmaiłów. *Budziak*, miasteczko niedaleko Białogrodu powyżey uyścia Dniestru, gniazdo Tatarów Budziackich. *Kili*, lub *Kilianowa* leży nad północnym i iednym z 5 korytów uchodzącego Dunaiu do czarnego morza, o 3 mile Niem. od tegoż morza. Koryto rzeczone iest nayszersze i nayżeglownieysze, co ułatwia wielki handel miasta, na woski, woły, ryby solone i kawior, których handel ma czynić rocznie do 100.000 piastrów i t. d. Okolice też dostarczaią soli. Kilią nową się zowie dla różnicy od starego mieysca *Kili*, niegdyś *Lykostomon* zwanego, które na przyległey wyspie leżało. Kilią obwodzą mury, a od Dunaiu Kastel broni. *Kartal* i *Renny*, lub *Tymarowa* twierdze nad-Dunayskie. *Tobak* miasteczko nad czarnym morzem. *Jzmaiłow* obszerne, ludne i handlowne miasto nad Dunaiem. Dobyte było od Moskwy R. 1770 *Akierman*, lub *Białogrod*, po Grecku *Moncastron*, po Łac. *Alba Julia* miasto nad uyściem Dniestru do morza czarnego

po-

położone, iest obronne, i handlowne, Tatarów Budziackich stolica, ma port ale niegłęboki.

4. *Bender*, lub *Tekin*, miasto i powiat maiący Sendziaka swego, leży nad Dniestrem. Forteca Benderu iest dosyć obronna, osadzona garnizonem Tureckim pod kommendą Baszy. Tu Karól XII Król Szwedzki schronił się był po przegraney pod Pułtawą. R. 1770 i 1789 dobyta została od woysk Rossyiskich. *Tatar-Punar* i *Purkary* są w tymże powiecie twierdze Tatarskie. *Jaorlik*, lub *Kaynar* przy uyściu rz. Jaorliku do Bohu, *Kauszany*, między 2 wzgórkami o mil 20 od Kilii nowey, 4 od Benderu leży. Tu niegdyś Han Tatarów przemieszkiwał, gdy Porta w Europie woynę miała. Pałac czyli raczey dom Hanów z połową miasta R. 1769 spalili Moskale czyli Nogayscy Tatarzy. Tę część kraiu między rz. Bohem i Dniestrem, aż ku Polskiey granicy, za powiat Tatarów mieć trzeba.

5. Prowincya Oczakowska na zachód ma Bessarabią, na północ Polskę Woiewództwo Bracławskie, na wschód rzeka Boh, i linia murami i twierdzami osadzona od Zaporowców

Ko-

Kozaków Rossyiskich podług Traktatu R. 1740 ią oddziela, na południe Dniepr, Liman iezioro i morze czarne oblewa. Wielką część Prowincyi zaymuią stepy puste i bezludne, brzegi rzek i morskie są wsiami Tatarskiemi osiadłe. Mocą Traktatu roku 1774, gdy Rossya Porcie powróciła zabrane kraie i tę Prowincyą, Porta iey Tatarów przy wolnościach zachować przyrzekła. Mieysca znacznieysze są: *Oczaków*, u Turków *Ossi*, u Tatarów *Ouzi*, po Łac. *Axiace*, miasto i forteca przy uyściu Dnepru do morza czarnego, Tatarów Oczakowskich stolica i przedmorze Turcyi od Polski i Moskwy. Położenie, mury wielkie i fossy mocną ią czynią fortecą, nadto twierdz kilka ią zasłania, a od morza stoią zawsze galery, i dla obrony Oczakowa, i dla wstrzymania hultaystwa Kozackiego spuszczaiącego się Dnieprem na morze czarne dla rozboiu. Klęska R. 1644 pamiętnym go czyni, w czasie też ninieyszey woyny R. 1788 dobyte zostało od woysk Moskiewskich. *Kizi-Kerman* twierdza wystawiona przez Mahometa zwycięzcę nad Dnieprem. *Bałta* miasto nad rz. *Kodymą*, która Prowincyą Oczakowską od Woiew. Bracławskiego oddziela, i do

i do Bohu wpada; leży na przeciw miasta Polskiego *Jozefgrod*. *Tatar Orel* nad Bohem przy granicy Polskiey.

Krym, czyli Tartarya mnieysza, lub Tauryka.

Rzeczony pół-wysep oblany od zachodu i południa morzem czarném, od północy morzem Zabach (*Palus Mæotis*), gdzie go cieśnina od Tumanu odłącza, od wschodu ma morze Azowskie, cieśniną Kaffeńską od Czerkassów iest oddzielony, na północ iest iezioro czyli zgniłe morze, za którym wąski przesmyk z lądem, czyli Tartaryą Perekopską go łączy. W starożytności *Chersonesus Taurica* był zwany, że tu niegdyś Taurowie, horda Scytów Europeyskich osiadła była. W wieku 13 Tatarowie Zawothańscy od Kapczaku tu się przeniósłszy z Religią Mahometańską i panowanie Porty przyięli. Sułtan W. zrzucał i potwierdzał podług swey woli Hanów, których Tatarzy z familiy Haddy-Kieraiów wybieraią. Han lub Kan znaczy Pana, lub Xiążęcia, toż co w Arabskim ięzyku Sułtan. Starsi w hordach Tatarów Murzami, a zacnieysi z rodu tytuł Kirym maią. Dzielą się na hordy, czy-

czyli osobne prowincye, zwane także narodami. Władzy Hana Krymskiego podlegaią Tatarowie Kubańscy, Budziaccy, Krymscy, Jedessańscy, Dziamkcikulscy i Sedykulscy. Przez 4 okładem wieki mieli Turcy niezaprzeczone nad Tatarami panowanie, dopiero R. 1774 przyciśniona woyną Porta od Rossyi, narodom Tatarskim przez traktat Kaynardzki przyznać niepodległość musiała. Nieznaczyli iednak przez to potencyi udzielney, zamieniwszy hołd Turecki na poddaństwo polityczne dworu Petersburskiego. Sahin-Gueray ostatni Han podawszy się dobrowolnie Rossyi, ułudzony iey intrygą, dał pozór sprawiedliwości dawno ułożonym Imperatorowey Katarzyny II. zamysłom do opanowania kraiów Tatarskich, co i dopełniła R. 1783. Po wielu negocyacyach popieranych postrachem woyny przy widocznych do niey przygotowaniach, przywiodła Portę na początku R. 1784 do ustąpienia Rossyi tych wszystkich kraiów, które ostatni Han Krymski posiadał, a które wprzód powiększone zostały przydanemi Hanowi niektóremi powiatami na wdanie się Imperatorowey. Wielkość tego pół-wyspu równa się Morei, grunta ma żyzne, znaczną wsiów

 i dre-

i drewnianych miasteczek liczbę. Obfituie w wszelkie potrzeby życia, przy położeniu wygodnym dla handlu. Towary obce tu przychodzące są sukna Niemieckie, Polskie, Hollenderskie i Francuzkie, iako też materye bławatne idące przez Carogrod i Alep, także płótna różne przywoźne z Polski, i Egiptu przez Carogrod; kawa z Mokki i Ameryki, Ryż z Kairu i Fillippopola, igły, szpilki, cukier, towary kruszcowe, i t. d. Ztąd zaś do kraiów obcych wyprowadzaią: kożuchy, futra nie wyrobione, skóry farbowane, miód, wosk, noże Tatarskie, broń z fabryki Baciaseryskiey, niewolnice z Czerkas i Georgii, (iedna płaci się niekiedy do 6,000 piastrów) sól, konie, i t. d. Taman iest składem handlu Czerkaskiego. Dochody Hana szacuią przeszło 6 millionów złł: Pol. Pelissonell, który był Konsulem ieneralnym Francuzkim w Krymie, twierdzi że może Han zebrać ludzi do boiu 200,000. Krymu ludność od panowania Rossyi mocno zmnieyszona została. Obyczaie Tatarów niegdyś dzikie, nieco iuż oswaiać się i łagodzić poczynaią. Imperatorowa Katarzyna II. nowo zdobyte Tatarów kraie na 7 Cyrkułów podzieliła, przywracaiąc miastom

i pro-

i prowincyom starożytne nazwiska sławne w Rzymskiey i Greckiey historyi. Tak Krym Tauryką, czyli prowincyą Taurydy, *Kuban* Kaukazem, *Achtyar* Sepastopolem, *Kaffa* Teodozya nazwane zostały. Rzeczone zaś 7 Cyrkuły są następuiące: Tauryczeskoy, Krymskopolski, Leskopolski, Eupatoryiski, Perekopski, Dnieprowski, Melitopolski, i Fakogorlicki. Znacznieysze mieysca: *Or*, po Słowiańsku *Perekop*, po Łac. *Taphra*, wielkie miasto przy wniyściu od lądu do pół-wyspu Krymskiego, niegdyś zle zabudowane i mało znaczące, ale teraz z rozkazu Imperatorowey fortyfikacyami nowemi i Artyleryą wzmocnione. *Kiercz*, i *Jenikala* z portem blizko siebie leżące nad morzem, naprzeciw półwyspy Tamanu, dosyć są obronne i handlowne. Cieśnina ta morska, nad którey brzegiem był niegdyś *Bosphorus Cimmerius*, teraz cieśniną Kaffeńską, lub uściem S. Jana się zowie. *Kozłów* miasto handlowe na klinie ziemi w morze czarne wsuniętym z małym portem i stanowiskiem dla okrętów. Tu też leży stary *Cherson* o mil około 20 od uyścia Dniepru do morza czarnego, port dawny, którego z nowym Chersonem w Gubernii Ka-

ta-

tarynosławskiey mieszać nietrzeba. *Kaffa*, po Łac. *Theodosia*, od Tatarów *Jarim Stambol*, czyli pół Stambuła zwane, naywiększe i nayhandlowniey-sze miasto w Krymei. R. 1266 Polacy będąc Panami części Tartaryi tu założyli skład handlu swoiego ze wschodem, ale R. 1441 Haddy-Kerey z rodu Gengis-Kanow korzystaiąc z zamieszek wewnętrznych w kraiu, opanował Krymeę, i stał się nieiako założycielem nowego Państwa, które swym potomkom zostawił. Od północy ku zachodowi góry wysokie, a ku południowi zamek miasto zasłania. *Baciasaray* miasto rozległe, ale złe zabudowane, rezydencyonalne Hanów, którzy tu swóy wielki pałac w guście Chińskim zbudowany maią, leży między 2 górami. *Achmetszyd* miasto, w którym familia Hanów mieszkać zwykła. *Karasu*, lub *Karasbazar* sławne naylepszemi iarmarkami na konie Krymskie, leży w dolinie nad małą rz. Karasu. *Eskekrim*, czyli stary Krym, niegdyś wielkie miasto, teraz wieś o 3 mile od Kafy. *Sudak* i *Arabat* w stronie wschodniey kraiu. *Topetarkan*, *Elma*, *Balig-Lagbi* miasteczka. *Balaklawa* obronne i portowe miasto w stronie zachodniey, opatrzona wielkim i bezpie-

czn ym

cznym portem; niema więcey nad 200 domów. Tu Rossya z Kerczu handel swóy przeniosła. *Manchiub* stary zamek bardzo mocny. *Tufta* ma znaczne zupy solne. *Orbotec* z twierdzą mocną.

Jeszcze do Tatarów należy pod władzą Hana Krymskiego zostaiących część kraiu położonego między Dnieprem, Końskiemi wodami i Bordą rzeką do morza Azowskiego uchodzącą; Prócz Kinburna odstąpionego Rossyi R. 1774 z klinem krainy zarosłey między Bohem i Dnieprem leżącey. W tym powiecie mali Nogayscy Tatarowie mieszkaią.

Prócz zwyż opisanych kraiów Porta Ottomańska posiada obszerne Państwa w Azyi, znane szczególniey pod nazwiskiem Turcyi Azyatyckiey, wielką część Arabii, Georgii i t. d. W Afryce: Egipt i Królestwo Barkańskie. Ogółem wszystkich kraiów Tureckich rozległość wynosi 130,000 mil kwadr. Nadto Państwa: Algierskie, Tunetańskie i Trypolitańskie zostaią pod zwierzchnią opieką panuiącego w Turczech.

Historya Państwa Tureckiego.

R. 330 Konstantyn Cesarz Rzymski, gdzie niegdyś sławne w staroży-

żytności miasto *Bizantium* było, tam Państw swoich stolicę założyć przedsięwziął, a Rzym na wschodzie wziął od niego Konstantynopola nazwisko. Tym postępkiem, a bardziey kraiów podziałem między 3 synów Cesarstwo Rzymskie nadwątlili i do upadku nachylił. Zeszły się znowu rozerwane części, ale iuż zniszczone lub osłabione. Nakoniec Teodozy Cesarz chcąc obu swych synów koroną Cesarską ozdobić, Honoryuszowi zachodnie, Arkadyuszowi wschodnie Państwa w dziale wyznaczył. Odtąd rozłączone Cesarstwa nigdy się niewróciły do wspólnego ciała. Zachodnie tylko pół wieku trwało. Z iego upadku rozliczne Europy Państwa powstały. Arkadyusz Cesarz na wschodzie i iego następcy nieustannie walczyć musieli przeciw naiazdom Gotów, Saracenów, Rusinów, Hunnow i Turków, iedenże ród z Hunnami wiodących. Po Teodozym II synie Arkadyusza wkrótce obiął tron Cesarski Leon rodem z Tracyi, a zatym pierwszy z Greków, w których mocy to Państwo zostawało do R. 1204. Stąd panuiących na wschodzie Grekami, na zachodzie Łacinnikami zwano. W roku rzeczonym zmówiwszy się Łacinnicy na odzyskanie

zie-

Ziemi S. z rąk Saracenów, i podniósłszy woynę Krzyżową, opanowali Carogród i Baldwina Xcia Flandryi na tronie osadzili. Grecy, których moc oręża niedosiągła, uznawać go Cesarzem niechcieli; po wielu mieyscach, iako to w Nicei, Trebizondzie, Heraklei, Adryanopolu, Tessalonice, mieli oddzielnych swych Cesarzów. Niedługo też trwało panowanie Łacinników. R. 1261 Grecy tron swóy odzyskali. W tym Turcy połączeni z Tatarami i Saracenów Narodem rozplenionym w Egipcie, Syryi i Arabii wraz z religią Mahometa posuwali coraz daley ku Carogrodowi zwycięztwa swoie, nakoniec R. 1453 dobywszy tey stolicy, ostatni cios Cesarstwu Greckiemu zadali.

Już w ówczas wiek 5*ty* upływał, iak Turcy wyszedłszy z południowey Tartaryi, w Azyi ponad morzem Kaspiyskim założywszy siedlisko, któremu od nich *Turkestan* dane było nazwisko, poczęli kraie Europy napadać. Kalifowie następcy Mahometa podzielili między siebie zdobyte Państwa w Azyi i Afryce, i rządzili niemi pod imieniem Sułtanów. Z tych Soliman I. przewyższył innych mocą i sławą, a wnuk iego Osman lub

Otto-

Ottoman stał się głową Cesarzów Ottomańskich, podbił część wielką Azyi mnieyszey, i w Prusie, czyli Bursie mieście Bitynii, stolicę nowego Państwa posadził. Rozprzestrzenili iego granice szczęśliwi boiem Orkan, Amurat I. i Baiazet I. Ten Cesarzów wschodnich w swey opiece trzymał, Armenią, Bulgaryą, Bosnią i Albanią zawoiował, Zygmunta I. Cesarza i Króla Węgierskiego wielką klęską poraził R. 1396. Dalsze iego zapędy wstrzymał Tamerlan wódz mnogiego ludu Tatarów, przeciwko którym gdy Baiazet na obronę własnych kraiów pospiesza i bitwę stacza, zwyciężony w niewolą Tatarzyna poszedł i w niey życie utracił. Następca Mahomet I. podwakroć z Wenetami woiował, i stolicę Państwa Tureckiego z Prusy do Adryanopola przeniósł. Obiął tron Oyca Amurat II. R. 1421, ośmielony pomyślnym losem, który woyskom iego w Wołoszech, Bulgaryi i Bośnii sprzyiał, całą swą siłę przeciw Węgrom obrócił, lecz kilkakroć przez Hunniadę Woiewodę Siedmiogrodu porażony do ugody z Władysławem Królem Polskim i Węgierskim przystąpił. Przerwa woyny na lat 10 była umówiona, Turczyn swe zabory w Serwii i Sie-

dmiogrodzie powrócił. Król Władysław namową Panów Chrześciańskich, i Juliana Cesarini Legata Papiezkiego nakłoniony, zerwał swe z Turkiem przymierze, stoczył bitwę pod Warna R. 1444, gdzie stratą woysk i życia, słuszną wiarołomstwa swego odniósł karę. Niemiał Amurat równego szczęścia, chociaż przeciwko szczupłey sile Jerzego Kastryota, Skanderbergiem od Turków zwanego, który męztwem własnym i ludu swego zdołał się oprzeć potędze Porty, i Albanią odzierżył. Zwycięztwy, sprawiedliwością, urządzeniem woysk na pamięć w dzieiach Cesarz ten zasłużył. Tron synowi Mahometowi II. zostawił. Ow to iest sławny woiownik, który dobyciem Carogrodu Cesarstwo wschodnie zniszczył, Państwo Trebizondzkie podbił, Wenetóm Negrepont i wysp kilka odebrał, Albanią po śmierci Skanderberga opanował, Węgier, Włoch i Rodu zawoiowanie przedsięwziął, i pomyślnie rozpoczął, gdy żyć przestał 1481. Baiazet II. miał do czynienia naprzód z Bratem swym Zyzymem, a potém z wyrodnym własnym synem Selimem, przez którego zbrodnię tronu i życia postradał. Selim iaką niegodziwością dopiął panowania, taką

się

się przy nim utrzymać chciał. Zgładził 2 braci, a niespokoyny, że ieszcze dway synowcowie żyli, ieden w Persyi, drugi w Egipcie, obudwom Państwom woynę wypowiedział. Wyprowadził przeciw Persom 230,000 ludzi, zwyciężył, lecz ledwie z 10tą częścią do Stambułu powrócił. Nie bez znaczney także swey klęski Egipcyanów pokonał. Egipt, Syryą, Palestynę i Armenią do Państw Ottomańskich przyłączył, Diarbekir prowincyą pod hołd przyiął, zamysł dalszych wypraw śmierć zniszczyła. Nastąpił Soliman II. ten potęgę i sławę Ottomańską do tego podniósł stopnia, nad który się potém nigdy wyżey niewzniosła. Turcy go wspaniałym i walecznym zowią. Jakoż miał małe cnoty, mimo wielkich przywar. Belgrad na Węgrach, Ród wyspę na Maltańczykach zdobył i kawalerów wyrugował. Wygrał sławną bitwę pod Mochaczem, gdzie 15,000 Węgrów, i sam Król ich Ludwik II. poległ. Zrobił się protektorem Jana Zapoli pretendenta korony Węgierskiey, Ferdynandowi Bratu Karóla V Cesarza woynę wypowiedział, część Węgier do hołdu przymusił, więcey mieczem i ogniem spustoszył, i Stefana syna zmarłego Zapoli przy Siedmio-

dmiogrodzkim Xztwie utrzymał. W Afryce za sprawą swych Amirałów Barbarussy i Draguty, wprzód sławnych piratów, pomyślnie woiował, Malty iednak mimo wielkiey usilności podbić niezdołał, a przy oblężeniu Sigetu miasta Węgierskiego w obozie umarł 1566. Z pomiędzy kilku zgładzonych od Oyca własnego dzieci, pozostał Selim II. gnuśny i rozwiązły; pożytkował z zwycięztw wyćwiczonego pod oycem woyska, ale z nim chwały niedzielił zatopiony w swym Haremie. Zdobycie na Wenetach Cypru, na Cesarzu Niemieckim Państwa Tunetańskiego, wzięte na hołd Multany i Wołochy wsławiły iego panowanie. Amurat III po zabiciu 5 braci tron obiął 1574, zabobonny i niezdolny do rządów musiał Ministrom, Popom i buntom pospólstwa ulegać. Po długim boiu z Persami i wielkiey stracie ludzi, Schirwan prowincyą pozyskał, z Węgrami rozpoczął woynę, która się lat 15 ciągnęła. Mahomet III. rozpustny i okrutny woysko wyprawą Węgierską zatrudnił, widział swą stolicę zniszczoną kilkakroć buntami, głodem i zarazą, z którey sam umarł 1603. Achmet I. rostropny, czynny i sprawiedliwy, Chrześcianom swobody

body w kraiach Porty zabezpieczył na wdanie się Francyi, pokóy z Węgrami zawarł, z Polską względem Wołoch, z dworem Wiedeńskim względem Siedmiogrodu ugodził się, niepomyślną Perską woynę zakończył. Po iego śmierci, lubo Dywan Mustafę brata uznał Cesarzem, iednak dla pomięszania zmysłów, znowu go osadzono w więzieniu, a tron Osmanowi II. synowi Achmeta oddano. O rabunki Kozaków i o przyiaźń Zygmunta z Ferdynandem Cesarzem woynę wiódł z Polską, i po znacznych stratach pokóy zawarł. Od zhukanego pospólstwa z tronu był zrzucony, a powtórnie wezwany Mustafa, i tenże po roku do więzienia powrócił. Amurat IV nic ważnego niezdziałał, a lubo był zatopiony w piiaństwie, stąd wart zalety, iż zachowania sprawiedliwości w sądach, porządku w stolicy i karności w woysku, z surowością często w okrucieństwo zamieniaiącą się, przestrzegał. Ibrahim R. 1640 po bracie na tron wstąpił, lecz wkrótce rospustą i gwałty ohydzony stracił władzę i życie. On o wyspę Kandyą woynę z Wenetami rozpoczął. Ciągnął ią następca Mahomet IV i pomyślnie przez traktat ustępuiący tey wyspy Porcie,

oney

oney dokonał R. 1669. W tym Rakocy Xżę Siedmiogrodzki, niechcąc się znać do hołdu, który od niego Porta wymagała, woynę na Węgry przywiódł. Ledwie pokóy zawarty został, przez który Ottomani utrzymali się przy tym, co orężem zyskali gdy oto bunt Kozaków pod hersztem Doroszenkiem nową wzniecił woynę między Polską i Turkiem, który daiąc opiekę Kozakom wpadł na Ukrainę, Kamieńca Podolskiego dostał przez zdradę, zwycięztwa swe pod Lwów posunął, a Michał Król będąc bez sił i sposobu odparcia nieprzyiaciół, musiał przyiąć haniebny pokóy oddaiąc Ukrainę, Podole i Kamieniec Turkom, nadto obowiązuiąc im się płacić coroczny haracz 12,000 czer: złł. Zatarł tę niesławę Polski waleczny Sobieski zadaną Ottomanom klęską pod Podhaycami i Chocimem. Dumny pomyślnością Mahomet wezwany przez Emeryka Tekelego wodza rokoszanów Węgierskich, zebrał ogromną potęgę w zamiarze zawoiowania Chrześcian. Nic się mu oprzec niezdołało. Obległszy Wiedeń groził dobyciem stolicy Austryackiey i iey zniszczeniem. Byłby pewnie dokazał, gdyby nie Jan Król Polski; ten wsparłszy swém posiłkowe woy-

ska związkowe, i zbiwszy Bisurmana, Wiedeń iako i całe Niemcy od trwogi i nieprzyiaciela oswobodził. Odtąd oręż Turecki samych przeciwności doznawał, co złączone z powszechnym nieukontentowaniem było przyczyną, iż spikniony Dywan zsadził z tronu Mahometa, a brata iego Solimana II. wezwał R. 1687. który równie, iako i po nim brat Achmet II bez żadney zdolności do rządów, różnym losem z Węgrami i Wenetami woynę toczyli. Poszedł w ślady poprzedników synowiec Achmeta Mustafa II. wyprawił wielkie siły przeciw Węgrom i Wenetom. Pomyślne były początki, ale gdy Eugeni Xżę Sabaudyi nad woyskiem Chrześcian obiął Kommendę, wielką klęskę Turcy pod Zantą odnieśli. To ich przywiodło do zawarcia traktatu Karłowickiego, przez który Siedmiogrod Austryi, Podole i Ukrainę Polszcze, Azof Moskwie, Moreę Wenetom oddali. Niekontent naród z woien i rządów Mustafy, zrzucił go, Brata Achmeta III. Cesarzem ogłosił. Nieumiał on korzystać z pory, iaką mu podawał Karól XII. do zgnębienia potęgi Moskiewskiey, lubo zdobył na Wenetach Moreę, Austryi iednak części Wołoch i Serwii, Teme-

zwaru

zwartu i Belgradu odstąpił traktatem Passarowickim 1717. Zamiast uspokoienia zamieszek w Persyi, wszedł w zmowę z Rossyą, ta w podziale kraiów, prowincye po nad morzem Kaspiyskim; Porta Georgią, Armenią i inne zabrała. Skąpego i gnuśnego Sułtana nie lubiło woysko, stąd bunt w Stambule. Złożono go z tronu, a osadzono synowca Mahometa V. Pierwsza wyprawa iego na Persów była niepomyślna, musiał wrócić prowincye, które wydarł poprzednik. Lepiey mu się udało z Moskwą i Austryą, gdy nietylko oprzeć się z potencyom zdołał, lecz nadto odniósł kilka zwycięztw i traktatem Belgradzkim 1739 zyskał Belgrad, Serwią, z częścią Wołoszczyzny. Obwołany następcą syn Mustafy Osman III surowy w przestrzeganiu praw Alkoranu 3 lata panował, po nim syn Achmeta III Mustafa III. doznał buntu w stolicy i uskromił, zabiegaiąc wzrostowi potęgi Rossyi zawsze dla Porty niebezpieczney, mieszanie się do rządów Rzplitey Polskiey i wystawianie nowych w pograniczu fortec wziął za powód wypowiedzianey R. 1768. woyny, Długo los oboiętny Romanzów na stronę Rossyi przeciągnął. Porta tym

bardziey żądała pokoiu, że Tatarowie Krymscy podburzeni odstąpili iey hołdu, a przeszli pod opiekę Rossyi. Niszczyły się obie Potencye, ale korzyści w zdobytych prowincyach były na stronę Moskwy. Gdy za pośrzednictwem Prus i Austryi przystąpiono do negocyacyi, kilkakroć zerwane były dla różnych Imperatorowey pretensyy, aż też los lepszy Porcie zabłysnął, w tym umarł Mustafa 1774, a nastąpił brat iego Achmet IV. który iako niedołężny i nikczemny, wołał choć z krzywdą swą pokóy, niżeli niepewne skutki woyny. Stanął traktat Kaynardzki tegoż roku, Tatarów narody za wolne uznane, Sułtana tylko iako Kalifa swey wiary czcić maią. Multany, Wołochy i wyspy Archipelagu oddane Porcie. Twierdze Kertz, Jenikalę, Kinburn, Azof z Taganrokiem zaięła Moskwa, i żeglugi wolność na morzach podległych panowaniu Tureckiemu, zyskała. Zaszły poźniey między obiema stronami spory, tak względem wolności Tatarów, iako i względem handlu, ale te przez konwencye R. 1779 i 1783 załatwione zostały. Nadto Austrya wymogła odstąpienie Bukowiny i znaczne dla handlu swego swobody. Patrzała

Por-

Porta na Traktaty iak na wymuszone ofiary i zrzucić się z nich chciała; stąd wyniknął pożar woyny R. 1787. Złączone przeciw Turkom Rossya i Austrya nieporównane w skarbach i ludziach straty poniosły, a pokóy Szystowski za pośrzednictwem Prus, Anglii i Hollandyi, strony przy swych dzierżawach zostawił. Było to iuż pod panowaniem Selima III. syna Mustafy III. który od R. 1789 tron Ottomański posiada.

Rząd Turecki.

Zwierzchność cywilna i Duchowna połączone razem w osobie Cesarza, czynią go wszechwładnym Panem, wyrażaiącym podług nauki Mahometa, moc Boską, niemaiącą żadney granicy. *Al-Koran*, czyli zakon, iakoby z natchnienia Boskiego pisany i prawowiernym Muzulmanom do zachowania podany, iest w Turczech iedyną praw Xięgą. *Sunna*, czyli Historya życia Mahometa, drugie po niey ma mieysce. Równie panuiący, iako i poddani prawom Alkoranu podlegać są winni. Ale Cesarze despotycznie rządzić przywykli, umieią go do woli swoiey nadciągać. Panowanie religii Mahometańskiey z wyłączeniem innych, tron dziedziczny w płci męzkiey i familii Mahome-

meta, są to dwa prawa Konstytucyi-ne w Turczech. Powszechnym iest zdaniem, iż gdyby linia familii panuiącey wygasła, wtedy by linia Chanów Tatarskich prawo naybliższe miała. Dla ścisłego połączénia religii z rządem, Duchowieństwo Ottomańskie *Ulema* zwane i Mufty głowa naywiększy wpływ maią do spraw publicznych. Ci co składaią Ulemę Effendami, obowiązani do służby w Meczetach *Imanami*, poświęcaiący się na ostre życie zakonne *Derwiszami* się zowią. Effendowie sprawuią sądowe urzędy *Kadych*, i podług Alkoranu niepodlegaią karze śmierci. Gdy iednak z nich którego Cesarz chce zgładzić, czyni go Baszą Dywanu, lub prowincyi, a w ów czas wychodząc z rzędu Ulemy, od kary śmierci nie iest wyiętym. Mufty iest w naywiększey czci po Cesarzu; bez iego Fetfy, czyli zdania nic ważnego Panuiący nie przedsiębierze. Ale iż wybór i urzędowanie Muftego od woli Cesarza zawisło, przeto nayczęściey Fetfa do chęci Cesarskiey stosuie się. Naypierwszy Minister i naywyższy urzędnik cywilny i militarny iest Wezyr wielki. Znakiem iego dostoyności iest pieczęć Państwa, pod którą wszystkie Katszery-

fy,

fy, czyli dekreta i rozkazy Cesarskie wychodzą. Dostoyność tak wielka iest nayniebezpiecznieyszą. Rzadko który Wezyr własną śmiercią życia dokonał. Co do rządu, zwłaszcza w stolicy, ma swego namiestnika Kiiaią zwanego. Skarbem publicznym *Defterdar* zawiaduie. Dochody częścią z dóbr dziedzicznych Porty orężem nabytych, puszczanych arendą dożywotnią więcey daiącym, częścią z konfiskat i sukcessyy, które Cesarz po bezdzietnych Obywatelach bierze, częścią z podatku ogólnego włożonego na maiątki nieruchome, częścią z pogłównego, które dziaroro-wie, czyli poganie, to iest Chrześcianie, Żydzi, i t. d. płacić muszą, naostatek z podwodnego, który pobór znaczył wprzód obowiązek dostarczania fur przeieżdzaiącym Sułtanom. Niemało też wchodzi do skarbu z dóbr i funduszów meczetowych, ponieważ wszystko co się pozostaie od opłaty Ministrów religii i potrzeb meczetów, idzie do kassy zostaiącey pod dozorem Kislar-Agi, to iest przełożonego nad rzezańcami; kassa ta użyta bywa na koszta woyny podiętey na obronę wiary podług uznania Fetfy Muftego, którą wymódz łatwo iest Cesarzom. Ostatni do-

dochód czynią haracze, które hołdownicze kraie Porcie opłacaią. Znaczną też pomocą w potrzebach Państwa są tymary, czyli grunta między woyskowych rozdane, z których ci służbę żołnierską odbywać swym kosztem są powinni. W woysku iedni tylko Janczarowie, Spahowie i Czauszowie są płatni. Nigdzie prawa własności mniey ważone nie są, iak w Turczech. Maiątek obywatelski zabrany bydź może w każdym czasie, a po śmierci urzędników zwłaszcza, wszystko pospolicie Cesarz dziedziczy, niezostawuiąc nic dzieciom, albo tyle tylko, ile mu się podoba. W mocy iest iego życie każdego obywatela, a do wydarcia mu go niepotrzebuie żadney formalności, żadnego processu. Rada wielka Cesarza zowie się Dywanem, ta z Wezyra, Muftego, Agi Janczarów, czyli Generału Kawaleryi, Kapitana Baszy, czyli Amirała, i kilku Baszów się składa. Sułtan sam rzadko w sali radney bywa przytomnym, ale przez okno zasłonione, które niebezpiecznym zowią, zdaniom osób Dywanowych przysłuchuie się, i wszystko swym wyrokiem stanowi. Panuiący teraz Selim urządził nieiako gabinet do interessów zewnętrznych nakształt

dwo-

dworów Europeyskich, pod dozorem Nischangiego, czyli Sekretarza stanu. Niemasz w Turczech szlachty, ani różnicy kondycyi. Widzimy w historyi węglarzów, maytków, stróżów na naywyższe stopnie wyniesionych. Dwa są zaś sposoby do wniyścia na drogę dostoyności, ieden przez stopnie woyskowe, a takowych Agawarami zowią, drugi przez urzędy Saraiowe czyli dworskie, albo z pośrzodka Ulemy, ci Ikoglanów, a gdy są wyniesieni Chelebów maią nazwisko, ten iest naycżęstszy i naypospolitszy. Prowincye rządzone są przez Gubernatorów, Sangiaków, Baszów, lub Seraskierów tytuł maiących. Baszowie są troiakiego rzędu, i podług tego maią przywiley używać na znak dostoieństwa buńczuka, o iednym, 2 lub 3 końskich ogonach. Woysko Tureckie składa się z Spahów, czyli iazdy, Janczarów czyli piechoty. Prócz regularney armii wszyscy Tymaryotowie, czyli arendarze dóbr Cesarskich winni są iść sami na pospolite ruszenie, i przystawić w miarę swych possessyy zbroynych ludzi, i swym ich kosztem podeymować. Naywięcey Baszowie prowadzić zwykli ludu w potrzebie zwerbowanego w prowincyach, pod ich

rzą-

rządem zostających. Wszystkie usiłowania przedsięwzięte dla usposobienia woyska Tureckiego do taktyki woienney trybem Europeyskim, były dotąd mało skuteczne.

Chcący dokładniey poznać obyczaie bądź publiczne, bądź prywatne Turków, znaydzie łatwo w wielu Pisarzach obszerną o nich wiadomość.

Związek z Państwami obcemi.

Rząd Turecki napoiony nauką Mahometa wystawuiąc sobie Chrześcian iako pogan, wszelkie z niemi związki lekce zwykł ważyć. Posłowie uważani wszędzie, iako Ministrowie reprezentuiący naród i iego zwierzchność, od którey poselstwo sprawuią, poczytani są w Turczech iako zakładnicy, lub szpiegowie. Przeto Turcy niewiele maią w tey mierze względu na prawa narodów. Jednak zawarte z obcemi Państwami soiusze świętobliwie zachowuią a udaiącym się pod opiekę Porty nieodmawiaią pomocy. Prawo Mahometa stanowiące, iż wszystkie kraie przyległe Państwu Ottomańskiemu, iako iednego Boga, tak i iednego Pana uznawać powinny, sprawuie w nich mniemanie obowiązku przymusza-

szania orężem do hołdu takowych narodów. Na mocy teyże nauki Cesarz panuiący w Turczech, uważany iest iako zwierzchnia głowa religii Mahometańskiey we wszystkich kraiach Muzulmanów. Takową w nim powagę czczą wolne i hołdownicze Tatarów narody, Trypol, Algier i Tunet, które to 3 Barbaryi Afrykańskiey kraie podlegaią iego protekcyi. Ze wszystkich Państw Europeyskich, Francya miana iest u Porty za naydawnieyszą i naylepszą przyiaciołkę. Jakoż w licznych zdarzeniach woyny lub pokoiu dowiodła ta potencya, iż nayrzetelniey zawsze iey interessom sprzyiała, bądź z powodu własnych pożytków handlowych, (c) bądź
dla

---

[c] Wywòz towaròw z Francyi do Państwa Tureckiego szacuią na rok do 24 millionów liwrów. To iest wychodzi z Francyi do Carogrodu za 4 milliony, do Saloniki za 2,300,000 do Morei za 250,000 tyleż do Kandyi, do Smirny za 6 millionów, do Syryi za 5 millionów, do Egiptu za 3, do Barbaryi za pòłtora milliona. Przemycone towary cenić można przeszło 1,500,000. Przywożne towary z Państw wschodnich wynosić mogą na million z Carogrodu, pòł-czwarta z Saloniki, million z Morei, tyleż z Kandyi, 8 millionów z Smirny, 6 z Syryi, pół-czwarta z Egiptu, 2 z Barbaryi. Cena inwekty dwoma millionami Ewektę przewyższa Nadto zyskuie wiele natym, iż wyrobione towary sprzedaiąc, surowe naywięcey produkta kupuie.

dla utrzymania tey silney tamy przeciw zapędów niespokoyney ambicyi domu Austryackiego. Posłowie i Konsulowie Francuzcy pierwsze przed innemi obcych dworów Posłami i Konsulami maią mieysce. Przeto dwór Wideński Internuncyuszów tylko, lub drugiey rangi Ministrów u Porty zwykł trzymać, aby nieustępował Francyi pierwszeństwa. Król Francuzki we wszystkich pismach publicznych ma dawany od Porty tytuł Cesarza. Na mocy kapitulacyi R. 1604 kilką poźnieyszemi umowami potwierdzoney, Francuzi tak co do handlów, iako i obrządków religii Chrześciańskiey naywiększych swobód w Turczech używaią. Wolni są od haraczu pogłównego, które inni Chrześcianie opłacać muszą; ci owszem iakiegokolwiek bądź narodu w zdarzanych prześladowaniach od rządu Tureckiego, naywięcey pod opiekę Posłów Francuzkich udaią się. Okręty bandery Francuzkiey w Portach Tureckich, a Tureckie w portach Francuzkich do opłat obowiązane nie są. Cło od towarów na wzaiem do 3 od sta iest zmnieyszone. Francya zaufana w przyiaźń Porty długo niedozwalała, aby z innym Państwem Chrześciańskim w iaką umowę bez

iey

iey wiedzy wchodziła. Pierwsi Wenetowie zyski handlu Tureckiego dzielili z Francyą. Genueńczykowie, którzy iuż dawniey swe kupiectwo aż do Tartaryi posunęli, i Azof w wieku 14 trzymaiąc, zdawali się bydź panami handlu czarnomorskiego, potrafili mimo Francyi wyiednać ważne dla handlu swego przywileie. Porta zawsze pełnym zawiści okiem pogląda na rozprzestrzenioną potęgę domu Austryackiego, niemiło iest iey widzieć w iego mocy zostaiące Węgry. Przeto podnosiła tyle woien dla podbicia tego kraiu, i lubo niemało klęsk doznała, iednak utrzymała się przy Serwii, Bośnii i części Kroacyi, które były przedtém Węgierskie prowincye, a niszcząc kraie Austryi, widziała nieraz upokorzoną iey ambicyą i osłabioną potęgę. Zdaie się, iż dwór Wideński mimo kilku sławnych nad Turkami tryumfów, zawsze więcey z niemi negocyacyą, niżeli orężem zyskiwał. Zaiął tym sposobem część Wołoszczyzny, wytargował dla swych poddanych też same handlowe swobody, iakie wprzód dla swoich Rossya wymogła. Polska i Litwa z położenia swego naybliższe były pożytków z związku z Turkami. Panuiąc niegdyś

gdyś kraiom rozległym aż do uyścia do morza rzek Dniepru i Dniestru, maiąc swe twierdze i składy w Tawaniu, Białogrodzie i Oczakowie, a port w Kaczubeiu, nietylko obszerny handel z Tatarami i Turkami prowadziła, dostarczała niekiedy żywności Stambułowi, ale nawet za Kazimierza Jagiellończyka aż do Cypru z pszenicą Polską zachodziły okręty. Lecz przedzielone obadwa Państwa hołdowniczemi narodami, Tatarami od Porty, Kozakami od Polski przywykłemi do łotrostwa, znaydowały obie strony w nieuskromioney napaści tey dziczy, przyczynę do zrywania między sobą pokoiu. Mimo tego Porta dawała Polszcze liczne dowody wierności w dochowaniu umów i sąsiedzkiey przyiaźni. Uznawała ona zawsze w Polakach potrzebnych przyiaciół przeciw zamysłom Rossyi i Austryi, zdawna do iey zniszczenia dążących. Lecz Polacy błędem uniesieni, zamiast brania przedsię wspólnych śrzodków do poniżenia niebezpiecznych dla siebie i Porty sąsiadów, łączyli ieszcze swe posiłki dla pognębienia Turków. Rossya która przedtém, tak mało była uważana w Turczech, iako i w całey Europie, od początku wieku

tego

tego stała się zawistną i niebezpieczną dla nich potencyą. Odtąd tyle prowadzonych woien, które ledwie ukończone, rozpoczynane bywały, wkorzeniły w obudwoch narodach wspólną ku sobie niechęć. Pamięć tylu klęsk i strat, które Porta od Rossyi poniosła, zyskana nad Tatarami udzielność, widok rozpostartego handlu Moskiewskiego, a nadewszystko wielorakie Rossyi w swych pretensyach zamiary, niemoże obiecywać trwałey obudwom potencyom przyiaźni, lubo licznemi warowaney soiuszami. Duch zemsty w Turku nieomieszka pewnie żadney pory, aby przywiódł Moskwę do tego upokorzenia, w iakim ią niegdyś widział nad Prutem. Potrzeba obrony przeciw Rossyi była pobudką Szwecyi do szukania przyiaźni Ottomańskiey; taż potrzeba utrzymywać ich związek iak naystaley powinnaby. Hiszpania i Państwa Włoskie dla pożytków handlu swoiego, i zasłony iego przeciw Korsarzom Barbaryi, maią swe z Portą umowy. Wenetowie szczególniey tym więcey szacuią sobie dobrą harmonią z Turkiem, im mniey dufać mogą, aby przeciwko iego potędze u Panów Chrześciańskich pomoc tak, iak niegdyś zyskiwać

mo-

mogli, lubo do Porty o wyspę Cypru, Negrepont i pół-wysep Morei słuszne pretensye maią. Porta Ottomańska dzierżąc wszystkie kraie nabyte mocą oręża, nie zna innego prawa do Państw obcych nad prawo mocy, a nie wchodząc w pokrewieństwa z dworami zagranicznemi, z czego naypospolitsze pretensye wypływać zwykły, nie zna oraz i związków, iakie są między panuiącemi Europeyskiemi związki Familii. Rzecz o związku Porty z innemi Państwami kończę zdaniem Woltera: Błąd to iest polityki Ottomanów, iż przez swoię wyniosłość przyimuie zawsze i trzyma u siebie Posłów Mocarstw Chrześciańskich, swoich zaś u nich na wzaiem nawet Agentów mieć niechcą. Stąd idzie, że Posłowie rezyduiący dochodzą wszystkiego, co się u Porty dzieie, i czasem nayskrytsze rezolucye Sułtana są im wiadome. Dywan zaś Turecki niewie pospolicie, co się nawet iawnie i publicznie u dworów cudzoziemskich dzieie. Sułtan zamknąwszy się w Saraiu z białogłowami i rzezańcami, nie swoiemi, ale Wezyra W. oczyma widzi. Ten zaś Minister także, iako i iego Monarcha nieprzystępny, zatrudniony intrygami Saraiowemi, nie-

ma-

maiący żadney z postronnemi korrespondencyi, łatwo bywa oszukany, i on też oszukuie swego Cesarza, który postrzegłszy w nim iaki błąd, zrzuca albo go udusić każe, aby natomiast innego sobie Wezyra przybrał, równie niewiadomego, lub zdraycę, iak i iego poprzednicy, i który tak ginie iak i oni. Taka iest pospolicie bezczynność i ślepe ubezpieczenie się tego dworu: gdyby Monarchowie Chrześciańscy związali się na Turków, flotty ich oparłyby się o Dardanelle, a woysko lądowe podstąpiłoby pod same bramy Adryanopola, nimby Turcy dowiedzieli się co się święci i ięli się do broni na odpór. Lecz rozmaite interessa, które zawsze Chrześcian różnić między sobą będą, zachowuią Turków od nieszczęśliwego losu, który im nieumieiętność dobrych rządów, i nieumieiętność woiowania tak lądem iako i morzem, iuż dawno gotuią. »

ROZDZIAŁ IV.

O Włochach w powszechności.

Położenie i rozległość.

Włochy, w kraiowym i Łacińskim języku *Italia*, u Niemców *Wälschland* zwane, zawarte są w granicach oznaczonych ręką natury. Od zachodu, południa i wschodu oblewa ie morze śrzódziemne i Adryatyckie, północną stronę pasmo gór Alpami zwanych kray Włoski od Francyi, Państwa Niemieckiego i Szwaycar oddziela. Długość od granic Sabaudyi do Kalabryi na mil 240 wynosi; wszerz bardzo nierówną ma rozległość, a w całey obszerności swey 5,625 mil geograficznych kwadratowych zawiera.

Własności Powietrza ziemi i mieszkańców.

Niemasz podobno roskosznieyszego kraiu na świecie nad Włochy; gorącość powietrza uskramiaią panuiące przez cały rok wiatry, i częstsze niżeli gdzie indziey deszcze. Co innym kraiom częściami do wygód i potrzeb życia udzieliła natura, to razem i w obfitości posiadaią Włochy, iako to: zboża wszelakiego gatunku, wina naywybornieysze, owoce

ne delikatne, cytryny, pomarańcze, limonie, oliwy, grenaty, migdały szafran, manna, kasztany, cukier, miód, wosk, i t. d. Niezbywa i na licznym źwierzu, tak domowym, iako i dzikim; ziemia bogata w kruszec i kamienie drogie, wydaie alabaster, jaspis, ałun, żelazo, złoto, srebro, beryl, agatek, kryształ, korale, kalcedon i t. d. Jedwab, bawełna piękna, len, konopie, tytuń, znacznym są Włoch produktem. Niezbywa wszędzie na lasach. Ziemia powszechnie żyzna, tyle zboż zwłaszcza pszenicy Tureckiey i grochu rodzi, iż wspolny handel tego gatunku wielkie Włochom korzyści przynosi. Łagodne powietrze przy obfitości wygod i trzeźwości właściwey mieszkańcóm, czyni ich mocnemi i zdrowemi. Lubo w obcowaniu zdaią się bydź płochemi, są iednak poważnieysi i skromnieysi, niżeli Francuzi. Toskańczyk płci oboiey iest nayobyczaynieyszy i naygrzecznieyszy w pożyciu; Lombardowie za niezgrabnych i ociężałych są poczytani. Lubią wprawdzie okazałość, ale z zachowaniem oszczędności, zwłaszcza Floreńczykowie i Genueńczykowie; skąd u nich rzadko kiedy bankrut się trafia. Obdarzeni bystrym i sposo-

 bnym

bnym do wszystkiego dowcipem, wydali naybiegleyszych w wszelkim rodzaiu nauk wyzwolonych i umieiętności, mistrzów. Szczególniey zaś w muzyce, rzeźbie i malarstwie, żaden im dotąd narod wyrównać nie zdołał.

Ludność. Religia. Język.

Ludność całych Włoch wynosi do 12. millionów. Religia Katolicka Rzymska wszędzie iest panuiącą, prócz małey części Piemontu, gdzie Protestanci i Zydzi są cierpieni. W całym tym kraiu iest w używaniu język Włoski, który zepsutą Łaciną nazwać można; w większey części Sabaudyi, i gdzie niegdzie w Piemoncie mòwią po Francuzku. Włosi odmiennym od nas sposobem liczą godziny, poczynaią od zachodu słońca, ciągiem 24. godzin zegary skazuią, i tak iż godzina po zachodzie iest pierwszą, a ostatnia po południu przed zachodem iest 24tą. Jednak w Turynie, Parmie i Florencyi podług naszego sposobu godziny rachuią.

Geografia starożytna.

Lubo Włochy różne niegdyś miały nazwiska iako to: *Italia*, *Saturnia*, *Ausonia*, *Ænotria*, *Hesperia*, *Latium*, które bądź kray cały, bądź iego

części oznaczały, granice ich iednak też były, które są i dzisiay. Na zachód i południe góry Alpy dzieliły ie zawsze od Gallii i Germanii. Kray Włoch górnych, który Xstwo Medyolańskie i Piemontskie zaymuie, *Gallia*, *Cisalpina*, *Circumpadana* i *Togata* zwano; rzeki, *Arnus* i *Rubicon* odłączały go od Włoch śrzednich, a rzeka *Padus*, teraz *Po*, na przedPadańską, *Cispadana*, i zaPadańską *Transpadana*, tenże kray dzieliła. W przedPadańskiey czyli właściwey Liguryi mieszkały różne narody ponad morzem *mare Ligustricum*; tych celnieysze miasta: *Genua*, *Nicæa*, *Portus Herculis*, *Albingaunum*, *Vada*, *Sabbatia* teraz *Savona*. Zaś *Alba Pompeja* reraz *Alba*, *Asta* teraz *Acte*, *Aquæ Statgellæ*, teraz *Aqui* lub *Aich*, *Dortona* teraz *Tortona*, *Jvia* teraz *Voghera*, daley od morza leżały. Jnne narody: *Annones* gdzie teraz *Placentia*. 2. *Boij*, gdzie *Bononia* niegdyś *Telsina*, *Parma*, *Brixellum*, *Regium*, *Mutina*, *Forum Cornelii* dziś *Jmola*, *Forum Livii* dziś *Forli*. 3. *Senones* siedzieli w części Umbryi, ich miasto *Senagallia* teraz *Senigaglia*, i inne. W Gallii zaPadańskiey mieściły się narody, poczęwszy od zachodu: 1. *Taurini* w podgórzu Alpeńskim przy źrzódłach Padu,

gdzie *Turino*, niegdyś *Augusta Taurinorum*. 2. *Salapi* nad rzeką Doryą, ich miasto *Augusta Prætoria* teraz *Aosta*. 3. *Collii* z miastem *Segurio* teraz *Susa*. 4. *Leopontii* nad ieziorem *Lago maggiore*, miasto ich *Oscella*. 5. *Euganei* między ieziorem Komeńskim i rz. Adygą przedtym *Athesis*, dzieli się na *Sarunetes*, *Vennones*, *Canunos* i *Triumplinos*; Jch miasto *Anaunia Saracca*, teraz *Vaunia*, *Tellium* i t. d. 6. *Rhæti*, gdzie są miasta *Tridentum*, *Feltria*, *Verona* i t. d. 7. *Veneti* między rz. Padem i morzem Adryatyckim, tych miasta *Patavium* dziś *Padua*, *Ateste* dziś *Este*, *Opitergium* dziś *Oderzo*, *Vincentia*, *Altinum* i t. d. 8. *Carni* ponad rz. *Formio* dziś *Rixano* zowiącą się; miasta: *Aquileia*, *Forum Julii*, *Tergeste* teraz *Triest*. Między Akwileią i Triestem płynącą z 7. źrzódeł rzeczkę *Timavus* wsławili Poeci. 9. *Histri*, gdzie miasta *Ægida*, teraz *Casso* lub *Jstria*, *Nesactium* teraz *Castel Nuovo*. 10. W śrzodku teyże Prowincyi *Lybici* gdzie miasto *Vercellæ*. 11. *Lævi* gdzie *Ticinum* teraz *Pavia*. 12. *Jnsubres*, ich miasta *Laus Pompeij* teraz *Lodi*, *Moguntiacum* teraz *Monzo* i t. d. 13. *Crobii* z miastami *Comum Bergomum*, *Forum Licinii*, teraz *Berlasina*. 14. *Cenomani*, ich

mia-

miasta *Brixia*, *Mantua*, *Cremona i t.d.* Rzeki w tey części Włoch: *Padus* u Greków *Eridanus* teraz *Po* zwana 7 uyściami do morza Adryatyckiego wpada; z strony PrzedPadańskiey zabiera mnieysze rzeki: *Tenarus*, *Trebia* sławna klęską Rzymian, *Gabellus*, *Labinius i t. d.* Z strony zaPadańskiey: *Duria*, *Morgus*, *Ticinus*, *Sesistes*, *Addua i t. d.* Jnne zaś rzeki iako to: *Natiso*, *Alsa*, *Rubicon*, teraz *Pisatello* do morza ubiegaią. Jeziora w teyże części: *Lacus Verbanus*, teraz *Lago Magiore*, *Larius* teraz *di Como*, *Sebinus* teraz *d'Jseo*, *Beonacus* teraz *di Garda*, *Lemanus* teraz iezioro Genewskie.

Włochy śrzednie od dolnych rz. *Trontona* i *Liris* teraz *Garigliano* odłączały. Mieszkały w nich następuiące narody: 1. *Hetrusci* gdzie *Hetruria* lub *Tuscia*, *Tyrrhenia* teraz Toskania; między niemi celnieysze osady były *Veji* około miasta *Strofano*; *Volsci* nad morzem, gdzie miasto *Plombinum*; *Tarquinii* powyżey miasta *Cornetum*. 2. *Umbri* i kray ich *Umbria*, w tey miasta: *Ravenna*, *Ariminum* teraz *Rimino*, *Pisaurum* teraz *Pesaro*, *Fanum Fortunæ* teraz *Fano*, *Urbinum*, *Spoletum*, *Tifernum* teraz *Citadi-*

di Castello, *Assisium*, *Fulginum* teraz *Fuligno*, *Interamnium* teraz *Terani*, *i t.d.* 3. *Sabini* poniżey Umbrow nad Tybrem; miasta ich *Reate* teraz *Rieti* i *Cusa*, (skąd *Curetes* a potym *Quirites* nazwani byli Rzymianie) dziś tylko tą ślady iego i klasztor *Vecovia di Sabina*, *Eretum* teraz *Eretundo*, *Nomentum* reraz *Samentario*, *Veientum*, *Collatia*, *Fidenæ*, *i t. d.* 4 *Latini*, a ich kray *Latium*, w którym miasta: *Roma* stolica niegdyś naysławnieyszego na świecie Państwa, *Tibur* teraz *Tivoli*, *Præneste* teraz *Pilastrina*, *Tusculum* teraz *Frascati* nad ieziorem *Regillum*, *Lavinicum* teraz *Patrica*, *Laurentum* teraz *Paterno i t. d.* Przyłączyli się do Latynów: *Rutuli* z miastem *Ardea* blisko *Lavinium*; *Æqui*, gdzie miasta: *Algidum* teraz *Algieri*, *Carseoli* teraz *Arsoli*, *Sublaqueum* teraz *Suliaca i t. d.* *Hernici*, tych miasta: *Anagnia*, *Ferentinum i t. d.* *Volsci* nad morzem, tych były miasta: *Antium*, *Anxur* albo *Terracina i* t. *d.* *Ausones* z miastami: *Cajeta*, teraz *Gaeta*, *Formiæ* teraz *Mola*, *Fundi i t. d.* 5. *Picentes* siedzieli za Umbrami i Latynami; miasta ich: *Ancona*, *Ausonium* teraz *Ormo*, *Firmum Picenum*, teraz *Fermo i t. d.* 6. *Vestini* sąsiedzi poprzednich, miasta: *Pina*, teraz

Penna

Penna, *Avia* teraz *Aquila i t.d.* 7. *Marucini*, gdzie *Teate* teraz *Thieti*, *i t. d.* 9. Z temi graniczyli *Peligni*, ich miasta: *Sulmo*, *Confinium i t. d.* 10. Bliżey ich byli *Marsi*, gdzie *Marrubium* teraz *Morca i t. d.* 11. *Trentani* w sąsiedztwie Pelignów, gdzie *Ortona*, *Anaxanum i t d.* 12. Poniżey Trentanów *Samnites*, gdzie *Bovianum* teraz *Bojano i t. d.* 13. *Hirpini*, gdzie miasta: *Beneventum*, *Abellinum* teraz *Avellino*, *Compsa* teraz *Conza i t. d* — W dolnych Włochach ze 3ch stron morzem oblanych zawierały się kraie: *Campania*, *Apulia*, *Calabria*, *Lucania*, *Brutium* i Grecya wielka. Kampania graniczyła z Samnitami i Hirpinami, gdzie teraz Prowincya *Labour*, i miasta: *Torre di Patria* niegdyś *Linternum*, *Puzuola* niegdyś *Puteoli*, *Neapol* niegdyś *Parthenope*, *Torre di Greco* niegdyś *Herculanum*, *Siafati* niegdyś *Pompeji*, *Capua*, *Cajazzo* niegdyś *Collatia i t. d.* *Apulia* była gdzie teraz ziemia Otrantska i Kapitanat z miastami *Brindizzi* przedtym *Brundusium*, *Taranto*, *Ascoli*, *Venoza* przedtym *Venusia i t. d.* Część Apulii ponad rzeką *Lofanto* Daunii miała nazwisko. Kalabrya, a dawniey ieszcze *Messapia* zwana po nad odnogą Tarentyńską rozciągała się, mieszkali w niey Salen-

tynowie

tynowie, gdzie miasta: *Policastro* niegdyś *Butrentum*, *Torre dimare* niegdyś *Matapontum i t. d.* *Abrutium* dziś Prowincya *Abruzzo* się zowie; Ta z Sycylią wyspą dla osad Greckich, miała Grecyi wielkiey nazwisko. Góry: *Vesuvius* ogień wybuchaiąca, dziś *di Somma*, *Garganus* z przylądkiem dziś *S. Angelo*, się zowią. Wyspy Włoskie, większe są 3. mnieyszych znaczna liczba. 1. Sycylia od troykątney figury *Trinacria* się zwała. 2. Sardynia niegdyś *Jchnusa*. 3. Korsyka niegdyś *Terapne* miały nazwiska. Mnieysze wyspy; naprzeciw Liworny *Lamellum* teraz *Melonia*; niżey *Gorgon* i *Capraria*; naprzeciw *Plombino* iest *Jlua* czyli *Æthalia*, teraz *Elba*; powyżey *Pandataria* teraz *Pianosa*; Nad Sycylią wyspy w liczbie 11. *Lipparia*, lub *Æolia* lub też *Vulcaniæ* zwane.

Podział. Włochy dzielą się na 4ry części ogólne: Włochy górne, śrzednie, dolne i wyspy przyległe. Włochy górne zawieraią: Xięstwa Sabaudyi, Piemontu, Montferratu, państwa Lombardyi Austryackiey, Xięstwa Parmy, Placencyi i Gwastallii, Modeny i Reggio, Rpltą Wenecką i Genueńską. W śrzednich: Xięstwo Toskańskie, Stan Papiezki, Rplte Lukańska i S.

Ma-

Maryna się mieszczą. Dolne Włochy Królestwo Neapolitańskie zaymuie. Wyspy przyległe znacznieysze są: Sycylia, Sardynia, Korsyka i Malta.

ROZDZIAŁ V.

Włochy górne.

1. *Xięstwo Sabaudyi.*

Położenie i rozległość.

Sabaudya, w kraiowym ięzyku *Savoja*, po Francuzku *Savoye*, lubo uważana iest iako część Państwa Niemieckiego, i Król Sardyński iako Pan Sabaudyi mieszczony iest w liczbie Xiążąt składaiących Cyrkuł Renu wyższego, iednak i przez wzgląd położenia kraiu, i dla porządku politycznego do Włoch należy. Na północ z Francyą i Szwaycarami, na południe z Piemontem i Francyą, na wschod z Walezyą i Piemontem, na Zachod z Francyą graniczy; Rozległość kraiu na 600. mil kwadratowych wynosi.

Gòry. Płody ziemi. Mieszkańcy.

Xięstwo to położone wśrzód Alpów, przeplataią wysokie góry i okropne przepaści. Góry wyższe zawsze są okryte lodem i śniegiem, *les Glaciers* się zowią, i z tych naywyższa *Faucigny*, czyli *Mont blanc*, górą białą i przeklętą zwana, ma wysokości pionowey nad linią poziomną morza 2400. sążni. Na iey wierzch pierwsi podobno *Condit* i *Gwidet* ludzie myśliwi, niedawno wedrzeć się odważyli. W prowincyi *Maurienne*, góra *Cenis* wysoka 1490. sążni, sławna iest dla traktu, który przez nią z Sabaudyi do Piemontu prowadzi. Ciężary, albo w poiazdach lekkich o 2ch kołach, co rzeczą bardzo rzadką, albo w iukach na grzbietach mułów są prowadzone; ludzi zaś na noszach nakształt lektyk drążnicy dzwigaią; cena raz nazawsze iest ułożona, a z tey część Królowi płacić muszą; ledwie nie trudniey im przychodzi utrzymywać zstępuiąc się z przepaścistey góry, iak piąć się na nią, rzadko który drążnik w tey pracy do 50. roku życia wytrwać może. Na wierzchu góry iest równina mil dwie rozległa, na niey przez 3. miesiące bydło i owce się paszą. Tamże dom gościnny i pocztowy znayduie się. Pochyłość góry ku Piemontowi iest

bar-

bardzo przykra, iednak w zimie górale na łyzwach tak prędko z niey zbiegaią, iż w 7. lub 8. minutach stawaią w mieście Launeburgu, o milę odległym. W lochach tych gór znayduią kryształ, nayobfitsza szyba zowie się *Bonaise*. Nie ieden w owych lochach urwiskiem ziemi lub śniegu przywalony został. Niezbywa też na miedzi i marmurze, iako też na zdroiach wody słoney, węglach kopalnych, i lasach, w których są wielbłądy, niedzwiedzie, wilki, małpy i zaiące. Doliny prócz dobrych pastwisk, rodzą wino, migdały, kasztany i różne owoce. Bukszpan tak iest tu pospolity, iż z niego miotły robią. Mieszkańcy są ubodzy, ale zdrowi, szczerzy i pracowici; żyią chlebem owsianym i mleczywem. Kobiety wszystkie niemal maią wielkie wole u gardła wiszące. Trzecia część prawie Sabaudczyków wychodzi corocznie na zarobek do Francyi, idą nawet z niemi chłopcy od lat 8. lub 10. i prowdadzą z sobą małpy, nauczone tańcować, za których pokazywanie grosz zebrawszy, wracaią do kraiu. Rzeka naywiększa iest Rodan, która zabiera mnieysze rzeki Jserę, Arwę i Dransę. Język powszechny iest Francuzki, a Religia Ka-

tolicka

tolicka Rzymska w całey Sabaudyi panuie.

Historya Sabaudyi.

Pierwsi mieszkańcy Sabaudyi, iako i Delfinatu, Allobrogowie byli. Pod panowaniem Rzymian, kray ten Gallii za-Alpeńskiey (*Gallia Trans-Alpina*) miał nazwisko. Dostał się poźniey w moc Burgundczykom, a w wieku IX. do Państwa Niemieckiego należał. Posiadali prowincye Sabaudyi rozmaici oddzielni Panowie zaszczyceni tytułami Hrabiów; z tych Hrabiowie Moryany nayznacznieysi byli. Od iednego z nich Bertolda, który żył około r. 1014. dom panuiący w Sardynii początek rodu wywodzi. R. 1040. Konrad Cesarz powiaty S. Maurycego, *Walezyą* i *Chablais* dał w dziedzictwo Humbertowi białorękim nazwanemu. Następcy przez zdobycze rozpostarli daley swe possessye, i Hrabiami Sabaudyi pisali się. Amadeusz VII. r. 1417. wziął tytuł Xiążęcia, i od Zygmunta Cesarza Piemont pozyskał. Późniey i Montferrat spadł na tenże dom przez sukcessyą. Dopiero Wiktor Amadeusz II. będąc panem Sycylii, Królem się ogłosił, r. 1713. Odstąpił wprawdzie przez Traktat Utrechtski Cesarzowi Sycylii, biorąc w zamian Sardynią,

tytuł

tytuł iednak Królewski czworzyste przymierze Londyńskie r. 1718 uroczyście mu przyznało.

Dieli się Sabaudya na 6. Prowincyy.

Podział i Prowincye.

1. Właściwa Sabaudya. *Chambery* M. S. kraiu i rządu, leży nad rzeką Leissą w dolinie otoczoney górami, a na tych pełno winnic i ogrodów kasztanami zarosłych. Powiększaią miasto 3. obszerne przedmieścia; zdobią ie liczne fontany, ogrody, Zamek Królewski, kamienice z wystawami. Zawiera 8000. dusz i 11. Klasztorów. *Aix* i *Evian* wśrzód okolicy roskoszney sławne są cieplicami. Tu blisko płynie zrzódło cudownym zwane, wysycha w Kwietniu, a niekiedy w iedney godzinie 5. lub 6. razy wzbiera i opada. *Pont Beauvoisin* na granicy, przez połowę do Delfinatu Francuzkiego należy. *Bourget* miasteczko nad ieziorem tegoż imienia. *Yenne* nad Rodanem, *Rumilli* nad Seraną leżą. *Montmeillan*, miasto nad Jserą obronne cytadellą stoiącą na skale, do którey z iedney tylko strony dostąpić można. Była to twierdza iedna z naylepszych w Europie, ale r. 1705. przez Francuzów zruynowana, nie iest iuż tak mocną iak była przed-

przedtym. Okolica naylepsze wina w Sabaudyi wydaie.

2. *Genevese*, po Francuzku *Genevois*, Xięstwo Genewskie zawiera miasta: *Annecy* naywiększe w Sabaudyi po *Chambery*; Tu mieszka Biskup Genewski, po wypędzeniu iego z Genewy r. 1535. lubo dotąd Xiążęciem Genewskim się pisze. Pod miastem iest obszerne tegoż imienia iezioro. *Roche* w górzystym położeniu. *Ternier* i *Gaillard* powiaty zamykaią rozmaite wsie, do miasta Genewy należące.

3. *Ciablese*, po Franc: *Chablais* z tytułem Xstwa. Tu miasta: *Thonon* nad ieziorem Genewskim, ma mocny zamek i szkoły, liczy 4000. dusz. *Ripaille* nad tymże ieziorem z sławną Kartuzyą, Tu Amadeus VIII. AntiPapa, pod imieniem Felixa V. w wygodach i roskoszach wiódł życie prywatne. Skąd urosło przysłowie: *Faire ripaille*, dobrze się bawić. *Carouge* niedawno, pięknie i porządnie zabudowane.

4. *Fossigni* lub *Faucigny*, Baronia dzieli się na górny i dolny powiat. *Labonne Ville* m. s. nad Arwą

wśrzód

wśrzód gór, dosyć iest ludne. Jnne miasteczka: *Cluse*, *Salanche*, *Chaumoni*, *Flumet i t. d.*

5. *Tarantasia*, po Franc: *Tarentaise*, Hrabstwo, w którym: *Moutiers* m. s nad Jserą z ArcyBiskupswem maiącym tu w części Cywilną swą Jurysdykcyą. Miasto iest otwarte i osiadłe; przystęp do niego iest trudny dla przepaścistych wąwozów i bystrych potoków. Za miastem iest szyba soli kopalney. *S. Maurice* miasto małe z tyt: Margrabstwa.

6. *Moriana* lub *Morienne. San Gioanni di Moriana*, po Franc: *S. Jean de Maurienne* m.s. w dolinie przeplataney skałami, nad rz. *Arc*, z katedrą Biskupią, liczy do 2000. dusz, *laChambre* miasteczko z tyt: Margrabstw. *Lanebourg* pod górą Cenis.

2. Xięstwo Piemontu.

Położenie i rozległość.

Piemont, po Łac: *Pedemontium*, od południa oblany morzem śrzodziemnym, na zachod ma Francyą i Sabaudyą, na północ Walezyą, na wschod Xstwo Medyolanu i Montferrat. Zawiera kraiu na mil kwadr. 1300.

Lubo

Płody ziemi. Powietrze. Mieszkańcy.

Lubo część Piemontu iest górzysta, cały iednak kray iest bardzo urodzayny. Obfituie w zboża, których i sąsiedzkim kraiom dostarcza, w konopie, ryż i pszenicę, podobną do Tureckiey zwaną *Meliga*; z tego ziarna chleb robią, a łodygami drogi naprawiaią i w piecach i na kominkach palą. Wzgórki wydaią wina słodkie, gdy są świeże; oliwa, pomarańcze, limonie, figi, migdały, iabłka i kapary są w Piemoncie pospolite owoce. Rodzą się też i kasztany wielkie, które lud prosty w piecach suszy, potym w winie czerwonym moczy, i znowu piecze, i to się u nich biszkoktem zowie. Nadto trufli maią wszędzie mnostwo tey wielkości, iż niektóre z nich do 12. lub 14. funtów ważą. Pasze wyborne, zkąd zyskowny chów bydła, z którego przedaży podług zdania wielu, odnosi kray rocznie na 3. miliony liwrów; samych wołów wychodzi za granice do 90,000. Jedwabiarnie są znacznym zrzódłem bogactw dla Piemontu. Jedwab Piemontski dla swey cieńkości i mocy naylepszym iest we Włoszech. W niektórych mieyscach znayduią się rudy złote, srebrne, miedziane i żelazne. Powietrze nie bardzo zdrowe, w zimie ostre

mrozy,

mrozy, w lecie upały, zwłaszcza w górach dokuczaią. Mieszkańcy są dowcipni i weseli. Górale w prowincyi Aosta i przyległych maią wszyscy wielkie wole, niektórym po 2. i po trzy wole u gardła wiszą. A nietylko ludzie, ale nawet konie, psy i inne źwierzęta takowym wolom podlegaią. Piemontczykowie mówią ięzykiem mieszanym z Włoskiego i Francuzkiego; wyznaią Religią Katolicką, prócz mieszkańców doliny Lucerny, Peruzy i S. Marcina na granicach Delfinatu, którzy sekty Waldeńskiey ieszcże się trzymaią.

Góry i Rzeki.

Naywyższe w tym kraiu góry są: *Rochemelon* i *Viso*; z ostatniey wypływa rz. *Po*, do którey wbiegaią rz. *Sesia*, *Doria*, *Baltea*, *Tenaro* i inne pomnieysze; zaś rz. *Varo* biorąc początek w Hrabstwie Niceńskim do morza śrzodziemnego uchodzi.

Historya Piemontu.

Xięstwo Piemontskie składało niegdyś część znaczną królestwa Lombardyi. Gdy Karol W. ie zawoiował, w Suzie Margrabiego postanowił. Następcy posiadali oraz i Turyn, iako lenność państwa Niemieckiego. Ulryk Manfred zszedłszy z tego świata około r. 1032. zostawił tylko córkę,

która poślubiona Odonowi Margrabiemu Jwreńskiemu, Margrabstwo Suzy, czyli Xstwo Piemontu w dom męża wniosła. R. 1248. Cesarz Fryderyk II. nadał ie Tomaszowi Hrabiemu Moryany, i odtąd Dom Sabaudzki Piemont wraz z Sabaudyą posiadł. Lubo iest Xstwem udzielnym i należy do Króla Sardyńskiego, są iednak niektóre części podległe lennemu prawu Państwa Niemieckiego.

Dzieli się na 4ry ogólne Prowincye.

Podział i Prowincye.

1. Właściwe Xstwo Piemontu. W nim *Torino*, lub *Turin*, niegdyś *Augusta Taurinorum*, M. S. i rezydencya Króla Sardyńskiego, przy uyściu rz. Doryi do Padu, bogate, handlowne i w miłym położeniu. Fortyfikacye ma mocne, dómy piękne i równe, wszystkie prawie o 3ch piętrach. Półtory godziny trzeba, aby mury zewnętrzne wokoło obeyść. Liczba mieszkańców wynosi do 77,400. w którey Żydów 14000. rachuią, ci w iedney części miasta się mieszczą, i maią swą synagogę. Dzieli się Turyn na stare i nowe miasto. Pierwsze iest nieregularne, w drugim ulice proste i porządnie brukowane, i puszczaną co noc wodą z kanałów czy-

czyszczone bywaią. Plac S. Karola i piękny i wielki, otoczony przysionkami. Prócz Katedry, Turyn liczy Kościołów 42. Klasztorów 28. mnostwo wspaniałych Pałaców, 8 Kollegiów, 7 Szpitalów, 3 domy Sierot; ma nadto Universitatem, Akademią umieiętności z wspaniałą Biblioteką, szkołę militarną. Między gmachami publicznemi celuią: zamek Królewski wewnątrz przepysznie ozdobiony, z galeryą Obrazów, biblioteką, gabinetem osobliwości i ogrodem; Dom teatralny na Opery ieden z naypięknieyszych we Włoszech, Arsenał z Ludwisarnią i Szpital, w którym do 3000. ubostwa mieścić się może; drugi Szpital S. Jana iest nie mniey wielki, lecz okazalszy. Przy aptece mieyskiey iest 10. Doktorów i 9ciu Felczerów, płatnych dla ratunku ubogich, tym lekarstwa darmo są dawane. Fabryki Turyńskie coraz bardziey pomnażaią się ze szkodą Francuzkich. Kwitną tuteysze rękodzieła obiciów, pończoch, papiernie i fabryka tabaki. Naywiększy handel mieszkańcy prowadzą z Lugdunem na iedwab, niegdyś brali w zamian towary Francuzkie, lecz skoro miec własne warsztaty poczęli, biorą pieniądze. — O milę iest roskoszny za-

mek Królewski *la Venerie* z ogrodami przepysznemi i oranżeryą długą 900. stóp, a 60. szeroką. *Vigna di Madama Reale* iest inny pałac Królewski wśrzód góry, maiący miły i daleki widok, *Rivoli* piękne miasto, do którego prowadzi ulica na 3 mile długa i pod sznur prosta, wysokim wiązowym drzewem z obu stron wysadzona, przyozdobiona pięknemi wieyskiemi domkami po bokach widzieć się daiącemi. W Riwoli iest także pałac królewski. *Superga* na wyniosłey górze, wspaniały Klasztor i Kościoł. *Cirie* miasteczko nad Doryą z tyt: Margrabstwa.

Powiat Kanaweski zawiera: Margrabstwo Jwreńskie z miastem *Jvrea* obronnym nad rz. Doryą między dwoma wzgórkami. Tu w bliskości góra *Rosa* na 2,300. nad poziomość morską wyniesiona. *Chivasso* ufortyfikowane miasto nad Padem.

Margrabstwo Suzańskie. *Suza*, lub *Suse*. ms. nad Doryą, ma Cytadellę mocną na opoce, i iest z strony Alpów kluczem do równieyszego Piemonckiego kraiu. Tu daie się widzieć arkada tryumfalna wystawiona na honor Cezara Augusta; za mia-

stem

stem znayduią się szyby marmuru zielonego. Z drugiey strony rz. Doryi stoi forteczka *la Brunate* na początku wieku bieżącego w skale wykuta. *Novalese*, *Avigliana* i *Giavenno*, małe miasta, ostatnie do przyległego opactwa *S. Michaele della Chiasa* należy.

Powiat Lucerneński zawiera rozmaite doliny, zamieszkane od Waldeńczyków, lud bardzo pracowity, i do swey dawney sekty gorliwie przywiązany. Doliny ich rodzą obfite zboża, wina, kasztany, morwy i t. d. — Dolina *Lucerne* składa się z 11stu parafiy, tu we wsi *Tour* mnostwo iest prządek wyrabiaiących iedwab. Dolina *Perouse*, gdzie tegoż imienia miasto i *Pignerol* obronne mocnemi twierdzami. Dolina S. Marcina ma 10 parafiy. Dolina *Cluson* lub *Pragela*; w niey *Fenestrella* i *Exilles* dwie mocne ufortifikowane twierdze.

Powiat Kiereński prócz miast *Chieri* i *Monte Callieri* nad Padem, niema nic znacznego. W pow: Karreyskim są miasta: *Bra* i *Fossano*; ostatnie ma Biskupstwo i zdrowe cieplice. *Cherasco* m. główne pow: swego przy wbiegu rz. Stury do Tanary.

Po-

Powiat Asteński. W nim 1. Margrabstwo i miasto *Asti*, w dolinie miłey i żyzney nad Tanarą, iest wielkie, prócz katedry Biskupstwa ma 45. Kościołow. *Cisterna*, *Verrua* i *Crescentino* miasta małe. 2. Margrabstwo *Ceva* i miasto tegoż imienia. 3. *Garezzo* i *Ormea* oba miasta nad Tanarą.

Powiat Sawiliański, gdzie *Savigliano* niegdyś mocna twierdza, i Xięstwo *Carignan* należące do linii pokrewney Domu Sabaudzkiego z miastami: *Carignano* i *Raconigi*.

Margrabswo *Saluzzo* lub *Saluces* na pograniczu Francyi. Do niego miastó tegoż imienia nie daleko Padu z Biskupstwem, *Revello* i *Demont* obronne stoiącemi na górach zamkami, *Manta*, *Verzuolo*, *Dronero*, *Carmagniola* i *Castiglion* miasteczka należą.

Coni miasto ludne i handlowne, położone na gorze, ma mocną Cytadellę, główne iest swego powiatu.

Mondoci miasto nad rz. Klerą, ma swoy pow: Biskupstwo, Akademią, fortyfikacye i Cytadellę, grunt wydaiący dobre wina i kasztany.

Lan.

Langhi dobra lenne Państwa Niemieckiego, od gór biorące nazwisko, zawieraiące 58. włości małych, te Karol VI. Cesarz oddał w mańｓtwo Xżęciu Sabaudyi r. 1735. *Albe* iest ich stolicą.

2. Xięstwo Ostańskie, kray górzysty na pograniczu Szwaycaryi; mieysca znacznieysze: *Aosta*, niegdyś *Augusta Prætoria*, ms. nad rz. Balteą, ma kilka pamiątek starożytności, arkadę triumfalną, amfiteatr, most i t. d. małe miasta, *Verrez* i *Bardo*, Hrabstwa *Val di Cogna* i *Chalant* tu należą.

3. Włość Werceleńska. *Vercelli* ms. nad rz. Sesią, osiadłe blisko od 20000. dusz, ma piękny szpital, ratusz i Kościoł, którego śklepienie na 40stu kolumnach marmurowych się wspiera. Fortyfikacye iego r. 1709. zniesione zostały. Wielki kanał ułatwia miastu kommunikacyą z Jwreą. — *Ya*, *Biella*, *Gattinara* i *Andorno* są małe miasta, w teyże okolicy przerzniętey wielą rzekami i kanałami.

4. Hrabstwo Niceńskie, w którym są: 1. Właściwe Hrabstwo i ms. *Nizza*, po Franc: *Nice*, w miłym położeniu nad morzem śrzódziemnym

przy

przy uyściu rz. *Paglion*. Nie znaią tu nigdy zimy, ogrody się zawsze zielenią; z strony południowey wielkie tamy, na których magazyny kupieckie się mieszczą, od fali morskich miasto zasłaniaią. Liczba dusz do 25000. wynosi. Mieszkańcy wielki handel na oliwę nayprzednieyszą, płotna, papier i wino prowadzą. Blisko miasta iest las aloesowy. Prócz portu dawnego, r. 1749 wystawiono port nowy, który do 200. okrętów pomieścić może. Za miastem znayduią się ruiny dawnego miasta *Cemenelion*, dziś *Cimia*; ruiny te są amfiteatru, Kościoła Apollinowego, łaźni, rurmus, nadgrobki kamienne i inne z rożnemi napisami i t. d. Hr: Niceńskie było dawniey częścią Prowancyi. Tu należą *Villa Franca* miasto nadmorskie z twierdzą, portem wolnym i warsztatem okrętowym, *Sospello* lub *l'Espel* z Biskupstwem, *Torbia* i *Saorgio* miasteczka. — 2. Hrabstwo *Boglio* lub *Beuil* z miastem tegoż imienia. — 3. Dolina i powiat biorący nazwisko od miasta *Barcellonette*, które r. 1230. Raymund Berenger Hrabia Prowincyi założył, i od miasta Barcellony stołecznego Katalonii, skąd iego dom wyszedł, nazwał. Ludwik XV. Król Francuz-

ki

ki r. 1760. przez zamian do Piemontu go odstąpił. — 4. Hrabstwo *Tendo* i miasteczko obronne mocnym zamkiem. — 5. Margrabstwo *Dolceaqua* z miastem małym tegoż imienia. — 6. Xięstwo *Oneglia*, iest lenno Państwa Niemieckiego i gruntem Rpltey Genueńskiey zewsząd otoczone. W nim *Oneglia*, lub *Oneille*, m. s. nadmorskie, portowe i ufortifikowane, wyborną oliwą handel prowadzi. Od niego bierze nazwisko okolica bogata w winice, oliwne i owocowe drzewa.

3 *Xięztwo Montferratu.*

Położenie, rozległość i ziemia.

Położone iest między X. Piemontskim, Medyolańskim, i Rpltą Genueńską. Kray iego rozciąga się na 150. mil kwadr. Lubo iest górzysty, iest iednak ludny i bardzo urodzayny osobliwie w zboża, ryż, owoce przednie i wina, między któremi wina białe i muszkatelowe są naybardziey szacowane. Rzeka *Tanaro* dzieli go na południową część i północną, która cała prawie iest równiną.

Historya Montferratu.

Montferrat cały należał niegdyś do Xiążąt Mantuańskich od r. 1535. ale gdy Franciszek Xiążę Mantuy r. 1613. zszedł bezdzietny, Karol Filibert

Xiążę

Xiążę Sabaudyi odezwał się z swą do kraiu pretensyą, gdy brat zmarłego Xiążęcia Ferdynanda Gonzaga Kardynał cały posiadać pragnął; wynikła woyna do którey się wmięszały Hiszpania i Francya. Pokoy uczyniony w *Chierasco* r. 1631. część iednę domowi Mantuańskiemu, drugą Sabaudzkiemu przysądził. Trwał ten podział do r. 1708. w którym Jozef I. Cesarz wiążącego się do przeciwney partyi Xcia Mantuy z Państw wyzuł, i dekretem Seymu Ratysbońskiego na bannicyą skazał, a Xiążęciu Sabaudyi dał inwestyturę na całe Xięstwo Montferrackie, Alexandryiskie, Lomelińskie, miasto *Valence*, dolinę *Seyka* i znaczne części Xstwa Medyolańskiego. Odtąd więc dom Sabaudzki lennym prawem Montferrat posiada.

Casale ms. nad Padem, z Biskupstwem, obronne dobrą Cytadellą; ma arsenał opatrzony w broń dla 10000. ludzi. *Trino* miasto mocne, dobrze zabudowane, blisko Padu. *Acqui* nad Bormią słynie cieplicami. *Alba* nad Tanarą z Biskupstwem, *Cortimiglia* nad Bormią. *Nizza della Paglio* nad Belbą miasteczka. *Pomaro* i *Spigno* Margrabstwa.

4. *Xięstwo Medyolanskie*

Położenie i rozległość.

Graniczy na północ z Szwaycarami, na wschod z Rpltą Wenecką, z X. Mantuańskim i Parmeńskim, na południe z Rpltą Genueńską, na zachod z Piemontem. Zawiera kraiu około 600. mil kwadratowych.

Płody ziemi.

Nie masz kraiu w Europie ani lepszego, ani pożytecznieyszego nad kray Xstwa Medyolańskiego. Grunta orne nie znaią tu nigdy odłogu, wydaią obficie wszelkie rodzaie zboż, i gdy pierwsze źniwa się kończą, zaczyna się drugi siew pszenicy Tureckiey, prosa i owsa, które w Październiku zbieraią. Ryżu mnostwo się rodzi; pasze są bardzo żyzne, dla tego utrzymuią liczne trzody bydła i owiec, z których wełna tuteysza iedną iest z naylepszych w Europie. Wina też i owoce rozmaite nie mały czynią pożytek mieszkańcóm, ale większy drzewa morwowe przez utrzymywanie iedwabnikow. W całey Lombardyi Austryackiey z rozkazu Cesarza są liczne domy, w których ludzie niemaiący sposobu do życia zatrudnieni są przędzeniem iedwabiu, wełny, lnu, konopi i bawełny.

wełny, Domy te tak są urządzone, iż robotnicy podług płci i wieku znayduią wygodne pomieszkanie i opatrzenie. Wszystkie prawie drogi publiczne w X. Medyolańskim są prostowane i drzewem wysadzane.

Rzeki. Rzeki znacznieysze są: *Po*, do którey rz. *Adda* uczyniona żeglowną r. 1777. przeszedłszy iezioro Komeńskie wbiega; *Tessin* także z Padem się łączy. Obie wypływaią z Szwaycar, iedna z góry *Braulio*, druga z góry S. Gotarda.

Jeziora. Jezioro wielkie: *Lago Maggiore* ma wzdłuz mil 10. szerokie na milę, obfite w ryby, wody ma zielonawe. Brzegi otaczaią wzgórki, winnicami, ogrodami, drzewami kasztanowemi okryte. Z różnych stawów na górach położonych uchodząc do niego wody formuią piękne kaskady. Część iego zaięta gruntem Szwaycarskim *Locarno* się zowie; tam zabiera rzekę *Tesoin*, która zeń pod *Sesto* wypada, i przez kanał ma kommunikacyą z Medyolanem. Dwie na tym iezior ze są wyspy: *Isola Bella* i *Madra*, gdzie powaby natury połączone z ozdobami sztuki utworzyły roskoszne dla ludzi siedlisko. Rozliczne odmiany pagórkow, gaiów, ogrodów, domków, fontan, szpalerów, lasków pomarań-

czowych

czowych i cytrynowych, pochyłych spadzistości podzielonych piętrami, grotów kutych w marmurze rożnokolorowym, lub wykładanych konchami, pałaców i pustyń, pyramidów i posągów, zabawnemu oku odpocząć nie daią. Jeziora *di Lugano* i *di Commo* są także obszerne i rybne. Jeziora, rzeki i gęste kanały prowadzone do rzek *Po*, *Tessin*, *Adda* i *Secchia*, nietylko ułatwiaią handel, ale i gruntom żyzności dodaią.

Panowania odmiany.

Kray Medyolański tak pod panowaniem Rzymian, iako i Lombardów, temuż co i reszta Włoch, losowi podlegał. W wieku XV. miał udzielnych Panów z tytułem Vice-Hrabiów, a poźniey Xiążąt. Po zgasłym panuiącym domie Sforcych na początku wieku XIV. Karol V. Cesarz iako do Państwa lennego, a Franciszek I. Król Francuzki z powodu pokrewieństwa, przedsiewzięli siłą zbroyną popierać swych pretensyy. Przemógł Cesarz, i Xięstwo Medyolanu w mańtwo synowi swemu Filippowi II. Królowi Hiszpańskiemu puścił. W ten sposob dwór Madrycki posiadał ie spokoynie przez lat 150. Ale gdy po śmierci Karola II. Filip Xiążę Andegawski z domu Burbońskiego tron Hiszpanii odzier-

żał

żał, Dom Austryacki mocą, wyparowawszy z Medyolanu Hiszpanów i Francuzow przy sukcessyi Xięstwa tego utrzymał się. Odtąd część do Domu Austryackiego, część do Króla Sardynii należy. Ogółem dochod z Xięstwa Medyolańskiego szacowany iest na 12. milionów Zł. Polskich.

I. CZĘSC AUSTRYACKA.

Część Austryacka.

I. Powiat Medyolański. *Milano*, po Niem: *Meiland*, po Łac: *Mediolanum*, Medyolan, m. s. co do wielkości, ludności i bogactw trzecie miasto we Włoszech; ma na mil 2. obwodu, Cytadellę obszerną i mocną zawieraiącą arsenał, magazyny i młyny prochowe, i plac wielki do uszykowania 6000. ludzi; ma ArcyBiskupstwo, sławną Akademią malarstwa, wielką Bibliotekę publiczną *Ambrosiana* zwaną, w którey 60,000. Xiążek drukowanych, a 15000. rękopismów liczą; do niey Kollegium tegoż imienia, ogrod botaniczny, rzadkie zbiory wybornych malowań, medalów, starożytności, Fizyki i Historyi naturalney należą. Mieszkańców 120,000. a Kościołów 260. w Medyolanie rachuią.

Ce-

Celuie wszystkie Kościoł Katedralny, za cud poczytany, cały wewnątrz i zewnątrz marmurem białym okryty, w guście Gockim stawiany, a lubo około niego od r. 1386. pracuią, dotąd iednak nie maią go za zupełnie skończony; liczba znayduiących się w nim posągów do 600. a kolumn do 4000. wynosi. Kaplica, w którey ciało S. Karola Boromeusza niegdyś ArcyBiskupa Medyolańsk: w trumnie z kryształu skalnego spoczywa, ściany ma wszystkie powleczone blachą srebrną. Z pomiędzy szpitalów 10, ieden iest nayznacznieyszy; w nim sal 24 mieszczą chorych do 4000. podzielonych podług gatunku choroby. Teatr Operalny niedawno wystawiony iest ieden z naywiększych i naypięknieyszych w Europie. Procz pałacu ArcyBiskupa i Gubernatora Autryackiego, inne domy nic wspaniałego nie maią, i ulice nie czynią miastu ozdoby. Mieszkańcy ważny handel, zwłaszcza transportowy prowadzą; gdyż miasto z swego położenia iest nieiako składem towarów z Szwaycar, Francyi i Włoch. Nadto kwitną tu fabryki wszelkiego rodzaiu. Miasto rządzone iest przez Senat złożony z 12 osób. — *Monza* nad rz. Lambro, słynie obszernym handlem

i

i Kollegiatą; w tey zachowuie się korona żelazna, którą Cesarze iako Krolowie Lombardyi koronowani bywali. Korona ta iest złota i wysadzana drogiemi kamieniami, obwód tylko wewnątrz ma żelazny, i przeto cała żelazną się zowie. *Cassano* nad Adda pamiętne potyczką między woyskiem Francuzkiem i Austryackim r. 1750. *Marigano* miasto małe nad rz. Lambro i Margrabstwo.

2. Część Hrabstwa *Angbiera* z miastem tegoż imienia przy ieziorze *Lago Maggiore.* Tamże *Sesto* miasto i Xięstwo.

3. Pow: Komeński. *Como*, lub *Chum*, miasto starożytne, handlowne i osiadłe, leży nad ieziorem tegoż nazwiska, a z ktorego w tym mieyscu wypływa rz. Adda, opasuią ie góry, zdobią piękne budowle. *Fort de Fuentes* forteca na skale przy tymże iezioree, którey garnizon dla nie zdrowego powietrza często odmieniany bydź musi.

4. Część pow: Pawskiego. *Pavia*, po Łac: *Ticinum* miasto dawne nad rz. *Tessino*, niegdyś stolica Królestwa Lombardyi. Ma Biskupstwo, Akademią, Kościoły wspaniałe, most kamienny na rzece długi 260. kroków, zamek stary, i 27,000. mieszkańców.

szkańców. Fortyfikacye Pawii czas zniszczył i starł ślady iey okazałości. Blisko Pawii iest *Certosa* sławny przedtym Klasztor Kartuzów, gdzie wsie i folwarki opasane są murem na kilka mil ciągnącym się. Kartuzya ta bogata w dochód 500,000. liwrów r. 1782. zniesiona została. W tymże pow: *Trivolzo* Xięstwo.

5. Pow: *Ladigiano*, , lub *Lodesan*, zaymuie żyzną, osiadłą i obfitą w dobre pastwiska równinę. Tu robią zachwalone sery Parmezańskie, które zakupuią nietylko do całych Włoch, ale i do Hollandyi, ponieważ tey są dobroci, której inne sery nie maią, że się ani na morzu, ani w kraiach ciepłych nie psuią. *Lodi*, miasto nad Addą z Biskupstwem i zamkiem do 12000. dusz zawiera. *Mocastorna* tskże nad Addą.

6. Pow: Kremoneński, *Cremonese*. *Cremona* miasto z zamkiem obszerne, ulice iego są długie i proste, domy porządnie budowane, Katedra Biskupia piękna z wieżą, którą mieszkańcy za naywyższą w Europie poczytuią. Tu wiele skrzypców robią, które iedne z naylepszych się udaią. Leży Kremona blisko Padu w okolicy obfitey w len, miod i wina. *Pizzighitone* małe miasto nad Addą pamię-

tne, iż Franciszek I. Król Francuzki schwytany od woysk Karola V. Cesarza po batalii pod Pawią, tu iako więzień zaprowadzony został. *Soncino* z tyt: Margrabstwa i *Casal maggiore*.

II. CZĘSC SARDYNSKA.

Część Sardyńska.

1. Hrabstwo *Anghiera*. *Arona* małe miasto z mocnym zamkiem w miłey okolicy. Tu daie się widzieć wspaniały posąg S. Karola z bronzu wysoki 35. łokci, na podstawie 25. łokci nad ziemię wzniesiony postawiony kosztem familii Boromeuszów, która na przyległym ieziorze *Lago Maggiore* posiada wysepki *Borromées* zwane, pomarańczami zarosłe, pałacami i ogrodami przyozdobione. *Palanza*, *Domodossola*, *Morgozzo*, *Vogogna* mieysca znacznieysze.

2. Dolina *di Sesia* od rzéki ią przerzynaiącey ma nazwisko, zawiera małe miasta: *Borgo di Sesia* i *Vorallo*.

3. Pow: Nowarezki. *Novara* miasto obronne zamkiem, ma Biskupa z iurysdykcyą swiecką; okolica w ryż obfituie.

4

4. Pow: *Vigevanasco*, *Vigevano*, lub *Vigera*, miasto nad rz. Tessino, mocne zamkiem na skale stoiącym.

5. Pow: *Lumellina*. W nim *Lumello*, *Mortara* i *Bremme* nad Padem. *Valenza* obronne, blisko uyścia Tanary do Padu w położeniu górzystym.

*6. Pow: *Alessandrino*. *Alexandria della paglia* zwane dla tego miasto; iż tu słomą zamiast drzewa palą. Leży nad brzegiem Tanary, ma Cytedellę i Biskupa. Handel ważny prowadzi z Szwaycarami, Niemcami, Francyą i t. d. Dwa tu sławne iarmarki w Kwietniu i Październiku bywaią. Liczy na 12000. dusz.

7. Pow. Tortonezki. *Tortona* miasto obronne nad rz. Skrywią, ma około 6000. mieszkańców. *Serravalla*, w bliskości są rudy żelaza.

8. Część pow: Pawskiego z miastem *Voghera* nad rz. Stafforą.

9. Pow: *Bobio* z miastem tegoż imienia nad Trebią.

5. *Xięstwo Mantuańskie.*

Położenie i rozległość.

Otoczone iest państwami Rpltey Weneckiey, Xstwa Medyolanu i Modeny i Stanem Papiezkim. Kray długi na mil 16. szeroki 12. zawiera do 120. mil kwadratowych.

Płody kraiowe. Grunta żyzne, rodzą wszystkie zboża, wina, lny, owoce; Jedwabiarnie, trzody liczne i stada są znacznym dostatkiem mieszkańców. Konie Mantuańskie szacowane są bardziey, niżeli Neapolitańskie.

Rzeki, Rzeki: *Po* przerzyna kray i wylewem swym wielkie szkody przynosi, do niey *Oglio*, *Secchia* i *Mincio* przebiegłszy iezioro *di Garda*, wchodzą. Dochod z Xięstwa ma wynosić do 400,000. talerów.

Odmiany Panowań Xięstwo Mantuy od r. 1433. należało do domu Gonzagów, dane w lenno od Zygmunta Cesarza Fryderykowi Gonzadze, który był tylko Margrabią. Karol V. r. 1530. nadał tytuł Xiążęcy. Ostatni z domu tego Karol Ferdynand IV. umarł w Wenecyi bezdzietny r. 1708. wprzód złupiony z swych państw za to, iż w woynie Cesarza z Francyą strony przeciwney się trzymał. Odtąd dom Austryacki posiada kray ten iako lenność państwa Niemieckiego, oprócz niektórych małych powiatow, ktore przy potomkach z liniy pobocznych dawnych Xiążąt zostały.

Miasta. *Mantua*, m..s. ufortyfikowane z sztuki i natury, z zamkiem, Biskupstwem, Akademią nauk wyzwolonych i drugą umieiętności wyższych

zało-

założoną r. 1767. Zawiera do 16,000. mieszkańcow, ci utrzymuią fabryki materyy iedwanych, a Zydzi maiąc część miasta oddzielną, naylepszy w nim handel prowadzą, lecz oraz obywatelow niszczą. Daią się tu widzieć sztuczne młyny do przędzenia iedwabiu. Mantua leży na ieziorze *Menzo* lub *Mincio*, rozległym w około mil Włoskich 20. a szerokim 2. które ią oblewa. 3 Mosty wielkie, z tych ieden długi na 600. kroków, czynią miastu kommunikacyą z lądem, gdzie iego przedmieścia rozciągaią się. Ulice miasta są długie i proste; pałac niegdyś Xiążąt, a teraz Gubernatora iest wspaniały; na iedney bramie miasta są 3. busta z marmuru, iedno Wirgiliusza Poety, który się w tym Xstwie w *Pietola* przedtym *Andes* urodził, sławnego literata *Mantuanus* zwanego, i Franciszka I. Gonzagi. W czasie upałów paruiące wyziewy z ieziora przymuszaią niekiedy mieszkańców do wynoszenia się na lato z Mantuy.

Ostiano nad rz. *Oglio* z tyt: Margrabstwa. *Goito* nad rz. *Mincio* która z ieziora wypływa. *Caneto* z tyt: Hrabstwa. *Luzara* blisko Padu pamiętne mieysce porazką Francuzów r. 1702. *Gonzaga* z zamkiem gniazdo familii Xiążęcey tegoż imienia.

6. *Xięstwo Parmy, Placencyi i Gwastalli.*

Położenie, rozległość, ludność.

Leżą na południe ku zachodowi, względem Xstwa Medyolanu. Zaymuią kraiu 280 mil kwadr: przeszło 300,000. dusz liczą, i milion talerów dochodu przynoszą.

Odmiany panowań

Xięstwa Parmy i Placencyi miały dawniey swych Xiążąt z domu Farnezych. Pierwszy z nich Piotr Ludwik 1545. wziął na nie inwestyturę od Pawła III. Papieża, którego był synem naturalnym, z obowiązkiem płacenia corocznie na znak hołdu, 10,000. talerów. Wzbraniał mu tey possessyi, iako lenna Państwa Niemiec: Karol V. Cesarz, lecz po śmierci Xiążęcia Piotra, synowi iego Oktawiuszowi Farnezemu ożenionemu z Małgorzatą corką naturalną tegoż Cesarza, mąństwo Xięztw rzeczonych zapewnił. Po zgasłey linii męzkiey Farnezych r. 1731. Karól Jnfant Hiszpański zrodzony z Elzbiety Xiężniczki Parmeńskiey oba Xięstwa otrzymał, a r. 1736. zostawszy Królem Neapolitańskim domowi Austryackiemu ich odstąpił, i znowu roku 1748. przez Traktat Akwizgrański Filipowi bratu Karóla wspomnionego do-

dostały się, wraz z Xięstwem Gwastali od Xięstwa Mantuańskiego odłączonym.

Produkta Xtwa Parmy.

1. Xięstwo Parmy. Produkta kraiowe są: iedwab, który aż do Anglii i Francyi sprzedawa, wełna cienka, wino, oliwa, sol, koperwas i sery. Znayduią się też rudy żelaza i miedzi, wody mineralne w *Lusignano*, i kopalnia solna w *Salso*, która 30,000 cetnarów soli corok dostarcza.

Miasta.

Parma, m. s. piękne i obronne, rezydencya Xiążąt, 40,000. dusz zawiera. Rzeka Parma dzieli ie na 2 części. Powietrze tu bardzo zdrowe, ulice regularne, domy porządne i naywybornieyszemi malowaniami ozdobione, z których Parma słynie. Nayprzednieysze są, wspaniały pałac Xiążęcy, w marmury, iaspis i porfir bogaty, iest on obszerny bardzo, i przy nim wielkie ogrody. W nim gabinet medalów iest naylepszy we Włoszech. Oprócz universitatem iest w Parmie Akademia rysunku, malarstwa, rzeźby i budownictwa, i konwikt dla 250. młodzieży Szlacheckiey. Gmach universitatis iest nadziw rozległy i wspaniały. Z 3ch teatrów, które się tu znayduią, ieden miany iest za naywiększy i nay-

lepszy

lepszy w Europie, oprócz podobno Weroneńskiego, ma długości łokci 190. szerokości 150. Budowany iest wkształt amfiteatru Rzymkiego, i tak dogodnie, iż cichy nawet głos nie tylko na parterze, ale i w lożach wszystkich i w każdym kącie wyraźnie słyszeć się daie. Do 14,000 osób mieścić się na nim może. Dla znacznego kosztu na światło, rzadko bardzo na nim graią, lecz pospolicie tylko w przyległey teatrowi sali. Między fabrykami Parmy nayznaczniey-sza iest porcellany i płocien. Warsztaty iedwabne i sukienne, nie są iuż w tym stanie, w iakim były. W okolicy Parmy znayduie się źrzódło, po którego wodzie ciekącey pływa oley skalny *Petroleum*, który zbieraią, gdzie niegdzie iest biały, w innych mieyscach ciemno brunatny. W *Miono* i *Vizzola* iest czysty, w *Ozzono*, *S. Andra* i *Rubiano* po wierzchu wody pływa. — W *Colorno* iest roskoszny pałac letni Xiążęcy. W *Bardi* w żyłach gipsu i kredy znayduią kryształ sześcio granny. *Borgo di Taro*, iest miasto w okolicy w winnice obfitey zwaney *Val di Taro* lub *Stato di Landi*.

2. Xięztwo Placencyi, co do płodów ziemi i własności powietrza od Xtwa Parmy się nie różni. *Placenza*, po Franc: *Plaisance*, po Łac: *Placentia*, m. s. iest dosyć wielkie, w miłym położeniu niedaleko Padu, obronne mocną cytadellą, ozdobne pięknemi domami maiącemi swe wystawy, zamkiem Xiążęcym, prostemi ulicami, z których naycelnieysza *Stradona* ma wzdłuż 1500. a wszerz kroków 25. dwoma dawnych Xiążąt Parmy posągami lanemi z bronzu, ratuszem wspaniałym i t. d. Ludność do 24,000 wynosi. *Borgo a San Domino* miasto główne Margrabstwa *Busseto*, czyli *Stato Pallavicino*. O mil 7 od Placencyi są dwa osobliwsze źrzódła mineralne, w iednym woda wre zawsze, lubo nie iest ciepła, w drugim zapala się za zbliżeniem świecy, i poty się pali, póki wiatr nie zgasi.

Xstwa Placencyi miasta.

3. Xięstwo Gwastalli. *Guastalla* m. s. nie wielkie, lecz dobrze zabudowane przy wbiegu rz. Krostoli do Padu; pamiętne wielką klęską woysk Cesarskich zadaną od Francuzów roku 1734.

Xztwa Gwastalli miasta.

Małe Xięztwa *Sabionetta* i *Bozzolo* do tegoż Xiążęcia także należą.

7. *Xięstwo. Modeny.*

Oraz pomnieysze Xięstwa przyległe, pod tymże panowaniem.

Położenie, rozległość, dochod.

Xięstwo to położone na zachod kraiu Parmeńskiego z przynależącemi kraiami ma na 200 mil kwadr: i z temiż przynosi Xiążęciu przeszło dwa milliony zl. Polskich.

Produkta. Rzeki.

Kray iest urodzayny w zboża, wina i rozmaite owoce, a z utrzymywania iedwabników znaczne odbiera korzyści. Południowey strony część góra Appennin zaymuie. Płyną przezeń rzeki *Panaro*, *Secchia*, *Crostolo* i t. d.

Panowanie.

Dom Estych, ieden z nayzacnieyszych i naydawnieyszych we Włoszech z dawna w Modenie panuie. *Borso* d' Est r. 1452. wziął kray ten w mańswo od Ferdynanda III. Cesarza z tyt: Xiążęcym. Posiada go dotąd dom rzeczony iako lenno Państwa Niemieckiego z następstwem w płci mezkiey i obowiązkiem płacenia Cesarzowi corocznego hołdu 4,000 talarów.

Miasta Xstwa Modeny

1. Właściwe Xięstwo Modeny. Modena po Łac: *Mutina*, m. s. piękne, regularne i ufortyfikowane, rezy-

zydencya Xiążąt. Tu iest Cytadella, Katedra Biskupstwa, Akademia założona r. 1772. Konwikt dla 80 młodzi szlacheckiey, bogaty zbior nayrzadszych osobliwości naturalnych, pałac Xiążęcy, Kościołów 51. mieszkańców 20,000. Leży nad kanałem między rz. Panarą i Sekią. W bliskości miasta kopane bywaią studnie na 30 lub 40 sążni głębokie, w których na wodzie pływa oley skalny czerwonawy i żołtawy, nayobficiey podczas wiosny i iesieni. Studnie te są zamykane, i tylko co 15 dni ie otwieraią dla zebrania oleiu, używanego do farb i lekarstw. Niedawno przy *Sassuolo* odkryto źrzódło wód gorzkich, które zawieraią sól równie purguiącą, iak Angielska. O dwie mile Włoskie stąd, iest w ziemi otwor zwany *Salsa*, z którego zwłaszcza na wiosnę i iesieni wychodzi dym, wybuchaią płomienie z popiołem, kamieniami i wyziewem siarczystym; niekiedy kamienie z wielkim łoskotem na 40 sążni w górę wyrzucane bywaią. To gdy się zdarza, woda w rzeczonych studniach bywa mętna. W okolicy *Salsa* rozmaite petryfikacye się znayduią. — W *Rivalta* i *Sassuolo* są dwa piękne zamki Xiążęce.

Xztwo *San Felice*, Margrabstwa: *Spilambesto*, *Vignola* i *Scandiano* przyległe tu należą. W pow: *Frignano* iest miasteczko *Acquaria* nad rzeką Panarą sławne wodami lekarskiemi. Włości *Carfagnano* iest głowne mieysce *Castelnuovo* nad rz. *Secchia*. Włość *Soraggio* w górach Appenninu leży.

Xstwo Reggio i Correggio.

2. Xięztwo *Reggio* z dawna z X. Modeny iednegoż ma Pana, i też płody ziemi. *Reggio* m. s. nad rz. Tessoną, obronne i lepiey zabudowane niżeli Modena, liczy 18000. dusz. Cytadella iego iest mocna, ulice proste, prowadzi handel zyskowny zwłaszcza iedwabiem. Wsrzód miasta daie się widzieć szacowny posąg Brennusa wodza Gallów. W okolicy znayduie się wyborna ziemia alkaliczna, niekiedy rozsypuie się iak proch, niekiedy zaś iest nakształt ziemi tłustey. Obrocona w proch podobny do mąki lecz bez żadnego smaku, służy za lekarstwo przeciwko truciznie, febrze, biegunce, i chorobom hipokondryi. *Bersello* miasto niedaleko Padu. *San Paolo* i *Canossa* Hrabstwa.

Tu także należą Xięstwa: *Corregio* i *Carpi* z małemi miastami i zamkami tychże imion, i Hrabstwo *Rivolo* lub *Rollo* lenne Pańs: Niemiec.

3.

3. Xięztwo Mirandoli, które z familii *Pico* miało własnych Xiążąt do r. 1710. gdy ostatni Xiążę od Cesarza na bannicyą został skazany, a Xięstwo za milion złotych Niemiec: Xciu Modeny było odstąpione. *Mirandola* m. s. mocne, ma Biskupstwo, pałac Xiążęcy i Cytadellę. *Concordia* z tyt: Xztwa nad rz. *Secchia*.

Xstwo Mirandoli.

4. Xięztwo Nowellary, które do młodszey linii domu Xiążąt Gonzagów zgasłey r. 1728. należało, a od Cesarza lennym prawem 1737. Xiążęciu Modeny iest nadane. *Novellara* ms. z zamkiem.

Xstwo Nowellary.

5. Xięztwo Massakarrary leży między Rpltą Genueńską i Luceńską nad morzem śrzódziemnym, miało niegdyś własnych Xiążąt z familii *Cibo*, lecz po zeyściu ostatniego Xiążęcia, przez zamęzcie iego córki i dziedziczki z Herkulesem Reinoldem, przeniosło się w dom Xiążąt Modeńskich r. 1741.

Xztwo Massakarrary.

Massa m. s. ludne wśrzód piękney równiny ozdobne zamkiem. W iego okolicy znayduie się lazur, miedź, ałun, bergryn farba, antimonium i ametysty. Tu prowadzony iest obszerny przez górę Appennin gościniec. *Carrara* miasto w górzystym położeniu z Akademią rzeźby i bu-

budownictwa; słynie szybami marmuru białego mianego za naylepszy w Europie.

8. *Xięstwo Monacenskie*

Położenie, płody ziemi i rozległość.

Nad morzem śrzódziemnym przy Hrabstwie Nizza i kraiu Rpltey Genueńskiey położone, oprócz małey krainy, reszta kraiu iest ciągiem gór płonnych, na których nic się prawie nie rodzi. W równinie udaią się Cytryny i pomarańcze naypieknieysze we Włoszech, zwłaszcza w okolicy miast *Menton* i *Roccabruna*. Jedynym bogactwem mieszkańców są drzewa oliwne, z których tyle odnoszą pożytku, że stąd podatek w trzeciey części na Xiążęcia idący, czyni mu dochodu 14,000. talerów. Kray ma wzdłuż mil 4. wszerz w niektórych mieyscach na milę. Droga z Monaco do Genui dla skał i przepaści, trudnieyszą czyni przeprawę, niżeli przez górę Cenis.

Panowanie.

Familia Grymaldych długo posiadała to Xztwo dziedzicznie. Xżę Antoni Grimaldi zmarły r. 1701. odstąpił go Królowi Francuzkiemu, biorąc od niego w zamian krainę we Francyi. Monaco zaś otrzymała fa-

milia

milia *de Matignon*, która ie posiada pod protekcyą Francyi.

Monaco, po Franc: *Mourgues*, m. s. mierne, bardzo obronne fortyfikacyami, Cytadellą i położeniem. Król Francuzki trzyma w nim swoy garnizon zostaiący pod kommendą Xiążęcia. Leży na opoce nad morze wyniesioney; ma port bezpieczny, i zamek piękny.

9. *Xięstwo Masseranskie.*

Otoczone zewsząd kraiem Xięstwa Piemontskiego, iest to lenność Państwa Kościelnego; posiada ie dom Xiążąt *Ferrari*, czyli *Acciajoli*. *Masserano* m. s. rezydencyonalne, leży na górze o mil 8 od Wercelli. *Crevacore* iest Margrabstwo tu przynależące.

Xztwo Masserańskie.

10. *Xięstwo Castiglione i Solferino*

Między Xięstwem Mantuańskim i pow: Brescyańskim Rpltey Weneckiey. Posiadała ie dawniey naymłodsza linia domu Xiążąt Gonza-

Xztwo Castiglione i Solferino.

gów

gów (*) iako lenność Państwa Niem: Lecz r. 1692. wyzuci z niey zostali; zaś od r. 1773. do domu Austryackiego należy. — *Castiglione delle Stivere* m.s. obronne, do 5,000. dusz zawiera. *Solferino* miasteczko. *Castel Guifre* Margrabstwo.

II. *Rzeczpospolita Genuenska.*

Położenie i rozległość.

Z Xięztwami Toskanii, Parmy i Placencyi na północ graniczy, ponad morzem Liguryiskim rozciąga się, wzdłuż około mil 60. lecz szerokości śrzedniey nie ma nad mil 5. kray iey zaymuie do 300 mil kwadr.

Płody ziemi.

Rozległe po całym kraiu góry niektóre lasem okryte, inne skaliste i płonne opuściłby dla braku pożywienia gnuśny i niewolniczy mieszkaniec, ale wolny Genueńczyk, przemyślny i pracowity, wyprowadza z nich płody służące wygodzie życia aż do obfitości. Rodzą się tu wina pospolite i muszkatele, delikatne owoce cytryny, limonie, figi, migdały,

[*] Dom Xiążąt Gonzagów na 4 linie się dzieli: *Gonzaga Vescovati* starsza i młodsza, *Gonzaga Luzara*, i *Gonzaga Castiglione et Solferino.*

gdały, pomarańcze, granaty i t. d. Naylepsza prawie Europeyska oliwa wyciskana iest z owoców drzew oliwnych, które przy *San Remo* rosną. Morwy białe żywią mnostwo iedwabników. Soli tak znaczny maią dostatek, iż ią nawet za granicę zbywaią. Znayduią się szyby pięknych marmurów i różnych kamieni.

Ludność kraiu do 400,000. wynosi. Religia Katolicka panuie, Zydzi iednak są cierpieni. Mieszkańcy używaią zepsutego ięzyka Włoskiego, ale znacznieysi, zwłaszcza w Genui, po Francuzku mówią. Handel ważny prowadzą produktami ziemi i swych rękodzieł, iako to: iedwabiem, trepą, pilśnią, axamitem, szkarłatnym suknem, adamaszkiem, lamami złotemi i srebrnemi, koronkami, rękawiczkami, papierem, sérem Parmezańskim, towarem apteczným lewantskim, i t. d. Lecz dziś handel Genueński małym nazwać można w porównaniu tego, czym był niegdyś. Niemniey Szlachta, iako i mieszczanie kupiectwem się bawią. Owszem handlarstwo w charakter Genueńczyków wpływa. Upadek handlu swego na wschodzie i stratę osad zabranych im przez Turków, przez rozkrzewienie wewnętrznych rękodzieł nagrodzić

Język, ludność, handel.

grodzić starali się. Wielką iest dla nich korzyścią Bank S. Jerzego, który był prawie pierwszym w Europie, nie należy on do Rpltey, ale do prywatnych bogatych obywatelów. Procz innych źrzódeł, z summ różnym Państwom pożyczonych, ma dochodu corok przeszło 10 milionów. Genueńczykowie umieią z okoliczności korzystać, częstokroć sami nastręczaią swą usługę potencyom będącym w potrzebie kredytu, stąd pomnażaią swe skarby, a z procentów składanych niezmierne kapitały wzrastaią.

Potęga, dochody i herb Rpltey

W czasie pokoiu nie trzyma Rplta więcey woyska regularnego nad 3000. piechoty; Milicya zaś kraiowa wynosić może 20,000. Potęga na morzu niegdyś tak znaczna nie składa się dziś iak z kilku Galer i kilku pomnieyszych zbroynych statków. Dochody publiczne Rpltey czynią przeszło milion talerów. Herb Genueński iest krzyż czerwony w srebrnym polu, na nim korona.

Kray Rpltey dzieli się na 2 części.

Miasta.

1. Część wschodnia, *Riviera di Levante. Genoua*, po Franc: *Génes*, Genua, m. s. nad morzem, w położeniu spadzistym, im daley od morza, tym wyżey w kształt amfiteatru wznoszącym się, a przeto nie-

wy-

wygodnym, ale czyniącym widok naymilszy. Miasto obronne, piękne, i dla wspaniałych gmachów od Włochów pysznym nazwane. Ma na około mil 2, i 3ma obwodmi iest opasane, których końce dochodzą do morza. Ulice lubo są ciasne i kręte, są iednak czyste. Dwie tylko ulice *Strada Nuova* i *Balbi* są proste i szerokie; po obu ich stronach rzędem nieprzerwanym ciągną się wspaniałe pałace, i w tym rodzaiu niemasz im równych w Europie. Wszystkie prawie domy są wysokie i okazałe nakształt pałaców, niektóre całe zewnątrz polerownym marmurem okryte; na dachach ich pospolicie płaskich są sypane ogrody, kwiatami i drzewkami ozdobione. Między gmachami publicznemi celuie Katedra ArcyBiskupia czarnym i białym marmurem powleczona, w niey konserwuią Kielich sześciogranny z iednego szmaragdu zrobiony. Pałac Doży zwany *Signoria* iest obszerny i dawny, zawiera arsenał opatrzony w broń dla 30,000. ludzi; Dziedziniec iego zdobią posągi z marmuru białego Andrzeia i Jana Doryi zbawców swey Oyczyzny; W kaplicy są malowani wszyscy sławni rodacy Genueńczykowie, między któremi i Krzy-

stof Kolumbus ma mieysce. Liczne szpitale znayduiące się w Genui, są to obszerne i wspaniałe budowle, ieden z nich na schyłku góry postawiony mieści ubogich i usługuiących do 2000. osob. Most łączący dwie góry wyniesiony na 90 stop nad dolinę, maiący wszerz stóp 15. wzdłuż 160. godzien iest widzenia; poniżey iego stoią domy od 4 do 6 piąter, na których wierzchach zielenieią się ogrody. Na przedmieściu S. Piotra są naypięknieysze pałace, nie oszczędzano w nich złota i marmuru aż do zbytku, przy nich przepyszne ogrody. Zakazany zbytek przez prawa w stroiach panuie w nayprzednieyszych malowaniach, w drogich meblach, poiazdach, sprzętach i t. t. Genueńczykowie noszą suknie czarne nakształt Wenecyanów, ale mnieysze peruki. Port iest wolny, obronny, bezpieczny i obszerny bardzo w półkrąg lądem górnym otoczony. Okręty o 80 armatach wchodzić do niego mogą. Zasłaniaią go dwie wielkie groble, z których iedna ma wzdłuż kroków 560. wszerz 13. wyżey nad wodę stop 15. od iednego końca grobli do drugiego łańcuchem zamykany bywa. Przy wniyściu iest wieża wysoka, na którey co noc 35 kagańców gore.

Genua

Genua zawiera dusz 80,000. handel iey i fabryki lubo są w kwitnącym stanie, nie znaczą iednak tyle, ile dawniey. W samey fabryce axamitów pracuie zawsze na 8000. ludzi. Pod miastem szyby pięknych marmurów znayduią się. — *Rapallo* miasto nad zatoką tegoż imienia z portem lichym. *Chiavari* nadmorskie. *Sestri di Levante* z zamkiem na górze w morze podaney *Spezza* od którego zatoka nazwisko bierze, ogrodami oliwnemi słynie. *Lerice* obronne zamkiem na opoce stoiącym. *Portofino* między zma górami nadmorskiemi i portowe. *Brugneto* nad rzeką Werrą, *Sarzana* nad rz. Magrą. *Porto-Venere* nad zatoką Spezza, gdzie port obszerny i wygodny, umocniony kilką twierdzami, a blisko zdroy wody słodkiey okrętom opatrzenia się w nią sposobność daie.

2. Część zachodnia *Riviera di Ponente*. *Novi* iest składem towarów przychodzących ze wschodu. Tu Genueńczykowie pociągnieni miłym położeniem i zdrowym powietrzem, domy przepyszne maią. *Savona*, niegdyś *Sabatia*, w kraiu tym po Genui nayznacznieysze miasto dla handlu, fabryk i ludności; zdobią ie piękne domy i Kościoły. Port tuteyszy nie-

dawno

dawno odnowiony został. *Vadi* nadmorskie z portem i cytadellą na skale. *Noli* także portowe. *Zuccarello* z tyt: Margrabstwa. *Albenga* lubo w obfitey okolicy, dla niezdrowego powietrza mało ludne. *Langueglia* mieysce nad morzem handlowne. *Sestri di Ponente* ma warsztat do budowy okrętów o mil dwie od Genuy.

Vintimiglia, miasto nadmorskie z mocnym zamkiem i Biskupstwem, wraz z swym pow: iest lennością Rzeszy Niem: *San Remo* portowe blisko morza, w okolicy dolinami i wzgórkami przeplatаney, szczególniey urodzayney w oliwy, cytryny, figi, pomarańcze, wina i inne owoce. Tu się naylepiey drzewa palmowe i limoniowe udaią, a oliwa tuteysza wyrównywa Prowanckiey. Jest to lenność Państwa Niem: i miało swe przywileie znaczne do r. 1753. w którym ie Rplta pod swą moc zagarnęła. *Finale*, mocne miasto którego część na górze, część w pobrzeżu morskim leży, ma port wolny i obronny twierdzami. Jest główne Margrabstwa lennego Rzeszy Niem: które przedtym do Króla Hiszpańskiego należało, ale Cesarz stawszy się iego Panem, przedał tę lennosć Genueńczykóm r. 1713. za 300,000. talerów.

Ca-

Capraia, lub *Caprara*, wyspa o mil 12 na wschod powyżey Korsyki, ma na mil 6 obwodu, iest bardzo górzysta, mało co rodzi oprócz wina. Liczą w niey przeszło 3000. mieszkańców, którzy prawie wszyscy mieszkaią w mieście w końcu wyspy położonym, maiącym port i mocną cytadellę na skale. Są także dwie wieże w dwóch kątach wyspy, nie tak dla obrony, iako dla postrzegania korsarzów na morzu. Kapraia należała dawniey do Korsyki; przy niey się Genueńczykowie utrzymali.

Historya Rpltey Genueńskiey.

Kray Rpltey Genueńskiey zaymuie tę część Włoch, lecz niecałą, którą niegdyś Liguryą zwano. Mieszkańcy iey r. 115 przed narodzeniem Chrystusa Pana poddali się Rzymianóm, a późniey tegoż doznawali losu, iakiemu i inne prowincye Rzymskie we Włoszech podpadały. Około r. 950. rząd Republikantski wprowadzili, lecz dopiero 1096. pewien iego kształt prawami opisali, który potym kilkokrotnym odmianom podlegał. Genueńczykowie zamożni w siłę i bogactwa rozpostarli swóy handel po całym świecie, i prócz zdobytych niektórych wysp i lądów we Włoszech, uczynili się Panami kilku portów i osad na wschodzie.

dzie. Lecz nie długo się przy nich utrzymywać zdołali, naypoźniey utracili wyspę Korsykę odstąpiwszy iey Francyi r. 1768. lubo się prawa swego do niey nie zrzekli. Przymuszeni kilkakrotnie szukać protekcyi korony Francuzkiey, lub iey panowanie nad sobą uznawać, nakoniec r. 1528 zupełnie się z pod władzy obcey wybili za pomocą Karola V. Cesarza, i wolność swą utwierdzili. Winna Genua iey odzyskanie cnotliwey dzielności współrodaka Piotra Jędrzeia Doryi; sprawiedliwie przeto ma we czci zasług iego pamiątkę.

Rząd. Rząd Rpltey iest Arystokratyczny. Naczelnik iey tytuł ma Doży, obierany bywa na lat dwa, mieszka w pałacu Rpltey, i iey kosztem żyie wraz z swą familią; po dwu letnym urzędowaniu, ma pensyi na rok 500 talarów, i mieysce w Kommissyi Prokuratorów zwaney *Camera*, która skarbem publicznym zawiaduie. Niemoże bydź obrany Dożą, kto nie iest zapisany w liczbie szlachty od lat 12. i niema lat 50. i ieżeli iest z teyże familii, z którey był przeszły Doża. W 8 dni po zeyściu z urzędu sądzony bywa, czyli się dobrze w swych obowiązkach sprawił. Daią mu tytuł *Serenissimi et Illustrissimi*, nadany od Ru-

Rudolfa Cesarza, r. 1581. Po urzędowaniu zaś tytuł *Excellenzza*. Zawsze przy Doży iest Senatorów 12. z tych dwóch odmieniaiąc się co 4ry miesiące zawsze przy nim mieszkaią dla przestrzegania iego postępków; bez nich ani dawać ministrom obcym audyencyi, ani listów do siebie pisanych otwierać nie może. On też prezyduie w Kamerze skarbowey złożoney z 8 osób. *Signoria* czyli Senatorów 12 z Kamerą maiąc na czele Dożę władzę wykonawczą sprawuią, lecz w głównieyszych interesach bez Rady wielkiey, lub małey decydować nie mogą. Rada wielka ma władzę prawodawczą, może nakładać podatki, uchwalać nowe ustawy, odmieniać i póprawiać Konstytucyą i stanowić urzędników z pośrzód kandydatów od małey Rady podanych. Do niey wchodzi każdy szlachcić, po 22 roku wieku swego. Szlachta iest dwoiaka: Stara *veteris porticus*, i nowa *novæ porticus* zwana dla tego, iż dawniey do sali radney starsi iednemi, młodzi Szlachta drugiemi drzwiami wchodzili. Nie różnią ich żadne przywileie, ale opinia; iak pierwsi tak i drudzy do wszelkich urzędów obierani bydź mogą i bywaią, Jest 28 familiy w Genui, które dawną szla-

chtą

chtą bydź się szczycą. Rada mała o publicznych interessach stanowi, o pokoiu i woynie, wybiera do niższych magistratur, może nawet pisać uchwały za zgodą dwóch trzecich części głosów, lecz te konstytucyi r. 1576. przeciwne bydź nie mogą. Do tey rady wchodzi osób 200 wybieranych w sposób następuiący: Rada mała schodząca zgromadziwszy się wybiera większością kresek osób 30. Ci z pośrzód szlachty obieraią obywatelów 200. którzy na dwa lata przyszłe Radę małą składać maią. Pospolicie bywa, że gdy nie masz ważney uchylenia kogo przyczyny, tychże samych potwierdzaią i dopełniaią liczbę ubyłych. Senatorowie zaś, Prokuratorowie i inni celnieysi Urzędnicy losem ciągnieni bywaią. Jest puszka zwana *Seminarium*, zawieraiąca 120 kartek równych z imionami osób: liczba ta corok na mieysce wyciągnionych, lub umarłych dopełniona bydź powinna w ten sposob: Rada mała z osób, z których każdy iednę podać ma prawo, wybiera tyle dwoie, ile brakuie w puszce, i tak obranych do Rady wielkiey odsyła, tą znowu większością gałek z dwoistey liczby połowę potwierdza do dopełnienia 120. Elekcya Doży na wielkiey Radzie

dzie odprawia się. Kładą w naczynie otwór ciemny z boku maiące, aby weń ręka wmieścić się mogła, tyle gałek, ile osób w Radzie. Lecz między temi gałkami, które są wszystkie posrebrzane, iest 50 złocistych. Każdy iednę losem ciągnie. Ci którzy dostaną złociste, idą na bok i podług zdania swego gałkami pisanemi obieraią 20stu Elektorów powinnych mieć po lat 50 i z osób zasłużonych. Elektorowie znowu większością obieraią 20 bądź z pomiędzy siebie, bądź z innych; ci 20 obieraią ieszcze 15. a dopiero ci 6ściu kandydatów, z których ten Dożą zostaie, który większość kresek w Radzie wielkiey pozyska. Doża w czasie ceremonii nosi suknią staroświecką karmazynową axamitną, lub adamaszkową, na głowie czapkę czerwoną z teyże materyi kończącą się nakształt piramidy, a nawierzchu kita iedwabna. Powtórnie obranym bydź nie może aż w lat 10. Między urzędnikami Rpltey maią wiele znaczenia Cenzorowie, *Syndykami*, czyli *Conservatores legum* zwani. Jest ich 5. Urząd ich trwa 4 lata. Na sessyach Rady wielkiey i małey są przytomni, powinni przestrzegać ścisłego zachowania praw, i sądzić Dozów i innych urzędników z ich

spra-

sprawowania się na urzędzie. Po Cenzorach idą Jnkwizytorowie Państwa; do nich należy ściśłe utrzymywanie Policyi w całym kraiu i w stolicy. Administracya woienna iest pod dozorem 6 urzędników; pięciu żywnością i porządkiem, pięciu portami morskiemi, drogami, murami i t. d. zawiaduią. Do wszelkich urzędników Rpltey szlachta tylko ma prawo; z stanu mieyskiego Sekretarze Państwa bydź mogą; iest to urząd zyskowny trwaiący do lat 10. a niekiedy i dłużey. Podług dawnego zwyczaiu w Genui, sędzia kryminalny zwany *Podestat*, iest zawsze cudzoziemiec. Na sędziów Cywilnych biorą doktorow prawa, bądź z Państw sąsiedzkich, bądź z Akademiy Włoskich. Od nich appellacya idzie do sądu 3 doktorów Państwa, lub dwóch doktorów i iednego szlachcica, a ostatnia do Rady Rpltey. Oprócz Podestata, iest w Genui Rota czyli Sąd kryminalny postanowiony r. 1576. złożony z 4 osób także cudzoziemców; od ich wyroku do Senatorów i Prokuratorów appellować można. Nakoniec co do spraw religii, iest Trybunał Jnkwizycyi, który sądzą 6 Duchownych w przytomności 3 Senatorów swieckich, a wyroki podległe są approbacyi Senatu.

W ten-

W tenczas gdy Genua panowała nad Sardynią i Korsyką, gdy posiadała na Archipelagu wyspy Lesbos i Tenedos, gdy Krolów Cypru miała za hołdowników swoich, gdy miasta, porty i osady w Natolii, Syryi, Grecyi i Krymie w swey mocy trzymała, gdy była panem handlu na morzu Czarnym, na Archipelagu i większey części morza Srzódziemnego, gdy Państwu Carogrodzkiemu narzucała Cesarzow, i mogła 200 żaglów puścić na morze, w ten czas szukane były związki z Genuą i ważne miały znaczenie. Lecz przez niezgody i zamieszania wewnętrzne przywiedziona została do tego stanu, w którym się uyrzała bliską zupełnego zniszczenia. Lubo się zaś uchroniła zagrożonego upadku, iednak ogołocona z swych possessyy, ścieśniona w handlu, osłabiona w swey potędze nie może mieć znacznego wpływu do interessów Europy. Odtąd nie łączą iey z Państwami obcemi inne względy, procz tylko kredytu i handlu. Ledwie która iest potencya w Europie, którąby iey dłużną nie była. Doznaie dobrey harmonii z Francyą, i iey w handlu wschodnim bandery używa. Z Rzeszą Niemiecką utrzymuie związek, nie tylko co do lennych possessyy,

Związki z obcemi Państwami.

ale

ale i co do handlu, który nie bez ważney korzyści z Niemcami, Francyą, Anglią, Hollandyą, państwami sąsiedzkiemi domu Austryackiego i w całych Włoszech prowadzi. Bogatsi Genueńczykowie posiadaią w królestwie Neapolitańskim znaczne włości, a Rplta ma na morzu śrzódziemnym wyspę Kapraię blizką Korsyki.

12 *Rzeczpospolita Wenecka,*

Oraz Prowincye i wyspy do niey należące.

Położenie i rozległość.

Od południa z Xięstwem Medyolanu, Mantuy i Stanem Papiezkim, od północy z Niemcami, od zachodu z kraiami domu Austryackiego ma granice, od Wschodu do odnogi Weneckiey morza Adryatyckiego przytyka. W swey rozległości 860 mil kwadr: a z wyspami ogółem do 1500 zawiera.

Płody kraiowe.

Kraie Rpltey są żyzne; obfituią w zboża, oliwę, owoce wyborne i wina, których słodycz iest nudząca. Drzewa morwowe rozmnożone żywią liściem swym mnostwo iedwabników, a owocem tuczą trzody chlewne. Znayduią się też szyby marmurowe, ruda żelazna, cieplice siarczyste, i

wody

wody mineralne lekarskie. W górach na północ Wicencyi w kształt troykąta ciągnących się dobywaią konch i różnych petryfikacyy, zwłaszcza źwierząt morskich. Jezioro *di Garda* długie na mil 7 iest bardzo burzliwe, i takim nawałnościom, iak morze podlega, mimo tego iest rybne. Podobnież na ieziorze *Disco* wody się wznoszą i zniżaią.

Ludność, potęga, herb, handel, rękodzieła, religia.

Ludność kraiów Weneckich do dwóch milionów wynosi. Woyska lądowego 20,000. na morzu 25 okrętów woiennych, i 50 mnieyszych statków zbroynych składa Rpltey potęgę. Dochody publicznego skarbu na 50 millionów złotych są szacowane. Herb Rpltey iest: w błękitnym polu lew złoty skrzydlasty trzymaiący xiążkę otwartą, na którey napis: *Pax tibi Marce Evangelista meus*, ponieważ S. Marek iest Patronem Wenecyi. Co do handlu i rękodzieł Rplta w liczbie tych Państw mieścić się może, u których te dwa nayobfitsze bogactw kraiowych źrzódła w naykwitnieyszym są stanie. Dla odkrytey i ułatwioney kommunikacyi z Chinami i Jndyą przez przylądek dobrey nadziei, handel Wenecki poniosł wielki uszczerbek. Daleko znacznieysza część korzyści Portugalczykowie i Hollen-

drzy

drzy na swą stronę przeciągnęli. — Wenetowie są Religii Katolickiey; Jch ArcyBiskup iest Patryarchą, co do dostoyności pierwsze mieysce ma po Doży, ale władzę bardzo określoną. Jnne też wyznania są cierpiane, prócz Protestantów.

Kray Rpltey prócz wysp składa się z 14 Prowincyy, iedne z nich we Włoszech, drugie za Włochami leżą.

Prowincye i Wyspy Rpltey we Włoszech.

1. Prowincye Włoskie. 1. *Dogado*, małe wysepki i wąski klin lądu zawiera. *Venezia*, po Franc: *Venise*, po Niem: *Wenedig*, po Łac: *Venetiæ*, Wenecya, stolica Państwa i rządu; Jedno z naypięknieyszych, naybogatszych, nayhandlownieyszych i naymocnieyszych miast w Europie, zaymuie 72. inni ich liczą do 150. rosproszonych wysepek. Lubo kanał, czyli przesmyk dzielący Wenecyą od lądu iest wązki, nie dozwala iednak Rplta, aby przez zasypanie, lub zamarźnienie woysko obce do miasta przystęp mieć mogło. Owszem, ponieważ w niektórych mieyscach morze oblewaiące Wenecyą iest dla żeglugi niebezpieczne, i mieysca te są oznaczone, na zbliżenie się flotty nieprzyiacielskiey, zaraz te znaki ściągaią. Wody morskie wznoszą się

tu

tu codziennie w górę od 4 do 5 stop' i tak zostaią przez 6 godzin, znowu opadaiąc daią ruch wodzie stoiącey w kanałach; nie dosyć iednak iest natym do oczyszczenia wąskich kanałów, cuchną w nich pospolicie wody, lubo poruszaią ie przez machiny podobne do młynów wodnych, na co wielki koszt Rplta łoży. Wielki kanał mil Włoskich dwie długi przerzyna miasto na dwie ogólne części. Kanały są zamiast ulic w Wenecyi, po których nieustannie pływaią gondołami; są to baty wygodne i czyste, ale smutne, bo pospolicie czarno okryte i czarno malowane. Ledwie która familia iest tak uboga, którąby niemiała swey gondoli, bo w Wenecyi nie używaią prawie żadnego poiazdu. Na kanałach liczą mostów więcey niż 500. wszystkie są o iedney arkadzie, z kamienia, lub marmuru i bez poręczów. Most *Rialto* w śrzódku wielkiego kanału, stoi na iedney arkadzie rozwartey stop 90 a wysokiey 24, iż baty rozwinionemi żaglami przechodzą pod nim; spiera się arkada na 12000 palach wiązowych; kosztował Rpltą 250,000. duk: Okryty iest marmurem białym; ma wszerz kroków 37. przezeń ciągną się 3 ulice, śrzódkowa iest nayszersza, po obu

 bo-

bokach rzędem prostym sklepy się mieszczą. Wstępuie się na most przez 56 wschodów. Wenecya zawiera blisko 200,000 mieszkańców, 71 parafiy, 12 Opactw, 59 Klasztorów, 23 szpitalów, 6 teatrów, dwie Akademie malarstwa. Grecy maią tu swóy Kościoł i ArcyBiskupa z wolnością publicznego sprawowania obrządków, równie iako i Ormianie; Zydzi którzy tu w znaczney są liczbie w oddzielney części miasta mieszkaią, i maią 7 synagog. Można w Wenecyi przeyść pieszo na każdą ulice, ale niektóre tak są ciasne, iż ieden człowiek z iedney strony, drugi z drugiey wziąść się za ręce mogą; wszystkie są brukowane, gładkim ciosowym kamieniem, który w czasie mokrym, staie się bardzo sliski; nadto wielość mostów i wschodków przechód przykry sprawuie. Naycelnieyszą ozdobą miasta iest plac S. Marka, słusznie miany za naypieknieyszy w Europie. Na nim daie się widzieć pałac Doży, mieszkania prokuracyi, przepyszny Kosciol S. Marka i S. Geminiana. Kościoł S. Marka wewnątrz i zewnątrz drogi marmur okrywa; facyatę zdobią 4ry konie z bronzu wyborne dzieło starożytności, z Grecyi do Rzymu stąd doCarogrodu, a

stam-

stamtąd tu przeniesione. Nad facyatą wznosi się 5 kopuł w kształt krzyża wykładane wewnątrz mozaiką na tle złotym, równie iako i sklepienie na 36 kolumnach z marmuru czarnego wsparte. Drzwi w 5 bramach są z bronzu z misternym rznięciem wypukłym, posadzka z marmuru rożno kolorowego i porfiru. Bogactwa Kościoła tego są nieporównaney ceny. Pałac prócz mieszkania Xiążęcego, zawiera salę wielkiey Rady ozdobioną malowaniami naysławnieyszych Włoskich malarzów, i mały arsenał broni zawsze nabitey; aby miała czym się bronić szlachta w przypadku rokoszu pospolstwa. W murach pałacu są pewne otwory, aby w nie mógł każdy wpuszczać kartki z wyiawieniem sekretu interessuiącego Rpltą. Przysionek w którym się szlachta zgromadza dla rozmowy i przechadzki *Broglio* się zowie. Dwie boczne strony placu prokuracye zaymuią, których facyatę składaią 3 rzędy kolumn; iedna wyżey drugiey wszystko z marmuru białego; są to mieszkania prokuratorów maiących dozor nad Kościołem S. Marka, Archivum Rpltey, Biblioteką, funduszami sierot i ubogich. Przed Kościołem stoią na podstawach bronzowych 3 bardzo wy-

sokie maszty z linami znaki marynarstwa, na których w dni uroczyste wywieszaią 3 chorągwie z herbami złotem wyszywanemi królestw Cypru, Kandyi i Negrepontu, które niegdyś pod panowaniem Rpltey były. W oddzielney części miasta iest arsenał Rpltey oblany zewsząd wodą, murami i 12 wieżami otoczony, obwod iego czyni 12 mil Włoskich, mieści mnóstwo rozmaitych budynków, w których nieustannie robią, lub naprawiaią, cokolwiek do uzbroienia flotty i woyska lądowego należy; Tu liczne fabryki i składy różney broni, magazyny wszelkich potrzeb okrętowych aż do naymnieyszey, powrożarnie, warsztaty płocien zaglowych, saletrzarnie, prochownie, ludwisarnie, kuźnie, warsztaty okrętowe i t. d. Liczba robotników regularnie kosztem Rpltey utrzymywanych do 2000. wynosi. Między wielą dobremi funduszami w Wenecyi są 4 szpitale *Conservatoria* zwane; w nich młode panienki uczą robot płci tey przyzwoitych; w iednym, w którym bywa przeszło 1000 panienek, 70 maiących do tego talent, a w innych trzech po 40 uczą się muzyki od płatnych na ten koniec naybiegleyszych w muzyce mistrzów. W szpitalu podrzutków

tków więcey nad 6,000 dzieci się znayduie. Muzyka i widowiska są nayważniejszą zabawą Wenetów. Zaden dzień prawie nie iest wolny od zabaw publicznych. Zaślubienie morza w dzień Wniebowstąpienia Pańskiego, lub ieśli burza niedozwoli w bliską niedzielę z nayważniejszą okazałością odprawiać się zwykło. Przy odgłosie dzwonów, muzyki, przy biciu z dział wsiadłszy Doża z Patryarchą i posłami zagranicznemi na przepyszny i bogato ubrany statek *Bucentauro* zwany płynie ku wyspom *Lido i S. Erasmo*, i tam się zastanowiwszy wpuszcza pierścień złoty w morze, mówiąc te słowa: *Desponsamus te mare in signum veri et perpetui dominii.* Tysiące gondoł napełniaią morze, tysiące ludu otaczaią brzegi, i wznoszą radosne okrzyki. Wesołości karnawału Weneckiego nic równego w całym świecie nie maią. Zaczyna się po Bożym Narodzeniu, a kończy się w tłusty czwartek. Plac S. Marka staie się teatrem głupstw rozmaitych; iest on nieustannie prawie napełniony mnostwem ludzi, wszystkich maskowanych oboiey płci i wszelkiego stanu. Tam daią się widzieć szarlatani osobliwszego gatunku prawiący otaczaiącym ich osobom

różne

różne powieści, tancerze, pantomimi, śpiewacy, i t. d. Niekiedy przybywaiących na tenczas cudzoziemców do 30,000 liczą; niemniey też ludny bywa czas tygodniowy iarmarku przed Zielonemi Swiątkami. Nie masz w Wenecyi żołnierzy garnizonowych. Zbiry, a w czasie potrzeby zwołani przewoźnicy od gondół, lud odważny na wszystko, woyska mieysce zastępuią. Ponieważ z liczby 150 studni, tu znayduiących się, ledwie iest 3. w których woda byłaby zdatna do picia, wozić ią przeto muszą w beczkach z rzeki Brenty. Wszystkie domy Weneckie dla gruntu bagnistego stoią na palach, i murowane są z marmuru lub kamienia Istryiskiego; są niektóre i z cegły, ale fundamenta maią z marmuru. Oprócz sławnych fabryk śkła i zwierciadeł, prócz fabryki koralowey, porcellanowey, materyi iedwabnych, blechów woskowych, cukierni i t. d. robią też w Wenecyi materye lamowe złote i srebrne, które lubo są podleysze od Francuzkich, znaczny iednak pokup maią w kraiach wschodnich. Pierwsi wzór banku dali Wenecyanie; im winniśmy wynalazek gazet, które się tu pierwszy raz na początku ostatniego wieku widzieć dały. Wenecyanie zaczynaią

rok

rok nowy od 1go Marca, a kończą w ostatnim dniu Lutego.

Wyspa *Chiozza*, lub *Chioggia*, z pięknym tegoż imienia miastem. Tu chcący płynąć do Rzymu na okręty wsiadaią. Wyspa *Murano* między Wenecyą i lądem, słynie wielką fabryką zwierciadlaną. Przy wyspie *Lido de Palestrina* daie się widzieć ogromny mur wystawiony kosztem Rpltey dla zasłonienia kraiu od nawałności morza, ciągnie się wzdłuż mil Włoskich 12 nawet wśrzód wody, i tak iest gruby, iż po wierzchu iego powozem ieździć można. *Torcello* wysepka z miasteczkiem. *Maestro* lub *Mestre*, miasto małe na lądzie w miłey okolicy, gdzie szlachta Wenecka ma swe roskoszne domki i pałace. Tu wsiadaią z lądu płynąc do Wenecyi. *Malamoco* wysepka i miasto z wolnym portem, gdzie okręty płynące do Wenecyi zastanawiać się muszą.

2. *Padouan*, pow: Padewski iest urodzayny, lecz w stronie południowey bagnisty. *Padoua*, po Łacinie *Patavium*, Padwa, miasto w stosunku swey rozległości nie ludne, tak iż w wielu mieyscach bruki trawą zarosły, ubogie, źle zabudowane, opasane szerokiemi murami i fossami, Leży blisko rz. Brenty; ma Biskup-

stwo,

stwo, dusz 45,000. Klasztorów 55. Towarzystwo rolnicze, ogrod botaniczny i ekonomiczny, gabinet historyi naturalney, akademią nauk wyzwolonych założoną r. 1782. i universitatem maiącą 52 Professorów, sławną zwłaszcza dla nauki lekarskiey, w którey i Żydów do doktorstwa przypuszczaią, i w całym państwie Weneckim sprawować im swą professyą iest wolno. Dzieli się Padwa na nowe i stare miasto, przerzynaią ie kanały; Ulice wązkie i ciemne, mury w domach po większey części nie tynkowane. Zdobią iednak miasto Kościoły, między któremi celuie Kościoł S. Antoniego, który się w tym mieście rodził i tu iego ciało spoczywa, i S. Justyny gmach wielki i wspaniały. Jest też kilka pięknych pałaców; W pałacu miasta iest sala sądowa miana za iednę z naywiększych na świecie, bo 300 stop długa, a sto szeroka, iednak iey sklepienie na samych tylko murach się wspiera. Pozostały tu ieszcze gruzy wielkiego Amfiteatru Rzymian. Kwitną w Padwie fabryki sukien, których wszyscy mieszkańcy Weneccy nawet szlachta używaią i innych prawie nie potrzebuią. Pagórki otaczaiące Padwę wydaią wina i dobre oli-

wy

wy; w okolicy znayduią się szyby marmuru białego, i mnostwo iaszczurek, które suszone i tarte na proszki dla aptek zakupuią. Z Padwy do Wenecyi płynie się Brentą, i w 8 godzinach się staie. *Abano* słynie dawnemi cieplicami. *Este* niegdyś *Ateste*, miasteczko od którego dom Margrabiow, a teraz xiążęcy panuiący w Modenie bierze początek i nazwisko.

3. *Polesine de Rovigo*, powiat i półwysep *Rovigo* z miastem nad rz. *Agligeto Adria*, niegdyś znaczne, dziś od samych prawie rybaków zamieszkane, dało nazwisko zatoce morskiey, którą przedtym morzem Adryatyckim, a teraz golfem Weneckim zowią.

4. Pow: Weroneński, obfity w różne ziemi produkta, oliwy, wina, owoce, konie wierzchowe i powozowe i t. d. *Verona* miasto w miłym położeniu pod górą, obronne trzema twierdzami, nad rz. Adygą, która dzieli miasto na dwie części złączone 4ma mostami kamiennemi. Zawiera 50,000 dusz, 51 Klasztorów. Ulice ma niektóre szerokie i arkadami z obu stron ozdobione, inne wązkie, kręte, nieczyste i lichemi domami zapchane. Naywiększą ozdobą Werony iest amfiteatr Rzymski za Cesarza Augusta

wy-

wystawiony i dotąd prawie cały, mogący mieścić 24,000 spektatorów, był kilkakrotnie naprawiany, i daią na nim często widowiska kursów i potyczek źwierząt. Gmach iest okrągłopodłużny, ma wzdłuż stóp 477. w szerz 375. wzwyż 94, rzędów do siedzenia w górę wznoszących się 45. naywyższe ma na okół stop 530. nayniższe 250. Na ratuszu są posągi 5 sławnych Weroneńczyków: Katulla, Emiliusza Marka, Kornelego Neposa, Pliniusza starego i Witruwiusza; posąg zaś Hieronima Frakastorego pod osobną arkadą stoi. Akademia literatów *Philarmonici* zwanych, oprócz wielu osobliwości posiada zbiór rzadki dawnych instrumentów muzycznych. W fabrykach tuteyszych iedwabnych i wełnianych pracuie zawsze do 2000 osób. Sławne są garbarnie Werony, przedaż skór irszanych i rękawiczek znaczny mieyscu przynosi pożytek. Przy mieście iest plac rozległy pole marsowe zwany, na którym wielki iarmark corocznie bywa. Słyną powszechnie obfite Werońskie szyby marmuru, którego tu 35 gatunków liczą. — *Legnago* małe miasto obronne nad Adygą. *Mozambano* przy rz. Menzo. *Peschiera* forteczka nad ieziorem *di Garda*, gdzie rz. Menzo wypływa.

5. *Vicentin* pow: nie tylko żyzny w zboża i pastwiska, ale też w iedwab, bydło, minery srebra i żelaza i szyby marmurowe bogaty; zawiera 16,0000 mieszkańców. W nim: *Vicenza*, miasto leży między dwiema górami i rzekami *Bachiglione* i *Retrone*. Ozdobne pięknemi Kościołami, pałacami i rynkami, wspaniałym teatrem, mostem wielkim i wieżą bardzo wysoką; zawiera do 25,000. dusz. Od kilku lat założono tu fabrykę iedwabną, która zatrudnia przeszło 1500 ludzi. Do przędzenia, kręcenia i snowania iedwabiu są sporządzone machiny, obrot iednego koła daie ruch 4000 wrzecionom. Z fabryki Wiceńskiey materye iedwabne maią znaczny odbyt w Niemczech i we Włoszech. Zakonnice tuteysze wspieraią także handel dostarczaniem pięknych robot, iako to: kwiatków, haftów i t. d. Prócz Akademii literackiey znayduiące się towarzystwo rolnicze ma dozór nad ekonomią kraiową, nad utrzymywaniem i rozmnażaniem iedwabników. *Schio* i *Marostica* małe miasta. — *Dressina* dolina otoczona niedostępnemi skałami zawieraiąca wsi 30. Parafiy 7 położonych w samych górach; ciągnie się od Wicencyi do Padwy wzdłuż mil 20.

wszerz

wszerz 15. zamieszkana iest przez lud pracowity, wierny i niektóre przywileie maiący; sam on sobie urzędników do administracyi sądowey i policyiney dobiera, zatrudnia się pracą około roli, winnic i chowu licznego bydła. Lud ten iest prosty i cnotliwy, zbrodnie zaboiu i kradzieży są między niemi nie znane; mowią po Niemiecku, i z sąsiadami przez pokrewieństwa się nie łączą. Liczba mieszkańców do 50,000 wynosi.

6. *Bressan*, pow: Breściański, ludny do pół milliona dusz, lubo iest górzysty i ma dostatek minerałów, na zbożu mu iednak i owocach nie zbywa. *Brescia*, *Bresse*, po Łac: *Brixia*, piękne, mocne i bogate miasto nad rz. Garza; ma cytadellę na górze, wokoło mury, fossy i szańce, ulice czyste, domy porządnie zabudowane, arsenał w broń opatrzony, Akademią i katedrę wspaniałą i 40,000 dusz. Miasto zaszczyca się wielą przywileiami, i kwitnie przez fabryki doskonałe strzelby rozmaitey, nożów, narzędzi stalowych i t. d. Zbogaca ie też handel iedwabiu, którego co rok przedaie za dwa lub trzy miliony liwrów. Robią ieszcze w Bryxyi oley lniany i z iąderek iagód winnych, ostatni, ile że go mało gdzieindziey

robić

robić umieią, ważnym iest także obiektem handlu. Wysadzenie magazynu, w którym się znaydowało prochu 2,760,000 funtów, zdarzone r. 1769. wielkie szkody w Bryxyi sprawiło. *Salo* miasto na brzegu zachodnim ieziora *di Garda* okrytym drzewami pomarańczowemi i cytrynowemi. *Calcinato* i *Chiari* sławne batalią między woyskiem Austryi i Francyi r. 1701.

7. *Bergamase*, powiat w części górzysty, ale w oliwę, wina, kasztany, bydło, żelazo i marmur obfity osiadły. Mieszkańcy podlegaią wolom gardlanym, i nayprostszym ięzykiem Włoskim mówią. *Bergamo*, miasto ufortyfikowane, zawiera 30,000 ludzi, 24 Klasztorów, szkołę Artylleryi, fabrykę niedawną guzików pozłacanych i posrebrzanych wyrównywaiących w piękności Angielskim i Francuzkim, fabryki obiciow, kołder, materyi iedwabnych, sukien, płocien i t. d; mieszkańcy znaczny na swe rękodzieła handel prowadzą, zwłaszcza wełną i sławnym iedwabiem i szkarłatem Bergamskim. Przy placu obszernym wystawiony umyślnie gmach dla wygody przybyłych na iarmark kupców 600 śklepów zamyka. *Somasca* miasto blisko iez: *di Lecco.*

8. *Cremaso*, pow: otoczony kraiem Medyolańskim; *Crema* miasto nad rz. *Serio* obronne mocną cytadellą.

9. *Trevisan*, czyli Marchia Trewizańska, kray ieden z nayżyźnieyszych we Włoszech, dzieli się na 4 powiaty: Trewizański, Bellunenski, Felltreński i Kadoreński. *Treviso* lub *Trevigio*, *Tarvisium*, przy uyściu rz. Syli do Piawezelli, która rozlewaiąc się na trzy koryta miasto przerzyna, iest obronne i od liczney szlachty zamieszkane. Grunt okoliczny napoiony iest siarką i saletrą, skąd nieraz daią się postrzegać ognie na wierzchu ziemi palące się. Takowy ogień r. 1754 dosiągłszy słomianey poszewki na chacie wieyskiey wszczął pożar szkodliwy, który przed kilką laty także się zdarzył. *Ceneda* po Łac: *Acedum* ma swego Biskupa, do którego należy, i który się na tym mieście Xięciem pisze. *Oderzo*, niegdyś *Opitergium* nad rz. Montegano. *Novale*, *Mirano*, *Castel Franco*, *Bassano*, *Seravalle*, *Cismone*, *Asolo*, *Motta* i *Porto Bufale* miasta niczym nie są znaczne.

Feltry, główne górzystego pow. *Feltrin* obfitego w rudę żelaza, którym dobry handel prowadzi. — *Belluno* w żyzney dolinie nad rz. Piewą między górami miasto piękne i lu-

dne,

dne, w pow: *Bellunesse*. — *Cadore*, na pograniczu Niemiec. Mieszkańcy bardzo górzystego pow. *Cadorin* sami się rządzą i od wszelkich podatków są wolni.

10. *Frioul*, pow: Foroiuleński, którego część małą dom Austryacki posiada, obfituie w zboża, wina, owoce, iedwab i t. d. w minery merkuryuszu, cynobru i żelaza. W stronie południowey grunt iest bardzo bagnisty. — *Udine*, po Łac: *Utinum*, główne i piękne miasto nad rzeką Roia, ma ArcyBiskupa, Akademią szlachecką, i towarzystwo rolnicze nayznakomitsze w Państwie Weneckim. Mieszkańcy przed r. 1770 naczynia wszelkie gliniane sprowadzali z Klagenfurtu z Karyntyi, lecz gdy ieden wędrownik dał im poznać, że własna ich glina iest do tego sposobną, odtąd osiedli Niemcy wszelkie naczynia tu wyrabiaią. *Cividal del Friuli*, lub *Cividal d'Austria*, niegdyś *Forum Julium* nad rz. Nadison. *Palma nova* twierdza graniczna nad kanałem Roia handlowi służącym. *Marano* miasto mocne przy ieziorze bagnistym. *Caorte* na wyspie ieziorem oblaney. Tym przyległe *Concordia*. *Pordenon* nad rz. *Noncello*, lubo do

Rpltey

Rpltey należy, iednak tytułu possesyi Austrya używa. *Tolmezo* główne powiatu.

11. Jstrya, po Niem: *Histereich*, iest to właściwie półwysep, którego część zachodnia i południowa do Wenecyi, reszta do Austryi należy. Kray nieludny, powietrze zwłaszcza ku brzegom grube i niezdrowe, wody zdatney do napoiu cierpi niedostatek; naywiększym iego bogactwem iest sól, oliwa, drzewo okrętowe i szyby łupalnego kamienia białego. *Capo d'Jstria*, niegdyś *Aegida* i *Justinopolis*, główne miasto, twierdzą obronne, leży na wyspie, która iest tylko opoką przez most z lądem się łączy. Handel wina, oliwy i soli warzoney z wód bliskich słonych bagnisk mieszkończów zasila. *Citta nuova*, nadmorskie z portem naylepszym w Jstryi, powstało z ruin dawnego miasta *Oemonia*. *Jsola* na wązkim klinie ziemi w morze wciśnioney. *Parenzo* nadmorskie i portowe. *Rovigno* handlowne. *Perdoli* od Greków z Kandyi przeniesionych osiadłe. *Pola* niegdyś *Pietas Julia*, stoi na górze w pobrzeżu, obronne, portowe, sławne pozostałemi ruinami gmachów starożytnych, iako to Kościoła Rzymskiego, bramy tryumfalney i t. d. *Albona* dawne mia-

sto

sto z portem *Fianona*, po Łac: *Flanona* ma port dobry i daie nazwisko odnodze morskiey *Golfo di Carnero*, zwaney *Sinus Flanaticus*.

II. Prowincye i Wyspy za Włochami leżące. — 1. Dalmacya Wenecka, *Zara* niegdyś *Jadera* miasto główne, portem i cytadellą obronne, zewsząd morzem oblane, most ie z lądem łączy. Miane iest za naylepszą fortecę w Dalmacyi; robią tu wyborne likwory; dla braku inney wody zdolney do napoiu, deszczowey używaią. *Aurana* w Hrabstwie Zareńskim przy iezorze tegoż nazwiska. *Knin* lub *Tinen* mocna twierdza na pograniczu Bosnii. *Sebenico* nadmorskie, ma fortifikacye, zamek na górze, i port obszerny dwoma twierdzami zasłoniony. Na Boże narodzenie mieszkańcy zwykli obierać Króla na dni 15. temu oddaią klucze do miasta, ma pierwsze mieysce w Kościele, sądzi niektóre sprawy, i przez ten czas chodzi w szarłacie. *Trau* niegdyś *Tragurium*, ludne i portowe; leży na wyspie oddzielonęy kanałem od lądu. *Klissa*, w starożytności *Andretium*, na wzgórku mocne miasto. Około niego kray zamieszkany iest od Morlachów. *Spalatro*, znaczne fortyfikacyą, towarzystwem rolniczym,

Prowincye i Wyspy Rpltey za Włochami.

handlem i portem, do którego uczęszczaią okręty cudzoziemskie przewożące żelazo, skóry, naczynia miedziane, wełniane materye, wosk, iedwab, zboże i t. d. Zbudowane od mieszkańców zruynowaney dawney Salony, w mieyscu gdzie był pałac Dyoklecyana Cesarza, pozostały iego ieszcze mury w mieście, iako i Kościoł w nim zawarty zewnątrz ośmiokątny, wewnątrz okrągły. ArcyBiskup tuteyszy pisze się Prymasem Dalmacyi. Okolica rodzi oliwy i ma zdrowe cieplice. *Sign* twierdza na opoce. — *Primorise*, kraina w równinie przedzielona rzęką Cetyną. W niey są miasta: *Liuno*, *Dumno*, *Cetina*, *Visechio*, *Almissa* niegdyś *Piguntium* i *Emota*.

Castello nuovo główne Xztwa Hertzegowiny, *Ducatus S. Sabæ*, którego część Wenetowie posiadaią z miastami: *Risano*, *Cataro* i *Budoa*, każda z nich ma swe Biskupstwo.

2. Wyspy Dalmacyi — *Cherso*, gdzie tegoż mienia miasto portowe, obfituie w bydło, miod, oliwę i wino, lubo grunt ma kamienisty. Ta wyspa naywięcey opatruie Wenecyą w drzewa, a mostem łączy się z następuiącą: *Osero*, dla niezdrowego powietrza mało ma mieszkańców, ci

z połowu ryb sardelów i wrzecienic żyią. *Vegla* między wyspą Cherzą i lądem, z wysp tych naylepsza, ma dostatek wina i iedwabiu, i konie małe szacowane stąd naywiecey, iż kopyta ich są tak twarde, że podkowy nie potrzebuią. Jest tegoż imienia miasto z portem obronnym. *Arbe* lub *Scardona*, wydaie obficie figi i wina wyborne, i żywi mnostwo dobrego bydła. *Pago*, iey mieszkańcy żyią z warzenia soli. *San Michael*, ma zamek na górze i dwa miasta: *Ulian* i *S. Euphemia*. *Mortero* słynie przedniemi winami, obfitością oliwy, i dobrym portem. *Buda*, wysepka niegdyś przeznaczone mieysce wygnania dla złoczyncow. *Brazza* rodzi wiele wina. *Pasman* i *Sala* pospolicie zwana *Jsola longa*, małe wysepki. *Liesina* znaczna wyspa, obfita w figi i wina. Przy iey brzegach poławia się mnostwo sardelów, tak iż ryb tych całym Włochom i Grecyi dostarcza. Tenże połów zbogaca wyspę *Lisse*. *Curzola* okryta lasami służy Wenetom za arsenał do budowy i naprawy okrętów. Znayduią się też tu szyby marmuru, z którego domy muruią. Gdy r. 1751 Turcy na tę wyspę napadli, wsławiły swą odwagę kobiety mężnym odparciem nieprzyiacioł, zastępuiąc miey-

sce prezrażonych trwogą i rozpierzchłych mężów.

3. Albania Wenecka — *Larta* miasto główne, przy zatoce morskiey od niego biorącey nazwisko, znaczne handlem. *Woynica* nad tąż zatoką w bliskości przylądku *Figalo* sławnego w starożytności pod nazwiskiem *Promontorium Actium*, gdzie August Marka Antoniusza poraził. *Butrinto* i *Provesa* leżą nad morzem, drugie iest portowe.

4. Wyspy na morzu Srzódziemnym. — *Corfu*, niegdyś *Corcira*, sławna w starożytności pięknemi ogrodami Króla Alcinous; część iey połudnowa górzysta i płonna, północna rodzi obficie wszelkie zboża i smaczne owoce. Znacznym iey bogactwem są zupy solne. Zawiera kilka twierdz mocnych, 50,000 mieszkańców, i miasto tegoż imienia maiące ArcyBiskupa, port dobry, twierdzę i Akademią. R. 1716 wystawiono na rynku piękną statuę Hr: Macieia *Schulemburg* na pamiątkę ważnych iego usług, które uczynił Rpltey w obronie wyspy przeciw Turkom. Korfu wyspa dzieli się na 4ry części: *Aleschino*, *Mezzo*, *Agiru* i *Oros*. R. 1386. poddała się Wenetom, posiadaią ią odtąd mimo usi-

ło-

wania kilkokrotnego Porty i kuszenia się o iey wydarcie; w porcie utrzymuie Rplta flottę z kilku okrętów i galer.

Pachsu i *Antipachsu* małe wysepki. *Santa Maura* niegdyś *Leucas*, urodzayna, osiadła od Greków, maiąca dwa zamki, i mil 16 obwodu, zdobyta od Wenetów na Turkach roku 1684. *Curzolari* i *Val di Compare* niegdyś *Jthaca* oyczyzna Ulissessa. *Cefalonia* przedtym *Samos*, należy do Wenetów od r. 1449, podlega wielkim upałom i trzęsieniu ziemi, obfituie w wyborne owoce, nadewszystko w rodzynki Koryntckiemi zwane. Na niey iest miasto mocne i portowe tegoż imienia i *Asso* twierdza na górze. *Zante* rodzi bardzo wiele rodzynków Koryntskich, około których wszyscy mieszkańcy prócz kupców zatrudniaią się, i któremi corocznie kilka okrętów ładuią; potrzebuią iednak skąd inąd żywności, którą im od brzegów zachodnich Morei dowożą, a w zabraknieniu nie raz głód cierpić muszą. Liczba wyspiarzów do 25,000 wynosi; nie raz też trzęsienia ziemi doznaią. *Cerigo* między Moreą i Kandyą, niegdyś *Cythera* zwana, rozległa iest na mil 60. górzysta i skał pełna, obfituie w ptastwo, źwierze

rze rozmaite i porfir. W baieczney historyi wsławia ią urodzenie Wenery i Heleny. Ma miasto tegoż imienia obronne, na skale stoiące, i port zamkiem zasłoniony.

Historya Wenetow

Znany był w starożytności port między kilką wyspami zatoki Adryatyckiey na połnoc uyścia Padu położony, a ten był port Henetów, lub Wenetów. Gallowie, którzy kray lądowy posiadany dziś od Wenetow około r. 356 przed narodzeniem Chrystusa Pana zawoiowali, podbici zostali r. 221 przez Marcella, który ich Króla Wirydomara własną ręką zabił. Później doznał tenże kray rozmaitey losu odmiany. Około śrzódku wieku V. przerażeni mieszkańcy napaścią Hunnów pod wodzem Attylą grożących Włochom zniszczeniem schronili się na wysepki w głębi zatoki Adryatyckiey leżące. Jedna z nich *Rialto* za port Padwie służyła. Pomnożyła się ludność nowych osad ucieczką Włochów, gdy znowu następnie Wandalowie pod Genserykiem, Herulowie pod Odoakrem, Ostrogotowie pod Teodorykiem wodzami, ląd Włoski ogniem i mieczem pustoszyli. W pierwszych czasach każda osada miała swego Trybuna. Rząd takowy był niedogodny. Postanowiły więc ziedno-

czyć

czyć się i wspólnego sobie obrać Xiążęcia Dukiem, czyli Dożą nazwanego. Pierwszym był r. 697 Pawel Anafesta. Potrzeba nauczyła żeglugi i handlu, przemysł ułatwił sposoby. R. 1084. opanowali Dalmacyą, i miasto Narentę. 1405 zdobyli Padwę, Weronę i inne mieysca na lądzie Włoskim. Ale iuż w ow czas do tey przyszli byli potęgi, że i sami dla swey obrony bezpiecznemi, i nieprzyiaciołom strasznemi, i Państwom przyiaznym pomocnemi bydź zdołali. Wsławili swe męstwo w kilkokrotnych woynach przeciwko Turkom, zabrali im Kandyą, Negrepont i inne wyspy, które potym wszystkie prawie zawiedzeni na wsparciu zawistnych Państw Chrześciańskich utracili.

Rząd Rzpltey.

Władzę Rządową Rpltey sprawuie Szlachta i Senat, dostoyność nay wyższą posiada Doża. Każdy szlachić skoro mu się syn urodzi, w księdze zwaney *Złotą* zapisać go powinien, inaczey za szlachcica niebyłby uznany. Lubo wszyscy szlachta są równi, przecież co do zacności w 1. Klassie mieszczą familiy 12. które obierały pierwszego Dożę; nie ustępuią im 4ry dawne familie Justynianich, Kornarych, Bragandy-

nich

nich i Bembich. Druga klassa zawiera szlachtę, którzy przy urządzeniu Rady wielkiey za Doży *Granedico* w złotą księgę byli wpisani. Trzecia składa się z obywatelów, którzy w gwałtownych Rpltey potrzebach kupili kleynot szlachectwa za 100,000 dukatów. Prócz tych, są i inni szlachta nie wchodzący do rządu, lubo z dawnych familiy i zaszczyceni tytułami Hrabiów, Margrabiów i t. d. nie są iednak tyle poważani, ile pierwsi. Żadnemu szlachcicowi Weneckiemu nie wolno wniyść w służbę obcego Panuiącego, lub od niego iaką godność przyimować. Wszystkie Magistraty są obierane. Elekcya ich w ten sposob idzie: Radzie wielkiey, do którey od lat 25 każdy szlachcić wchodzi, Kanclerz reiestr wakansów podaie; Awogadorowie, czyli Jnstygatorowie Rpltey, Radzcy trybunału dziesięciu mężów i Cenzorowie daią baczność, aby prawa elekcyi nayściśley były zachowane. Stawiaią 3 puszki iednę przed Dożą, dwie na końcu stołu, każdey 3ech Konsyliarzów pilnuie. W dwóch ostatnich między gałki białe, sześćdziesiąt pozłacanych kładą, wszystkich razem tyle bydź ma ile szlachty przytomney. W puszce przed Dożą iest

60 gałek, między niemi 36 złocistych. Ci 60. którzy złociste gałki wyciągnęli, ciągną z trzeciey puszki przed Dożą, którzy z nich pierwsze 9 gałek złocistych dostaną, są pierwszey ręki, którzy drugie 9. drugiey, którzy trzecie 9, trzeciey, którzy czwarte 9, czwartey ręki są Elektorami. W liczbie ich dwóch tylko bydź może z iedney familii, i to nie iedneyże ręki; gdy tak wypadnie, wszyscy inni z tey familii wychodzą i tyleż gałek uymuią. Elektorowie na 4ry ręce rozdzielaią się. Tam każdy Elektór koleyno podaie osoby, która zyszcze 6 kresek z 9. staie się kandydatem, każda ręka do iednego urzędu po iednym kandydacie obiera. Po czym Elektorowie powracaią do domów, Sekretarze donoszą Radzie kandydatów, i zaraz krewni ich z sali ustępuią. Dopiero po uznaniu, ieżeli który kandydat nie ma bydź *in Divietto*, czyli wyłączony, za ogłoszeniem nazwiska przez dzieci *Ballottini* zwanych koleyno wotuią w puszczaiąc gałkę do puszki ieden z boku otwór ciasny nakształt szyi maiącey, wewnątrz przedzieloney; strona biała obranie, zielona odrzucenie znaczy. Gdyby żaden kandydat z 4ch, nie miał więcey gałek nad połowę choć iedną, tedy inna

Ele-

Elekcya bydź musi, toż samo gdyby 3ch było odrzuconych, czwarty kandydacyą traci. Gdyby ieden kandydat od 4 rąk był podany, ten przed innemi wotowaniu podpada. Elekcya Doży bardziey iest zawikłana: kładą do puszki tyle gałek, ile szlachty obieraiącey w wieku lat 36. Między gałkami temi, złocistych 30. którzy te 30 gałek wyciągną, podobnymże sposobem zmnieyszaią się do 9. Ci 9 obieraią 40 elektorów, między któremi i siebie mieścić mogą. Elektorowie ciągnieniem gałek redukuią się do 12. którzy znowu mianuią 25. z tych przez ciągnienie zostaie 9. a ci ieszcze obieraią 45. ta zaś liczba zmnieysza się do 11. ci stanowią piątą elekcyą 41. którzy dopiero są prawdziwemi elektórami Dożу. Obieranie takowe zwykło trwać dwa dni, i aby było ważne, trzeba iżby osoba obrana miała kresek 21. Urząd Dożу iest dożywotni. Co do okazałości powierzchniey iest on Krolem, co do władzy Senatorem, w mieście niewolnikiem, za Wenecyą prywatnym obywatelem. Bez zezwolenia Rady wyiść z miasta nie może. Przywileie iego są: Iż moneta imie iego, ale nie postać nosi; Listy kredencyalne Ministrom dawane są pod iego imie-

niem,

niem, ale ich ani podpisuie, ani pieczętuie. Listy i noty ministeryalne, doniesienia posłów kraiowych on odbiera, ale ich otwierać nie może, tylko w przytomności członków Rady przy boku iego będących. Wszystkim obradom prezyduie, i swe propozycye podaie, stanowi kawalerów Sgo Marka, bierze pensyi roczney 12,000 dukatów, familia iego nie podlega prawom oszczędności, ale póki iest Dożą, ani synowie, ani bracia iego żadnych ważnych urzędów, lub poselstw zagranicznych, lub beneficyów kościelnych od Papieża, oprócz Kardynalstwa przyimować nie mogą. Nie wolno mu brać żadnych darów od dworów obcych, ani składać urzędu, chociaż zrzuconym bydź może. Po śmierci Doży 5 Korrektorów i 3 Jnkwizytorów, roztrząsaią iego czynności, a szkody Rpltey dostrzeżone z maiątku nieboszczyka nagradzaią. Senat zwany *Pregadi* składa się z osob 300 z pośrzód i od Rady wielkiey obieranych, do niego należy zawiadowanie nayważnieyszemi interessami Rpltey, woyna, pokóy, przymierza, mennice, podatki, poselstwa, urządzenie Magistratur i t. d. Do liczby 300 Senatu wchodzi Collegium, 9 Prokuratorow S. Marka,

6

6 Konsyliarzów Doży, Rada dziesięciu, Cenzorowie, Sędziowie kryminalni i innych trybunałów. Po senacie naywięcey znaczy *Collegium*, składa się z 26 osob, to iest Dozy, 6 konsyliarzów, 3 prezydentow kwarancyi, 6 mędrców wielkich *Savii grandi*. 5 mędrców lądowych *Savii di terra firma*, 5 porządkowych *Savii degli ordini*; Ci czytaią wszelkie pisma podane do Stanów, lub Doży, daią audyencyą posłom zagranicznym, zwoływaią radę w potrzebie, roztrząsaią wszelkie materye do decyzyi Rady iść maiące i t. d. Rada z 6 Konsyliarzów do boku Doży *la Signoria* lub *il Consiglietto* się zowie. Prokuratorowie, których iest 9 maią dozór nad Kościołem S. Marka, nad archivum Rpltey; nad funduszami pobożnemi, sierotami, testamentami i t. d. Urzędowanie ich dożywotnie, a z pomiędzy nich nayczęściey Doża wybierany bywa. *Il Consiglio di dieci*, rada dziesięciu (lubo do niey 10 szlachty, i Doża z 6 konsyliarzami wchodzi) iest trybunałem bez appellacyi dla szlachty w sprawach tyczących się rządu. Z tych 3. co trzy miesiące przez elekcyą Jnkwizytorami są nominowani; lubo ich straszna władza r. 1762 co do spraw

cy-

cywilnych i skarbowych została określona, maią iednak moc skazać kogożkolwiek na śmierć, byle nie był szlachcic, tego bowiem lżey karać mogą, lecz gdyby zasłużył na śmierć, sprawa do kompletu Rady 10 bywa odesłana; mogą w każdym czasie przetrząsnąć mieszkanie Doży, przeyrzeć iego papiery, skarby i t. d. Magistratur sądowych, czyli *Quarantia* iest trzy do spraw potocznych przychodzących z prowincyi przez appellacyą, do spraw cywillnych Wenecyi, do spraw kryminalnych; Tak w Radzie wielkiey, iako w Senacie, w Kollegium i w sądach wotowanie na każdą propozycyą idzie przez gałki, a większość iedną nad połowę wyrok stanowi. Gdyby którzy zdania swego dać nie chcieli (zowią się *non sinceri*) do liczby mnieyszey dołączaią się. Sessye rady bywaią, tylko w Niedziele i Swięta. Wszelkich deliberacyy duszą iest sekret, wyiawienie iego i kommunikacya wszelka Szlachcica z ministrem obcym poczytane są w Wenecyi za występek godzień śmierci. Z teyże przyczyny nie wolno szlachcicowi Weneckiemu żenić się z cudzoziemką, ani corki swoiey za cudzoziemca wydawać. Prawo dawne broniące szlachcie handlu nową ustawą

1784

1784 uchylone zostało. Ponieważ Wenecyanie nie zwykli służyć woyskowo, tylko na flocie, przeto Rpla komendę nad woyskiem lądowym zawsze powierza obcemu, któremu do inspekcyi dwóch Konsyliarzów dodaie. — Szlachta Wenecka ma się za równą Xiążętom obcym; wszak Monarchowie nie wstydzili się przyimować ten tytuł, iako Henryk III. i IV. Królowie Francuzcy. Stan mieyski do niektórych urzędów, pospolicie zaś do Kanclerstwa przypuszczany bywa, nigdy zaś do Rady. Są 3 magistraty *Avogadors*, iakoby Trybunowie dla obrony interessów ludu. Rada duchowna, do spraw tyczących się religii, składa się z Patryarchy, z kilku duchownych i 3 Senatorów, swieckich assessorów, bez których iednak nic działać nie mogą. Prowincye Rpltey rządzone są przez osoby wybrane ze Szlachty. Ci w prowincyach *Proveditore generale*, lub *Governatore*, w miastach *Podesta*, lub *Castellano* się zowią.

Związek z Państwami obcemi

Dzieie Rpltey Weneckiey wystawuią nam ią, iako Państwo utworzone przez boiaźń, wzrosłe przez męztwo, wzbogacone przez handel, ozdobione przez sztukę, utrzymuiące się przez rząd dobry. Cesarze Greccy mieli

mieli ie niegdyś za podległe swey zwierzchności, lecz r. 803 z powodu zawartego pokoiu między Karolem W. ogłoszonym Cesarzem zachodnim i Niceforem Ces. Wschodnim, Wenetowie uznani byli za Naród udzielny i obudwóm potencyom przyiazny. Nie iest wprawdzie w tym stopniu potęga Wenetów, w iakim była w ówczas gdy za Ludwika XII złączoney sile Francyi i Hiszpanii obronić się zdołali, gdy przeciwko Państw Włoskich lidze mężny odpor stawili, gdy całey potędze Austryi i Węgier pokonać się nie dali, gdy z Portą tak długie i zacięte toczyli woyny, gdy pośrzednictwem swym godzili nieprzyiazne potencye, gdy osadzali na stolicy Rzymskiey Papieżów, iednak moc i znaczenie ich w interessach Europy nie małą ma wagę. Przyiazne i handlowne z Francyą, a naybliższe dla sąsiedztwa z Austryą i Państwami Włoskiemi związki Rpltą łączą. Papieże poczytywali zawsze za interes całego Chrześciaństwa, przykładać się swą siłą, skarbem i dzielnością zachęceń ku wsparciu Rpltey przeciwko zamachom Porty Ottomańskiey. Pomoc wspólna przeciwko teyże potędze radzi Austryi bydź wierną w obowiązkach dobrey harmonii względem Wenetów.

netów, lubo ma do nich o Dalmacyą i powiat Foroiulieński pretensye. Po traktacie Passarowickim używa Rplta z Turkiem pokoiu, którego też stałosci pewnieyszą bydź może, zwłaszcza że teraz całą swą siłę i baczność zwracać na niebezpieczną dla siebie północną potęgę musi, i iuż iest Panem wysp Cypru, Kandyi, Negrepontu i Morei, które posiadane od Rpltey zdawały się zawsze wyrzucać Porcie hańbę ich utraty. Wenetom zaś ofiarę postradanych kraiów nagradza pokóy pożytkami handlowemi, w których z strony Turek, ieżeli nie iedyne, tedy nayważnieysze źrzódło bogactw Wenecya znayduie.

ROZDZIAŁ VI.

Włochy śrzednie.

1. *Wielkie Xięstwo Toskanskie.*

Położenie i rozległość.

Leży nad częścią morza Srzódziemnego zwaną niegdyś *Mare Tyrrhenum* między Państwem Kościelnym i Xięztwem Modeny, ma rozległości mil geogr: kwadr: 440.

Powie-

Powietrze w niektórych mieyscach bagnistych niezdrowe. Przeplataią kray obszerne równiny, górki, wysokie góry i niziny, co sprawuie położenie iego miłe. Rodzą się tu obficie wszelkie zboża, cytrynowe, pomarańczowe, oliwne, kasztanowe, morwowe, limoniowe i inne owocowe drzewa. Wino, szafran i iedwab bogatym są Toskanii produktem. Znayduie się dostatek minery srebrney, rudy miedzianey, żelazney, siarczystey, ałunowey, szyb marmuru, alabastru, porfiru i kamieni. Nie zbywa na soli, iako też na wodach mineralnych i cieplicach. Góra Appennin w część Toskanii zachodzi, naywyższa iey część blisko *Pietra mala*, zowie się *la Machera*. Znacznieysze rzeki są: *Tyber*, *Arno* i *Ombrone*. Mieszkańcy naypięknieyszym Włoskim ięzykiem mówią, i prowadzą życie opływaiące w wszelkie wygody.

Powietrze, grunt, góry, rzeki.

Toskania liczy do milliona mieszkańców, skąd na milę kwadratową wypada 2272 dusz. Dochody Xiążęce czynią 3 milliony szkudów, to iest około 30 millionów zł. Woyska lądowego wraz z inwalidami ma 10,000. i 10 okrętów na morzu, lecz w aktualney służbie iest tylko 3000 i kilka fregat zbr ynych.

Ludność; dochody; potęga;

Herb Xięstwa składa się z 6 kul czerwonych na złotym polu, a nad niemi 3 lilie Francuzkie.

Historya Toskanii.

Kray Toskanii zaymuie większą część dawney Etruryi. Mieszkańcy posunęli swe zwycięztwa za Apennin, męztwem i naukami wsławili się. Podbici od Rzymian, przechodzili następnie pod panowanie Herulów, Gotow, Cesarzow Greckich i Lombardów. W wieku 9 miasta celnieysze mieć oddzielnych Xiążąt i Hrabiów zaczęły. Za Ludwika I. Króla Franc: pierwszy raz Toskania miała Margrabiego, którym był Bonifacy Hrabia Luceński; wkrótce następcy tytułem Xiążęcym zaszczyceni zostali. Z tych liczby była owa sławna Xiężna Matylda, która Stolicy Rzymskiey bogatą swą sukcessyą odkazała. Naprzód z pod rządu Xiążąt Luka wolność zyskała, Z 3ch xięstw Florencyi, Pizy i Sienny wolne Rplte powstały. Duch wolności wciągnął ducha niezgody. Toskańczykowie podzieleni na partye, które się nazwiskiem *białych* i *czarnych* różniły, gnębili się wzaiem przez walki domowe. *Cosmus Medicis*, ieden z maiętnieyszych kupców, wsparty bogactwy, siłą i kredytem stanął na czele Rpltey Florenckiey, i przeciwników pokonał. Utwierdził go przy

wła-

władzy mocą osiągnioney Karol V. Cesarz r. 1530. czyniąc go Xżęciem, a Paweł V. Papież następców iego tytułem wielkich Xiążąt zaszczycił. Kwitnął czas nie mały dom Medyceuszow, wydał dwóch Papieżow i dwie Królowe Francuzkie. Gdy ostatni Xżę z domu tego zmarł bezpotomnie, sukcessya na dom Burboński spadła. Wcześnie Karól VI. Cesarz na mocy uznania Xięztwa Toskańskiego za lenność Rzeszy Niemieckiey dał nań r. 1723. inwestyturę Karolowi nieprawemu synowi Filippa V. Króla Hiszpańskiego, który po śmierci syna sam obiął Xięstwa possessyą. Traktatem Wiedeńskim r. 1736. Toskania zamieniona za Xięztwo Lotaryngii Franciszkowi Stefanowi Xciu Lotaryńskiemu, który potym został Cesarzem, dostała się. Po nim drugi syn iego Leopold został wielkim Xiążęciem r. 1765. Dziś Ferdynand III. brat Franciszka II. Cesarza panuie.

Dzieli się Toskania na 3 powiaty.

Podział i miasta.

1. *Jl dominio Fiorentino*, pow: Florencki. W nim: *Fiorenza*, Florencya, m. s. w roskosznym położeniu w pośrzód gór i pagórków, domkami, ogrodami, winnicami i drzewami owocowemi okrytych. Przerzyna mia-

sto rz. *Arno*, na którey są 4 mosty; ieden z nich sklepami złotników i iubilerów iest zaięty. Niemasz we Włoszech (prócz Rzymu) miasta, któreby równie iak Florencya godne było ciekawości umieiących cenić wyborne dzieła sztuki, i starożytności zabytki. Zawiera mieszkańców 78,635. Kościołów 152. Klasztorów 89. szpitalów 22. placów targowych 17. fontan 10, posągów publicznych 160. teatrów 11. Cytadelli dwie; Zbroiownia dla 30 do 40 tysięcy woyska, ArcyBiskupstwo, Universitatem, Akademie: nauk wyzwolonych zwaną *la Crusca*, inną malarstwa, rzeźby i rysunku, inną dla młodzi szlacheckiey. Ulice wszystkie szerokie, proste i brukowane kamieniem ciosowym iakoby spaianym. Katedra, iest to Kościoł ieden z naypysznieyszych, cały okryty marmurem w różnych kolorach, przedniemi malowaniami i statuami ozdobiony. Kościoł Sgo Jana Chrzcielnicą zwany, iż tu chrzcą dzieci wszystkie zrodzone w Florencyi, przerobiony z Kościoła pogańskiego Marsa, iest nie mniey wspaniały w kształcie ośmiokątnym; prócz mnostwa marmuru, drogich dzieł malarskich i snycerskich, kolumn granitowych, ma 3 wniyścia do których

drzwi

drzwi bronzowe, tak misterną sztuką są rznięte, iż znaiący się śmieli powiedzieć, że byłyby godne bydź drzwiami do Raiu. Przy Kościele S. Wawrzyńca iest kaplica królewska zawieraiąca groby Xiążąt, iest dziełem iednym z nayszacownieyszych we Włoszech, i Kaplicą grobową naypysznieyszą na świecie. Jle tam naybiegleysza sztuka i niezmierne bogactwa złożyły ozdób opisać dostatecznie nie można. Wszystkie prawie Kościoły Florenckie maią czym zastanowić oko ciekawego widza. Pałac *Pitti* iest mieszkaniem Xiążąt; miany iest za naypięknieyszy we Włoszech; prócz meblów bardzo bogatych, drogiego zbioru nayprzednieyszych malowań, wielkiey biblioteki maiącey nayrzadsze rękopisma i kamień magnesowy 500 funtów ważący, codzień dwa razy otwartey dla wszystkich; godne podziwienia są: Sala długa 172 stóp, szeroka 74. ozdobiona malowaniami i posągami sztuki doskonałey; sala garderobą Xiążęcą zwana, gdzie w wielu szufladach złożone są skarby niezmierne, między innemi rzeczami znayduie się tu antependium od ołtarza lane ze złota, ważące 80 grzywien, z wyobrażeniem osoby W. Xiążęcia wysadzaney drogiemi kamieniami i perłami

w różne kolory, szacowane 40 milionów liwrów. Na wyższym piętrze iest gabinet obfity w rzadkie osobliwości, w których liczbie iest dyament ważący 139 karatów; Galerya Medyceuszów zawiera malowania i roboty mozaiki, których oszacować niemożna, prócz tego iest 72 posągów i 102 bustów, ludzi sławnych. Kurytarze nawet są ozdobione dawnemi statuami i bustami Greckiemi i Rzymskiemi, ściany okryte portretami i malowaniami różnemi, które albo są oryginały sławnych malarzów, albo ich doskonałe kopiie. Każdy pokóy ma coś osobliwszego, w iednym są portrety sławnych malarzow i iest 220. w innym skład porcellany, w innym drogi zbior mozaiki, w innym zbiory medalów i dawnych broni, w innym narzędzi starożytnych i t. d. W tymże pałacu iest mieysce, gdzie artyści wyrabiaią nayprzednieysze w mozaice sztuki. Lecz wszystko w swym szacunku przewyższa sławny posąg Wenery, *Venus de Medicis* zwany, iest z marmuru białego, wyraża przymioty doskonale piękney urody tak dobrze, iż go poczytuią za cud sztuki rzeźbiarskiey. Przyległy ogrod zwany *Boboli* iest zbiorem rozlicznych piękności. Słusznie Xiążę

Al-

Albert *de Saxe* o Florencyi powiedział: Tak piękne iest miasto, iżby ie tylko w dni uroczyste pokazywać należało. Kwitną w tym mieście fabryki materyy iedwabnych i handel. Zydzi maią wiele wolności. Dodać nakoniec mi pozostaie, że w oknach domów Florenckich tak, iako i w innych miastach Włoskich, zamiast szyb śklannych, papierowe widzieć się daią.

Poggio, czyli *Villa imperiale* o milę, *Pratolino* o mil 6 Włoskich od Florencyi, słyną pięknemi pałacami Xiążęcemi. *Pistoia* miasto śrzednie zawiera do 5000 dusz, rządzi się nakształt Rplty, leży pod Apenninem. *Fiorenzuola*, blizko którego iest wieś *Pietramala*, gdzie się daie widzieć godna uwagi osobliwość, to iest płomień czysty palący się szeroko na 12ście stóp kwadratowych, wychodzący iakoby z gruntu twardego i kamienistego, w którym iednak żadney szczeliny postrzedz nie można. Płomień ten lekkim grzebnieniem ziemi, lub wodą przygasza się na moment, lecz znowu zaymuie się, drzewo zapala, w kamieniach żadney nie czyni odmiany, a ziemi nawet nie zagrzewa. Nie daleko w dwóch innych mieyscach takież

ognie

ognie się ukazuią, a o pół mili iest źrzódło *Aqua buia*, w nim lubo woda iest zimna, iednak na zbliżenie ognia zapala się. *Cortona* ma 4000 dusz, sławną Akademią literacką, i okolicę bogatą w drzewa oliwne, winnice, i marmur różnokolorowy. *Monte puleano* leży na górze w gruncie rodzącym wina czerwone. *Pescia* nad rz. tegoż imienia słynie przednią oliwą. *San Miniato al Tedescho*, *Colle*, *Borgo San Sepolchro*, *Prato* głowne mieysca Biskupstw. *Modigliana*, *Pontremola*, *Fivizzano*, *Poppi* i *Barga* mniey znaczne miasta. *Vall'ombrosa* i *l'Eremo di Camaldoli*, gdzie dwa zakony nazwisko i początek swóy wzięły.

2. *Il territorio Pisano*, pow: Pizański, który przez zawoiowanie do Florencyi r. 1406 przyłączony został. Obfituie w marmur, alabaster, koperwas, zupy solne i t. d. *Pisa*, miasto iedno z naywiększych we Włoszech, obronne trzema twierdzami, nad rz. Arną dzielącą miasto na dwie części, o mil dwie od morza, gdzie iest port mały z warsztatem do budowy okrętów. Dla niezdrowego powietrza nie iest ludne, nie ma nad 20000 dusz, niegdyś bardzo osiadłe było. Jest tu *Universitas* maiąca *Observatorium* opatrzone w drogie instru-

menta, ogrod botaniczny. Dodaie miastu ozdoby pałac Xiążęcy, Katedra przepyszna i bogata; przy niey iest wieża okrągła pochylona na stóp 15 a wysoka 142. a iednak gruntownie stoiąca. Jest cała z marmuru. Zewnątrz na około w kilka piąter otaczaią mur kolumny, na wierzchu galerya z balustradą żelazną. Wewnątrz iest próżna, wchodzi się na nię schodami w grubości muru zrobionemi. Dzwony wiszą w oknach piątra naywyższego, które iest naybardziey pochylone, a przecięż ruch dzwonów nic gruntowności wieży nie szkodzi. Ulice wszystkie proste, szerokie, i tak dobrze brukowane, iak w Florencyi. *Campo Santo* iest wspaniały Cmentarz 60 obszernemi arkadami otoczony. Dla niedostatku wody dobrey w studniach Pizańskich, sprowadzaią ią rurmusami ze źrzódeł *Asciano*, w tey obfitości iż 14stu fontannom publicznym, a więcey iak 120 prywatnym wystarcza. Pod Pisami o $1\frac{2}{1}$. mili Włoskiey w *San Giuliano* iest 36 łaźni; w iednych są wody zimne, w drugich ciepłe. Od r. 1744 mnostwo osob z różnych stanów i narodów, dla przyiemnych zabaw i zdrowia na to mieysce uczęszcza. *Livorno* niegdyś dla bagnow niezdrowych mieysce nikczemne, te-

raz po ich osuszeniu miasto portowe, bogate, handlowne, do 40,000 dusz liczące. Mieszkańcy są to Anglicy, Grecy, Ormianie, Turcy i Zydzi, którzy trzecią część ludności składaią, po Amsterdamie tu są naybogatsi, maią swe bożnice, szkoły, i nawet swą iurysdykcyą cywilną i kryminalną, którą sprawuią osoby z pomiędzy nich i od nich wybierane z appellacyą tylko do samego Xiążęcia. Od lądu zasłaniaią Liwornę dobre fortyfikacye. Część miasta północna przerznięta kanałami, i przeto *nową Wenecyą* zwana, iest naypięknieysza. Te kanały ułatwiaią transport towarów, które na statkach do samych magazynów doprowadzać można. Kanał też bardzo wygodny łączy Liwornę z Pizą. Między wspaniałemi gmachami liczą się tu Katedra, pałac Xiążęcy, dom niewolników, magazyny soli, tabaki i oliwy, arsenał, lazaret, w którym przybywaiący ze wschodu kwarantanę wysiadywać muszą. Handel Liworny iest bardzo ważny, celnieysze iego obiekta są: Oliwa, wino, kapelusze słomiane, skóry wszelakiego gatunku, kwiaty wyrabiane, kremotartara, materye iedwabne, korale i t. d. Od kilku lat spadł nieco ten handel. R. 1772 przy-

było

było tu okrętów 4,857. naywięcey Angielskich i Hollenderskich. Zydzi Liworneńscy wyrabiaią w różny kształt korale sprowadzane z brzegów Sardynii i Korsyki i z okolic Bizerty w Afryce blisko Tunetu. Okrągłe idą do Ameryki, podłużne do Afryki, a grubsze sztuki do Turek, gdzie ich na guziki używaią. Wiatr południowy spędza tu niekiedy mgłę wilgotną i tak gęstą że na dwie godziny dzień skraca. — *Volterra* miasto na górze opasane kamiennemi murami tak dobrze kleiem ziemnym spoionemi, iż nic nadto pięknieyszego widzieć nie można. W okolicy wody lekarskie, szyby pięknego alabastru i porfiru, minery, lazuru, koperwasu i zdroie wód słonych znayduią się.

3. *Il territorio di Sienna*, pow: Sienneński zaymuie część kraiu nie zdrowego wzdłuż po nad morzem rozciągaiącego się. Około osuszenia niektórych bagnów dotąd pracuią. Powiat ten przyszedł pod panowanie Hiszpanii za Karola V. a Filipp II. syn iego oddał go w mańswo lenne r. 1557. W. Xiążęciu, zostawuiąc kray garnizonowy *Statto delli presidii* zwany i Xstwo *Piombino*. *Sienna* leży na trzech wzgórkach, co czyni ulice nierówne. Ma Biskupstwo, Universi-

tą-

tatem, Akademią, cytadellę, wody zdrowe, minerę ałunową, i kilka fontan, i 17,000 mieszkańców, między któremi znaczna iest liczba szlachty. W katedrze bardzo wspaniałey, na posadzce wykładane są marmurem i różnego koloru kamykami tak dobrze dobieranemi i tak doskonałą sztuką wyrażaiącemi dzieie z Historyi Swiętey, iż możnaby rozumieć, że to iest dzieło biegłego pędzla; aby zepsuta nie została chodzeniem, pokryta iest deskami. W okolicy w *Monte antico* znayduie się granit zielony i czarny. *Chiusi* leży na górze, sławne w historyi Rzymskiey iedno z 12stu celnieyszych miast Etruryi. *Montieri*, *Massagrosseto*, *Pienza* i *Monte Alcino*, małe miasta, ostatnie słynie obfitością win muszkatelowych.

Wyspy Toskanii.

4. Wyspy na morzu Toskańskim: *Melora*, *Gorgona*, *Pianosa*, *la Formiche*, *Monte Christo*, *Giglio*, *Gianuti* i *Elba*. Ta w rudy żelazne, magnes i sol obfituie. Część większa i lepsza z Xięstwem *Piombino* do Króla Neapolitańskiego należy. W części W. Xcia iest *Porto Ferraio*, czyli *Cosmopoli*, miasto nayhandlownieysze na tey wyspie, portowe i dwiema twierdzami obronne. Ma arsenał, szpitale, koszary, i kopalnią solną, która ro-

cznie

cznie do 12 millionów funtów soli wydaie. *Porto longone* iest Króla Neap: port obszerny, z forteczką na skale prawie niedostępną. Lubo grunt Elby iest górzysty, udaią się tu iednak dobre wina. Wielkie niegdyś lasy na Elbie, iuż po części wycięto. Wiązowe, korkowe, kasztanowe drzewa, myrty i rozmaryny są tu pospolite. W płotach i na polach rośnie pewny gatunek aloesu, z którego liściów przędzonych nici do pięknych robot używaią.

Statto delli Presidii i Piombino.

5. Powiat garnizonowy, *Statto delli presidii*, w rozproszonych częściach na morzu i po nad morzem leżący, od r. 1735 Król Neapolitań: posiada. Ma nazwisko stąd, iż Król Neap: w nim swoy garnizon utrzymuie. — *Orbitello* miasto dosyć mocne na półwyspie morzem oblaney, ma port i żupy soli warzoney z wód bliskiego ieziora. *Talamone*, *Monte argentaro*, *Porto Hercole*, *Monte Filippo* i *Porto San Stefano* mieysca obronne. *Piombino* miasto śrzednie i dosyć piękne z fortecą i portem, leży na skale. Xieztwo Piombińskie iest lennością Niemiecką, ma swego Xiążęcia pod protekcyą Króla Neapolitanskiego.

W.

W. Xiąże Toskański posiada ieszcze włość lenną *Val di Magra*, i małe Xięstwo *Pietra Santa*, między kraiem Rpltey Luceńskiey i Genueńskiey położone.

2. Panstwo Koscielne.

Położenie i rozległość.

W ięzyku Włoskim *Statto della Chiesa* między Xtwem Toskanii, morzem Srzódziemnym, Królestwem Neapolitańskim, morzem Adryatyckim i Rpltą Wenecką położone, zaymuie kray rozległy na mil kwadratowych około 2,200.

Własności ziemi i powietrza.

Nie zbywa tu na obfitości tych rozlicznych i wybornych płodów ziemi, w które wszystkie prawie kraie Włoskie opływaią. Dostatek potrzeb i wygód życia, sposobność do handlu przy dwóch brzegach morza, rząd spokoyny, napływ obcego ludu, powinnyby ten kray czynić zamożnym w bogactwa, lecz nie iest nim bynaymniey. Gnuśny mieszkaniec zaniedbuie Ekonomikę i przemysł, lekce waży handel, który nayznacznieyszy i iedyny prawie w tym Państwie Bononia i Ankona prowadzą. Kamera też zbożowa przez zaięcie handlu zbóż rolnictwo niszczy. Powietrze

iest

iest powszechnie zdrowe prócz okolicy bagna Pontyńskiego, które między Albano i Terracina ponad morzem ciągnie się wzdłuż mil Niem: 10, wszerz mil trzy. Appius Caudius roku 444. od założenia Rzymu poprowadził przez te błota drogę wielkim kosztem. Zalaną i zepsutą drogę wodami, próżno Cesarze i Papieże wydobyć kusili się. Dokonanie rozpoczynanego kilkakrotnie dzieła przeznaczone było Piusowi VI. nie szczędząc żadnych kosztów, bagna kanałami osuszył, z ruin drogi Appiusza gościniec wygodny sporządził, i oczyścił powietrze z śmiertelney zarazy, która mieszkańców i podróżnych zabiiała.

Rzeki.

Prócz wielu pomnieyszych rzek w tym kraiu, a miedzy niemi *Pisatello*, którą za *Rubicon* maią, większe są: *Pó* dzieląca stan Papiezki od Rpltey Weneckiey, i *Tiber* który pod Rzymem płynie, a pod Peruzą żeglownym bydź zaczyna.

Ludność, dochody i siła woyskowa.

Ludność kraiu nie wynosi nad 1,200,000 mieszkańców. Dochody Papieża szacowane są na dwa milliony talarów. Prócz leibgwardyi utrzymuie Papież regularnego woyska nie więcey pospolicie nad 5,000 i przeszło 20. statków woiennych w porcie *Civitavecbia*.

Dzieie kraiu.

Zdaniem iest pospolitym dziejopisów, że okolice Rzymu Etruskowie posiadali aż do przyiścia Ewandra do Włoch na lat 900 przed narodzeniem Chrystusa. Wkrótce potym panował *Latinus*. Jego Corkę poiał Eneasz i miasto *Lavinium* wystawił; syn Askaniusz Albę, a Romulus około r. 750 przed nar: Chrystusa Rzym założył. Ten stał się stolicą iednego z naysławnieyszych i naypotężnieyszych Państw w dzieiach ludzkich. Po wielu odmianach i woynach za Juliusza Cesara Rzym był Panem większey części znaiomego świata, ale iuż się do upadku nachylał. Był dosyć ieszcze mocnym za Jmperatorów, aż do Konstantyna, który stolicę do *Bizantium* przeniosł. Alaryk Król Gotów roku 410 dobył Rzymu i spustoszył; toż Genseryk Król Wandalów uczynił r. 455, a po nim w lat 17 Rycymer. Na koniec Herulowie pod Odoakrem dokonali zniszczenia państwa Rzymskiego na zachodzie. Odoacer r. 476 Królem Włoskim się ogłosił, a 493 od Teodoryka Króla Ostrogotów porażony i zabity został. Belizaryusz wódz woysk Justyniana r. 537 Rzym i większą część Włoch z pod panowania Gotów oswobodził; znowu się oni wrócili pod Totylą i znowu od Beli-

Belizaryusza wypędzeni byli. Nareszcie Narses poraziwszy ostatniego Króla Gockiego we Włoszech Teję, Rzym poddał pod Greckich Cesarzów panowanie. R. 726 za Papieża Grzegoza II. Rzym przeciwko panuiącym rokosz podniosł, i odtąd Xięztwo Rzymu i Toskania państwo udzielne znaczyć zaczęły. R. 800 Lud i Senat Karóla W. Cesarza za Pana uznał, który darowiznę miasta i kraiu Rzymskiego uczynioną Papieżom przez Pepina Oyca swego Króla Franków utwierdził. Lombardowie pod Alboinem znaczną część Włoch r. 568 zagarnęli, i 752 pod Astolfem exarchat Rawenny zawoiowali. Zwyciężył ich Karol W. Frankowie byli odtąd całych Włoch panami, aż do r. 961, w którym Cesarze Niemieccy zaięli pod moc swą te kraie, które niegdyś Lombardowie dzierżyli. Poźniey Włochy różnych rewolucyy doznały. W zamieszaniach stolicy Rzymskiey utracali po kilkakrotnie Papieże swe kraie, które im zawsze za zmianą okoliczności powracane były. Epokę pierwszą swieckiego panowania Papieżów, kładą pospolicie w roku 1076. Od Piotra S. aż do teraźnieyszego Piusa VI. było Papieżów 252, prócz nieprawnie obranych, czyli

AntiPapów 39. z których był pierwszy Nowacyan, ostatni Amadeus Xiążę Sabaudyi.

Rząd. Papież, ile Monarcha swiecki, rządzi samowładnie. Prowincyami zawiaduią Kardynałowie pod nazwiskiem Legatów, albo inni duchowni Gubernatorowie, tacy są w Bononii, Urbinie, Rawennie, Ferrarze i Awenionie. Naywyższą Radą Stanu iest Konsystorz, w którym Kardynałowie głos i mieysce maią. Kardynałowie wyobrażaią Senat, liczba ich iest 70. Stanowi ich Papież, naywięcey z osób zaleconych sobie przez obce Dwory. Przez Kardynałow, i z pomiędzy nich, zwłaszcza od r. 1143 Papieże obierani bywaią. Elekcya dzieie się albo głośno, kiedy na oświadczone zdanie naystarszego Kardynała, wszyscy lub przynaymniey dwie trzecie części Kardynałów zgadzaią się; albo przez Kompromiss, gdy Collegium wybiera trzech z pośrzód siebie, i tym moc daie elekcyi Papieża; albo co pospolicie bywa, przez sekretne kreski; w ówczas każdy zosobna zamknięty w mieyscu zwanym *Conclave*, poty z niego nie wychodzi i naczczo zostaie, póki się na elekcyą Papieża naymniey dwie trzeciny nie zgodzą; albo przez przystąpienie, gdy w podzie-

lo-

łonych zdaniach między wielu Kandydatów, na tego przystaią, który naywięcey miał wotów. Od Adryana VI. obranego r. 1521: na rekommendacyą Karola V. Cesarza, który to Papież był rodem Hollender, odtąd samym tylko Włochom dostaie się szczęście zasiadać na Apostolskiey stolicy. Cesarz, Królówie Francuzki i Hiszpański przywłaszczaią sobie prawo exkludowania od kandydacyi przed elekcyą iednego z kandydatów. Kardynałowie na trzy klassy się dzielą, Biskupów, Kapłanow i Diakonów; w każdey klassie naystarszego Dziekanem zowią. W czasie wakuiącey stolicy trzech Dziekanów rząd sprawuią. Magistratury wykonawcze w kraiu Papiezkim Kongregacyi maią nazwisko; prócz tych, które właściwie do spraw Kościelnych należą, a o których tu nie iest mieysce mówienia, są te: *Congregatio Consulta* iest tayną radą papiezką, do niey wchodzą ci, którzy u Dworów obcych poselstwa odbyli. Kongregacye dróg, policyi, spławna, zbożowa i t. d. zatrudniaią się interessami swoich wydziałów. *Rota Romana*, czyli *sagra Ruota* iest naywyższym sądem appellacyinym w sprawach przenoszących wartość 500 talerów. Składa się

z 12 Audytorów; między niemi iest dwóch Hiszpanów od Krola Hiszp: ieden Francuz od Króla Franc: ieden Niemiec od Cesarza nominowani, 8 Włochów, to iest ieden Wenecyanin z wyboru Rpltey, trzech Rzymian, ieden Bonończyk, ieden Toskanczyk, lub z Peruzy, ieden Medyolańczyk stanowieni od Papieża. *Dataria* iest Kancellaryą z którey Bulle wszystkie wychodzą. *Camera Apostolica* znaczy Kommissyą skarbu Papiezkiego. W całym kraiu iest ArcyBiskupstw 5, Biskupstw 40. Wszystkie sądownicze urzędy trzymaią się dawnego prawa Rzymskiego poprawianego i obiaśnionego licznemi dekretami Papieżow.

Państwo Papiezkie zawiera 12. Prowincyy następuiących.

Podział, Prowincye i Miasta.

1. *Campagna di Roma*, powiat Rzymski. Sławny w starożytności kray, zwany niegdyś *Latium*, iest równy i żyzny, ale od mieszkanców po większey części zaniedbany. Prócz okolic w górzystym położeniu, powietrze zwłaszcza w lecie niezdrowe. *Siroco* wiatr południowo-wschodni, który tu rzadko dłużey wieie nad 3 dni, iest tak doskwieraiący upałem, iż ludzie słabieć na siłach i iakoby omdlewać, bolu głowy i nie-

kiedy

kiedy szkodliwey gorączki dostawać zwykli. Spuszczona woda w Pontyńskich bagnach wiele się przyczynia do oczyszczenia powietrza, które dla wielu śmiertelną zarazę przynosiło. Deszcze tu nie zwykły padać, ieno tylko w Listopadzie i Grudniu, ale w tenczas są bardzo częste i obfite. W innych miesiącach czas iest zawsze piękny i łagodne powietrze; oprócz gdy wiatr *Siroco* panuie. Padaiąca wieczorem rosa bardzo iest szkodliwa, przeto w ów czas z domów nie wychodzą, ale dopiero gdy iuż opadnie, zaczynaią się przechadzki, odwiedziny, widowiska i t. d.

Roma, Rzym, niegdyś naysławnieyszego i naypotężnieyszego Państwa, owszem całego świata, późniey Cesarstwa zachodniego, dzisiay Papieżów i Religii Chrześciańskiey Rzymskiey Stolica, dotąd iest iedno z naywiększych, naywspanialszych i nayciekawszych miast na świecie. Zabudowane iest na 12 górach, z tych 7 są znacznieysze i wyższe: Kapitolska, Palatyńska, Awentyńska, albo S. Sabiny, Celiuszowa, Eskwilińska, Wiminalska, Kwirynalska, lub *Monte Cavallo* to iest Końska; od nich Rzym siedmiogórnym zowią. Lubo obszerność Rzymu iest wielka,

wię-

więcey nad mil Niem: dwie obwodu maiąca, iednak ledwie połowa iest zabudowana, znaczną część place puste i ogrody zaymuią. Nie ma żadnych fortyfikacyy; opasuie go tylko mur naieżony 360 wieżami. Co do wspaniałości i piękności Kościołów, pałaców i innych budowli Rzym teraźnieyszy nad starożytny celuie. Można Rzym uważać iako skład dzieł nayprzednieyszych, ile ich wszystkie wieki w architekturze, rzeźbie i malarstwie wydały. Przepyszne to miasto zawiera mieszkańców z obcemi do 200,000, licząc w to Kapłanów swieckich 2527, Zakonników 3847, Zakonnic 1910, studentów 1665, ubostwa 1470; ma bram 19, które nigdy zamykane nie są, 4 piękne mosty kamienne na Tybrze, 330 Kościołów, między niemi 7 głównych, a 82 parafialnych, 55 szpitalów, 8 teatrów i t. d. Kościoł S Jana Lateraneńskiego, ieden z 7 celnieyszych, iest Katedrą Papiezką. Obrany Papież po swey koronacyi, iedzie do niego w processyi konno, i obeymuie w nim swey Stolicy possessyą. Wewnątrz ozdobiony posągami z marmuru przedziwney rzeźby 12stu Apostołów i 12stu Proroków, wspaniałemi grobowcami 20 Papieżów i wielu Kardynałów, ko-

lu-

lumnami i posadzką z marmuru i porfiru, kaplicami i ołtarzami, w których sztuka i bogactwa zachwycaią patrzących. Celuie inne kaplica Klemensa XII, Chrzcielnica Konstantyna I. z granitu oryentalnego, otoczona balustradą marmurową i 8mią kolumnami, każda z iednèy sztuki porfiru czerwonego. W ołtarzu wielkim iest portatyl Sgo Piotra, na którym Mszą mieć samemu tylko Papieżowi iest wolno. Oddzielne iest *Sanctuarium*, przy nim 28 gradusow poświęconych stopami Chrystusa, przeniesionych za Syxtusa V. z Jerozolimy, a czczonych obchodem Chrześcian na klęczkach. Klasztór Lateraneński zawiera mnogą liczbę starożytności osobliwszych Swiętych i swieckich. Jedna z bram Kościelnych zowie się Swiętą, iż tylko w czasie Jubileuszu bywa otwartą. Pałac Papiezki przy Kościele iest przepyszny, mieści 250 panienek zatrudniaiących się różnemi robotami. Na iego placu stoi ieden naywiększy ze wszystkich znanych obeliskow okryty hieroglifikami Egipskiemi, iest z granitu czerwonego, ma w zwyż do krzyża 133 stóp. — Kościoł Sgo Piotra na Watykanie naywiększy podobno i naywspanialszy na świecie, iest dziełem archi-

te-

tektury naywybornieyszym. Gmach ten zaczęty r. 1506 dopiero 1621 był dokończony, kosztował 82 milliony talarów. Plac przedkościelny obwiedziony iest 320 kolumnami w cztery rzędy, na których stoi 136 posągów różnych Swiętych na 16 stóp wysokich. Kolumnada ta kosztowała półpięta milliona liwrów. W śrzódku postawił obelisek Egipski czworograniasty z granitu Sixtus V. przemysłem Dominika Fontany. Z krzyżem na górze wysoki iest stóp 124. Obok niego są dwie fontanny tyle wytryskuiące wody, ileby iey dosyć dla dwóch młynów było. Kościoł ma kształt krzyża, wzdłuż 660 stóp Franc: wszerz 464, wzwyż 144. nad śrzódkiem krzyżownicy wznosi się wysoka kopuła. Dach ołowianą i miedzianą blachą złoconą iest pokryty, ściany wszystkie murowane są z kamieni metallem spaianych, wewnątrz z marmuru, posadzka z iaspisu i porfiru. W śrzodku pod kopułą iest ołtarz wielki, którego wspaniałości i piękności opisać nie można. Wewnętrzne ściany bogata i przedniey sztuki mozaika zdobi. Obrazy w ołtarzach są naydoskonalszych pędzlów, liczne posągi, zwłaszcza Zakonodawców wszystkich oka-

zały

zały widok czynią; mauzolea Papieżów, Kaplica podziemna, gdzie ciała SS. Piotra i Pawła są złożone, Zakrystya Piusa VI, godne są widzenia. Pałac Watykanu przyległy Kościołowi długi stóp 1140, szeroki 720, ma dziedzińców 22, pokoiow większych i mnieyszych 11,246. Jest w nim wielka Biblioteka, która samych rękopismów rzadkich do 40,000 zawiera; sławne kollekcye obrazów, posągów, arsenał i gabinet medalów. W części pałacu, zwaney *Belvedere* są złożone posągi starożytne, iakoby wzory sztuki rzeźbiarskiey; Przez galeryą podziemną ma kommunikacyą z Kościołem Sgo Piotra zamek S. Anioła, w którym więźniow publicznych, archivum, skarby Papiezkie, i zbroiownią chowaią. Kościoł Maryi zwany *Rotunda*, iest właściwie i w całości dochowany sławny *Pantheon* Rzymian, czyli Kościoł wszystkich Bogów, iest wielki, okrągły, z kamienia ciosowego murowany, godzien się mieścić w liczbie naysławnieyszych Kościołów z doskonałey architektury, piękności, okazałosci i bogactw ozdób. Na placu kościelnym otoczonym kolumnadą, są dwie dawne kolumny iedna Marka Aurelego, druga Antonina Ces: pa-

mięci

mięci poświęcone. Kościoł S. Sebastyana słynie Katakumbami, czyli lochami podziemnemi, w których pierwsi Chrześcianie kryli się przed prześladowaniem, i chowali ciała Męczenników, tych tu złożonych 7400 liczą, między niemi 13stu Papieżów; twierdzą iż te lochy na 20 mil Włoskich się ciągną. Kościoł Jezusa sławny iest dla Kaplicy Sgo Jgnacego Loyoli, którey prócz Kaplicy WW. Xiążąt w Florencyi, nie masz nic w tym rodzaiu równego; statua S. Jgnacego Jana ze srebra waży 700 funtów, na niey ubior Kapłański złocony wysadzany iest perłami i dyamentami niezmierney ceny; przy tey statui są trzy anieli ze srebra; Kaplica i Sakrystya zamykaią wiele nieoszacowanych ozdób i bogactw, które tu Zakon Jezuicki zgromadził. Kościoł Sgo Wawrzyńca r. 1430 ustąpiony Aptekarzom i od nich utrzymywany, ma szpital także dla aptekarzów, tu na S. Wawrzyniec kilku pannom rozdaią posagi po 50 talarów. Kośoioły S. Agnieszki, Syxtusa V. Pawła V. są także w rzędzie naywspanialszych w Rzymie gmachów. Rezydencya teraźnieysza Papieża iest pospolicie w pałacu *di Monte Cavallo* dla zdrowszego po-

wie-

wietrza, wielkich ogrodów, fontan, i milszego widoku, niżeli z Watykanu. *Campidoglio* czyli *Capitolium* iest ratusz naksztaŕt wspaniaŕego paŕacu, skŕada się z trzech gmachów, zawiera przepyszne sale ozdobne posągami, obrazami i t. d. W iedney z nich znayduią się busta z alabastru, lub marmuru wszystkich Cesarzów. Tu Senat Rzymski sądy swe odbywa. Tak w Rzymie, iako i w okolicy iego znayduie się wiele paŕaców i domów wieyskich, które tyle pięknośći, osobliwości i dzieŕ doskonaŕych w obrazach, posągach Greckich i Rzymskich zawieraią, ile ich widzieć nie można w innych sŕawnych Europy galeryach. Takie są paŕace Barberynich, Borgiezych, Farnezych i t. d. Między wielą szpitalami Rzymu, gdzie rozmaite narody maią swoie wŕasne, ieden z naywiększych i naylepiey opatrzonych w Europie iest szpital Sgo Ducha, w nim pospolicie do tysiąca osób utrzymuią. W szpitalu pielgrzymów przyimuią codzień ubogich przychodniow, żywią ich przez trzy dni, i dawszy iaŕmuznę każdemu, odprawiaią. Roku 1750 liczono przybyŕych pielgrzymów na iubileusz 194,832. Oprócz szpitalów iest Klasztorów 40, w których

ak-

każdego dnia ubodzy pożywienia dostaią, są liczne domy miłosierne dla podrzutków, ubogich panienek i t.d. Amfiteatr Flawiana dzieło dawnego Rzymu zastanawia podziwienie ciekawego oka. Obwód iego ma stóp 2338, był to plac pogańskich igrzysk, który mieścił osob siedzących 85,000, stoiących 20,000. Kolumna Traiana z marmuru szarego wysoka 223, maiąca wewnątrz schodow 185, okienek 40, miana iest za naypięknieyszą na świecie kolumnę, i nayszacownieyszy starożytnego Rzymu zabytek. Misterna po wierzchu rzeźba wyraża tegoż Cesarza woyny z Dakami. Godny iest też widzenia bogaty i wspaniały kabinet fizyczny w Kollegium Rzymskim, który nayobfitszą i nayporządnieyszą kollekcyą osobliwości zawiera. Oprócz Universitatem, iest kilka Akademiy w Rzymie. Nowa Akademia zwana *Quirina* ma za obiekt historyą Kościelną, i starożytności Rzymskie. Akademia Arkadów składa się z literatów, którzy do niey wchodząc przybieraią sobie dzikie nazwiska. Akademia Francuzka malarstwa, architektury i rzeźby wprowadziła do Francyi te sztuki, które w niey dziś z sławą powszechną kwitną. Na iey utrzymanie łożył

corok

corok Król Francuzki 4.000 dukatów. *Collegium de propaganda* ma przepyszny pałac, wielką bibliotekę, i drukarnią do 22 ięzyków. Tu sposobiący się na Missyonarzów z kraiow rozmaitych stosowną edukacyą biorą. Zydów w Rzymie liczą 9000, mieszkaią w oddzielney części miasta, żyią z oszukania, ponieważ otwarcie handlu prowadzić im nie wolno. Różnią się od Chrześcian przypiętym do kapelusza kawałkiem sukna czerwonego. W sabasz powinni zawsze posyłać do Kościoła na Kazanie 100 męszczyn, a kobiet 50. Protestanci zupełney tolerancyi używaią. W Rzymie pospolicie wszystkich Zakonow Generałowie mieszkaią. Oprócz Wenecyi, nie masz miasta, w którymby karnawał tak wesoło był obchodzony, iak w Rzymie. Zabawy nie trwaią iak od trzeciey do 6 godziny po południu. W ów czas na ulicy zwaney *le Corso* widzieć można tysiące ludzi maskowanych i bez masek, piechotą, konno i w paradnych poiazdach. Przed wieczorem puszczaią konie bez ieźdźców z blachami w zawód do mety. *Pasquino* iest posąg otłuczony, na którym w nocy różne szyderstwa i paszkwile Włosi przylepiać zwykli; inny iest także naprzeciwko posąg

Mar-

Marforio do tegoż służący. Handel i fabryki Rzymskie, są małey wagi. Ledwie 300 warsztatów materyalnych, i tyleż pończośniczych i passamonniczych znayduie się. Tyber pod Rzymem na 300 stóp szeroko płynie.

Ostia miasto nad zatoką Tybru, z Katedrą, którey Biskup iest dziekanem Kardynałów, i koronuie Papieża. Blisko są żupy solne. *Velletri* na wzgórku piękne i ozdobne do Biskup: Ostyeńskiego należy. *Albano* dobrze zabudowane pod górą Albani. Dla zdrowego powietrza wielu Rzymian wiosnę i iesień w nim przepędza. W okolicy rośnie wino wyborne. Tu było starożytne miasto *Alba*, i ieszcze okazuią gruzy grobu Kuryacyuszow i Horacyuszow; dla ścieku wód iest blizko kanał podziemny długi 1260 sążni, szeroki dwie i pół, wzwyż 6, dzieło dawne Rzymian. *Castel Gandolfo* nad ieziorem Albano ozdobne ogrodami i pięknym pałacem; w którym Papież część lata zwykł przemieszkiwać. *Frascati*, niegdyś *Tusculum* w miłym i górzystym położeniu. Daią się tu widzieć roskoszne domy, i reszty dawnych ruin w okolicy. Stąd do Rzymu mil 5 ciągnie się równina płonna, na którey ani wsi, ani łąki, ani krzaku

nie

ne i handlowne z dobrym i wolnym portem, w którym galery i fregaty Papiezkie stawaią. Ma arsenał, i wodne rurmusy od *Tragiano* na mil Włoskich 22 kosztem Jnnocentego XII. zrobione. W okolicy minerę ołowianą i ałunową odkryto. W *Bassano* siarkę, w *Tolfa* ałun preparuią. *Porto* leży przy uyściu zachodniey odnogi Tybru. *Bomarzo*, *Galese*, *Bassanello*, *Bracciano*, *Carbognano*, *Compagnano*, *Oriolo* i *Cerveteri* mieysca tytułem Xięztw zaszczycone.

3. Xięztwo *Castro*, niegdyś do Xiążąt Parmy należało, ale r. 1643 Urban VIII. ie opanował i do kraiu Papiezkiego wraz z *Ronciglione* przyłączył. *Castro* od Jnnocentego X. r. 1650 zruynowane. *Farnese* z tytułem Xięztwa, *Montalto*, *Canino* i *Valentano* nie maią nic znacznego. *Ronciglione*, piękne, bogate i roskoszne miasto, główne Hrabstwa; handel naywiększy tabaką prowadzi.

4. *Sabina*, pow: na wschód Tybru leżący. W nim: *Malliano* ubogie i licho zabudowane miasto, główne Biskupstwa, do Rady Rzymskiey należy. *Forano* ma tytuł Xięztwa.

5. Xięztwo *Spoletto*, część kraiu niegdyś *Umbria* zwanego, podlega trzęsieniom ziemi, z których nayo=

kropnieysze zdarzone r. 1703 kilka miast obaliło i pochłonęło. *Spoletto* m. s: ubogie i nieludne, nie ma nad 7,000 dusz; sławny tu iest akwedukt Gocki długi mil dwie i pół, dla którego postawiono most 600 stóp wzdłuż się ciągnący, na 300 wzwyż podniesiony. *Assisi*, oyczyzna S. Franciszka Zakonodawcy, lubo tylko 4,000 dusz liczy, ma Kościołów 20, między niemi celuie Katedra długa stóp 504. szeroka 250. Leży na górze. Pełno w okolicy winnic, drzew oliwnych i migdałowych. *Terni* miasto starożytne, dwiema korytami rz. Nery oblane, zawiera 8 Klasztorów, dusz 7000. Rz. *Velino* płynąc od kraiu Neapolitańskiego o mil 4 od Terni czyni kaskadę iednę z naypiekniey szych w Europie; iey woda z szumem i pędem wielkim z wysokości na 300 stóp spada w loch skalisty, o który rozbiiaiąc się w krople, formuie na około mgłę dzdzystą wydaiącą się nakształt tęczy licznych, gdy ią promienie słońca oświecaią. W *Cesi* sławny iest loch w górze, z którego przez rozpadliny wypada wiatr niekiedy gwałtowny. *Foligno* liczy do 7,000 dusz, słynie handlem konfitur, papierniami, fabrykami sukien, materyy i galonków i t. d. *Todi* niedale-

ko

ko Tybru. *Narni* miasto śrzednie, licho zabudowane i nieporządne. Zamiast szyb w oknach wiszą kawałki papieru, co ma bydź zwyczaiem kraiu. Niedaleko daie się widzieć ruina mostu dawnego. Jedna tylko iest arkada cała wielkiey wysokości, bo 150 stóp ma zwyż, a rozwartości 160. Jest stawiana z dużych ciosów marmurowych na sucho spaianych. *Norcia*, *Amelia*, *Rieti*, *Spello*, niegdyś *Hispellum* małe miasto. *Aqua Sparta* Xięstwo.

6. *Jl territorio d'Orvieto*, pow: Orwietański. *Orvieto* dosyć piękne i mocne miasto blizko Tybru, leży na skałach. *Acqua pendente* z Biskupstwem.

7. *Jl territorio di Perugia*, pow: Peruzański. *Perugia*, lub *Perusia* stoi na górze wysokiey; ma 16,000 mieszkańców, cytadellę, Katedrę, 36 Klasztorów, Universitatem i Akademią nauk wyzwolonych. O mil trzy iest tegoż imienia iezioro, niegdyś *Lacus Trasimenus* zwane, nad nim miasto *Passignano*. *Fratta* nad Tybrem. *Citta di Castello* główne Hrabstwa i Bisk: nad Tybrem, obronne cytadellą na opoce. Blizko znayduie się owa droga *Via Flaminia*, wielkiemi kamieniami, ale śliskiemi usłana.

8. *La Marca d'Ancona*, Marchia Ankoneńska. *Ancona*, nadmorskie i portowe, między dwiema górami i na schyłku góry położone, ma port wolny, cytadellę, 16 Klasztorów, 20,000 mieszkańców, a między niemi 5,000 Zydów różniących się przyszytym do kapelusza kawałkiem czerwonego sukna, wielką groblę od morza, blech przedni woskowy, pałac rezydencyi Legata Papiezkiego, ulice iednak wązkie i ciemne. Nayważnieyszy handel zbożowy prowadzi. Jest tu brama tryumfalna Traiana z naypięknieyszego marmuru białego postawiona. *Osimo* miasto Biskupie. *Loreto* iest w górnym położeniu, blizko uyścia rz. *Mosone* do zatoki Weneckiey, murami obronne; Wsławia to mieysce *la Santa Casa de Loreto* domek Nayśw: Panny, który podług dawnego podania z Nazaretu z Galilei Aniołowie na górę *Tertaso* w Dalmacyi, a we trzy miesiące ztamtąd tu do Włoch r. 1291 przenieśli; domek ten ma wzdłuż stóp 40, wszerz 18, wzwyż 25, postawiony iest w Kościele wielkim i wspaniałym, i cały obsłoniony iest ścianami z marmuru białego cudney architektury, na pół stopy oddalonemi od domku, na których dzieła i cuda Pana Jezusa i iego

go Matki są pięknie rznięte. Statua Nayśw: Panny z Panem Jezusem wyrobiona iest z cedru, ma na głowie potroyną Koronę złotą wysadzoną bryllantami niezmiernego szacunku. Ubiór tey statuy od złota i kleynotów każdego dnia w tygodniu odmieniaią. Otacza ią balustrada srebrna, a w 24 lampach złotych ogień goreć nigdy nie ustaie. Skarbiec tego Kościoła tak iest bogaty, iż twierdzą powszechnie że równego mu w Europie nie masz. Oprócz darów, które tu składaią pielgrzymi pobożni, a których bywa rocznie do 40,000. dochody stałe Kościoła na 30,000 talarów wynoszą. Plac przedkościelny zdobią arkady, fontanna, posąg Syxtusa V. i pałac Gubernatora. Mieszkańcy żyią z handlu koronek, metalików, obrazów, agnusow i t. d. *Fermo* blizkie morza, ma ArcyBiskupa i Akademią. *Macerata*, na górze przy rz. *Chiento*; tu niekiedy Legat Papiezki mieszka. *Ascoli*, *Camerino* i *San Severino* miasta małe i Biskupstwa.

9. Xięstwo *Urbino*, obięte przez Stolicę Rzymską, po śmierci ostatniego Xiążęcia r. 1631. Powietrze niezdrowe, grunt mało urodzayny. — *Urbino*, dobrze iest zabudowane, ma Katedrę ArcyBisp: starą cytadellę

i

i pałac dawnych Xiążąt; sławne urodzeniem Rafała malarza. *San Leo* leży na górze. *Pesaro*, niegdyś *Pisaurum*, nadmorskie przy uyściu rz. *Foglia*, w miłym położeniu, z portem, zamkiem i katedrą, ulice tu są brukowane cegłą. W okolicy rodzą się obficie figi naylepsze we Włoszech. *Fano* nad morzem portowe, ludne, zamkiem obronne. Tu dawna brama tryumfalna Augusta Ces: widzieć się daie. *Senigaglia* miasto nadmorskie, piękne, obronne, handlowne, portowe. Słyną tuteysze iarmarki, na które okoliczna szlachta na zabawy się ziezdza. Rplta Wenecka wysyła pod ów czas swą Eskadrę, która stoiąc powyżey portu pod pozorem zasłaniania handluiących statków pobór od nich wybiera, dla okazania panowania swoiego na odnodze Weneckiey. *Fossombrone*, *Urbania*, *San Angelo*, *Borgo*, *San Sepolchro*, *Cagli* i *Gubio* miasta mniey znaczne i Biskupstwa.

10. *Romagna*, Prowincya Romania w zboża, wina, wody mineralne, zupy solne iest bogata. *Ravenna* niegdyś bardzo znaczne miasto, lecz wielkości iego ślady w ruinach tylko pozostały. Ma dotąd ArcyBiskupstwo, 15,000 mieszkańców, 24 Klasztorów, dwie Akademie, ulice szerokie, re-

zy-

zydencyą Legata Papiezkiego i t. d. Za czasu Rzymian port Raweny był naylepszy w tey części morza, dziś zasypany piaskami ma tylko przez kanał kommunikacyą z morzem, gdyż dwie rzeki, które tu uchodzą, że glowne nie są. *Jmola* przedtym *Forum Cornelii* na wyspie oblaney rz. Santerną. *Faenza*, po Fran: *Faience*, po Łac: *Faventia*, miasto wielkie, bogate, dobrze zabudowane i dosyć mocne. Ma zamek, Biskupstwo, 28 Kościołów farnych, most piękny i Akademią. Wsławia to miasto fabryka naczyn glinianych, tu wynalezionych i stąd faiansu maiących nazwisko. Na początku wieku 16 robiono tu ie tak doskonale, iak i w *Pesaro*. Dawniey artyści malowali na nich piękne figury z wzorów Rafaela i Tyciana. Handel płocien cienkich znaczny także mieszkańcom tuteysz: pożytek przynosi. *Forli*, gdzie w blizkości było przedtym miasto *Forum Livii*, nad rz. *Ronco*, zawiera Katedrę Biskup: Universitatem, Akademią, dwie cytadelle i 33 Klasztorów. Ulice proste zdobią piękne domy z przysionkami. Większa część budynków stawiana iest z marmuru, który w okolicy znayduie się. Lubo obwód miasta na połtrzeciey mili Włos: wynosi, nie liczy

czy iednak nad 2000 mieszkańców; ci wyrabiaią ceratę i parasole; siarką, winem, iedwabiem i płotnami handel prowadzą. W okolicy są słone i zachwalone mineralne wody. *Forlimpopoli*, *Forum Pompilii* z Biskupstwem. *Cesena* nad rz. *Savio*, i blizko iey *Sarsina*. *Cervia* przyległe morzu i w niezdrowym powietrzu, ale bogate w sol, którey bliższym prowincyom dostarcza. *Meldola* głowne Xięztwa maiącego swego Xiążęcia. *Rimini* nad rz. *Marechia*, na którey piękny most z marmuru białego Rzymianie wystawili. Przedtym wiele towarów z Francyi tędy do Włoch prowadzono. Dziś tu ieszcze sukna z Anglii, Szwaycar i Szląska przychodzą.

11. Xięztwo *Ferrara*, w którym rz. *Po*. do morza Adryatyckiego wbiega; Kray nieludny, nie uprawny, w sol tylko, len i konopie obfity, należał niegdyś do Xiążąt Modeny, iako lenność Rzymskiey stolicy, ale po śmierci ostatniego potomka w płci męzkiey domu *Est* r. 1597, obięli go pod swe panowanie Papieże. Rzeka *Po* częstemi wylewami, mimo licznych kanałów i grobli, wielkie szkody sprawuie. *Ferrara*, miasto piękne, obronne mocną cytadellą; pięknemi domami, i Kościołami, wspaniałą kate-

tedrą ArcyBisk: pałacem wielkim dawnych Xiążąt ozdobne. Jest *Universitas* i Akademia rysunku, liczne sławnych ludzi posągi, zbroiownia i t.d. Mieszczanie aż do naylichszego rzemieślnika maią przywiley noszenia szpady. Liczy 33000 dusz między niemi 3,000 żydowskich. *Comachio* miasto mocne w gruncie bagnistym położone, ale dla niezdrowego powietrza puste, od rybaków i solarzów osiadłe. Karól VI Cesarz r. 1708 ie opanował i wzmocnił, ale wkrótce Benedyktowi XIII. iako lenno Państwa Niemieckiego odstąpił ie i przywrócił.

12. *Il Bolognese*, pow: Bonoński miły i żyzny, 256,000 dusz zawiera. Mieszkańcy r. 1513 Papiezóm się poddali; Używaią znacznych swobód, nie płacą żadnych poborów, prócz tylko na rok 12,000 talerów, i sami się rządzą; Stąd ta prow: bogatsza iest i ludnieysza nad inne. — *Bologna*, Bononia, m.s. naycelnieysze w kraiu Papiezkim po Rzymie, mieści do 80,000 dusz. Jest tu Katedra ArcyBisk: Universitas, sławna Akademia umieiętności i malarstwa. Chòciaż ulice są wązkie i nieregularne, domów iest iednak wiele bardzo pięknych i pałaców wspaniałych, wszystkie maią

ią wystawy obszerne po pod które można przebiedz całe miasto bezpiecznie od deszczu, słońca i poiazdów. Mur prosty z basztami otacza miasto. Pałac Legata iest przepyszny. Gmach Universitatis zwany *il Studio* iest piękny i obszerny. Kościołów iest 179, niektóre z nich między naypieknieyszemi we Włoszech liczyć się mogą, Klasztorów bardzo wiele, i szpitalów 25. *Jnstitutum Bononiense* iest naysławnieyszą Akademią we Włoszech, ma swe *Observatorium*, wielką Bibliotekę zawieraiącą 115,000 ksiąg, salę starożytności, salę geograficzną i marynarstwa, inną sztuki woienney, gdzie wszelkie narzędzia woienne dawne i teraźnieysze, znaki zwycięzkie, zbroie rznięte, lub naturalne widzieć się daią, gabinet fizyczny podzielony na trzy sale prócz sali chimii, gabinet historyi naturalney składaiący się z 6ściu izb, i w tym rodzaiu nayznacznieyszy w Europie, salę malarstwa i rzeźby, salę położniczą. Do tego Jnstitutum przyłączona iest Akademia malarstwa, rzeźby i architektury Klementyńską zwana. Godne są widzenia dwie wieże, iedna *Asinelli* miana za naywyższą we Włoszech, gdyż iest wysoka 376 stóp, pochylona na półczwar-

tey

tey stopy, druga obok iest czworogranna, pochylona $8\frac{1}{4}$. stóp, wysoka 144. Teatr iest ieden z naywspanialszych we Włoszech. Położenie Bononii iest roskoszne, powietrze i wody zdrowe, ale częste używanie mięs słonych wielu trądu nabawia. Wody rz. *Reno* maią osobliwszy przymiot do preparowania iedwabiu; na tey rzece iest około 400 młynów do roboty iedwabiu. Dla tego materye tuteysze iedwabne są daleko tańsze niżeli gdzie indziey. Nadto miasto handluie winem, konfiturami, płotnami, przędzą, oliwą, essencyami, ratafiami, mydłem, dryakwią, rożnemi sztukami wyrabianemi z kryształu skalnego, tabaką i t. d. W okolicy rodzą się wyborne melony, rozynki i pomarańcze, któremi tak są napełnione ogrody Bonońskie, iż ich zapachem napoione iest powietrze. Sławne są szynki i salsesony Bonońskie, iako i pieski, które im są mnieysze, tym są szacownieysze, dla tego ie myią gorzałką, aby nierosły. Tu ieszcze iest ów osobliwszy rodzay kamienia, który się świeci przez kalcynacyą od słońca, znayduie się w górach Appenninu, a szczególniey w blizkiey górze *Pederno*. Bononia się rządzi nakształt Rpltey, lubo

lubo podlega rozkazom Legata Papiezkiego. Na herbie iey i pięniądzach, które biie, ryte iest słowo: *Libertas*. Senat z nominacyi Papieża, maiąc na czele Gonfaloniera odmieniaiącego się co dwa miesiące rząd cywilny miasta i Prowincyi sprawuią. Maią nawet w Rzymie swego Protektora z tytułem Posła i Audytora. — *Vergato* nad rz. *Reno*. *Castel Franco* i *Forte Urbano* nad rz. Panarą są twierdze graniczne.

Oprócz tych Prowincyy do Państwa Kościelnego należy Xięztwo *Benewentskie* wKrólestwieNeapolitańskim położone. Niegdyś miało własnych Xiążąt, ale od r. 1053. zostaie w posiadaniu Papieżów. Przez Henryka III. Cesarza Leonowi IV ustąpione, czyli za Biskupstwo Bambergskie w Frankonii zamienione. *Benevento*, miasto dosyć piękne, lecz nieludne, przy zbiegu rzek *Sabato* i *Calore*, trzęsieniem r. 1702 mocno uszkodzone.

O kraiu Awenionskim i Hrabstwie Wenessyńskim należących do Papieża, mówiliśmy pod Francyą.

3. *Rzeczpospolita Lucenska.*

Położenie, rozległość, ludność, własności ziemi i mieszkańców.

Leży nad morzem Srzódziemnym między Xięztwem Toskanii i Modeny. Długość kraiu mil Włoskich 40, szerokość 15 wynosi. Mimo swey szczupłości, zawiera w mieście i w 150 wsiach, przeszło 120,000 mieszkańców. Zyzność gruntów pomnaża praca, przemysł i dobre gospodarstwo. Nie zna ta Rplta ani Xiążąt, ani Hrabiów, ale też w niey ani próżniaka, ani włoczęgi, ani żebraka nie uyrzy. Każdy ma swóy sposób do życia w roli, rzemiośle lub handlu, każdy tu więc przystoynie odziany, życie wygodne prowadzi. Nie masz kawałka ziemi któryby nieprzynosił pożytku; na górę sam rolnik gnóy dźwiga, i w suszy zagony polewa. Łąki i pola orne przeplataią winnice, drzewa oliwne, kasztanowe i morwowe, które do utrzymywania iedwabników służą. Oliwa Luceńska iest zachwalona, wyprowadzaią iey rocznie 28,000 barył, każda 76 funtów waży. Handel Rpltey iest kwitnący równie iako i rękodzieła.

Dochody, siła woyskowa i herb Rzeczypltey.

Dochody publiczne w tak szczupłym kraiu 600,000 liwrów czynią. Ludzi zdatnych do broni liczą 20,000. Z tych 6000 iest ćwiczonych, i bar-

dzo

dzo mało płatnych, ktorzy za pierwszym danym rozkazem zgromadzić się zbroyno powinni, lecz stale utrzymywanych żołnierzy iest tylko 500, i do warty Gonfaloniera 70 Szwaycarów. Tytuł Rpltey iest *Serenissima Respublica Lucensis*; herb między dwóma strefami wypisane złotemi literami słowo: *Libertas*.

Historya

Rzymianie byli niegdyś Panami Luki; przeszła potym pod panowanie Longobardów, a nakoniec Franków. Po śmierci Ludwika IV r. 912 Lukę lennością Rzeszy Niem: uznano. Rządzili nią wysyłani od Cesarza Gubernatorowie, lecz gdy w wieku 13stym w czasie zamieszek o Tron Cesarski, miasta wybiiały się na wolność, w tenczas i Luka swoię odzyskała. Niektórzy Pisarze twierdzą, iż za 12000 zł: niepodległość swą u Rudolfa Cesarza kupiła. Lecz późniey Ludwik Bawarczyk Cesarz *Kastrakaniemu*, którego swym Wikarym we Włoszech postanowił, miasto z powiatem nadał. Wkrótce Florentczykowie mocą ie opanowali, a Karól IV następca Ludwika V oswobodził Lukę z pod mocy obcey, która odtąd nieprzerwanie utrzymuie się przy swoich wolnościach, lubo za podległą lennym obowiązkom Niemcy ią poczytuią;

tuią; iakoż do kosztów woyny zakończoney traktatem Belgradzkim r. 1739 przykładała się.

Rządy. Władza prawodawcza w Luce należy do Senatu złożonego z 120 Patrycyuszow. Senatu i rządu głową iest *Gonfalonier*, (wyraz ten Chorążego znaczy) z przydaną radą 9ciu *Anziani* zwanych. Te 10 osób co dwa miesiące odmieniaią się. Wybierani są z pośrzód wielkiey rady zawieraiącey 240 szlachty. Gmin przez prawo fundamentalne *Legge di Martino* zwane od wszelkich urzędów iest oddalony. Kształt więc rządu iest arystokratyczny. Wielka Rada i Senat co dwa lata nowey elekcyi podpada. Luka dzieli się na trzy części: Salwatora, Pawła i Marcina. Z każdey części po trzech do Rady Anzianów, a Gonfaloniera koleyno z tych trzech części obieraią. Ci póki są na urzędzie w pałacu i kosztem Rzpltey żyią. Gonfalonier ma tytuł *Excellentiæ*, i szczególny przywiley noszenia sukni galonowaney. Sprawiedliwość administruią 5ciu Audytorów, tych szef *Podestat* się zowie, obierani zaś są z pomiędzy Cudzoziemców. Dekreta ich zwłaszcza kryminalne nie mogą bydź exekwowane bez approbacyi Senatu. Collegium z 16 osób zawiaduie publi-

blicznemi dochodami. W sądach trzymaią się swych statutów zgodnych z prawem Rzymskim. Policya iest bardzo surowa. Cudzoziemcóm tylko wolno szpadę nosić. Co rok w Wielki tydzień spisuią mieszkańców wyznaczeni obywatele, postrzeżonych próżniaków i włoczęgów donoszą radzie, która gdy trzema częściami głosów, za takich ich uzna, skazani są na wygnanie z kraiu, aby we trzech latach nie pokazywali się w nim pod karą śmierci. Opatrzeniem żywności dla mieszkańców rząd sam zatrudnia się; on utrzymuie magazyny, piekarzów i przedaży chleba doziera, przeto nigdy tu niedostatku lub drogości nie doznaią.

Lucca, po Franc: *Lucques*, Luka m. s. piękne, mocne, handlowne, blizko rzeki *Serchio*. Pałac Rzpltey, w którym zbroiownia znayduie się, iest wspaniały; domy wszystkie murowane, wysokie i porządne, ulice proste i głazem ciosowym brukowane. Liczy mieszkańców 39,000. Kwitną tu rozmaite fabryki i handel win i materyy iedwabnych. *Massaciucoli*, *Castel Maggiore*, *Monte ignoso*, *Verni*, *Galicana*, *Castiglione*, *Minucciano* i t.d. mieysca znacznieysze. W *Via Regio* iest

iest iedyny port Rpltey, lecz tak mały iż same tylko feluki i barki zawiiać do niego mogą.

Rzeczpospolita S. Maryna

Romania i Xięztwo Urbino Prowincye Kościelne otaczaią tę nayszczupleyszą w świecie Rzpltą, którey kray składa się z iedney góry przepaścistey i kilku pagórkow, nie ma na około ziemi, iak na mil trzy, lub 4ry, i do 7000 dusz zawiera; Ma miasto, trzy zamki, trzy Klasztory, 5 Kościołow i 7 wsi. Lenney zwierzchności Papieżow podlega.

Położenie, rozległość i ludność.

Początek Rzpltey dał *Marino* mularz, w wieku IIII. rodem z Dalmacyi. Ten porzuciwszy swe rzemiosło, udał się na opowiadanie Ewanielii, a w podeszłym wieku życie samotne prowadzić przedsięwziął, na górze bezludney obrał sobie mieszkanie. Nieiaka *Felicitas* pobożna Pani tę część ziemi Marynowi darowała, wkrótce przy nim znaczna liczba przychodniów osiadła. Ci po śmierci swego zasadzcy wystawili na cześć iego Kaplicę, a na końcu wieku VI. miasto założyli i *San Marino* nazwali. Późniey Rząd Republikański posta-

Historya.

nowili i prawami go opisali. R. 1100 zamek *Pennarosta* u Hrabiow *Montefeltro*, w lat zaś 70 inny *Casole* w swym sąsiedztwie kupili. R. 1460 za pomoc okazaną Piusowi II otrzymała Rplta od Papieża 4 zamki, ale z czasem one postradała.

Rząd. Rząd Rpltey zawisł od Rady 40 osób, połową z Szlachty, połową z Mieszczan obraney. Lecz w ważnych publicznych interessach zgromadza się wielka Rada, to iest *arengo*, na którą każda familia iednę osobę wysyła. Na czele rządu iest dwóch Kapitanów, tych co półroku odmieniaią. Urzędnik sądowy zowie się Kommissarz; obierany pospolicie bywa cudzoziemiec biegły w nauce prawa, odmienia się co trzy lata. Lekarza publicznego kosztem swoim Rplta utrzymuie. Włosi przez pośmiewisko zowią ią Rzecząpospolitką, *Republicheta*, lubo właściwie tytułu Nayiaśnieyszey używa i daią go iey państwa niektóre. Rplta S. Maryna pisząc do Rpltey Weneckiey mianuie ią nayiaśnieyszą Siostrą, *Serenissima Sorella*.

San Marino m.s. dosyć piękne, położeniem na górze z iedney tylko strony przystęp maiącey, i trzema twierdzami obronne. Zawiera pięć

Ko-

Kościołów, i 5,000 mieszkańców. Górę, dla iey wysokości, przez długi czas śnieg okrywa. Dla niedostatku rzeki i zdroiu, używaią naywięcey wody deszczowey.

ROZDZIAŁ VII.

WŁOCHY DOLNE.

KROLESTWO NEAPOLITAŃSKIE, CZYLI OBOYGA SYCYLII.

Położenie i rozległość.

Z iedney tylko strony z Państwem Kościelnym graniczy, zewsząd ie morze Adryatyckie i śrzódziemne oblewa. Rozległość kraiu w milach kwadratowych wynosi 3500.

Powietrze

Powietrze iest gorące, które w lecie dla cudzoziemców staie się szkodliwe. Od Kwietnia zaczynaią przykre upały. Zimy mało tu znaią, śnieg rzadko pada, a rzadzey ieszcze woda marznie; na góry iednak wielkie śniegi zwalaią się. Wiatry od morza ochładzaią powietrze, lecz gdy wiatr południowy *Siroco* zawieie, osłabia siły i choroby sprawuie.

Płody kraiowe.

Z daniem powszechnym nie masz kraiu nad ten żyznieyszego. Wszelkie zboża, iarzyny, i naywyśmienitsze owoce rodzą tu się obficie. Drzewa cytrynowe, pomarańczowe, granatowe i t. d. w każdey porze roku okryte są liściem i kwiatem, lub owocem. Znayduią się też minery złota i srebra, szyby marmurowe, ruda żelazna, ałun, koperwas, kryształ skalny i siarka. Len cienki, a nadewszystko iedwab, lubo brudny i źle przędziony, stanowi ważny obiekt handlu wywoźnego. Przedaż oliwy za granicę przynosi do 11 millionów liwrów. Chowaią tu wiele bydła, zwłaszcza owiec, swini i bawołów, ale ich mięsa są wcale niesmaczne. Mięso cieląt z *Soriento* iest naydelikatnieysze. Konie Neapolitańskie powszechny maią szacunek. Zbiór lukrecyi i połów koralów do części bogactw tego kraiu należy. W mieyscach ciemnych i wilgotnych znayduią kamień Frygiyski, czyli gąbczasty; nie ma on twardości kamienia, ani własności ziemi; z niego, osobliwie gdy iest polany wodą ciepłą, wyrastaią w kilku dniach pieczarki tak duże, iż ieden przedaie się po 20 liwrów. Owoce bardzo prędko doźrzewaią z przyczyny ziemi napoioney

siar-

siarką. Gdyby lepiey mieszkańcy gospodarowali, grunt tak urodzayny, więceyby daleko mógł wydawać. Nie zbywa i na lasach, zwłaszcza dębowych. Zwierza dzikiego iest mnostwo, ale wiele iest szkodliwych, a naywięcey gadu.

Góry. Góry: *Appennin* wzdłuż całego kraiu się ciągnie. Sławny Wulkan wybuchaiący ogień *Vesuvio*, który się pierwszy raz otworzył na lat 79 przed narodzeniem Chrystusa Pana, iest o mil Włoskich pięć od Neapolu, i z Appenninem się nie łączy. Część iego od morza okrywaią winnice i drzewa owocowe. Równina okoliczna iest żyzna, lecz powietrze niezdrowe. Wina tu zbieraią troiakiego gatunku, wino zwane Greckim, muskatel, i sławne pod nazwiskiem *Lachryma Christi*, dla Króla tylko i na stoły pańskie przeznaczone. Góra ma wzwyż 2000 stóp. Droga kręta i dolina dzielą połowę góry płonney od uprawney; poniżey doliny iest kilka otworów poźniey wyrzutami Wolkana zasypanych. Kamień dziurkowaty, piasek spalony, żuzle, popioł i lawa czarna daleko rozproszone ziemię pokrywaią. Wyżey iest płaszczyzna szeroka 520 stóp, w niey była dawniey paszcza Wolkana, teraz wydy-

cha

cha tylko dym wilgotny, z którego w szczelinach proch siarczysty i sol ammoniacka osiada; na tey płaszczyznie wznosi się góra wysoka sążni 14, a obwodu 770 maiąca, i w niey właściwie iest komin teraźnieyszego Wolkana utworzony gwałtownym wybuchnieniem 1755. Ognisko samo zawsze goreiące iest bardzo głęboko, lecz wyżey iednak nad poziomość morza. Można niekiedy tam zstąpić na sto stóp. Niekiedy nad brzegiem ogniska zbiera się woda z deszczów nakształt ieziora, i niknie przez wyziewy. Niekiedy z paszczy płynęły potokiem wody słone, co dowodzi, iż morze ma połączenie z Wolkanem. Jakoż Fizycy z fermentacyi sprawioney przez pomieszanie się wody morskiey, z siarką i cząstkami żelaznemi przyczynę wolkanów wywodzą. Gdy Wezuwiusz wybuchać zaczyna, słyszeć się daie niezmierny łoskot, cała góra się wstrząsa, dym czarny zacimia powietrze, a wyrzucone żuzle, kamienie, popioł i piasek daleko padaią; niekiedy w rozproszonych wyrzutach znaydowano minerały złota, srebra i innych kruszców. Wybuchnienia Wezuwiusza dla wielkich klęsk naypamiętnieysze zdarzyły się w latach 1760. 1766. 1767. i 1783.

Ale

Ale mimo klęsk zdarzenia te szczęśliwe są dla mieszkańców, ponieważ uwalniaią ich od trzęsienia ziemi, które ieśli się wówczas niekiedy trafi, przynaymniey nie tak gwałtowne i szkodliwe bywa. Trzęsienia zaś są nayokropnieyszym nieszczęściem dla tego państwa, któremu iuż tylekroć z ruiną naypięknieyszych swych miast i prowincyy podpadało. Jak w całym kraiu, tak naybardziey w tey okolicy przykre i szkodliwe iest dla mieszkańców mnostwo iaszczurek zielonych, niedzwiadków czyli skorpionów, i paiąków ziemnych, czyli tarantuli; gad ten przebrzydły pnie się po murach, włazi otwartemi oknami, lub drzwiami, i w samych domach się rozpładza. Na zachod Neapolu iest roskoszna góra *Pausilipo*, przez którą rznięta iest droga w skale 450 długa, a szeroka tyle, iż dwa poiazdy minąć się mogą. Gościniec ten podziemny nie ma innego światła iak od wiazdu i wyiazdu, i dwóch otworów obszernych umyślnie w sklepieniu zrobionych. Nie wygodny iest nie tylko dla ciemności, ale i dla duszącego kurzu, mimo kamiennego bruku, i dla przykrego fetoru siarki. Drogę tę *la Grotta* zowią. Na iey wierzchu stoiącą wieżę czworograniną gro-

grobem Wirgiliusza bydź mienią. Nie daleko iest iezioro *Agnano* o pół mili z drogi, gdzie widzieć się daią dawne ruiny, a po prawey stronie góra Kamalfulska naywyższa w okolicy Neapolu, pod którą łupią głazy kamienia zwanego *Piperno*. Tamże blisko iest sławna *grotta del cane*, psia grotta, czyli loch w gruncie piasczystym długi stóp 10, szeroki 4, wysoki 9. Wychodzące tu z ziemi ciepłe wyziewy nie podnoszą się wyżey nad 8 calów, ale tak są szkodliwe, iż pies położony na ziemi cierpi zaraz konwulsye, i zdechłby wkrótce, gdyby nie był z mieysca tego przeniesiony, żaba wpół godziny, iaszczurka w 5 kwadransach, szarańcza we dwie godziny, a kura natychmiast prawie zdychać musi, człowiek czuie mocne osłabienie mniey, lub więcey. W górach okolicznych więcey się mieysc takich znayduie. *Solfatara*, iest właściwie Wolkan czyli góra ognista zgaszona. Nie uyrzy na niey ani zioła, ani ptaka. Tu naywięcey siarki zbieraią. Ziemia iest ciepła i biała, ma równie iako i kamienie powłokę ałunową. Przez mnostwo szczelin wychodzi dym ciepły i siarczysty niekiedy z iskrami, które w nocy postrzegać można. Nie palą one położo-

nego

nego papieru, ale go trawią, rozpuszczaią miedź, czernią srebro i t.d. Wody tey góry są ciepłe, a niektóre burzące się. *Monte Nuovo*, nowa góra, która r. 1538 niedaleko *Pozzuolo* z dymem i ogniem ukazała się, zrobił się potym w iey wierzchu otwor, którym wychodziły materye siarczyste, wszystko na około spalone zostało. Góra ta ma wysokości pionowey prętów 400, a na trzy mile obwodu.

Rzeki i Jeziora.

W całym Państwie nie masz żadney rzeki spławney; są tylko potoki bystro płynące z Appenninu, które powiększaią deszcze, wysuszaią upały. Niektóre ieziora, nie maiąc odchodu, wyziewem wody zgniłey zarażaią powietrze nayszkodliwiey w Lipcu i Październiku. Jezioro *Agnano* ma milę na około. Woda w nim przy brzegach dla dobywaiących się z ziemi wyziewów zawsze kipie. Nad nim są łaźnie zwane S. Germana *Sudatorii di San Germano*, iest to budynek podzielony na izby, do których wyziewy siarczyste ciepłe z ziemi paruiące przez małe kanały są prowadzone. Chory położony na ławce kamienney pod przykryciem z początku czuie ciepło nieznośne, lecz potym zdaie mu się miłe, i całego

po-

potem oblewa. Mury w izbach przy otworach kanałów są powleczone materyą siarczystą i ałunową. Wyziew ten dobywaiąc się z ziemi trawi papier, sprawuie krosty na ciele, ale te potarte ciepłą siarką nikną bez zostawienia znaku. Rodzay łaźni rzeczonych pomocny iest na paraliż, rumatyzmy, słabości nerwów i t. d. Jezioro *Averno* zawarte w ciasney dolinie pełne iest ryb wybornych. Przyległe są cieplice *Tritoli* przy zdroiu wód słonych i burzących się; para z nich wychodząca była niegdyś dla ptastwa ponad niemi lataiącego śmiertelna, dziś nie szkodzi, lecz człowieka, któryby się zbliżył o stóp 20, potem okrywa. Omiiaiąc inne liczne w tym kraiu osobliwości przyrodzone, lochy podziemne, cieplice kąpielne, których w okolicy Pozzuolo 35 rachuią, wspomnieć należy, iż tu się znayduie morze umarłe *mare morto*, które wsławili Pöetowie baśnią, iż Charon przez nie przewoził umarłych. Pola Elizeyskie *Campi Elisi*, i grotta Sybilli Kumeyskiey.

Mieszkańcy, nauki i Religia.

Neapolitańczykowie są cery bardziey brunatney, niż białey; żywi w swych namiętnościach, ale łagodni w pożyciu. Szlachta iest liczna, wspaniała w postępkach i stroiach, gmin zaś

zaś ubogi. Nauki i rękodzieła w lepszym stanie bydźby mogły. Religia panuiąca tylko Katolicka; ducho- wieństwa świeckiego i zakonnego tyle, ile go w żadnym kraiu nie masz, ArcyBiskupstw 21. Biskupstw 126; wszystkie fundusze duchowne są bogate i dobrze opatrzone. Król Karól r. 1740 znaczne Żydom tu i w Sycylii nadał swobody.

Ludność kraiu do 3 millionów wynosi. Dochody Króla szacowane są pięć millionów dukatów Neapolitańskich. Rząd iedynowładny. Tytuł: Król ogoyga Sycylii, Jerozolimy i t.d. Siła lądowa składa się z 30,000 ludzi, na morzu z 25 statków woiennych.

Ludność, dochod i potęga.

Ta część Włoch, która niegdyś Grecyą wielką się zwała, i zawierała, iakośmy w Geografii starożytney rzekli, Prowincye: *Samnium*, Apulią, roskoszną Kampanią, Lukanią i *Brutium*, zawoiowana od Rzymian, a potym z ich upadkiem przechodziła w ręce naiezdniczych narodów. Nakoniec Lombardowie ią opanowali. W ów czas utworzyły się rozmaite Xięztwa pod protekcyą Greckich Cesarzow. Lecz gdy naymocnieysi tu Xiążęta Benewentu Karólowi W. r. 774 poddali się, niektóre tylko części nadmorskie przy Cesarzach Gre-

Historya kraiu.

ckich

ckich zostały. R. 840 Saracenowie kray ten napadli i posiedli ; r. 1001 wyrugowali ich Grecy. R. 1042 część Apulii zdobyli Normannowie, i wkrótce z całego Państwa Neapolitańskiego Greków wypędzili. R. 1052 Henryk III. Xięztwo Benewentskie Papieżom odstąpił. R. 1127 Roger Hrabia Sycylii stawszy się Panem Apulii, za Króla był uznany. Ale r. 1194 Henryk VI. Cesarz Sycylią pod moc swą podbił. Zrzucił z siebie panowanie Cesarzów Alfons, będąc iuż Królem Sycylii, a wprzód Królem Aragońskim, do tych koron Neapolitańską przyłączył r. 1442. Odtąd Państwo Neapolitańskie z Sycylią ściśley spoione iednychże zawsze Panuiących miało. Prawem sukcessyi tron Neapolitański Królowie Hiszpanii obięli. Po śmierci Karola II. Filip V. Xiążę Andegawski obie korony odziedziczył r. 1702. Lecz r. 1707 Królestwo Neapolitańskie domowi Austryackiemu poddało się. Zaszła r. 1736 ugoda, którą Austrya korony Neapolitańskiey odstąpiła Hiszpanii z warunkiem, aby te dwa Państwa zawsze oddzielnych Panuiących miały. Na ów czas Karól Xiążę Parmy i Placencyi syn Filippa Króla Hiszp: obiął tron Neap. Po nim r. 1759 Ferdynand IV nastąpił i dotąd panuie.

Rząd.

Niegdyś Królowie Neapolitańscy wstępuiąc na Tron przysięgali nie nadwerężać w niczym praw i swobód Narodu, nie nakładać nadzwyczaynych podatków, i t.d. Obawa liczney szlachty wstrzymywała Panuiących od arbitralności. Lecz dziś rząd iest zupełnie Monarchiczny; iednak miasto Neapol ma znaczne wolności, i rząd szczególny, złożony z szlachy i gminu pod prezydencyą Ministra. W Sycylii też Baronowie i celnieysze miasta utrzymuią się przy swych przywileiach. Oprócz Rady i Sekretaryatu Stanów do interessów zewnętrznych, administracya rządu zależy od Rady woienney, marynarskiey, handlowey, sadownictwo od Trybunału Krolewskiey Kamery i *della Vicaria*, i niższych Magistratur. Królestwo Neapolitańskie iest lennością Państwa Kościelnego. Dla tego Król Neapolitański posyłał rocznie na znak hołdu 7000 dukatów i konia białego do r. 1788. Uchybienie tego dało powód sporom i protestacyi z strony Papieża. Prawo lenności gruntuie się na tym, że i Roger tytułem Króla pierwszy od Papieża zaszczycony został r. 1239 i Wilelm I. opisem swym Państwa Neapolu i Sycyli uznał za hołdowni-

cze

cze Rzymskiey Stolicy. Rzeczą iest osobliwszą, iż lubo Król iest lennikiem Papiezkim, iest iednak do interessow duchuwnych wcale niepodległym, bo będąc Legatem urodzonym Stolicy S. ma taki wpływ do duchowieństwa, iak Nuncyuszowie w innych kraiach. Nominuie ośmiu ArcyBiskupów i 16 Biskupów, innych nominacya do Papieża należy.

Dawny podział Króleſtwa na 12 Prowincyy *Giuſtizierati*: to ieſt iurysdykcyi zwane, trwa dotąd, i te naſtępuią.

Podział, Prowincye i Miasta.

1. *Terra di Lavoro*, *Terra Laboris*, niegdyś *Campania felix*.

Napoli, po Fran: *Naples*, Neapol, dawniey *Parthenope*, Stolica i rezydencya Królów nad zatoką morza śrzódziemnego; ma z przedmieściami obwodu mil 3. Od zachodu i północy otaczaią ie góry winnicami i drzewami pięknemi okryte; Cień ich Neapolowi sprawuie chłód miły w czasie gorąca. Bruki miasta z kamieni lawy Wezuwiusza są bardzo mocne i porządne. Naypięknieysza ulica iest Toledańska. Domy po większey części są wysokie, murowane i marmurem ozdo-

ozdobione; dachy maią płaskie balustradą opasane, na nich Włosi dla widoku i świeżego powietrza pięknieyszą część dnia trawić zwykli. Place publiczne, Kościoły i pałace wspaniałe, liczne fontanny, dwa rurmusy wodę z Wezuwiusza do miasta w obfitości prowadzące Neapolowi okazałości dodaią. R. 1774 liczono mieszkańców 361,498, między niemi było Xięży świeckich 3646, Zakonników i Zakonnic 10,910. Jurystów 30,000. Znaczną część ludności składa szlachta, a między niemi wielka liczba Xiążąt, Margrabiow, Hrabiów i t. d. Szlachcić tu dumny iest z swych zaszczytów, gmin ciemny i zuchwały. Neapol zawiera 4 Kościoły główne, 47 farnych, innych 70, Kaplic i oratoriow do Bractw należących 130, Klasztorów 179. Kościoły tu tak są piękne, wspaniałe i bogate, iż w tym rodzaiu inne Państwa Katolickie celuie. Katedra S. Januaryusza ma 110 kolumn z marmuru i granitu Afrykańskiego. Skarbiec iey w kamieniach drogich, w złocie i srebrze iest nieoszacowany. Lecz co naydroższą osobliwością uznać w tym mieyscu należy, są dwie ampułki kryształowe ze krwią Sgo Januaryusza. Krew ta uschła, skoro zbliżona

zostaie do głowy S. Męczennika, powraca do swey płynności właściwey i burzyć się zaczyna. Pamiątkę pierwszy raz cudu tego zdarzonego w *San Genuarello*, obchodzi Neapol coroczną uroczystą processyą w pierwszą niedzielę Maia. Przy Kościele *S. Genuaro al Cimeterio* są Katakumby lepiey utrzymywane, niżeli Sgo Sebastyana w Rzymie, ciągną się o ćwierć mili Niem: dzielą się na trzy piątra, trzęsieniem ziemi uszkodzone zostały. Oprócz licznych szpitalów iest 37 domów *Conservatori di poveri*, gdzie przyimuią wszelkiego rodzaiu ubogich, lecz którzy mogą pracować, przędą wełnę i t. d. Szpital *de l'Anonciada* ma około nilliona dochodu. W Klasztorze S. Marcina codziennie od 3 do 4,000 ubogim chleb i wino gratis rozdaią. Trzy są teatra. Pałac Królewski *della Capo di monte* iest wielki i wspaniały, zawiera zbiór medallów, galeryą obrazów i bibliotekę, która iest po Florenckiey, Wiedeńskiey i Paryzkiey naywiększa. Zamek iest obszerny. Budynek Universitatis będzie naypięknieyszym w tym rodzaiu dziełem, gdy dokończony zostanie. W nim składaią nieoszacowane starożytności dobyte z gruzów Herkulanu, dla których rozeznawania i

tłu-

tłumaczenia Król Panuiący towarzystwo literatów, zwane *Academia Ercolana*, postanowił. Kwitną tu także Akademia umieiętności, szkoła militarna, i t. d. Dom sierot i podrzutków, który iest oraz domem poprawy, mieści mnostwo osób różney płci, wieku i kondycyi, podług tey różności podzielonych. Starsi zatrudniaią się robotą, dzieci nauką. Dziewczynom uczyć się pisać nie wolno. Rodzice oddawszy tu raz swe dzieci na poprawę, do rozmowy z niemi przypuszczani nie są. Fabryki iedwabne, mydlane i koralowe są nayznacznieysze w tym mieście; Porcellana Neapolitańska razem z Florentską za naylepsze we Włoszech uchodzą. Mieszkańcy handel prowadzą marmurem, iedwabiem, płotnem, taftą, ryżem, lukrecyą, zbożem, rozynkami, oliwą, pończochami iedwabnemi, szafranem, miodem, manną, makaronem, mydłem pachniącym, essencyami, tabakierkami szylkretowemi, skórami wyprawnemi i t. d. Corocznie do portu Neapolitańskiego około 780 okrętów kupieckich wchodzi. Jest w Neapolu pewny rodzay ludzi *Lazaroni* zwanych; tych od 30 do 40,000 liczą. Są to próżniacy żadnego zatrudnienia, a

po większey części i pomieszkania nigdzie nie maiący. Cały dzień się włoczą, w nocy pod arkadami lub pod gołym niebem sypiaią; ci którzy maią dzieci i żony kryią się po grottach gór poblizkich, żyią z połowu ryb, dzwigania ciężarów, i z rozmaitego zarobku; na odzienie nie potrzebuią, iak kilku łokci płotna. Pięć Starożytnych zamków daią miastu obronę; z nich naycelnieyszy iest S. Erazma. Mieszkańcy Neapolu na 6 klas się dzielą; z tych 5 szlachta składa; każda ma swóy osobny ratusz. Dwie klassy obieraią 6ściu urzędników do sprawowania Policyi.

Puzzuolo, lub *Puzzuoli*, niegdyś *Puteoli*, małe miasto, lecz starożytnością swą sławne, leży nad zatoką morską, w roskoszney okolicy. Jeszcze widzieć można szczątki dawney okazałości, w gruzach amfiteatru, labiryntu podziemnego, domu Cycerona, i mostu Kaliguli, niegdyś na milę długiego, pozostało z niego 14 pilastrów grubych na 60 stóp, a na 170 ieden od drugiego odległych. W dniu pogodnym widzieli niektorzy ruiny, a nawet i całe ulice zalanego od morza sławnego miasta Baiow. W poblizkości znayduią kamienie *Puzzolana* zwane, które złożone będąc z wapna

i piasku grubego, do cegły, lub kamieni przydatny materyał daią. *La grotta Traconaria* iest ulica podziemna kręta, maiąca po bokach izby czyli lochy. Blisko iest wysep *Jschia* o mil dwie od brzegow; w wieku 15stym był tu Wulkan, którego teraz śladu niemasz. Zawiera mieszkańców 18,000. Strona zachodnia ani wioski, ani domu żadnego nie ma dla boiaźni Korsarzów i nawałności morskich. Grunt wydaie wiele owoców i dobre wino. Znayduią się tu bardzo liczne zdroie wód mineralnych ciepłych i zimnych, rudy kruszcowe, źwierzyna i t.d. Miasto *Jschia* obronne leży na górze, niegdyś ognistey. *Procida* wysepka przyległa maiąca na mil dwie obwodu, należy do Margrabiego *Vasto*, żywi mnostwo bażantów i kuropatw, które utrzymywane są dla rozrywki Krola, dla tego strzelać ich nikomu nie wolno, był nawet zakaz chowania kotów, lecz ten z przyczyny rozmnożonych szczurów tak dalece, iż gryzły dzieci w kolebkach i trupy przed pochowaniem, cofniony został. *Nisida*, *Ponza* i okoliczne wysepki były puste, lecz rząd r. 1769 zaludnić ie przedsięwziął. *Massa lubrense* i *Sorento* miasta nadmorskie z Bisk: *Portici* wieś z pałacem Króle-

wskim, którego wszystkie pokoie; ściany, podłogi, ozdoby, zbiorem są starożytności dobytych z ruin zawalonego miasta *Herculanum*, czyli Heraklei, które pod podpanowaniem Nerona przez trzęsienie ziemi zniszczone, a za Tytusa Wezuwiuszową lawą zasypane zostało. W blizkim także położeniu znaleziono w głębi ziemi ruiny dawnych miast *Pampeia* i *Stabbia*, Roku 1738 z wielką pracą i kosztem dokopano się wieży i dachow. Odkryty został Kościoł Herkulesa z pięknemi obrazami, i kolumnami różne napisy maiącemi, daley teatr w zupełney całości, domy, arkady i t.d. dobyto wiele posągów i bustów, mnostwo rozmaitych naczyń i narzędzi, lichtarze, różne meble, butelki, zbroie, instrumenta muzyczne i chirurgiczne, medale, kamienie rznięte, 4ry rękopisma Greckie na korze drzewney w części zepsute, stroie nawet białogłowskie, iaia i pół placka i t.d. Kopać daley nie przestaią. Od roku 1750 zaczęto dobywać ruin Pompei, i iuż pałace, Kościoły, kolumny, i t. d. odkryto. W ruinach tych miast postrzeżono ulice proste, brukowane lawą Wezuwiusza, domy architektury iednakowey, wewnątrz ściany na murze malowane. Król Neapol: zebrał

iuż

iuż obrazów dobytych do 400 sztuk, które iak gdyby swieżo były malowane zdaią się; lecz oprócz kilkunastu, gdzie figury są naturalney wielkości, inne wzwyż nad 10 lub 12 calów nie maią w stosowney szerokości. Malowane są po większey części iednym kolorem, a naywięcey czerwonym, rysunek we wszystkich doskonały. Z wielu posągów bronzowych, ledwie kilka naprawić zdołano, tak spłaszczone, lub zgruchotane zostały. *Somma* i *Nola* miasta Królewskie. *Aversa* piękne miasto domami roskosznemi ozdobne, handluie serem bawolim, i wybornym winem z tey okolicy *Asprino* zwanym. Stąd droga na mil trzy do Neapolu iest równa, szeroka i naksztatt ulicy pięknie wysadzana. *Acerna* główne Hrab. *Caserta* główne Xięztwo, które Karól Król roku 1749 od Familii Gaetano kupił, i założył tu pałac naywspanialszy i nayregularnieyszy we Włoszech. Akwedukt godzień podziwienia prowadzi wodę o mil 10 do pałacu i miasta, po nad głębokie doliny i przez skaliste góry, które przerzyna. Dzieło to kosztowało 500,000 talerów. *Vico Equense* i *Castello a mare di Stabia* oba nadmorskie; w ostatnim iest dobry zamek, fabryka

kry-

kryształowa i porcellanowa. *Mataloni* z tyt: Xięztwa. *Capua*, sławne miasto w starożytnosci, równaiące się niegdyś Rzymowi i Kartaginie, a w którym roskoszny pobyt zniewieścił i zepsuł bitne woysko Annibala. Dziś nie ma nad 5000 dusz, ArcyBiskup: dobrą cytadellę, i Akademią marynarstwa założoną r. 1751. Leży nad rz. *Volturno*. O milę daią się widzieć dawney Kapui ruiny, z których powstało miasteczko *S. Maria. Cajazzo*, *Telese*, *Sessa*, *Tiano*, *Alifi*, *Venafro* i *Sora* z tyt: Xięstw, *Calvi* i *Carinola* z tyt: Hrabstw. *Monte Cassino*, sławne i bogate Opactwo Benedyktynów, gniazdo tegoż zakonu; Klasztor wielki i Kościoł przepyszny. Dochody opactwa szacuią na 50,000 dukatów. Zakonnicy maią sobie za obowiązek przyimować i żywić podrożnych, iakieykolwiek bądź są kondycyi, a liczba ich niekiedy do 400 wynosi. *Aquino* po większey części zruinowane z tyt: Hrabstwa. *Fondi* dosyć piękne i obronne, w okolicy miłey, lecz niezdrowey, przy iez: tegoż imienia. Stąd do Gaety ciąg cały iest bardzo roskoszny, gościniec z obu stron mirty i laury zdobią, widok wskazuie równinę w kwiaty i drzewa przybraną, a z drugiey strony morze.

W

W tymże położeniu *Mola* niegdyś *Formida*. *Gaeta*, lub *Gaietta* nad morzem, ma port w tym państwie nay-lepszy, i zamek mocny; liczy do 10,000 mieszkańców. *Traietto* głowne Xięztwa. Wyspa *Capri*, ma brzegi okryte skałami, a doliny drzewami rodzącemi naysmacznieysze owoce. Tu Cesarz Tyberyusz roskoszne przepędzał chwile; wystawionych od niego domów, łaźni, grott podziemnych ruiny tylko zostały. Obfituie w mnostwo przepiorek,

2. *Principato citeriore*, czyli Xięztwo z tey strony, lub bliższe.

Salerno, miasto nadmorskie i portowe, z ArcyBisk: i 37 Klasztorami. Tu niegdyś dla miłego położenia i zdrowego powietrza Krolowie mieszkali, dziś Xiążę następca tytuł od niego bierze. *Scala* z tytułem Xięstwa, w blizkości minery ołowiane znayduią się. *Amalfi* nadmorskie, portowe, ArcyBiskupie, słynie pięknością mieysca, żyznością ziemi, delikatnością owoców. Włość ma tyt: Xięztwa, dawniey Rpltą składała. *Minuri*, *Lettere* i *Ceva* królewskie. *Nocera della pagani*, *Acerno*, *Campagna*, *Cangiano*, *Marsico nuovo*, miasta tytułem Xięztw zaszczycone.

Sarno

Sarno, *Castello a mare della brucca* z tytułem Hrabstw. *San Severino*, *Camarota*, *S. Menaio*, *Bucino*, *S. Magno*, *Athene*, *S. Lorenzo*, *Felitto*, *Sicignano*, *Forino*, *Lauriano* i *Aquara* są Xięztwa.

3. *Principato ulteriore*, czyli Xięztwo z tamtey strony, lub dalsze.

Conza nad rz. *Ofanto* pod Appenninem, w okolicy obfitey w kasztany, ma Katedrę ArcyBisk: i tytuł Xięztwa. *Bisaccia*, *Nusco*, *Monte Marano* i *Avellino*, *Arriano S. Agata delli goti*, miasta z tytułem Xięztw. *S. Angelo de Lombardi*, *Fricento* i *Trevico* z tytułem Margrabstwa. *Ariola*, *Monte calvo*, *Tripalda*, *Monte Sarchio* i *Solofra* Xięztwa.

4. *Basilicata*, niegdyś *Lucania*.

Acerenza, lub *Cirenza*, dawniey *Acheruntia*, głowne Prowincyi, Xięztwa i ArcyBiskupst. Leży pod Appenninem, iest zruynowane i nieludne. *Melfi*, *Venosa*, *Satriano*, *Rapolla Potenza* i *Tursi* włości i miasta z tyt: Xięztw: *Laviello*, *Monte peloso* Margrabstw, *Muro* i *Tricarico* Hrabstw mieysca głowne.

5. *Calabria citeriore*, Kalabrya bliższa, obfita w zboża, owoce, wino, oliwę, wełnę, kruszce i mannę nayleпszą w Europie.

Con-

Consenza m.s. obronne z położenia i sztuki, osiadłe teraz od Greków Albańczyków, którym szyby piękney białey soli w blizkim mieyscu *Longro* znayduiące się wielkie pożytki przynoszą. *Rossano*, znaczne i mocne, na skale położone, z ArcyBisk: i tyt: Xięztwa. *Cassano*, *Umbriatico* i *Cerenza*, miasta i Biskupstwa. *S. Marco* główne Margrabstwa. *Disignano*, *Cariati* i *Strongoli* główne Xięztw i Bisk. *Altamonte* słynie bogatemi w okolicy minerami złota, srebra i żelaza. *Ayeta* znaczne produktem wybornych win i bawełny. *Martorano* i *Corigliano* Margrabstwa, w ostatnim obfita kopalnia soli. *Castrovillare*, *Longobuco*, *Guardia*, *Francovilla*, *Tarsia*, *Belvedere*, *Belmonte*, *Aiello*, *Nocera*, *Castiglione di Cosenza*, *Castiglione maritimo* i *la Motta* Xięztwa. *Castagnetto* Hrabstwo.

6. *Calabria ulteriore*, Kalabrya dalsza. Obie Kalabrye zaymuią kray zwany za Rzymian *Brutium*. R. 1783 dnia 5go Lutego zdarzone trzęsienie ziemi okropne klęski, tey prowincyi szczególniey i Sycylii zadało. Rachuią 320 miast, wsi i zamków, które zupełnie zniszczone, a 55 tych, które w części rozwalone lub uszkodzone zostały. Taż klęska przeszło 40,000 ludzi

ludzi zgubiła, a do 200,000 osobom mieszkania i maiątki pochłonęła. Niektóre małe rzeki zupełnie zniknęły, lub swe koryto odmieniły, niektóre góry się zapadły, inne powstały; kilka Wulkanów w różnych mieyscach utworzyło się, fortyfikacye miast w gruzy się rozsypały, tak iż świadom tego kraiu dawniey, dziś go ledwie poznać może.

Catanzaro m.s. w głębi zatoki morskiey *Squilaci*, ludne i w warsztaty iedwabne zamożne. *S. Severina* w położeniu górzystym i skalistym. *Belcastro* ma tyt: Xięztwa. *Catrone* Królewskie cytadellą obronne; Tu r. 1757 wystawiono port, w którym wielkie okręty stawać bezpiecznie mogą. *Nicastro* z tyt: Hrabstwa zdrowemi cieplicami słynie. *Sciglio*, niegdyś *Scylla* głowne Xięztwa, na przylądku morskim tegoż imienia. *Squilaci*, *Monte Leone*, *Miletto*, *Gieraci* z tyt: Xięztw. *Bova* i *Sinopoli* Hrabstwa. *Bruzzano* i *Rocella* Xięztwa. *Gioia* i *Condoiani* Margrabstwa. *Reggio* przedtym wielkie i mocne miasto, lecz po trzęsieniu ziemi r 1783 zostały tylko ruiny, które nowa osada dobywać zaczyna; leży przy cieśninie Messyńskiey i ma port dosyć dobry, gdzie naywięcey puszczaią się na morze

rze

rze do Sycylii płynący. W okolicy daktyle obficie się rodzą. Na brzegach Kalabryi poławia się pewny rodzay ryb nakształt ślimaków ,'*pinna marina* zwanych, z których skorupa zawiera włókno częścią do lnu, częścią do iedwabiu podobne koloru brunatnego, nieco zieloności i lustr maiącego. Robią z niego kamizolki, ponczochy, rękawiczki i t. d. Mieszkańcy *Castel Monado* o mil dwie od swego miasta zniszczonego, założyli nowe, nazwali ie *Philadelphia* i wśrzódku kolumnę z napisem postawili.

7. *Terra d'Otranto*, za Rzymian *Terra Hydruntina*, Ziemia Otrantska; ta i następuiące dwie Prowincye, składały kray *Apulia* zwany. Mnogość szarańczy byłaby nawiększą klęską tey ziemi, gdyby ie nie pożerał pewny rodzay ptaków, temu tylko mieyscu właściwych. Wężów też pełno iest wszędzie. Brzegi nieustannie napastuią korsarze, i rzadko bez łupu wracaią, przeto wzdłuż pomorze gęstemi twierdzami iest osadzone. Pasmo Appenninu wzdłuż ią przerzyna.

Lecce, dawniey *Aletium*, m. s. naypięknieysze i naywiększe w tym Państwie po Neapolu; prócz Katedry Bisk: i innych Kościołów maią i

Gre-

Grecy tu swą cerkiew, którzy osiadłszy w tey okolicy, zachowuią swoy ięzyk, zwyczaie i obrządki. *Otranto*, dosyć wielkie, mocne i handlowne, leży na wyspie naieżoney skałami. Port tuteyszy w tym pobrzeżu nayleprzy, handel wschodni utrzymuie. *Ugento*, *Castro* z tyt: Hrabstw. *Nardo* głowne Xięztwa. *Brindisi*, *Brundisium*, niegdyś bardzo znaczne, ma ArcyBis: port zepsuty i kilka twierdz mocnych. *Ostuni* i *Oria* z tyt: Margrabstw. *Motola*, *Castellaneta* i *Martina* Xtwa. *Taranto*, miasto ludne i mocne, leży na klinie lądu w morze wpuszczonym i oblanym zatoką od niego nazwisko biorącą. Jest tu port dosyć dobry dla małych statków, zamek okronny i ArcyBisk. Mieszkańcy z handlu cienkiey wełny i kopalni solnych ważny zysk odnoszą. W zatoce morskiey wytryska zdróy wody słodkiey, która nie odmienia smaku, czerpaiąc ią po wierzchu morza. Tu się znayduią, i stąd są zwane tarantule. Jest to rodzay paiąków ziemnych, dużych iak orzech, ośm oczów i ośm nóg maiących. Dawna powieść, iakoby od ich ukąszenia ludzie wpadali w szaleństwo nie mogące bydź uleczonym, iak tylko przez muzykę, rozsądne postrzeżenia dowiodły że iest baśnią. Doświadczono,

bo-

bowiem, że ukąszenie od tarantuli nie więcey iak od pszczoły szkodzi.

8. *Terra di Bari*, Ziemia Barska. Grunt ma suchy i piaszczysty, żadna rzeka przez nią nie płynie, a deszcze w lecie bardzo rzadko padaią, z tym wszystkim tak iest żyzna, iż szpichlerzem ią swym Włosi zowią, osobliwie wina bardzo tęgie wydaie.

Bari, m. s. bogate, mocne i handlowne z portem i Bisk. *Trani* nadmorskie ma port dobry i zamek mocny. *Barletto* i *Bitonta* miasta Królewskie. *Gravina*, *Giovanezzo*, *Molfetta*, *Lenuci* lub *Dellenoci*, *Altamura*, *Cellamare* i *Canosa* główne Xięztw. *Monopoli*, *Polignano*, *Bitetto*, *Mola di Bari* Margrabstwa. *Ruvo*, *Conversano* Hrabstwa. *Canne* liche dziś miasteczko, lecz w starożytności pamiętne kleską Rzymian.

9. *Capitanata*, dawniey *Apulia Daunia*, Kapitanat, prowincya górzysta, w mannę, paszę, bawełnę i owoce obfita.

Manfredonia, m. s. z ArcyBisk: portowe, ludne, obronne zamkiem i dosyć handlowne. *Monte San Angelo* położone na wysokiey górze zwaney *Gargano*. *Lucera* piękne miasto ma fabryki sukienne. *Ascoli*, *Bovino*, *Ter-*

moli,

moli, *San Severo* z tyt: Xięztw. *Volturara* z tyt: Margrabstwa. *Troia* z tyt: Hrabstwa. *Orsara* Xięztwo. Naprzeciw tey Prowincyi na morzu Adryatyckim leżące wyspy *Tremiti* nic znacznego nie maią.

10. *Contado di Molise*, Hrabstwo Molisenskie.

Molise m. s. ma zamek dobry i Katedrę Bisk. *Boiano* i *Montefalcone* Xięztwa. *Jsernia* Królewskie. *Trivento* i *Campobasso* Hrabstwa.

11. *Abruzzo citeriore*, Aprucya bliższa.

Chieti, niegdyś *Teate*, m. s. dosyć znaczne z ArcyBisk. Zakon XX. Teatynów stąd wziął swóy początek i nazwisko; leży nad rz. *Pescara*, przy którey uyściu iest tegoż imienia miasto obronne, i Margrabstwo. *Lanciano* dosyć ludne i handlowne nad morzem, do którego tu wbiegaiąc rz. *Sangro* port formuie. *Vasto* i *Solmana* z tyt: Xięztw. *Francavilla*, *Popoli* i *Pettorano* Xięztwa.

12. *Abruzzo ulteriore*, Aprucya dalsza.

Aquila, przedtym *Avila*, m. s. na gòrze, pod którą rz. *Alterno* płynie, grubemi murami i mocnym zamkiem obronne. Zruynowało ie trzęsienie ziemi r. 1703 do 7,000 osób

osób zgubiło. Okolica rodzi obficie wyborny szafran, którego przedaż roczną na 40,000 dukatow szacuią. *Campoli*, *Piscina*, *Civita ducale* miasta i Biskupstwa. *Atri*, *Teramo*, *Civita di penna* z tyt: Xięztw. *Tagliacoso*, *Aiello*, *Amatrice* i *Capistrano* są Xięztwa. *Civita San Angelo* Margrabstwo.

Oprócz tego Król Neapolitański Panem iest Sycylii wyspy i powiatu garnizonowego *Statto delli presidii* w Xięztwie Toskańskim leżącego.

ROZDZIAŁ VIII.

WIELKIE WYSPY WŁOSKIE.

1. *Wyspa Sycylia.*

Położenie, rozległość i ludność.

Cieśnina morska zwana *Faro di Messina* dzieli tę wyspę od Kalabryi prowincyi państwa Neapolitańskiego. Obszerność iey wynosi na 576 mil kwadr. Liczy mieszkańców 1,123,000.

Powietrze i płody kraiowe.

Powietrze tu iest zdrowe i czyste, niekiedy podlega zarazie, lecz w lecie bardziey gorące niż ciepłe. Już w Styczniu szukaią chłodnego cienia, a zimę maią podobną do początku naszey iesieni. Snieg tylko na górze Etnie bywa widziany. Mimo skał

i

i gór, grunt Sycylii iest na podziw żyzny. Rzymianie zwali ią szpichrzem Włoskim, i dotąd iest ogrodem Europy. Ziemia tłusta i napoiona saletrzanemi cząstkami nigdy się niewyniszcza; nie potrzeba iey zasilać gnoiem, lub odłogiem; z podziwieniem postrzegali podróżni buyno rosnący owies i ięczmień w pośrzód zarośli, gdzie go nie siano. Jleżby nie zdołała wydać ta wyspa, gdyby gospodarnieyszych i pracowitszych miała mieszkańców? Większa część ziemi leży w zaniedbaniu. W ogólności obfituie w zboża, żyzne pasze, przednie wina i oliwy, wełnę, iedwab, wyborne owoce, cukrową trzcinę, bawełnę, zioła lekarskie nayrzadsze, mannę, szafran, konie, bydło rogate, ryż, lukrecyą, kantarydy nie tylko lekarzom, ale i farbierzom przydatne, szyby ałunowe, siarki, koperwasu, saletry, nieprzebrane kopalnie soli, rudę zelazną, ołowianą i miedzianą, góry marmurowe w 31 gatunkach; agatek, beryl, jaspis, porfir szacowny, wody słone i mineralne i t. d. Jedwabiu samego wychodzi corocznie z kraiu Messyńskiego, który iest lepszy do 500,000, Palermeńskiego, który iest podleyszy do 400,000 funtów. W latach obfitych wywożą zboża

na dwa milliony miar, a r. 1765 wywieziono miar 3 milliony. Handel wewnętrzny różne przeszkody tamuią; goścince są niewygodne i niebezpieczne, transport trudny, naywięcey towarów na grzbietach mułów przewożą. Brzegi morskie są bardzo rybne, przy których nie tylko rozmaite ryby, ale i korale poławiaią.

Rzeki i ieziora.

Rzeki: *Salso* iest naywiększa, poczyna się w prow: *Val di demona* i przy Alikacie dwoma korytami do morza śrzódziemnego wbiega. Wody iey są słone i wiele soli na brzegach zostawuią. *Jareta* ma źrzódło między górami *Madonia* i *Etna* i do zatoki Kataneńskiey uchodzi. *Terra nuova* iest słone iezioro, a do tego bardzo rybne, ma na mil trzy obwodu, soli bardzo wiele wydaie.

Wody mineralne znayduią się rozmaitego gatunku; niektóre wrą, lub burzą się, inne są od lodu zimnieysze. Po wierzchu niektórych pływa ciekła tłustość, którą wieśnacy do lamp swych zbieraią. Zdróy przy Nikozyi wydaie pianę smolną. Blizko *Naso* iest iezioro, którego woda, lubo przezroczysta, czarno farbuie materye. Jnne iezioro pod przylądkiem *Passero* ma wody ciepłe i

tęgi zapach siarki wyziewa. W różnych mieyscach są cieplice siarczyste, z tych naysławnieysze w *Sciacia* i *San Gologero*.

Góra Etna.

Góra *Etna*, którą też Sycyliyczykowie *Monte Gibel*, czyli górą gór zowią, iest ze wszystkich Wulkanów naystrasznieyszym; iest to góra ogromna i oddzielna, 1,703 sążni wysoka, a na mil 60 obwodu maiąca. Od niepamiętnego czasu ogień wybucha, a płomień iey o mil kilkadziesiąt doyrzeć można; wyrzuca często w tymże czasie co i Wezuwiusz, ale daleko gwałtowniey, gdy wyrzucone bryły niezmierney wielkości, iak skały niekiedy o mil 20 padały z hukiem równym grzmotowi. Sama paszcza w wierzchu góry ma milę i cwierć w około. Z niey nieustannie przez otwory i szczeliny dobywa się płomień i dym czarny siarczysty, który cięższy będąc od powietrza, potacza się chyłkiem góry, i po morzu, lub po całey wyspie rozchodzi się. Wybuchnienie nadzwyczayne Etny poprzedza okropny łoskot, i cała niemal wyspa się wstrząsa. Trzęsienia niekiedy dni kilka, a niekiedy i kilka miesięcy trwaią, a nigdy nie są bez okropney dla mieszkańcow klęski. Nayznacznieysze zdarzyły się roku

1537.

1537. 1669. 1693. i 1766. Trzęsienie r. 1693 zgubiło 130,000 osob, zniszczyło prawie zupełnie miasta Katanę i Agostę, miast 15, Kościołów lub Klasztorów 976, i wsiow wielką liczbę z włościami, domami, bydłem i t. d. pochłonęło. Etna ma trzy przedziały, czyli strefy. Pierwsza od dołu wydaie płody pory letniey, i iey upały czuć daie. Tu mnostwo się rodzi winogronów, fig, daktylów, migdałów i t. d. i innych owoców naydelikatnieyszego smaku. Przedział ten zaymuie wszerz mil 5, na około od 50 do 60. Druga strefa roskosznym gaiem opasuie śrzódek góry, wszerz mil trzy, obwodu do 30 mil. Ziemia okryta ziołami napełnia powietrze zapachem. Zagony buynym plonem odziane, przeplataią łąki kwieciste, które iako i drzewa nigdy swey zieloności nie tracą. Tu właściwie iest ray ziemski, gdzie wpośrzód przyiemności wiosny używać zawsze można owoców lata i iesieni. Las całey prawie wyspie drzewa do opału dostarcza. Daią się tu widzieć kasztany niezmierney wielkości i grubości, iedno z nich zwane *cento cavalli* opisali wędrownicy, iż ma obwodu 240 stóp. W tey części niezliczona mnogość bydła się żywi.

Trzecia naywyższa strefa ma na mil trzy wszerz, a do okoła 15, wystawia porę zimy ostrey; przywalona lodem, śniegiem, popiołem, kamieniem, ledwie gdzie poziomey krzewinie podnieść się dozwala. Blizkość paszczy ogniska dymem ią zawsze okrywa.

Mimo wszelkiey obfitości i przyiemności, którą obcy i rodak w Sycylii znayduie, wyspa ta podlega licznym nieszczęściom; naygłówniey-szym iet Etna; drogi złe i niewygodne; dzikość mściwych mieszkańców, częste zaboie, na których niebezpieczeństwo wystawiać się musi podróżny, nakoniec wiatr *Siroco*, który iakoby wyzioniony z rozpalonego pieca o mdłość człowieka przyprawia, i mogłby pewnie o śmierć przyprawić, gdyby trwał dłużey. Lecz pospolicie nie wieie iak dwa dni, w ów czas ludzie zamykaią się w swych mieszkaniach.

Historya. W starożytności *Trinacria* od troykątney figury, *Sicania* od pierwiastkowey osady zwaną była. Naprzód zaludnili ią Grecy, i założyli w niey miasto Syrakuzę na lat 719 przed narodzeniem Chrystusa. W 200 lat potym zawoiowali Sycylią Kartagińczykowie, wydarli ią im Rzymianie

i

i w swą obrocili Prowincyą. Po kilkakroć naiezdzały ią dzikie narody i znowu opuszczały. R. 669 Saraceni panami iey się stali, a część Grecy do r. 1041 posiadali. Wypędzeni od Normannów powracaiących z Palestyny pod wodzem Wilelmem ustąpić wyspy zwycięzcom byli prymuszeni. Następca Wilelma Roger II. tytułem Króla od Papieża zaszczycony został; zdobył on poźniey i Apulią; lecz Cesarz z domu Szwabskiego Henryk VI. r. 1194 i z Sycyli i z Apulii Normannów wyrugował. Po zgasłey linii iego na Konradynie ściętym, dom Xiążąt Andegawskich obiął Sycylią. Byli w iey posiadaniu Francuzi do r. 1282, w którym wszyscy znayduiący się na tey wyspie od spiknionych taiemnie mieszkańców wyrznięci zostali. Pamiętna rzeź ta ma nazwisko nieszporów Sycyliyskich, iż przewodźca Jan *de Prochita* urażony o obelgę wyrządzoną przez Francuzów swey żonie, dał za hasło wspólnikom do rozpoczęcia rzezi zadzwonienie na Wielkanocne nieszpory. Piotr IV. Król Aragoński, który ów spisek podniecił, był uznany za Krola. Potomek iego Alfons r. 1442 razem i Neapolitańskie królestwo odzierżył. Po śmierci Karola II. Austryaka dwóch ko-

koron]dziedzica oderwany Neapol został z pod panowania domu Austryackiego, Sycylią zaś z tyt: Króla dom Sabaudzki obiął r. 1713; lecz wkrótce r. 1720 Karólowi VI. Cesarzowi wyspy odstąpił. Znowu więc Neapol i Sycylią Austrya posiadała do roku 1736, w którym Karol Jnfant Hiszpański Państwa obadwa otrzymał, i dziś panuiącemu synowi Ferdynandowi zostawił.

Rząd. Rządca Sycylii ma tytuł Vice-Króla, mieszka w Palermie z okazałością królewską. Władza iego iest bardzo wielka; on zawiaduie woyskiem lądowym i morskim tey wyspy, on prezyduie w trybunałach cywilnych, stanowi wszelakich urzędników, uwalnia więźniów, potwierdza sądowe wyroki, a iako namiestnik Króla, który iest urodzonym Legatem Stolicy S. zwierzchność swą rozciąga do osob i interessów duchownych. Zgromadzenie Stanów Sycyliyskich składa się z 251 Baronów, 70 ArcyBiskupów, Biskupów, Prałatów i t. d. i 40 deputowanych od miast Krolewskich. Xiążę *de Butero* iest dziedzicznym Prezydentem Zgromadzenia. ViceKrol ie otwiera przełożeniem żądań Monarchy, i w czasie obrad oddala się. Przed rozeyściem się

zgromadzenia Król obiera 12stu deputowanych, ci są prokuratorami i obrońcami ludu, a urzędowanie ich trwa do przyszłego zgromadzenia. Sąd duchowny, którego Prezydent zowie się Sędzią Monarchii Sycyliyskiey, decyduie ostatecznie w sprawach duchownych. Sądzi, wyklina, absolwuie, karze wszystkich świeckich, Mnichów, Xięży, Opatów, Biskupów i ArcyBiskupów bez appellacyi w rzeczach tyczących się beneficiów i obrządków Kościelnych. W supplikach daią mu tytuł: *Beatissimo Padre.* W Sycylii rachuią do 368 familiy szlachty, czyli Baronów, zaszczyconych tytułami Xiążąt, Margrabiow i Hrabiow; ci w dobrach swoich maią moc wielką, mogą nawet za uwiadomieniem Vice-Króla karać śmiercią swych poddanych.

Wyspa się dzieli na trzy doliny, czyli Prowincye.

Prowincye i Miasta.

1. *Val di Demone*, Dolina diabelska, ma nazwisko od góry Etny, o którey gmin mniema, że w niey diabli mieszkaią.

Messina przy cieśninie morskiey; było przedtym miasto wielkie, ludne

i

i obronne, lecz trzęsienie ziemi r. 1783 zupełnie ie zniszczyło, część tylko cytadelli i Kościoł pozostał. Port Messyński mimo przystępu trudnego, iest ieden z naylepszych na morzu śrzódziemnym, do tysiąca okrętów pomieścić może, i lubo iest obszerny i dla wszelkich towarów wolny, mało iednak kupców do niego zawiia. Cieśnina dzieląca Sycylią od Kalabryi długa na mil 9, ma wszerz $\frac{3}{4}$ mili; od wieży latarnianey na przylądku stoiącey *Pharo di Messina* się zowie. O milę od Messyny na morzu iest sławny wir, zwany *Charibdis*, często dla statków płynących niebezpieczny; naprzeciwko ku południowi iest skała w morzu, przedtym *Scilla*, teraz *Capo Sciglio* zwana, na którą zapedzone przez wiatr okręty ginąć muszą bez ratunku. Zeglarze dzisieysi bez obawy miiać Scyllę i Charybdę umieią. *Taormina* wodami mineralnemi słynie. Okolica *Castel-Schisso* w trzcinę cukrową i rudę żelazną obfituie. *Milazzo* piękne miasto portowe morzem z trzech stron oblane, dawne, ozdobne i handlowne, na górne i dolne się dzieli. *Patti*, ma Bisk: mocną twierdzę i port. *Cefalu* leży na górze w półwyspie z portem i zamkiem. *Nicosia* miasto pię-

piękne i osiadłe liczy do 14,000 dusz. *Catania* przy morzu pod górą Etną; r. 1693 zruinowane trzęsieniem ziemi, na nowo regularnie zabudowane zostało. Wszystkie iey domy teraz dla obawy trzęsienia są niskie. Zawiera około 30,000 mieszkańców, Biskupstwo, opactwo, 24 Klasztory, szkoły, Universitatem iedyną w Sycylii i kilka funduszow pożytecznych. Pod Katedrą odkryto niedawno łaźnią starożytną, na rozmaite izby i kurytarze podzieloną. W śrzód placu przed Katedralnym Kościołem stoi na podstawie marmurowey Słoń z lawy Etny wyrobiony, dźwigaiący na grzbiecie piramidę z granitu orientalnego pełną napisów, czyli rozmaitych figur. Port Katany wyrzutami Etny zawalony został. W teyże prow: 164 Xięztw, Margrabstw, Hrabstw i Baroniy znayduie się.

2. *Val di Mazara*, od miasta portowego a przedtym głównego prowincyi bierze nazwisko.

Palermo, dawniey *Panormum* stolica Sycylii, miasto wielkie, bogate, piękne i handlowne, zawiera przeszło 100,000 mieszkańców, których część znaczną składa szlachta, lubiąca żyć zabawnie i okazale. Tu równie iak w Neapolu ma sobie za wstyd maiętny

iętny chodzić pieszo po mieście. Pałac rezydencyi ViceKróla iest wielki i wspaniały. Domy, place publiczne, fontanny tak są piękne, iż iedno z tych mogłoby bydź miasta iakiego ozdobą. Każdy prawie dom większy ma swą fontannę. Ulice wszystkie są porządne i proste, rachuią około 300 Kościołów, a między niemi wiele iest bardzo bogatych i wspaniałych. Port Palermu iest bardzo dobry, wniyście do niego dwie cytadelle zasłaniaią. Kwitną tu też fabryki iedwabne. Mieszkańcy żyią wesoło i swobodnie; Swięto Rozalii Patronki miasta obchodzą przez dni pięć przy zabawach publicznych, illuminacyach kosztownych, widowiskach, faierwerkach, kursach, muzyce i t. d. iż ta uroczystość przewyższa zaślubienie Weneckie. Okolice są bardzo przyiemne; wszystkie ulice i drogi wysadzane są drzewami owocowemi, Amerykańskiemi aloesami pełnemi kwiatów i t. d. Dwie w szczególności ulice służące przechadzkom są nayięknieysze, iedna do morza, druga do miasta *Mont Reale* prowadzi. Pierwsza zowie się *Marino*; w śrzód niey iest mieysce poświęcone miłosnym intrygom, gdzie w lecie koncerta grane bywaią. Pod Palermem góra

Ca-

Caputo zawiera szyby pięknego marmuru białego. *Mont Reale* miasto w górnym położeniu, przepyszną Katedrą ArcyBisk: ozdobne, należy do ArcyBiskupa posiadaiącego wielkie dochody. *Girgenti* lub *Giorgenti*, niegdyś *Agrigentum*, leży na górze, liczy 20,000 dusz. Kościoł starożytny *Concordia* dotąd w całości utrzymuie się. *Termine* słynie blizkiemi cieplicami. *Trapani*, niegdyś *Drepanum* miasto piękne i dobrze zabudowane na półwyspie, ma port dobry, około 16,000 mieszkańców i znaczną liczbę szlachty osiadłey. W blizkości iest kopalnia soli, a przy brzegach morskich nayobfitszy połów koralów, i ryb tuńczyków. Lud tuteyszy iest dorodny, nayprzemyślnieyszy w Sycylii, do marynarstwa sposobny, a kobiety płci bardzo białey i piękności niepospolitey. Między tym miastem i Mazzarą iest przylądek *Cap di Boco*, niegdyś *Lilybæum*. *Palma* mieysce uczęszczane od Francuzow i Anglików dla obfitości w okolicy wybornych migdałów. W tey prow: iest 102 Xięztw, Margrabstw, Hrabstw i Baroniy.

3. *Val di Noto*, zowie się od miasta *Noto*, które trzęsieniem ziemi r. 1693 było zniszczone, dziś nowe

mniey znaczne w blizkości dawnego stoi.

Siragosa, lub *Saragosa*, niegdyś *Syracusa* za Kartagińczyków i Rzymian przepyszne miasto, Rpltey kwitnącey dawniey i wyspy stolica, lecz po wielu klęskach woien, a nakoniec trzęsienia ziemi, czwarta tylko iey część, to iest *Ortigia* pozostała. Ta ma 17,000 mieszkańców, na mil dwie obwodu, piękny port i mocnym zamkiem zasłoniony, gdzie sławny zdróy Aretuzy widzieć się daie. Rozmaite ruiny okazuią ślady dawney wielkości. Lochy podziemne ieszcze się utrzymuią. Z tych *Latomia*, którey się dziwił Cycero, iest wykuta w skale na sto stóp pod ziemią, i bardzo obszerna. *Agosta* lub *Augusta* w miłym położeniu nad morzem portowe, r. 1693 zupełnie prawie zruynowane było. *Alicata* przy uyściu rzeki *Salso*, sławne dobremi winami i handlem zbożowym. *Modica*, *Calasci betta*, *Castrogiovanne*, *San Filippo*, *Minco*, *Piazza* są małe miasta. Ta prowincya zawiera 43 Xięztw, Margrabstw, Hrabstw i Baroniy.

Wyspy do Sycylii należące.

Do Sycylii należą wyspy w blizkości iey znayduiące się: na północ Liparyiſkie, na zachód Egady, na południe Pantalaria.

1. *Lipari*: iest ich 11. od iedney z nich naywiększey maią nazwisko; zwano ie dawniey *Insulæ Æoliæ*, lub *Vulcaniæ*, i nieliczono ich tylko 7, stąd mniemać należy, iż 4 poźnieysze są właściwie góry, które Wulkan zpodedna morskiego usypał. — *Lipari* iest naywiększa, ma na mil 10 obwodu, obfituie w siarkę, ałun, kley ziemny, figi, rozynki, i wyborne wina Malwazye. W wielu mieyscach wody mineralne ciepłe znayduią się, powietrze iest zdrowe. Miasto tegoż imienia iest piękne i mocne, położone na skale, ma Biskupstwo i cytadellę, handluie winami, rozynkami, bawełną, bursztynem i t. d. Zboża i żywności z Sycylii sprowadza. — *Volcano* lub *Hiera* wysepka zwana od gór ognistych, które wprawdzie nieustannie się palą, ale tylko dym z nich wychodzi często z płomieniem zmieszany. Jest pusta, króliki tylko na niey w pośrzód zarośli się żywią. — — *Stromboli* iest właściwie skała płonna;

ma-

maiąca na mil trzy w około, wysoka tak dalece, iż z morza o mil 25 ią postrzegaią; Wulkan tu znayduiący się nieustannie dym i płomienie wybucha, skąd dawni poczytywali go za naturalną latarnią morską. Bardzo mało tu iest mieszkańców, a ci są dzicy; wina w stronie połnocney się rodzą. — Jnne małe i puste wysepki są: *Lisca bianca*, *Basiluzzo*, *Pare rotto*, *Panari*, *Saline*, *Alicur*, *Felicur* i *Ustica*.

2. *Ægades* są trzy wyspy naprzeciwko miasta *Trapani* w Sycylii leżące, szczupłe i nieosiadłe: *Levanzo*, *Favognana* i *Maretima*.

3. *Pantalaria* wyspa w równey odległości od brzegow Sycylii, i miasta Tunis Barbaryi w Afryce, obwód iey mil 10, ludność 3,000 wynosi. Obfituie w bydło, pasze, wina, oliwy, bawełnę, kapary, figi i inne owoce. Twierdza ią zasłania przeciwko napadom Korsarzów Barbaryi. Ma własnego Xiążęcia, który tę wyspę, iako lenność Sycylii posiada.

2. *Wyspa i Królestwo Sardynii.*

Położenie, rozległość Powietrze i płody ziemi.

Wyspa Sardynia, po Franc: *Sardaigne*, oddzielona iest od Korsyki ciesniną morską *Bonifazzio*; wzdłuż ma

ma mil blizko 60, a wszerz przeszło 30 mil Geogr: kwadr: 440. Powietrze tu grube i niezdrowe dla wielu bagnisk, zdrowsze iednak w części północney. Nie zna ta wyspa wilków, niedzwiedziow, kun i kretów. Zbytnie gorąco w lecie często dokucza; gdyż deszcze, ledwie co cztery lub pięć miesięcy padaią. Góry iednak chłód sprawuią, i zwłaszcza w części zachodniey śniegiem są prawie zawsze okryte. Strona południowa ma żyzne równiny, w których zboża, wina, szafran obficie się rodzą, a drzewa pomarańczowe, cytrynowe, figowe, migdałowe i oliwne lasami zarastaią. Minery srebrne, żelazo, sól, marmur, jaspis, rzadkie kamienie, bydło rogate, konie, osły, iedwabniki i t. d. są bogactwem wyspiarzów. Lud iest prosty i mało oświecenia maiący. Domy wieyskie są osobliwszym sposobem stawiane, mur ie pospolicie otacza, drzwi i okna maią obrócone na podwórze; w izbach, w których nayczęściey razem i bydło się mieści, nie masz podłogi, ani stropu. Dla braku karczem po drogach, podrożny na popas, lub nocleg wpraszać się musi, w czym gościnności nikomu odmawiać nie zwykli. Warsztaty i fabryki, ledwie

pier-

pierwszey potrzeby znayduią się, a rzemieślnicy wszyscy prawie są cudzoziemcy. Nauki równie iako i rolnictwo w zaniedbaniu zostaią.

Historya

Za Rzymian Sardynia była mieyscem wygnania. Tyberyusz Cesarz kilka tysięcy razem Zydów na tęż wyspę wypędził. Tamże następcy iego Chrześcian i ministrów wyzutych z łaski oddalali. Zaglądały do niey kilkakrotnie dzikie hordy; trzymali ią w swey mocy przez czas nieiaki Saraceni. Późniey była powodem długiey woyny, którą Genueńczykowie z Pizanami toczyli. Miała naprzód swych panuiących z domu Witykindów Królow Saskich; z tych Bertold na końcu wieku X. Sabaudyą od Rudolfa Króla Burgundzkiego nabył i do Państw swych przyłączył. W wieku 12stym Fryderyk I. Cesarz Sardynią tytułem Królestwa ozdobił; Była w ów czas uważana iako lenność Monarchii Hiszpańskiey, i właściwie część iey składała od r. 1328 do 1706, w którym Karólowi Arcy-Xiążęciu Austryi obranemu potym Cesarzem dostała się. Roku 1720 otrzymał ią Xiążę Sabaudyi Wiktór Amadeusz II. w zamian za Sycylią, biorąc z tą wyspą tytuł Królewski.

Rząd

Rząd Króla Sardyńskiego iest Monarchiczny. Następstwo tronu tylko w płci męzkiey, i nieoddzielność kraiow wcielonych do Korony, lub wcielonemi bydź mogących, obwarowane są prawami fundamentalnemi. Król Wiktor spisane przez siebie nowe prawa i dawne w iednę xięgę zebrane r. 1723 państwom swym lądowym do zachowania podał. Sardynia utrzymuie się przy swych dawnych statutach i zwyczaiach, z iakiemi z pod panowania Hiszpańskiego Sabaudzkiemu dostała się. Namiestnictwo władzy Królewskiey na tey wyspie, Gubernator z tytułem Vice-Króla sprawuie. Państwa Króla Sardyńskiego zawieraią mil Geogr: kwadr: 1260. Ludność 3,170,000 dusz wynosi. Dochody szacuią do 30 millionów złotych. Potęga składa się z 24,000 woyska regularnego, i 32 statków woiennych.

Rząd.

Ludność.

Potęga.

Mieszkańcy dzielą wyspę na dwie części.

1. *Capo di Cagliari*, lub *di Sapra*, kray górny. — *Cagliari* lub *Calari*, stolica wyspy, rezydencya ViceKróla, ArcyBiskupa i szlachty przednieyszey.

Podział. Miasta.

Ma 25,000 mieszkańców, port wielki i bezpieczny, którym nayznacznieyszy handel z obcemi kraiami prowadzi. Katedra i zabudowanie Akademii, są naypięknieysze gmachy na tey wyspie. Zawiera miasto 4 części: Cytadella, *Marina*, *Villa Nuova* i *Stampace* przedmieście. W dwóch pierwszych twierdze mocne, naylepsze domy, duchowieństwo i kupcy się mieszczą. Niedaleko miasta roku 1764 fabrykę prochu Król założył. *Oristano* nadmorskie, portowe i dosyć wielkie, ale dla złego powietrza nie ludne. *Ales* i *Villa d'Jglesias* małe miasta.

2. *Capo di Logodori*, lub *di Sotto*, kray dolny. — *Sassari* w lepszym położeniu nad Kalarę, opasane ogrodami, winnicami i lasami oliwnemi, iest nie daleko od morza, nad rz. Torres. Tu ArcyBisk. Akademia od r. 1765, Trybunał Jnkwizycyi i 13,000 dusz znayduie się. Vice-Król nieiaką część roku w Sassarze przemieszkiwa. *Algeri* nad zatoką morską, w którey naylepsze korale na morzu śrzódziemnym poławiaią. Port ma obszerny. *Bosa* w pobrzeżu morskim, tu także obfity bywa połów korali. *Castello Aragonese*, obronne z portem i Bisk. *Terra nuova* nad zatoką morską portowe. — Cała wyspa

dla

dla bezpieczeństwa otoczona iest wieżami w równey odległości; iest ich 64, są okrągłe z mocnemi murami; ale żadnego wniyścia do nich nie masz. Strzegący wchodzą na nie po drabinkach, które za sobą wciągaią. Podobne wieże na poblizkich wyspach i nawet na lądzie Włoskim znayduią się.

Okoliczne wysepki do Sardynii należące są prawie puste, lubo maią niektóre grunt dobry i mnostwo zwierza. — *San Antioco* wysepka na południe znaczna minerą ołowianą. *San Pietro* daley ku zachodowi uczęszczana dla połowu koralów. *Asinara* ku północy obfituie w żołwie, sokoły i w roźliczne zwierze, należy do Sassary. *Tavolaro* i *Rossa* ku wschodowi.

Król Sardyński posiada nadto: Sabaudyą, Piemont, Montferrat i część Xięztwa Medyolańskiego.

3. *Wyspa Korsyka.*

Położona na północ Sardynii, zwana u Franc: *Corse*, długa iest na mil 30, szeroka 15. Rachuie ludności 130,000 dusz.

Położenie, rozległość, i ludność.

Grunt, powietrze, mieszkańcy.

Grunt iest po większey części górzysty; pasmo gór od zatoki morskiey *Potto* do wieży *Solinzara* ciągnąc się przedziela wyspę na dwie połowy. Góry lasami, a naywięcey drzewem kasztanowym zarosłe wydaią żyzne pasze, wewnątrz zaś zawieraią rozmaite minerały, srebro, ołow, miedź, żelazo, ałun, sól, saletrę, nadto marmury, kryształ, porfir, jaspis, amiant w przednim gatunku, i liczne zdroie wód mineralnych. Doliny rodzą wszelkie zboża prócz owsa, na wzgórkach udaią się winnice, wszędzie zaś drzewa owocowe. Powietrze w niektórych mieyscach niezdrowe, lecz ani gorącem, ani zimnem zbytnim nie przykre, upały letnie chłodzą wiatry od morza. Bydła mnostwo się żywi; owce tu są czarne, niektóre o 4ch, lub 6 rogach. Nawięcey trzymaią koz, bo ich mięso naybardziey lubią; maią też szczególny ich gatunek *Muffoli* wielkością, sierścią i szybkością do sarn podobne. W pobrzeżu prócz ryb, poławiaią troiakie korale, białe, czarne i czerwone. Naywiększym iednak bogactwem wyspiarzów iest len, miód, oliwa i kasztany. Wielu twierdzi, że przedaż oliwy przeszło trzy milliony, a kasztanow do półmilliona Zł. Pol: przynosi.

Rzeki znacznieysze są: *Solo* która z ieziora *Jno* wychodzi i do morza wpada, i rz. *Tasignana*, ta łączy się z rz. małą *Rostonica* maiącą wody tey własności, iż bieleie w niey wszystko, przeto Korsykanie żelazo i strzelby swe kładą w tę wodę, od którey białości podobney do srebra nabiera i nie rdzewieie.

Mieszkańcy są Religii Katolickiey, mówią dobrze po Włosku; są mężni i mocni, ale przy tym okrutni, mściwi i zabobonni.

Historya.

Po różnych odmianach panowań, Saraceni mocą oręża Korsykę zdobyli. Tym Genueńczykowie ią wydarli, i mimo walki długiey z Pizanami przy niey się utrzymali r. 1144. Przez wysyłanych Gubernatorów Genueńczykowie wyspą rządzili, a do utrzymania w podległości wyłamuiących się kilkakrotnie Korsykanów, wzywać pomocy Cesarzów Niem: lub Francyi przymuszeni byli. Nakoniec gdy i obce posiłki nie zdołały wyspie zupełney przywrócić spokoyności, Rplta r. 1768 dla Francyi iey odstąpiła. R. 1772 Korsyka w rządzie cywilnym i militarnym z innemi prowincyami Francuzkiemi porównana została. Dzieli się na kray przedgórny na północ, zagórny na południe, wewnętrzny na wschód

wschód, zewnętrzny na zachod położone.

Podział; Miasta.

Bastia, m.s. leży nad morzem na schyłku góry w części północney; zawiera port, zamek, mieszkanie Gubernatora, i 6,000 ludzi; handel iedynie koralami prowadzi. *San Fiorenzo* ma port bardzo dobry, Akademią założoną roku 1769, minerę srebrną, r. 1771 głoszono że i złota iest odkryta. Miasto źle zabudowane i nie ludne. *Algaiola* nadmorskie. *Calvi* nad zatoką morską w stronie zachodniey z portem i zamkiem mocnym na skale. *Corte* w śrzódku wyspy nad rzeką *Tavignano*, piękne, mocne z położenia i twierdzy leżącey na skale niedostępney tylko z iedney strony. Paskal Paoli wódz wybiiaiących się na wolność Korsykanów tu r. 1764 Akademią postanowił. O mil dwie iest góra *Monte Gradacio*, lub *Rotondo* nadzwyczaynie wysoka i przykro spadzista, aby wniyść na nią o mil dwie wzwyż rękami i nogami wdzierać się potrzeba. *Ayacio*, lub *Ajazzo* nad zatoką w części zachodniey naypięknieysze na tey wyspie, ulice proste i szerokie, domy ozdobne; cierpi niedostatek dobrey wody. Liczy 4,000 dusz, naywięcey Greków. Port wygodny i dla wielkich statków. Przy

brze-

brzegach poławiaią się korale błękitne, czarne i czerwone, na które iako i na drzewo handel znaczny prowadzi. *Porto vecchio* w mieyscu niezdrowym w głębi zatoki morskiey z bardzo dobrym portem. W teyże co i pierwsze stronie wschodniey *Aleria* zruinowane. Blizko iest iezioro Dyany, które osuszone w lecie, zostawia na dnie sól naturalną. *Bonifazzio*, miasto obronne oblane morzem, ma port obszerny, lecz do wniyścia trudny. Tu nayobfitszy połów korali. Cieśnina dzieląca wyspę od Sardynii od niego bierze nazwisko. Zdanie było dawnych, iż obie te wyspy iednę niegdyś składały.

4. *Wyspa Malta*

Położenie rozległość Ludność,

Jest na morzu śrzódziemnym między Włochami i Afryką; ma obwodu mil Geogr: 15, a ziemi z dwiema wyspami przyległemi mil kwadr: 50. Ludność 50,000 przenosi, lubo niektórzy przeszło 100,000 liczą.

Grunt, Mieszkańcy.

Mimo pracowitości Maltańczyków, zboże, drzewo i drób sprowadzaią z Sycylii, gdyż grunt wyspy iest istną opoką, kruchą i białawą własności wapienney. Grube zioł łodygi

dygi i wnętrze bydląt palą. Powietrze zdrowe, lecz w lecie zbyt gorące, i dla mnostwa much kąsaiących bardzo przykre. Słońce obiiaiące się o grunt biały wzrok psuie, dla tego lunet niebieskich i zielonych używać muszą. Zimy zupełnie nie znaią. Zbiór ięczmienia, prosa i owsa ledwie dla połowy mieszkańców wystarcza. Ale kmin, bawełna siana, którey corok 15,000 cetnarów zbieraią, anyż, melony, rozynki, naylepsze figi, granaty, cytryny, pomarańcze i brzoskwinie się rodzą. Konie i osły bardzo wielkie tu udaią się, i drogo bywaią płacone. Gadu szkodliwego zadnego nie masz. Sól z wody morskiey warzą. Liczne twierdze czynią wyspę bardzo obronną i niedostępną. Cała Malta okryta iest domami; rachuią w niey wsi 65, miast dwa i miasteczek pięć. Oprócz Kawalerów mieszkaią tu Włosi, Grecy i różne nacye. Gmin w mowie używa mieszaniny Arabskiey; Włoski iednak ięzyk iest pospolity. Turcy też maią swóy meczet.

Historya Zakonu i wyspy.

Zakon Maltański wziął początek około roku 1100. w czasie odebraney z rąk Saracenów Ziemi Stey. Postanowióny był od Gerarda Tunga dla

dla usługi przychodniom do Grobu Pańskiego, i obrony kraiow Chrześciiańskich przeciwko niewiernym. Naprzód rycerzami Sgo Jana Jerozolimskiego zwani byli. Czarna suknia z białym i ośmiokończastym krzyżem była ich początkowo ubiorem, iak iest dotąd. Lecz wypędzeni od Saladyna z Azyi na wyspę Cypru roku 1192 przenieśli się. R. 1303 zdobywszy wyspę Rod, na niey osiedli. Znowu i z tey osady po 220 latach iey posiadania Turkom ustąpić musieli. Uciekli się więc do Sycylii, aż otrzymawszy darem od Karola V. r. 1530 wyspę Maltę, na niey iuż stałe swe mieszkanie założyli, i od niey Kawalerów Maltańskich wzięli nazwisko. Malta zaś będąc naprzód pod panowaniem Kartagińczyków, potym Rzymian, wpadła była wraz z Sycylią w ręce Saracenów. Roku 1090 Roger Hrabia Sycylii ią zdobył. Późniey zawoiowali ią Tunetanie, którym Karól V. mocą oręża Maltę wydarłszy, Kawalerom rzeczonym odstąpił. Ponieważ zaś Sycylia utrzymuie z dawnego panowania prawo swey zwierzchności, przeto Maltańczykowie corocznie na znak lennego hołdu, Vice-Królowi Sycylii sokoła oddaią. Kawalerowie z obowiązku wo-

io-

iowania z niewiernemi utrzymuią tak woysko lądowe, iako też na morzu okręty i galery. Aby bydź do tego zakonu przyiętym, trzeba czynić wywód szlachectwa z oyca i matki z 16stu gradusów. Wszyscy są religii Katolickiey, i równie iak inne zakony, ubostwo, czystość i posłuszeństwo ślubuią. Zdarzaią się iednak przypadki, w których dla ważnych przyczyn, Stolica Rzymska co do religii i czystości niekiedy dyspensy dozwala. Dzieli się zakon na siedm narodów, czyli *ięzyków*, to iest: Prowancki, Arweneński, (*Auvergne*) Francuzki, Włoski, Aragoński, Kastyllański i Niemiecki. Osmy ięzyk Angielski, iako też Przeorstwa Duńskie, Szwedzkie i Węgierskie po odstąpieniu ich od wiary Katolickiey zniesione zostały. Polskie Przeorstwo do Niemieckiego ięzyka iest przyłączone. Każdy ięzyk w różnych Państwach Europy ma swe Przeorstwa i Kommandarye. W samey Francyi iest kommanderyy 262. Wielki Mistrz iest naywyższym rządzcą Zakonu, wyspy i kraiów do zakonu należących, ma dochodu około pół milliona Zł: prezyduie na wszelkich obradach, nominuie Komanderów i Przeorów, używa władzy, powagi i okazałości

ze-

zewnętrzney panuiącego. Po iego śmierci, 21 Przeorów, po trzech z każdego ięzyka następcę obieraią.

Miasta i wyspy mnieysze do Malty należące.

La Valette, lub *Citta nuova* Stolica wyspy, rezydencya W. Mistrza i Kawalerów; iest piękne, regularne i iedno z naymocnieyszych miast na świecie, ma dwa porty bardzo bezpieczne przeciw naywiększey burzy. Twierdze i fossy są niezmierną pracą w skale wykute, gdyż na około nie ma ziemi nad 500 kroków. Domy wszystkie maią dachy płaskie. Naycelnieyszy Kościoł S. Jana iest przepyszny, ozdobiony łupami Tureckiemi. Pałac W. Mistrza i siedm domów gościnnych dla siedmiu ięzyków Kawalerów są wspaniałe, także arsenał, lazaret i t. d. *Malta*, lub *Citta vecchia* leży w śrzód wyspy, obronne fortyfikacyami, Klasztorami i Kościołami ozdobne. *Marza Muscietto* iest lazaret i twierdza na małey wyspie, gdzie wszyscy maytkowie wysiaduią kwarantannę. *Forte Rosso* na przeciw wyspy *Comino*.

Gozo wyspa do Malty należy, bardzo obronna, grunt ma skalisty, wzdłuż mil pięć, wszerz ½; rodzi się tu trzcina cukrowa i bawełna. Zawiera dusz 3,000. *Comino*, niegdyś

He-

Hephæstia wyspa ma twierdzę i na milę kwadratową ziemi; leży między Gozą i Maltą.

Lampedosa wyspa o mil 20 od brzegu Tunetańskiego, nie ma długości nad mil 4ry, okryta iest nay więcey drzewem oliwnym, a dla częstego łupieztwa Korsarzow mało zamieszkana. *Linosa* o mil pięć od pierwszey ku północy, lecz ieszcze mnieysza; Zdaie się iż Maltańczykowie prócz zwierzchnictwa, żadnego z tych dwóch wysp nie odnoszą pożytku.

KONIEC TOMU III.

REIESTR RZECZY
TOMU III.

Karta

RZECZPLTA SZWAYCARSKA

WĘGRY

FRANCYA

HISZPANIA

PORTUGALIA

TURCYA EUROPEYSKA

WŁOCHY